

ЗБОРНИК РАДОВА
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
КЊ. 14-16

INSTITUT ETNOGRAPHIQUE
DE L'ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX
DE L'INSTITUT
ETHNOGRAPHIQUE
TOME 14-16

Rédacteur
Prof. dr PETAR VLAHOVIĆ

Comité de rédaction

dr VIDOSAVA STOJANČEVIĆ, dr MILJANA RADOVANOVIĆ, dr MILKA
JOVANOVIĆ, dr DESANKA NIKOLIĆ, dr PETAR VLAHOVIĆ, mr LASTA
ĐAPOVIĆ, mr DOBRILA BRATIĆ (secrétaire)

Accepté à la séance du Conseil scientifique de l'Institut le 21. XII 1982.

BEOGRAD
1984.

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
КЊ. 14-16

Уредник

Проф. др ПЕТАР ВЛАХОВИЋ

Редакциони одбор

др ВИДОСАВА СТОЈАНЧЕВИЋ, др МИЉАНА РАДОВАНОВИЋ, др МИЈКА
ЈОВАНОВИЋ, др ДЕСАНКА НИКОЛИЋ, др ПЕТАР ВЛАХОВИЋ, др ЛАСТА
БАПОВИЋ, др ДОБРИЛА БРАТИЋ (секретар)

Примљено на седници Научног већа Етнографског института 21. XII 1982.

БЕОГРАД
1984.

Лектор: Лепосава Жунџић

Превод текстова на страни језик: Андријана Гојковић

*Издаје: Етнографски институт
Српске академије наука и уметности*

Тираж: 1000 примерака

Штампа: „Просвета“ Пожаревац, Драже Марковића 25

*Штампано уз учешће финансијских средстава Републичке
заједнице науке Србије*

С А Д Р Ж А Ј

Петар Влаховић, Уместо предговора — — — — —	9
Милка Јовановић, Стално праћење промена у народној култури — Преображај приградских насеља (Етнографски институт САНУ 1976 — 1980) — — — — —	11
Мирослава Малешевић, Демографске промене у неким насељима у околини Београда — — — — —	19
Десанка Николић, Култура становања у неким приградским насељима Београда — — — — —	57
Зорица Дивац, Испитивање породице и брака у околини Београда —	85
Петар Костић, Обичаји из животног циклуса у околини Београда —	101
Видосава Стојанчевић, Етнолошка проучавања промена у приградским насељима индустријског подручја Крушевца — — — — —	123
Драгомир Антонић, Утицај града Крушевца на културу становања у приградским селима — — — — —	159
Видосава Стојанчевић, Савремене промене у породичном животу и обичајима, браку, сродничким односима и друштвеном обичајном животу у приградским селима Крушевца — — — — —	169
Драгана Савковић, Промене у обичајима у приградским насељима индустријске зоне Крушевца — — — — —	201
Витомир Маринковић, Основне антропогеографске и етнодемографске одлике приградских и других села у околини Лесковца —	233
Радмила Стојановић, Култура становања у неким приградским насељима Лесковца — — — — —	267
Милка Јовановић, Промене у браку и породици у неким насељима у околини Лесковца — — — — —	303
Марија Бокић, Обичаји животног циклуса у околини Лесковца —	319
Годор Васић, Антропогеографске и етнодемографске карактеристике одабраних насеља у општини Пирот — — — — —	335
Ласта Баповић, Култура становања и промене у њој у пиротском крају — — — — —	375
Душан Дрљача, Промене у браку и породици у приградским селима Пирота — — — — —	415
Милица Петковић, Обичаји из животног циклуса у околини Пирота	425
Миљана Радовановић, Основне антропогеографске и етнодемографске одлике приградских и других села у околини Новог Пазара —	451
Ејуп Мушковић, Демографске карактеристике приградских и других села у околини Новог Пазара — — — — —	479
Бреда Влаховић, Стан и култура становања у насељима у околини Новог Пазара — — — — —	501
Миљана Радовановић, Породица, брак, сродство и сроднички односи у селима у непосредној околини Новог Пазара — — — — —	527
Добрила Брагић, Промјене у обичајима животног циклуса у околини Новог Пазара — — — — —	543
Миљана Радовановић, Завршни осврт на проучавања основних антропогеографских и етнодемографских одлика приградских и других насеља у околини Београда, Крушевца, Лесковца, Пирота и Новог Пазара — — — — —	557
Видосава Стојанчевић, Завршни осврт на проучавања промена у култури становања, браку и породици и обичајима животног циклуса у приградским и другим насељима у околини Београда, Крушевца, Лесковца, Пирота и Новог Пазара — — — — —	565

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes that this is essential for ensuring transparency and accountability in the organization's operations.

2. The second part of the document outlines the various methods and tools used to collect and analyze data. It highlights the need for consistent data collection procedures and the use of advanced analytical techniques to derive meaningful insights from the data.

3. The third part of the document focuses on the role of technology in data management and analysis. It discusses how modern software solutions can streamline data collection, storage, and processing, thereby improving efficiency and accuracy.

4. The fourth part of the document addresses the challenges associated with data management, such as data quality, security, and privacy. It provides strategies to mitigate these risks and ensure that the data remains reliable and secure throughout its lifecycle.

5. The fifth part of the document concludes by summarizing the key findings and recommendations. It stresses the importance of ongoing monitoring and evaluation to ensure that the data management processes remain effective and aligned with the organization's goals.

TABLE DES MATIERES

Petar Vlahović, <i>Au lieu de l'introduction</i> — — — — —	9
Milka Jovanović, <i>L'observation continue des transformations culturelles — La transformation des banlieues (Institut Ethnographique de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts 1976—1980)</i> — — —	11
Miroslava Malešević, <i>Changements démographiques des banlieues de Belgrade</i> — — — — —	19
Desanka Nikolić, <i>La culture de l'habitation dans les banlieues de Belgrade</i> — — — — —	57
Zorica Divac, <i>L'étude de la famille et de l'union conjugale dans les environs de Belgrade</i> — — — — —	85
Petar Kostić, <i>Coutumes du cycle de vie dans les environs de Belgrade</i>	101
Vidosava Stojančević, <i>L'étude ethnologique des banlieues industrielles de Kruševac</i> — — — — —	123
Dragomir Antičić, <i>L'influence de la ville de Kruševac sur la culture de l'habitation dans la banlieue de Kruševac</i> — — — — —	159
Vidosava Stojančević, <i>Transformations modernes du mode de vie et des coutumes familiales et conjugales, des relations familiales et la vie sociale dans les banlieues de Kruševac</i> — — — — —	169
Dragana Savković, <i>Transformations survenues dans les coutumes dans la banlieue industrielle de Kruševac</i> — — — — —	201
Vitomir Marinković, <i>Les caractéristiques anthropogéographiques et ethnodémographiques des banlieues de Leskovac</i> — — — — —	233
Radmila Stojanović, <i>La culture de l'habitation dans les banlieues de Leskovac</i> — — — — —	267
Milka Jovanović, <i>Transformations familiales et conjugales dans les environs de Leskovac</i> — — — — —	303
Marija Đokić, <i>Coutumes du cycle de vie dans les environs de Leskovac</i>	319
Todor Vasić, <i>Les caractéristiques anthropogéographiques et ethnodémographiques des environs de Pirot</i> — — — — —	335
Lasta Đapović, <i>Les transformations de la culture de l'habitation dans les environs de Pirot</i> — — — — —	375
Dušan Drljača, <i>Transformations familiales et conjugales dans les environs de Pirot</i> — — — — —	415
Milica Petković, <i>Coutumes du cycle de vie dans les environs de Pirot</i>	425
Miljana Radovanović, <i>Les caractéristiques anthropogéographiques et ethnodémographiques des environs de Novi Pazar</i> — — — — —	451
Ejup Mušović, <i>Les caractéristiques démographiques des environs de Novi Pazar</i> — — — — —	479
Breda Vlahović, <i>Logement et culture de l'habitation dans les environs de Novi Pazar</i> — — — — —	501
Miljana Radovanović, <i>La famille, le mariage, la parenté et les relations familiales dans les environs de Novi Pazar</i> — — — — —	527
Dobrila Bratić, <i>Changements dans les coutumes du cycle de vie dans les environs de Novi Pazar</i> — — — — —	543
Miljana Radovanović, <i>Commentaires sur les caractéristiques anthropogéographiques et ethnodémographiques des habitats dans les environs de Belgrade, de Kruševac, de Leskovac, de Pirot et de Novi Pazar</i> — — — — —	557
Vidosava Stojančević, <i>Commentaires sur les transformations culturelles survenues dans l'habitation, le mariage, la famille, les coutumes du cycle de vie dans les environs de Belgrade, de Kruševac, de Leskovac, de Pirot et de Novi Pazar</i> — — — — —	565

140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200

УМЕСТО ПРЕДГОВОРА

Етнографски институт Српске академије наука и уметности овим зборником обележава тридесет пет година постојања и рада (1947 — 1982). О томе је већ било речи у Гласнику ЕИ САНУ, књ. XXXI, Београд 1982. У наведеном гласнику приказане су важније фазе етнолошких проучавања која су организована и обављена у оквиру ове установе и наговештене су перспективе основне делатности у етнологији Србије у наредном периоду.

У раздобљу од 1970. до 1975. године Институт је, међу осталим задацима, знатну пажњу посветио сталном праћењу промена у народној култури на селу (руководилац пројекта др М. Јовановић), чији су резултати на примеру 25 насеља из Србије, објављени у Зборнику радова, књ. 10, Београд 1980. Наставак тог посла у периоду од 1976. до 1980. представљају истраживања преображаја приградских насеља (у пет крајева Србије) на примеру Београда, Крушевца, Лесковца, Пирота и Новог Пазара. Тим истраживањима су обухваћена, по утврђеним одредницама, ближа и удаљенија насеља у околини помених градова, у којима су вршена проучавања. Промене су праћене (под руководством др М. Јовановић) проучавањем неколико важнијих етнолошких проблема, као што су: 1) антропогеографске и етнодемографске карактеристике одабраних насеља; 2) култура становања; 3) брак, породица и сроднички односи и 4) обичајни живот.

На једном пункту, у околини једног града, радило је четири до пет истраживача. Сваки од њих био је задужен за једну тематску целину. Истраживачи су имали јединствен подсетник, у коме су прецизирани основни оквири истраживања. Међутим, сваки истраживач је обрађивао и другу материју која му је била занимљива за предео или за предмет његових проучавања. У том погледу сарадницима је била препуштена пуна иницијатива.

Резултати истраживања саопштавани су на састанцима у Институту, на којима су размењивана искуства и заједнички решаване могуће недоумице. Резултати истраживања су на тај начин, поред индивидуалних компонената, добили и одређена колективна обележја. Па и поред тога, појавиле су се

одређене разлике и у концепцији и у обиму приказивања проучаваних проблема.

Основу чине подаци прикупљени на терену, који су анализирани на основу опсервација самих истраживача и објављене литературе, ако је то, ради поређења, било неопходно.

У проучавању појединих проблема, поред сталних сарадника Института учествовали су и стручњаци за поједина питања из средине у којој су вршена истраживања. У околини Београда обичајни живот је проучавао П. Костић, из Етнографског музеја у Београду. У Крушевцу и околини истраживања је вршила Д. Савковић, чији је текст припремила за штампу В. Стојанчевић. Антропоеографске и етнодемографске проблеме у околини Лесковца проучавао је В. Маринковић, а културу становања Р. Стојановић. У околини Пирота радила су такође два спољна сарадника: др Т. Васић посветио је пажњу антропоеографским и етнодемографским проблемима, а М. Петковић обичајном животу. Др Е. Мушковић дао је свој прилог антропоеографским одликама појединих насеља у околини Новог Пазара.

Радове су, поред руководиоца пројекта (М. Јовановић) и уредника Зборника (П. Влаховић), прегледали рецензенти др Милорад Васовић, професор универзитета и др Драгослав Антонијевић, научни саветник у Балканолошком институту.

Материја која је обрађена у овом зборнику део је истраживачког рада који је у институту реализован у протеклој деценији (1970—1980). У целини, она чини значајан прилог проучавању промена у народној култури становништва Србије у савременим условима живота. Због тога колектив Етнографског института САНУ овом публикацијом и обележава тридесет пету годишњицу постојања и рада у уверењу да на тај начин даје конкретан допринос нашој етнолошкој науци.

Београд, 25. јула 1984. године

Уредник

Милка ЈОВАНОВИЋ

СТАЛНО ПРАЂЕЊЕ ПРОМЕНА У НАРОДНОЈ КУЛТУРИ —
— ПРЕОБРАЖАЈ ПРИГРАДСКИХ НАСЕЉА
(Етнографски институт САНУ 1976 — 1980)

Етнографски институт Српске академије наука и уметности у Београду вршио је у периоду од 1971. до 1975. године испитивање промена у народној култури на селу. Делимичне резултате тих истраживања Институт је презентовао јавности организујући симпозијум *Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури на селу* јануара 1974. године. Исте године објављени су реферати са симпозијума у посебном издању Етнографског института књига 15. Дефинитивни резултати тих истраживања публиковани су у Зборнику радова Етнографског института књига 10, Београд 1980, коју је Институт посветио иницијатору пројекта и тадашњем директору Института академику професору Браниславу Којићу.

У следећем средњорочном плану од 1976 до 1980. године испитивања промена у народној култури су настављена и знатно проширена. Одлучено је да се у проучавањима посебна пажња посвети *преображају приградских насеља* Београда, Крушевца, Лесковца, Пирота и Новог Пазара.

Већ до сада уочене промене упућују на закључак да се најинтензивнији етнокултурни преображај у СР Србији одвијао у зонама које гравитирају већим градским центрима претежно индустријског карактера. Поређењем резултата географских, етнолошких и социолошких испитивања у појединим приградским зонама од пре десетак и више година са садашњим стањем на терену, дошло се до закључка да су процеси преображаја веома интензивни и у сталном порасту. Ти преображаји су резултат развоја појединих градова у значајније индустријске, административне и културне центре. Процес промена у приградским насељима одражава се, поред осталог, на етнички састав становништва и, с тим у вези, и на промене у његовој култури. То је најчешће последица прилива етнички и културно различитог становништва у приградске зоне индустријских градова. Њиховим смештањем у тим зонама, које се и саме мењају брзом урбанизацијом, долази до бројних и веома сложених етничких промена, чије токове и последице, поред осталих, треба да објасне и етнолошка испитивања. Истина, етнологи су и раније у више махова посвећивали пажњу овој проблематици, а новембра 1974. године на Јастрепцу код Крушевца одржан

је симпозијум Етнолошког друштва Југославије, а тема је била *Етнолошко проучавање градских и приградских насеља*. Реферати и дискусија са овога симпозијума објављени су у Етнолошком прегледу свеска 13, Београд 1975. године.

Међутим, етнолошка проучавања у приградским зонама у Србији ипак нису вршена у значајнијем обиму. Недостају систематска истраживања која би обухватила најбитније елементе савременог живота и која би одговорила на многа важна питања: у којој су сфери свеукупног живота становништва у приградским зонама настале најбитније промене; у којим видовима се одражавају етничке карактеристике новодосељеног и староседелачког становништва. С тим у вези је и питање стварања новог етно-културног квалитета, који је последица интензивног мешања становништва у околини већих индустријских центара; најзад, да ли преображај живота у материјалној култури прате и промене у духовној култури.

Приградска села, њихов развитак и све тешње везе са градом предмет су проучавања различитих струка: економиста, урбаниста, географа, социолога, етнолога и др.

Занимљиво би било, а свакако и корисно, изнети нека мишљења о томе *шта се подразумева под приградским насељима*, односно селима, какве су њихове везе са градом, колико и како утичу једни на друге, какве су перспективе приградских села.

Професор Б. Којић, везује настајање приградских села за период индустријализације земље после другог светског рата, кад се услед потребе за новом радном снагом у градовима, у њиховој околини ствара још једна нова рурална категорија, такозвано приградско село, односно „село у близини значајнијег урбаног центра које под његовим утицајем доживљава интензивну трансформацију од примарног, традиционалног насеља пољопривредних произвођача у насеља радника који станују у селу, а раде у урбаном центру“. Ипак најзначајније су друштвене промене у броју становника и њиховој запослености: број становника приградских села расте, док у већини примарних насеља опада, нарочито после 1961. године. У приградским насељима удео активних радника у непољопривредним занимањима у сталном је порасту. У тим селима се окупљају, осим домаћих радника, и досељеници који остају привремено или се стално настањују као радна снага у урбаном центру. Саобраћај је знатан чинилац у генези и развоју категорије приградских села, првенствено јавног, а затим и приватног карактера (*Бранислав Којић, Приградска села*, Отисак из Гласа ССХСIV САНУ, Одељење друштвених наука 19, Београд 1975, с. 284, 287).

Професор Милисав Лутовац такође сматра да *приградско село настаје у вези са ширењем и развојем града*, а да ли је неко село приградско не зависи од његове удаљености од града већ од функције коју има у односу на град. Одлике приградс-

ких села, по њему, јесу: приградска привреда и пољопривреда везана за градско тржиште, мешање разнородног становништва због досељавања из удаљенијих села у вези са радом у предузећима и развитком рентабилне пољопривреде. Једном речју, оно је по свему између села и града: није ни село, ни град, ни варошица, али од свих има по нешто (*Милисав Лутовац, Приградска села, Етнолошки преглед, свеска 13, Београд 1975, с. 131, 133*).

Према истраживањима професора Јована Илића, географа, функционални односи и везе између града и околине зависе од више фактора: географског положаја, рељефа, привредних богатстава, климе, развијености непривредних делатности, саобраћаја, као и од двосмерног кретања људи и робе град — околина. Дневна миграција радне снаге један је од основних елемената којим се одређује непосредно функционално подручје града. Та миграција углавном зависи од услова запошљавања у граду, као и од развијености саобраћаја између града и околине. По свему судећи, ова територија представља граничну, прелазну зону између урбане и руралне средине, приградско подручје или такозвано прво функционално подручје (којих по овоме аутору има више) (Јован Илић, *Карактеристике функционалних односа између града и околине, с посебним освртом на СР Србију, „Становништво“, јул — децембар 1970. број 3 — 4, с. 168, 174*).

Професор Милорад Васовић (*Проблем преображаја приградске зоне на примеру Београда, Етнолошки преглед, св. 13, Београд 1975, с. 39, 40*) такође се заинтересовао за проблем приградских насеља, у чему поред осталог, истиче три веома важне чињенице у развоју приградских насеља: *деаграризацију приградске зоне, напуштање древне полукултуре на рачун специјализоване производње приградских производа за градско тржиште (поврће, воће, млеко и месо), као и бржи развој ових села у материјалном него у духовном погледу, што је, уосталом, запажено готово у свим крајевима наше земље.*

Социолог Драгана Прокић-Сулејмановић (*Промене у друштвено-економској структури становништва приградских подручја, Београд 1970, с. 5*), под приградским подручјем подразумева насеља по њиховим друштвено-економским обележјима градско-сеоског типа (тежња ка потпунијем приближавању градској структури делатности: формирање типично приградских структура живота и делатности у којима се непрекидно преплићу градски и сеоски облици привређивања).

Иако посматрано из угла различитих наука, рекли бисмо да се приградско село, према изнетим резултатима испитивања поменутих аутора, током последњих деценија развијало под доста уједначеним условима и зависно од положаја, функције етничког састава становништва и његовог занимања, развијености града и индустрије у њему, итд.

Као што је већ на почетку речено, Етнографски институт САНУ је, уз свесрдну помоћ и залагање тадашњег директора Института професора Милорада Васовића и, на жалост, рано преминулог Мирослава Драшкића, вишег научног сарадника, донео концепцију Пројекта и већ 1976. године приступио његовој реализацији.

С обзиром на то да су предмет ових истраживања била *приградска насеља и етнолошко проучавање промена у њима*, требало је најпре израдити критеријуме о избору градских пунктова. Одлучено је да то буду центри зависно од развијености индустрије, као и времена настајања индустрије у њима, па су тако одабрани *Београд, Крушевац и Лесковац* као градови са дужом индустријском традицијом, а затим *Пирот и Нови Пазар* у којима се индустрија развија тек током последњих година.

Одређен је критеријум и за избор насеља у којима ће се вршити истраживања, као и минимални број насеља $2+2+1=5$. Ти критеријуми су следећи:

село у највећем напону економског развоја;
 функција насеља која га чини приградским;
 мешовито насеље (по принципу обележавања насеља у статистикама за 1971. годину;
 удаљеност од градског центра;
 етнички састав и прилив становништва са стране;
 повољни географски и саобраћајни услови;
 одабрано насеље не сме да буде обухваћено испитивањима промена у периоду од 1971. до 1975;
 допунски критеријуми могу се одредити на месту истраживања.

Насеља су одабрана у одговарајућим градским центрима, уз помоћ компетентних лица (општина, музеј). Истовремено, ангажовани су и локални сарадници као носиоци тема из пројекта.

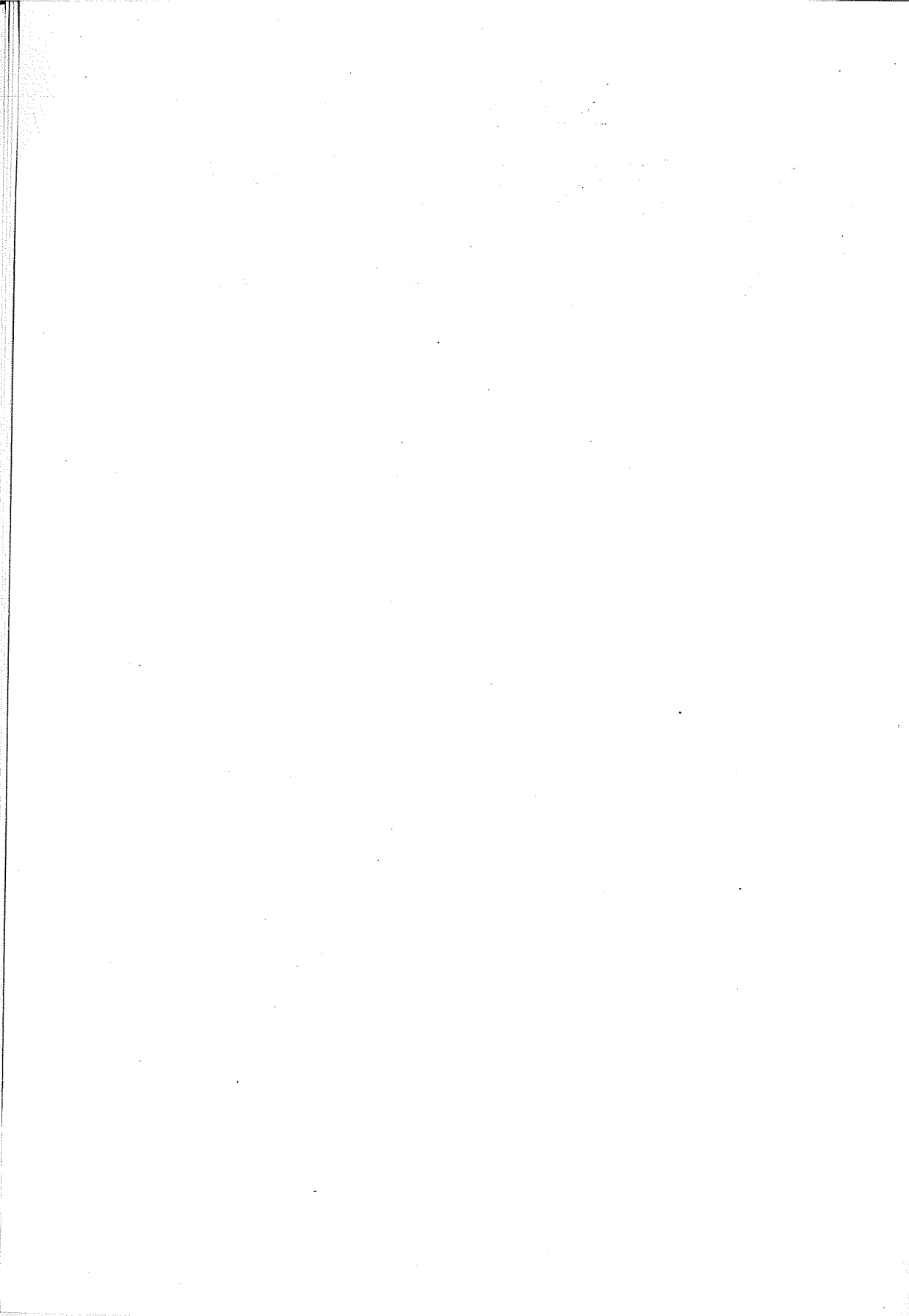
Ради једнообразнијег приступа теренским истраживањима у оквиру појединих тема, сачињен је оквирни подсетник, који је садржао четири групе суштинских питања која чине окосницу целокупног живота становништва:

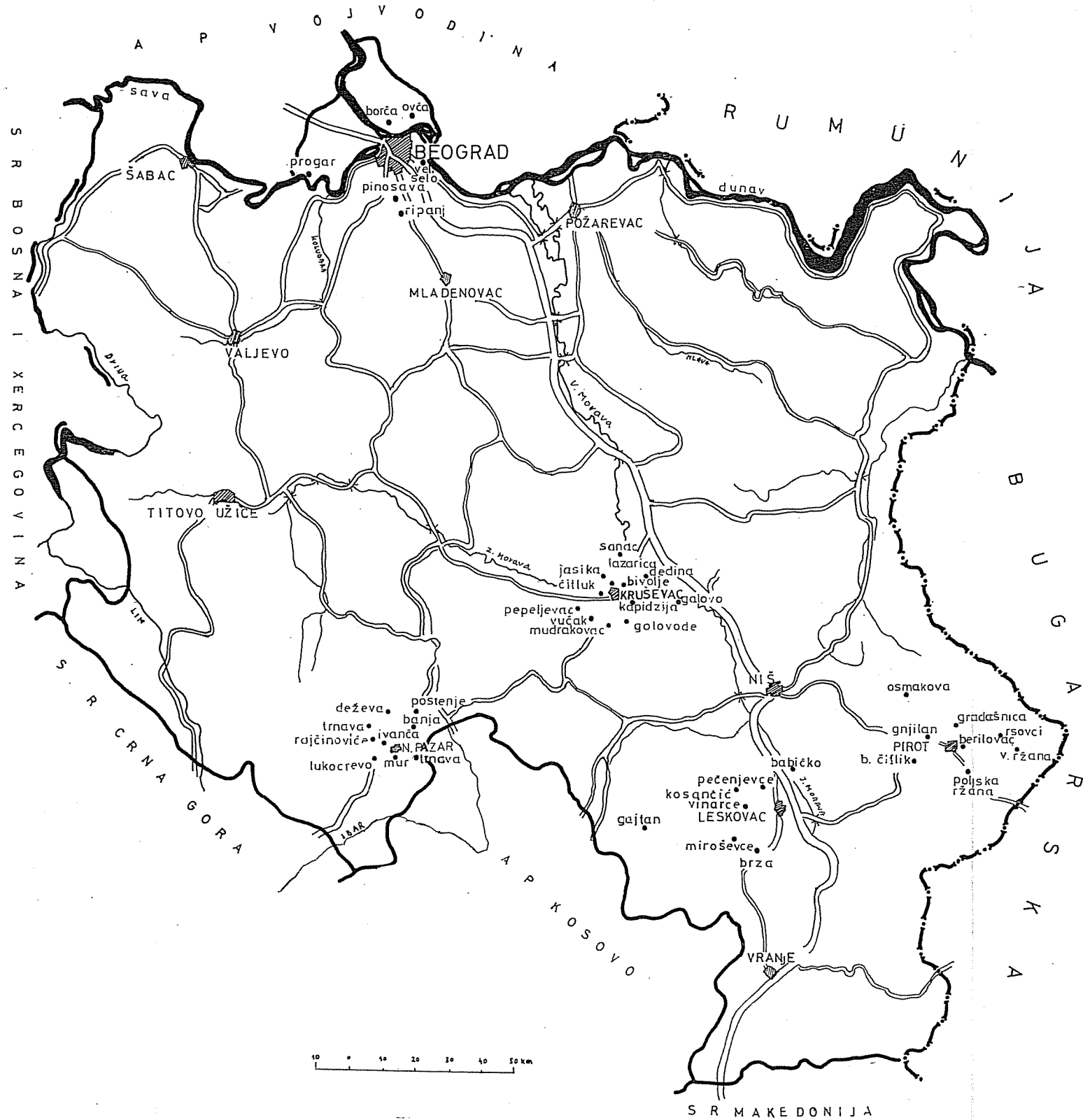
- 1) *Антропогеографске и етнодемографске карактеристике;*
- 2) *Култура становања;*
- 3) *Брак, породица, сродство и сроднички односи;*
- 4) *Обичајни живот.*

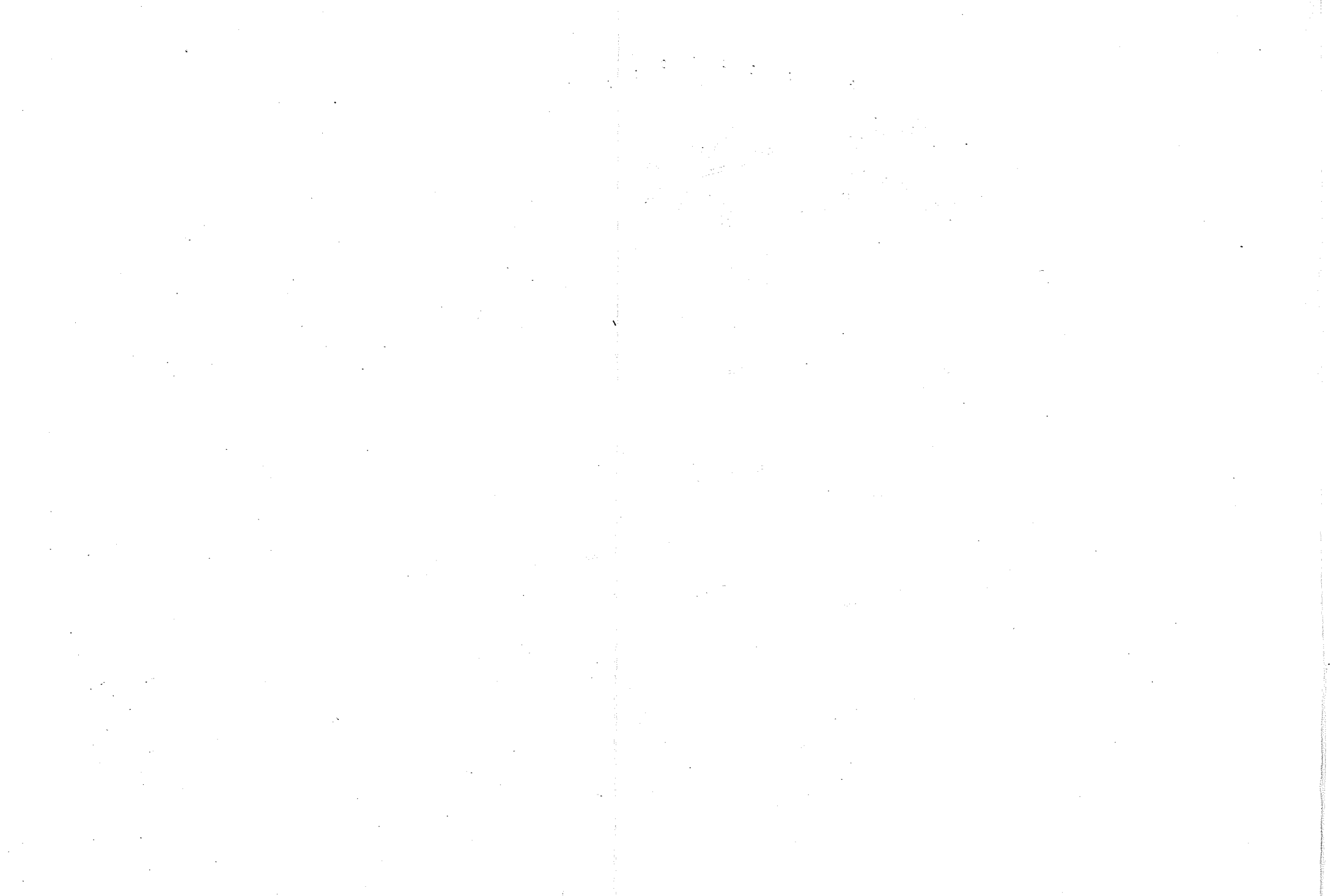
Обрада и анализа грађе по темама извршена је у оквиру пет пунктова (Београд, Крушевац, Лесковац, Нови Пазар и Пирот), у облику мањих монографија, које заједно са општим уводом и закључком представљају резултате петогодишњих ис-

траживања сарадника Етнографског института. Надамо се да ће тако презентирана материја бити значајан допринос даљем етнолошком проучавању промена у народној култури и приградским насељима.

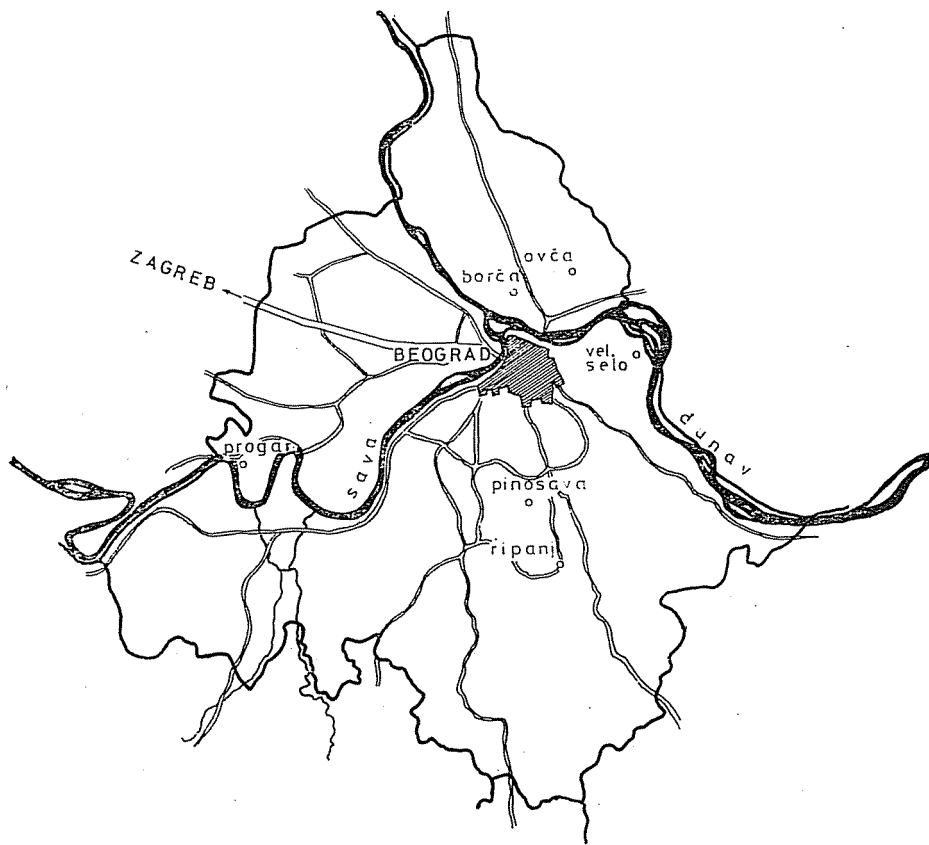
Сарадници на овоме пројекту били су већином радници у Институту, а поред њих, за одређене теме, и стручњаци — етнологи, географи и историчари — из одабраних градских центара у унутрашњости Србије.

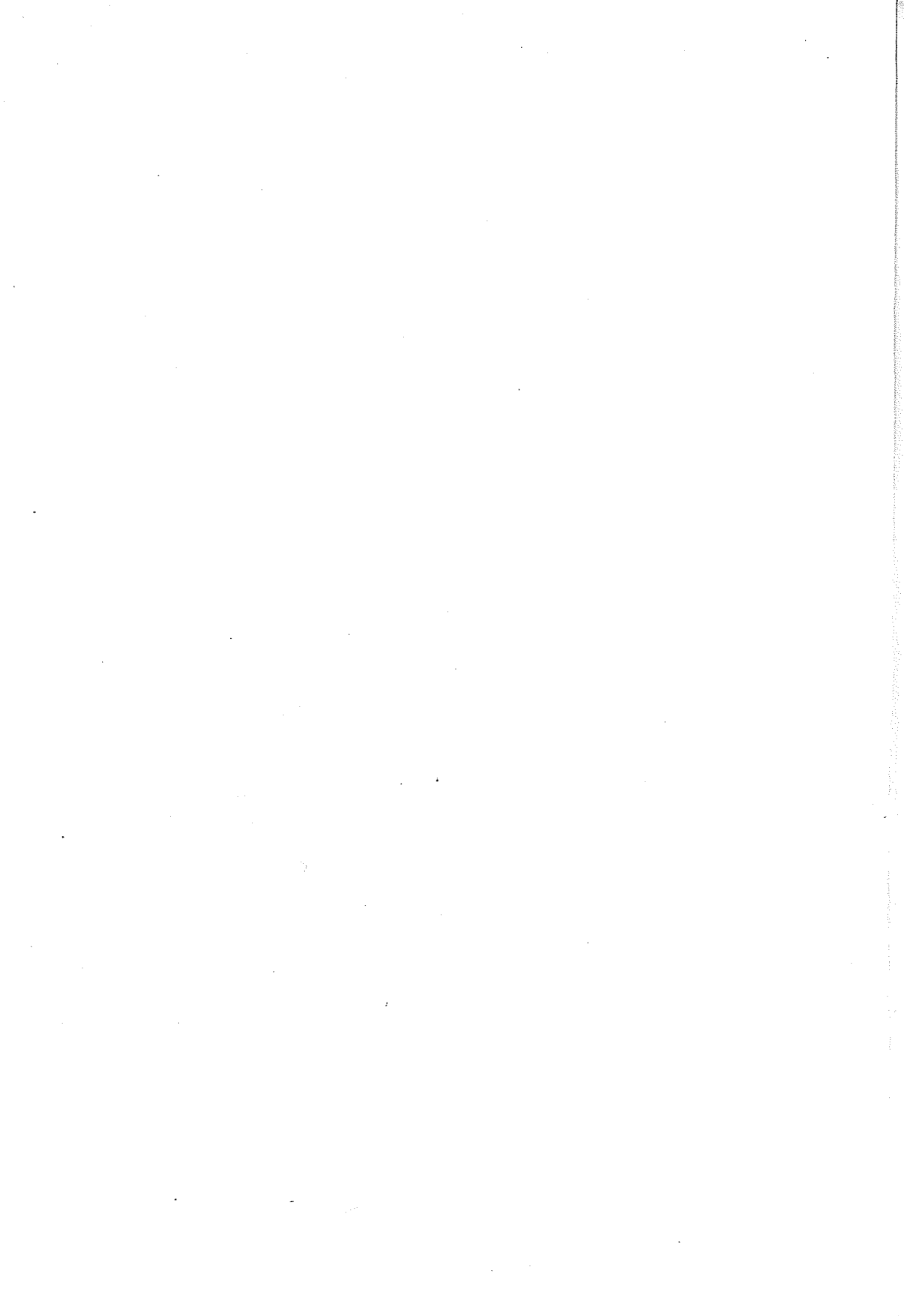

KARTA
OPŠTINE BEOGRAD

Мирослава МАЛЕШЕВИЋ

ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У НЕКИМ НАСЕЉИМА
У ОКОЛИНИ БЕОГРАДА

Корените друштвене и културне промене којима је обележен послератни период у развоју земље, као што су: промена друштвено-политичког система, убрзани развој привреде, урбанизација и индустријализација, економски и технички напредак, одразиле су се, поред осталог, и на традиционалну сеоску културу. Полазећи од ове чињенице, основна замисао пројекта *Стално праћење промена у народној култури на селу* јесте утврђивање интензитета и квалитета промена које су захватиле сеоску културу у наведеним условима.¹

Интересовање је усмерено ка проучавању промена у народној култури оних насеља у Србији која се налазе у области индустријских центара и под њиховим непосредним утицајем; пошло се од претпоставке да су ту промене јаче изражене, да су брже и стога уочљивије.² Један од одабраних пунктова за истраживање промена у народној култури у условима интензивне урбанизације и индустријализације јесте околина Београда, тачније шест насеља према којима се град шири, која су одабрана као репрезентативни узорак. То су: Пиносава, Рипањ, Овча, Борча, Прогар и Велико Село.

Овај прилог треба да укаже на основне демографске промене које су се у послератном периоду одвијале у насељима у околини Београда. Обухваћени су основни демографски параметри: бројно кретање становништва и домаћинства, миграциона кретања, економска, етничка, старосно-полна и образовна структура становништва. Овај прилог саставни је део комплексног етнолошког истраживања, које обухвата и проучавање промена у обичајном животу, култури становања и брачном и породичном животу, што је обрађено у радовима других сарадника на овом пројекту. Само као саставни део тих радова, овај прилог може послужити као показатељ неких промена у култури приградских насеља. Обрада појединих питања потпуно је прилагођена концепцији пројекта. Избор насеља извршили су састављачи елабората за пројект, према критеријумима ус-

1 Милка Јовановић, *Стално праћење промена у народној култури на селу*, ЕИ САНУ 1971 — 1975, Зборник радова Етнографског института САНУ, књ. 10, Београд 1980, с. 21.

2. Нав. рад, с. 21.

тановљеним приликом израде плана рада. Ти параметри су: просторногеографска, физичкогеографска, привредногеографска, и етничка, односно, етнографска обележја насеља.³

Тако су, према просторногеографским обележјима одабрана насеља Прогар, Овча и Велико Село — као насеља збијеног типа, Рипањ — као насеље разбијеног шумедијског типа, Пиносава — као насеље разређеног типа и Борча (стара Борча збијеног типа) — као насеље модерног градског типа (нови део Борче).

Под физичкогеографским обележјима подразумева се повољност односно неповољност саобраћајног положаја насеља према Београду. Тако је у категорију насеља најудаљенијих од града сврстан Прогар (око 40 km удаљен од центра Београда), који се тако налази на самој периферији околине великог града; Велико Село је одабрано као најближе приградско село, од центра града удаљено свега десетак километара.

Извршена је такође категоризација према типу, односно привредногеографским обележјима насеља: Прогар и Велико Село су, према Попису становништва из 1971. године, увршћени у насеља сеоског типа, Овча и Пиносава су насеља мешовитог типа, а Борча и Рипањ, према истој класификацији, убрајају се у градска насеља.

Водило се рачуна и о етничким обележјима. Насеља у околини Београда су хетерогеног етничког састава (различито етничко порекло досељеника), а овог пута одабрано је једно које се и у националном погледу разликује од осталих, што подразумева различита обележја традиционалне културе и начина живота и различит квалитет трансформација у наведеним условима. То је насеље Овча, у коме преовлађује становништво румунске народности.

Ова насеља се налазе у саставу три београдске општине: Вождовца (Пиносава, Рипањ), Палилуге (Велико Село, Борча, Овча) и Земунa (Прогар).

Прилог о демографским променама рађен је на основу три извора: постојеће етнографске и демографске литературе, статистичких публикација (Пописи становништва за 1948, 1961, 1971. и претходни резултати пописа за 1981. годину), као и сопствених теренских истраживања, која су обављена у два маха — у току 1979. и 1980. године. Емпиријски материјал прикупљен је углавном путем разговора са становницима испитиваних насеља. Овај прилог рађен је класичном анализом статистичких података, комбинованом резултатима сопствених теренских истраживања. Утврђивање основних демографских процеса и

3 Нав. рад, с. 23 — 24; Упоредити: М. Радовановић — Д. Николић, *Закључна разматрања о резултатима проучавања промена у народној култури на селу у Србији (1971 — 1975)*, Зборник радова Етнографског института САНУ, књ. 10, Београд 1980, с. 139 — 140.

промена у послератном развоју насеља у околини Београда требало би да буде један од важних показатеља промена у етнолошком смислу и само почетни корак за дубља и свеобухватнија истраживања. Приступ овој теми, што ће се видети из даљег текста, прилагођен је тако постављеном задатку.

СТАНОВНИШТВО

Бројно кретање становништва

У разматрање је узет послератни период, према резултатима пописа становништва за 1948, 1961, 1971. и 1981. годину. Из табеле 1⁴ може се видети да је од 1948. до 1981. године у већини испитиваних насеља забележен бројчани пораст становништва. Највећи пораст броја становника у овом периоду је у насељу Борча, које је 1948. године имало 3 532 становника, да би се у 1981. години тај број повећао на 18 549, што представља индекс пораста од 525,1. У овом раздобљу једино је у Великом Селу смањен број становника, односно само је у овом насељу забележен негативан индекс раста и износи 99,6.

Ако се посматрају подаци према појединим пописним годиштима, запажа се извесна неравномерност у погледу бројчаног кретања становништва. Док је за нека насеља највиши индекс пораста био у периоду од 1948. до 1961, као на пример у Овчи (150,0), за друга је то у раздобљу од 1961. до 1971. године

Табела 1

Бројчано кретање становништва

Насеље	Укупан број становника				Индекси пораста					
	1948	1961	1971	1981	61/48	71/48	71/61	81/48	81/61	81/71
Борча	3532	4330	9487	18549	122,5	268,6	219,0	525,1	428,3	195,5
Овча	1950	2926	3381	2530	150,0	173,3	115,5	129,7	86,4	74,8
Велико Село	1908	1877	1874	1901	98,3	98,2	99,8	99,6	101,4	101,4
Прогар	1354	1354	1239	1367	100,0	91,5	91,5	100,9	100,9	110,3
Пиносова	1713	2306	2689	2837	134,6	156,9	116,6	165,6	123,0	105,5
Рипањ	7475	7610	7873	10463	101,8	105,3	103,4	139,9	137,4	132,8

⁴ Извор: Попис становништва 1961, књ. X, Савезни завод за статистику, Београд 1965 (подаци за 1948. и 1961. годину); Попис становништва и станова 1971, Миграциона обележја, Савезни завод за статистику, Београд 1973; Попис становништва, домаћинства и станова 1981, документациони материјал, Републички завод за статистику, Београд 1982.

Табела 2

Пораст становништва изражен у апсолутним бројевима

Насеље	1961	1971	1981	1981
	1948+x	1961+x	1971+x	1948+x
Борча	798	5157	9043	15017
Овча	976	455	-749	580
Велико Село	-31	-3	20	-7
Прогар	—	-15	29	13
Пиносава	593	383	-142	1124
Рипањ	135	263	2563	2988

(Борча, индекс 219), за Прогор и Велико Село карактеристично је да тек у последњој деценији бележе пораст броја становника. У табели 2⁵ изложено је кретање становништва у тридесетогодишњем периоду изражено у апсолутним бројевима. Запажа се да два насеља у свим пописним годиштима бележе пораст становништва. То су Борча, која је 1981. године имала 15 017 становника више него 1948. године, и Рипањ у коме је број становника порастао за 2 988 у том периоду. У осталим насељима тај ритам је другачији. Тако Овча од 1948. године до 1961. године бројчано расте за 976 становника, односно за 455 у раздобљу од 1961. до 1971. године, да би у последњем међупописном раздобљу изгубила 749 становника. Слично се креће број становника и у Пиносави, док се у Прогару и Великом Селу тек у последњих десет година незнатно повећава. У периоду од 1948. до 1981. просечно је годишње највише расла Борча, за 455 становника годишње, док је Велико Село просечно годишње губило 0,2 становника. На бројчани пораст становништва утичу рабање и досељавање, а на опадање — умирање и одсељавање. С обзиром на то да се у овом раду не бавимо анализом природног кретања становништва, даље у тексту више пажње ће бити посвећено карактеру и типовима механичког кретања, односно миграцијама. Већ летимичан поглед на табеле 1 и 2 указује на то да је на пораст броја становника у великим испитиваним насељима морало доминантно утицати механичко кретање становништва, односно досељавање у испитивану област. Стога ће овом проблему бити посвећено више пажње.

5 Израчунато према подацима о броју становништва, извор наведен под бр. 4.

Миграциона кретања

У монографији о новим променама у животу и култури становништва у околини Београда, Д. Бандић⁶ посматра миграциона кретања као: 1) имиграције, 2) емиграције и 3) кретање у оквиру испитиване области. Та кретања он третира као појаве трајног и привременог карактера.⁷ Та подела је коришћена у овом прилогу.

Процес ширења и јачања индустријске производње, у нашој земљи нарочито интензиван у послератном раздобљу, односно с тим процесом повезан развој градова, индустријских центара и пораст потребе за радном снагом свих профила, условљава велики механички прилив становништва у градове и насеља у њиховој околини. Могућност запослења у некој од привредних грана, односно потрага за бољом зарадом и сигурнијом егзистенцијом, што подразумева потребу и могућност школовања, привлачи велики број досељеника у сам град или у насеља најближа њему. С друге стране, насеља у околини су привлачна и за становништво које не напушта пољопривреду, већ се у њих насељава зато што су она повезана с градом добрим саобраћајним везама, а град је сигурно тржиште за пласман пољопривредних производа. Београд је у том погледу изузетно привлачан као највећи административно-политички, привредни (индустријски, посебно), културно-просветни центар у земљи.

На претходним табелама могло се пратити како се кретао број становника у испитиваним насељима у послератном раздобљу. У следећој табели⁸ дато је процентуално учешће аутохтоног, односно мигрантног становништва у укупном становништву, према подацима који се односе на период од 1948. до 1971. године. Под аутохтоним становништвом подразумева се становништво које је у Попису 1971. године означено да од рођења станује у истом месту (види табелу 3).

Највећи удео мигрантног становништва има Борча, где тај број чак премашује број аутохтоног, и поред чињенице да су у аутохтоно становништво убројана и деца послератних досељеника. Најмањи проценат досељеника, до пописа 1971. године, имало је Велико Село, свега 12%.

Таква неуједначеност досељавања у поједина насеља, односно њихов избор, свакако је у вези са структуром досељеничког становништва или карактером имиграција, као и са

6 Душан Бандић, *Неке новије промене у животу и култури становништва околине Београда*, Зборник радова ЕИ САНУ, књ. IX, Београд 1979, с. 14.

7 Нав. рад, с. 14 — 27.

8 Извор: Попис становништва и станова 1971, Миграциона обележја, Савезни завод за статистику, Београд 1973.

Табела 3

Процентуално учешће аутохтоног и мигрантног становништва у укупном становништву

Насеље	% аутохтоног становништва 1971	% досељеника
Пиносава	67	33
Рипањ	71	29
Прогар	75	25
Борча	37	63
Велико Село	88	12
Овча	49	51

типом насеља и степеном развијености њихових веза са Београдом. Чињеница је да се послератне миграције одвијају скоро искључиво са села према граду и да је с процесом индустријализације тесно повезан процес урбанизације, односно деаграризације, што треба да значи да је околина Београда у том периоду привлачила углавном оно становништво које напушта пољопривреду и тражи запослење у државној служби.⁹ Д. Бандић је установио да је у насељима у околини Београда „индекс пораста обрнуто сразмеран проценту пољопривредног становништва, односно управно сразмеран проценту непољопривредног становништва“,¹⁰ на основу чега је закључио да је становништво досељено у околину Београда у послератном периоду углавном непољопривредно, односно радничко-службеничко. У табели 4¹¹ дати су подаци о процентуалном учешћу пољопривредног становништва у укупном становништву. За поређење су узета два годишта, 1961. и 1971. Сва насеља су, без изузетка, у двадесетогодишњем периоду изгубила висок проценат пољопривредног становништва. Рипањ, као предратно индустријско насеље, имао је већ 1961. године само 21% пољопривредног у укупном становништву, па смањење удела пољопривредног у укупном становништву до 1981. године није тако драстично као што је, на пример, случај са Борчом, где је удео пољопривредног у укупном становништву 1961. године износио чак 47%, док је данас у овом насељу свега 7% пољопривредника у односу на укупан број становника.

⁹ Д. Бандић, нав. рад, с. 17 — 18.

¹⁰ Нав. рад, с. 21.

¹¹ Извор: Попис становништва 1961, књ. X и књ. XIV, Савезни завод за статистику, Београд 1965; Попис становништва, домаћинства и станова 1981, документациони материјал, Републички завод за статистику, Београд 1982.

Табела 4

Учешће пољопривредног становништва у укупном становништву

Насеље	Година	Укупан број становника	% пољопривредног укупног	
			Свега	вредно од
Пиноваса	1961	2306	872	38
	1981	2837	198	7
Рипањ	1961	7610	1567	21
	1981	10463	989	10
Борча	1961	4330	2050	47
	1981	18549	1110	6
Велико Село	1961	1877	1720	92
	1981	1901	1006	53
Овча	1961	2926	1514	52
	1981	2530	796	33
Прогар	1961	1354	1176	87
	1981	1367	297	23

Кад се узме у обзир и подручје из кога се досељава становништво у насеља београдске околине, уочава се једна законитост. Наиме, у свим насељима процентуално је највише заступљено становништво које долази са сеоског подручја (подаци за 1971. годину),¹² што указује на основни процес миграција.

Друга уочљива чињеница је да је у неким насељима веома висок процент становништва досељеног из градског подручја: у Рипњу, Борчи и Пиносави тај број се готово поклапа са бројем оних који су се у ова насеља доселили са села.¹³

Из свега што је речено може се закључити да је структура досељеничког становништва у великој мери утицала на промену карактера приградских насеља. Међутим, процент пољопривредног становништва смањује се и у насељима са врло ниским процентом досељеника у послератном раздобљу, што упућује на претпоставку да су на промену карактера приградских насеља утицали и други фактори. О њима ће касније бити више речи.

¹² Извор: Попис становништва и станова 1971, Миграциона обележја, Савезни завод за статистику, Београд 1973.

¹³ Извор података наведен под 12.

Према подацима добијеним на терену, трајне имиграције у испитивана насеља могу се одвијати на неколико начина.

1) Вођени потребом за сигурнијом егзистенцијом, која неразвијеном пољопривредом и са мало земље није могла да буде задовољена, испрва појединци, а касније у све већем броју, из удаљенијих и сиромашнијих области Србије (данас се може рећи и из целе земље), одлучују да продају земљу у старом крају и да се преселе, са целом породицом, у неко од приградских насеља Београда. Овде купују нешто земље, направе кућу и, готово по правилу, један од чланова породице запошљава се у некој од београдских радних организација или фабрика, било у самом граду, било у неком од насеља у околини, јер је отварање нових погона и индустријских објеката захватило и шире подручје града. Подаци изнети у табели 4 потврђују претпоставку да је основни мотив досељеничког становништва углавном напуштање пољопривреде, а не потрага за квалитетнијом земљом. Правило је, као што се из разговора на терену могло сазнати, да први досељеник „обезбеди терен“ за долазак нових досељеника, својих рођака или мештана. „Једни повлаче друге“, кажу информатори. О таквом начину досељавања биће говора у поглављу о етничкој структури становништва.

2) Други начин трајног досељавања одвија се путем брачних веза. Подручје ближе Београду привлачно је за младиће и девојке из села удаљенијих од града. Информатор из Прогара је то овако објаснио: „Девојке из нашег села удају се у Сурчин, Земун или Београд, јер не воле да остану на селу. Момци се зато обично жене Словакињама из Болеваца или Босанкама, јер су њихова села иза леђа Прогару, а он је, лицем окренут Београду. Сви теже Београду.“ У истом селу је и велики број призећених; то су најчешће Босанци. Мештани су једну улицу зато из шале назвали Зетском улицом. Овча, већ по румунској традицији, има велики број призећених који долазе из удаљенијих банатских села.

3) Трећи начин трајног досељавања је путем планске стамбене изградње. Један вид такве изградње су такозване радничке колоније, какве данас постоје у мањем обиму у Пиносави и Ришњу, а други је градња модерних стамбених насеља која стално ничу око Београда. Једно од таквих насеља, заправо три комплекса модерних вишеспратница, названих Центар I, II и III изграђено је у насељу Борча. Сваки комплекс има око 1 500 станова, у које је усељено радничко-службеничко становништво свих профила, које је преко општинских самоуправних интересних заједница добило станове. На примеру овог насеља, које је у послератном периоду од свих испитиваних насеља имало највећи индекс пораста броја становника, могу се пратити сва три уочена начина досељавања. Према подацима добијеним у Месној заједници у Борчи, досељавање у послерат-

ном периоду одвијало се на следећи начин: до шездесетих година то су углавном појединачна досељавања — продајом земље у старом крају куповано је земљиште или кућа у Борчи. Друга фаза досељавања почиње после 1960. године увођењем планског насељавања. Општина Крњача, у чијем је саставу тада била Борча, продавала је плацеове заинтересованим купцима — приватним лицима. У трећој фази, која почиње око 1971/72. године, отпочиње планска изградња у друштвеном сектору (то су поменута три центра), Почетком 1981. године усељен је и последњи комплекс зграда, а планира се изградња још једног центра.

Постоји још један занимљив вид имиграција, које би се могле назвати повратним миграцијама. На терену се могло запитати да се изван број становника, који су пре тридесет и више година напустили ова насеља због запошљавања у Београду сада враћа у њих, поново купује земљу и трајно се настањује да би станове, које су стекли у Београду из радног односа, могли да уступе својој деци.

Привремене имиграције

Једну врсту имиграната који привремено живе у овим насељима чине радници који раде на изградњи путева, стамбених и индустријских објеката у граду или околини, или сезонски радници који долазе из удаљенијих крајева да би радили на државним пољопривредним газдинствима. Тако на пример, у Велико Село, где се налази велика плантажа Пољопривредног комбината „Београд“, годинама на бербу долазе Роми (1979. године било их је више од седам стотина) „од Хомоља“ и ту остају по месец дана и дуже. Станују на плантажи, у згради намењеној за смештај сезонских радника. Друга врста „привремених“ становника су подстанари. У Овчи је, на пример, у време испитивања становао велики број самаца, радника запослених у погону „Нафтагаспромета“ у Панчеву. „Под кирију“ станују и целе породице, и досељавају се све чешће, јер су цене смештаја у граду превисоке, поготову за породице са радничким платама.

Емиграције

Најчешћи разлог одсељавања из ових насеља јесте запошљавање у самом Београду, ређе у неком другом великом граду, или школовање. У првим послератним годинама, кад су ова насеља била повезана с Београдом лошцијим саобраћајним везама, запослење или школовање у граду морало је да значи и трајно одсељење. Изградња асфалтних путева и честе и уредне аутобуске линије са градом, уведене у неким насељима тек пре десет-петнаест година, утицали су у великој мери да се

све већи број становника из ових насеља одлучује за свакодневно путовање. На пример, до шездесетих година из Прогара се у Београд могло стићи једино возом из Бољеваца. Других веза са градом није било. Сви запослени били су принуђени да се одсељавају у насеља ближа граду (Сурчин, Батајница, Земун). Откад је изграђен асфалтни пут и откад су уведене аутобуске линије, из овог насеља се одсељава све мање становника. То показује и индекс пораста становништва у последњих десет година (табела 1).

Под привременим одсељавањем подразумева се и одлазак на привремени рад у иностранство. Та појава, која је крајем шездесетих и почетком седамдесетих година доживела пуни интензитет, није мимоишла ни становништво у испитиваним насељима. Из података о броју становника који тренутно раде у некој од земаља западне Европе и података за 1971. годину (табела 5)¹⁴ може се запазити да се број радника запослених у иностранству у последњој деценији у свим насељима скоро двоструко повећао, али је очигледно да није у питању масовна појава као што је случај са неким другим крајевима земље.

Табела 5

Број радника на привременом раду у иностранству

Насеље	Година	На привременом раду
Пиносава	1971	45
	1981	92
Рипањ	1971	92
	1981	263
Борча	1971	118
	1981	431
Велико Село	1971	11
	1981	19
Овча	1971	70
	1981	102
Прогар	1971	19
	1981	53

¹⁴ Извор: Попис становништва, домаћинства и станова 1971, Делатност, Савезни завод за статистику књ. 10, Београд 1974; Попис становништва, домаћинства и станова 1981, документациони материјал, Републички завод за статистику, Београд 1982.

Кретање у оквиру испитиване области

Под овим појмом подразумевају се дневне миграције запосленог становништва које ради изван места сталног боравка, и ученика и студената који се школују у Београду. У табели 6¹⁵ изнети су подаци за два годишта (1971. и 1981) и односе се само на запослено становништво. Из података се може закључити да број оних који раде ван насеља прати пораст броја запосленог становништва, што значи да је све мањи број запослених лица која се због тога одлучују на одсељење у Београд. Број дневних миграната још је већи ако се узме у обзир да велики број средњошколаца и студената такође свакодневно путује до града и натраг.

Табела 6

Становништво запослено ван места становања

Насеље	Година	Запослено	Ради ван овог насеља
Пиносава	1971	701	639
	1981	1039	900
Рипањ	1971	2261	1394
	1981	3248	1854
Борча	1971	2882	2674
	1981	7699	3745
Велико Село	1971	128	108
	1981	373	317
Овча	1971	779	727
	1981	668	572
Прогар	1971	147	114
	1981	364	297

Према до сада реченом о кретању становништва у ових шест насеља, може се констатовати:

да су на пораст броја становника у већини ових насеља у послератном периоду утицале имиграције;

да се становништво са села досељава првенствено мотивисано жељом за запошљавањем у Београду, односно напуштањем пољопривреде;

15 Извор података наведен под 12 (за 1971. годину); извор података наведен под 14 (за 1981. годину).

да је структура досељеног становништва умногоме изменила структуру и карактер насеља у околини Београда.

Кад се зна да су имиграције у околину Београда углавном радничко-службеничког карактера, логично се намеће закључак да су досељеници тежили да се настане у оним насељима која се налазе на правцима ширења Београда, што значи с повољнијим саобраћајно-географским положајем према њему.

Насеља која у послератном периоду перманентно бележе пораст становништва повољна су за досељавање. Рипањ је развијено индустријско насеље које, поред осталог, пружа могућност запослења у самом месту. Пиносава има изузетно повољан саобраћајно-географски положај, јер се налази поред самог Авалског пута, једне од важних саобраћајница; у Борчи је развијена планска стамбена изградња, а то већ подразумева и одговарајућу инфраструктуру, тако да је тежња за насељавањем ових насеља сасвим разумљива. Међутим, како се Београд не шири равномерно, нека насеља су дуго остала изван домета великог центра и готово отцепљена од њега. Поменуто је већ да је Прогар због лоших комуникација с градом до краја шездесетих година био на самој периферији области која би се могла означити као околина Београда. Зато је и прилив становништва готово занемарљив у односу на друга насеља. Слично је и са Великим Селом. Иако је од Београда удаљено свега десетак километара и релативно добро повезано с њим, чини се непривлачним за досељенике, јер у целом послератном раздобљу једини пораст становништва је настао природним прираштајем. За то постоји неколико разлога. Један је структура досељеника и тежња за настањивањем у индустријализованој зони и поред главних саобраћајница. Велико Село је удаљено од Смедеревског пута, а његово становништво традиционално је оријентисано ка пољопривредној производњи, посебно баштованству. Великосељани су познати као снабдевачи београдске „зелене пијаце“, што им доноси велику материјалну корист. То је други разлог што је прилив становништва минималан јер у таквим условима није могло ни да буде интереса за распарчавање и продавање земље досељеницима, од које се све боље живи уколико су потребе града за њиховим производима веће. Трећи, можда и најбитнији разлог (који данас важи и за остала насеља) јесте урбанистичким планом недавно донесена забрана приватне стамбене изградње, што наравно увелико утиче на смањење интересовања за куповину плацева у овим насељима.

ДОМАЋИНСТВА

Бројно кретање домаћинства

Са променама у броју становништва у вези су и промене броја и структуре домаћинства. У испитиваним насељима посматрано је бројно кретање домаћинства у периоду од 1948. до 1981. године. У односу на 1948. годину, како показују подаци у табели 7¹⁶, број домаћинства је повећан у свим насељима. И у осталим пописним годиштима у свим насељима расте број домаћинства, изузимајући Овчу, у којој се у раздобљу од 1971. до 1981, с обзиром на смањење броја укупног становништва, услед емиграција, смањује и број домаћинства са 1 000 на 718. Запажа се да је повећавање броја домаћинства текло брже од повећања броја становника, и то у свим насељима. Тако је, на пример, од 1948. до 1981. године број домаћинства у Борчи порастао за 683% (индекс 782,7), док се у истом периоду број становника повећао за 425% (индекс 525,1).

И у насељима у којима се број становника у односу на 1948. годину незнатно повећао, запажа се висок процент повећања броја домаћинства (Прогар, пораст становништва свега 0,96%, пораст броја домаћинства 37,5%). Тако висок пораст броја домаћинства, који премаша и пораст становништва последица је, с једне стране, ширег процеса раслојавања и деобе великих породица са пуно чланова, а, с друге стране, миграционих кретања.¹⁷ Могло би се чак рећи да су имиграције имале одлучујућу улогу у овом процесу зато што се у овим насељима, с обзиром на њихов специфичан положај (близина и непосредни утицај Београда), раслојавање и деоба великих породичних задруга одвијају брже и раније него у другим областима. Тако се, на пример, из података за 1961. годину у табели 8¹⁸ може видети да није висок број домаћинства са осам и више чланова. Таквих домаћинства било је највише у Рипњу (укупно 48), а најмање у Прогару, свега 10 (Прогар, као насеље у јужном Срему, припадао је Војној крајини у прошлости, па је већ у XVIII веку (као уосталом и Овча) ушорен као и сва друга граничарска села).

Данас је број таквих вишечланих домаћинства у већини насеља готово занемарљив. У оба посматрана годишта (табела

16 Извор: Попис становништва 1961, књ. X, Савезни завод за статистику, Београд 1965; Попис становништва и станова 1971, Становништво, величина поседа и извори прихода домаћинства, Савезни завод за статистику, Београд 1974; За 1981. годину извор података наведен под 14.

17 Ружа Петровић, *Друштво и становништво, Макросцијолошки и демографски аспекти развоја СР Србије*, Економски институт, Београд 1978, с. 202.

18 Извор: Попис становништва 1961, књ. XVI, Савезни завод за статистику, Београд 1965; За 1981. годину извор података наведен под 14.

Табела 7

Бројно кретање становништва и домаћинства

Насеље		Година прописа				Индекси	
		1948	1961	1971	1981	1981	1948
Пиносава	станов.	1713	2306	2689	2847	105,5	165,6
	домаћин.	369	594	721	745	103,3	201,9
Рипањ	становн.	7475	7610	7873	10463	132,8	139,9
	домаћин.	1593	2120	2272	3109	136,8	195,1
Борча	становн.	3532	4330	9487	18549	195,5	525,1
	домаћин.	742	1200	2729	5808	212,8	782,7
Велико Село	становн.	1908	1877	1874	1901	101,4	99,6
	домаћин.	369	399	411	453	110,2	122,8
Овча	становн.	1950	2926	3381	2530	74,8	129,7
	домаћин.	420	784	1000	718	71,8	170,9
Прогар	становн.	1354	1354	1239	1317	110,3	100,9
	домаћин.	302	363	361	415	114,9	137,4

8) у укупној структури процентуално су највише заступљена четворочлана домаћинства. Обично је реч о инокосној породици, коју чини брачни пар са децом, што је и типично за породицу у савременом друштву. Занимљиво је такође да се, паралелно са смањењем вишечланих домаћинстава, повећава број домаћинстава са три члана, и што је посебно значајно, самачких, са једним чланом. Кад је реч о насељима са изразито високим процентом досељеничког становништва, разумљиво је да су разлог тој појави млади досељеници који још нису засновали породицу. У насељима као што је Прогар, међутим, процентуално повећавање домаћинстава са једним или два члана упућује на претпоставку да је реч о старачким домаћинствима. Да их има, констатовано је и на терену, а информант је знао имена свих породица које су се недавно потпуно угасиле.

Табела 8

Домаћинства према броју чланова

Насеље	Година	Домаћинства према броју чланова (у %)							
		1	2	3	4	5	6	7	8
Пиносава	1961	8,9	15,9	20,0	22,4	14,8	10,3	3,0	4,5
	1981	7,2	14,2	22,3	26,0	13,7	9,3	1,9	3,2
Рипањ	1961	11,0	15,9	23,9	24,2	12,2	7,0	3,7	2,3
	1981	11,3	21,6	20,4	24,3	10,8	6,2	1,9	1,6
Борча	1961	9,0	19,2	24,0	21,2	12,8	7,8	3,4	2,4
	1981	13,8	16,3	25,0	30,6	7,5	3,3	1,2	0,6
Велико Село	1961	5,8	16,8	13,0	11,8	13,3	19,8	8,5	11,0
	1981	8,8	12,6	17,0	17,9	16,8	13,7	7,5	4,8
Овча	1961	9,3	19,5	18,1	22,3	14,3	8,5	5,9	2,0
	1981	9,9	18,4	22,8	22,9	10,9	8,8	3,2	1,4
Прогар	1961	10,5	18,7	19,0	20,7	13,8	10,1	4,4	2,7
	1981	12,0	22,6	19,7	23,4	11,8	6,5	1,7	0,7

Услед дејства више фактора, као што су смањен наталитет (контрола рабања и планирање породице према градским стандардима), деоба породице и миграциона кретања, затим промена у социо-економској, професионалној и образовној структури, смањује се у послератном периоду и просечна вели-

Табела 9

Просечна величина домаћинства према броју чланова

Насеље	Просечан број чланова домаћинства			
	1948	1961	1971	1981
Пиносава	4,6	3,9	3,7	3,8
Рипањ	4,7	3,6	3,5	3,4
Борча	4,8	3,6	3,5	3,2
Велико Село	5,2	4,7	4,5	4,2
Овча	4,6	3,7	3,4	3,5
Прогар	4,5	3,7	3,4	3,3

чина домаћинства према броју чланова.¹⁹ То је општа, законита појава и требало би очекивати, с обзиром на снажан утицај самог града и градског начина живота, да је процес смањивања просечне величине домаћинства у овим насељима текао и брже него у другим крајевима. Подаци у табели 9²⁰ показују да се у раздобљу од 1948. до 1971. године просечна величина домаћинства смањује у сваком наредном раздобљу. Збуњује, међутим, чињеница да је темпо смањивања у послератном међупописном раздобљу од 1971. до 1981. године у неким насељима спорији, док се у неким просечна величина домаћинства чак повећава. Док је 1961. године та вредност била једнака просечној величини домаћинства на ужем подручју Србије (3,9), 1971. године она је нешто већа у испитиваним насељима (за Србију је просечна величина домаћинства 3,6, а у испитиваним насељима је 3,7).²¹ Из разговора на терену могло се сазнати да је овој појави разлог законски пропис о забрани приватне стамбене изградње (наша насеља су обухваћена урбанистичким планом развоја града) услед чега су, у суштини, издељене породице принуђене да и даље живе у заједничком домаћинству, што значи да је број домаћинстава много већи, а и да је број чланова у њима реално мањи.

Домаћинства према изворима прихода

Из података о броју запослених односно о миграционим кретањима могло се уочити да је процес економског и социјалног преображаја приградских насеља већ темељито захваatio сва испитивана насеља. Извори прихода домаћинстава један су од најважнијих показатеља развојног тока социјалних промена које су захватиле испитивана насеља. Из података о изворима прихода домаћинстава може се, поред осталог, пратити процес урбанизације насеља, односно усложњавања социјалне, економске, професионалне структуре и других структура његовог становништва. Брзина и интензитет преображаја у овом смислу најочигледнији су ако се пореде различита годишта. У табели 10²² изнети су подаци о процентуалном учешћу пољопривредних, мешовитих и непољопривредних домаћинстава у овим насељима у 1961. и 1971. години. Очигледно је да се у готово свим насељима двоструко смањило број домаћинстава (за десет година) чији су извори прихода у пољопривреди.

¹⁹ Р. Петровић, нав. рад, с. 9.

²⁰ Извор података наведен под 16.

²¹ Попис становништва и станова 1971, књ. VII, Савезни завод за статистику, Београд 1973.

²² Извор података наведен под 18 (за 1961. годину); Извор података наведен под 20 (за 1971. годину) у резултатима пописа за 1981. годину нема података и изворима прихода, па зато ово годиште није узето у разматрање.

Изузев у Великом Селу, у коме је процент пољопривредних домаћинстава смањен „у корист“ домаћинстава са мешовитим изворима прихода, у свим осталим насељима су 1971. године била процентуално највише заступљена домаћинства

Табела 10

Домаћинства према изворима прихода

Насеље	Година	Укупан број домаћинстава	% пољопривредног од укупног	% мешовито	% непољопривредно	Индекс пораста непољопривредних домаћинстава 1971/1961
Пиносава	1961	594	22,2	39,7	38,0	173,0
	1971	721	11,5	34,3	54,2	
Рипањ	1961	2120	9,8	33,9	56,2	156,1
	1971	2272	4,7	13,3	81,7	
Борча	1961	1200	37,8	21,0	41,0	405,8
	1971	2729	16,2	10,5	73,3	
Велико Село	1961	399	83,7	9,3	7,0	196,4
	1971	411	63,5	23,1	13,4	
Овча	1961	784	43,4	18,7	37,9	198,3
	1971	1000	30,5	10,6	58,9	
Прогар	1961	363	83,5	6,6	9,9	325,0
	1971	361	45,4	22,2	32,4	

чији су извори прихода у непољопривредним делатностима. Јасно изражена поларизација на пољопривредна и непољопривредна домаћинства, са ниским учешћем домаћинстава са мешовитим изворима прихода у 1961. години, и то у насељима према којима се Београд у то време највише и ширио, говори да је процес преображаја текао скоковито, односно да је одлучујући утицај у том процесу имала структура досељеничког становништва. Нормалан процес „претварања малих пољопривредних газдинстава у мешовита домаћинства а потом, временом, у непољопривредна“²³ имала су, како се из података може

23 Р. Петровић, нав. рад, с. 206.

закључити, само она насеља која су у првом послератном раздобљу, до 1961. године, била изразито аграрног типа.

Процес преображаја економске структуре становништва може се сагледати и на основу података изнетих у табели 11²⁴. За само двадесет година, под дејством већ више пута истицањих фактора, у свим насељима се осетно смањило број пољопривредног становништва. Чак и у насељима „чисто“ пољопривредног типа, каква су 1961. године били Прогар и Велико Село, процент пољопривредног у укупном становништву пао је са 87% на 23%, односно са 92% на 53% у 1981. години. Све то недвосмислено показује да су се у последњих тридесетак година *битно* промениле социо-економска и професионална структура становништва у околини Београда.

Табела 11

Промене у економској структури становништва

Насеље	Година	Укупан број становништва	Свега пољопривредног	% пољопривредног од укупног
Пиносава	1961	2306	872	38
	1981	2837	198	7
Рипањ	1961	7610	1567	21
	1981	10463	989	10
Борча	1961	4330	2050	47
	1981	18549	1110	6
Велико Село	1961	1877	1720	92
	1981	1901	1006	53
Овча	1961	2926	1514	52
	1981	2530	796	33
Прогар	1961	1354	1176	87
	1981	1367	297	23

Констатујмо још једном, те промене настале су услед: 1) прилива непољопривредног становништва; 2) преласка самог пољопривредног становништва на непољопривредна занимања.²⁵ Како показују и подаци о образовној структури ста-

24 Попис становништва 1961. књ. XIV; Извор података за 1981. годину наведен под 14.

25 Упоредити: Д. Бандић, нав. рад, с. 36.

новништва у овим насељима, све је већи број младих који се школују или већ имају диплому неке средње (најчешће су то школе занатског типа) или више школе. Они су запослени или настоје да нађу посао у Београду. Из података у табели 15 може се видети, а и према резултатима испитивања на терену уочава се да је потреба за школовањем и стицањем одређене квалификације веома велика. Готово је занемарљив број оних који би, међу млађим становништвом, желели да остану на земљи и посвете се пољопривредној производњи. Најчешће је то судбина оних који нису успели да заврше неку школу и нађу одговарајуће запослење. Став родитеља према професионалној будућности њихове деце је, бар оних који се и сами баве пољопривредом, доста индиферентан. Најчешће је изражен речима: „Нека бирају сами, а ако не могу да заврше школу, од мотике не могу побећи“.

Табела 12

Активно становништво према делатности

Насеље	Инд. руд.	Пољ. рибар.	Гра- Бев.	Саобр.	Трг. уг.	За- нат. ком.	Ста- мб. и и соц. ком.	Култ. и држ. служ.	Друш. и држ. служ.
Пиносава	210	555	68	116	114	66	22	115	14
Рипањ	1159	545	167	421	210	148	47	167	34
Прогар	34	319	21	5	19	24	7	12	4
Борча	692	1051	464	346	511	270	68	263	56
Велико Село	33	890	10	15	24	30	3	13	3
Овча	233	740	114	123	100	98	16	44	21

У погледу избора занимања, па и налажења одговарајућег запослења, Београд пружа шире и разноврсније могућности од многих мањих центара. Табела 12²⁶ показује према којим делатностима се углавном оријентише становништво у околини Београда. Осим пољопривреде, за коју су иначе карактеристичне високе стопе активности (шири добни распон, деца),²⁷ из табеле 12 се види да је највећи број активног становништва запослен у индустрији, саобраћају, трговини и угоститељству,

26 Извор података наведен под 14 (за 1971. годину).

27 Миљана Радовановић, *Основне антропогеографске одлике*, Зборник радова ЕИ САНУ, књ. 10, Београд 1980, с. 48.

и просвети и култури. Осим Борче, која је у том погледу заиста веома хетерогена и у којој живи становништво најразличитије професионалне оријентације (различите радне организације из Београда купиле су станове за своје раднике у овом насељу), остала насеља имају карактер правих приградских, у којима живи становништво претежно оријентисано у радничка занимања.

С друге стране, активно пољопривредно становништво у околини Београда специјализовало се за производњу оних пољопривредних култура за којима потребе београдског тржишта не подмирује у довољној мери такозвани друштвени сектор. Пољопривредни произвођачи из околине Београда главни су снабдевачи београдских пијаца неким врстама воћа и поврћа. Поменут је у том смислу пример Великог Села. На београдском тржишту пољопривредници из околних насеља имају монопол, јер се појављују и као произвођачи, и снабдевачи, и закупци „јер се произвођачима из удаљенијих крајева више исплати да своје производе продају закупцима него да сами организују или плаћају превоз до београдских пијаца. А закупци су постали они који су већ имали разрађено тржиште и транспорт, то јест управо дотадашњи произвођачи хране из околине Београда“, констатује Иван Ковачевић,²⁸ један од истраживача промена у култури становништва у околини Београда. Такав положај доноси велику материјалну добит, што је условило општи пораст стандарда и промене у начину живота становништва у овим насељима (нове, богато опремљене куће, аутомобили итд.).

Етничка структура становништва

С обзиром на то да је околина Београда од давнине привлачила досељенике са разних страна, етничка структура становништва није била ни у прошлости једнообразна,²⁹ а готово је сложена данас, с обзиром на велики прилив становништва у послератном периоду. У националном погледу, што се и из најновијих резултата Пописа становништва за 1981. годину може видети (табела 13₁ и 13₂),³⁰ већина становника овде припада српској националности. Али, како су то досељеници са разних страна Србије, па и целе земље, њихова етничка и етнографска обележја су различита. Савремене етничке процесе готово је немогуће пратити, јер су досељавања масовна и сти-

28 Иван Ковачевић, *Социјално-емфатична функција монументалних гробница*, рад читан на Пленарној седници БИ САНУ, 2. јуна 1982. (у штампани).

29 Видети на пример: Риста Николић, *Околина Београда*, СЕЗБ, књ. V, Насеља књ. 2, Београд 1903.

30 Извор података наведен под 14.

хијна. Износим неколико карактеристичних примера о начину досељавања и настањивања становништва из различитих области. Кад је реч о индивидуалном досељавању, готово по правилу први досељеник повлачи са собом, после неколико година, рођаке или мештане из родног краја. У неким насељима су тако настале читаве улице или делови насеља у којима су се, једни поред других, настанили „земљаци“. У Прогар се тако, једна за другом, после рата доселило више од тридесет породица из околине Ваљева (Горњи Лајковац, Ваљевска Мионица); у Рипњу се цео један крај назива Мало Врање, јер су у њему насељени скоро искључиво Врањанци. Док су досељавања још била спорадична, настојало се да комшије из насеља из ког су се доселили остану близу једни других и у новој средини, што је и разумљиво кад се зна да староседеоци готово никад нису благонакони према дошљацима. Тако су и земљу продавали подаље од својих кућа. У Овчи су, на пример, за последњих двадесет година настале три потпуно нове улице које су формирали досељеници. На пример, досељеници из Босне (околина Вишеграда) у Овчи груписани су, кућа до куће, у Његошевој улици, досељеници из околине Ниша настанили су једну страну Улице Станка Пауновића. Румунски досељеници су углавном долазили из Банатског Новог Села (улица 1. маја). У овом насељу је иначе највише досељеника из околине Пирота (и први досељеник Србин је отуда дошао).

У Борчи, старом насељу, цела једна улица настањена је искључиво Ромима, који су овде пресељени са Карабурме, где су такође имали „своју“ улицу. Друга улица је „резервисана“ за становништво албанске народности са Косова.

Други вид досељавања, односно начин на који етничка структура постаје сложенија, остварује се путем брачних веза. Становници појединих насеља традиционално склапају брачне везе са момцима, односно девојкама из одређених крајева. Тако је поменуто да се Прогарци често жене Словакињама или девојкама из Босне, а девојке се удају за момке из Босне. У Великом Селу многи бракови склопљени су са девојкама из Мачве, а у Пиносави такође из Босне.

И поред великог броја досељеника у послератном периоду, демографски процеси старења становништва захватили су готово сва испитивана насеља. У свима се за последњих тридесет година осетно смањује процентуално учешће старосне групе 0—19 година, односно континуирано опада у свим раздобљима од 1948. године до данас. У 1948. години, у готово свим насељима, старосна група 0—19 година заступљена је у укупној структури са више од 30%, што, према демографским критеријумима, значи да је реч о релативно младом становништву. У исто време, становништво старо преко 60 година, изузимајући Овчу, заступљено је са мање од 10%, што указује на то да је процес старења, евидентан данас, отпочео већ крајем пе-

Табела 13₁

Становништво према народности

Насеље	Укупно	Национално се изјаснили						
		свега	Црно-горци	Хрвати	Македонци	Муслиманци	Словенци	Срби
Пиносава	2 837	2 710	42	13	7	2	3	2 629
Рипањ	10 463	10 075	69	23	65	17	4	9 825
Борча	18 549	16 616	387	333	345	278	31	14 570
Велико Село	1 901	1 873	5	2	4	1	—	1 853
Овча	2 530	2 340	20	11	15	—	2	1 223
Прогар	1 367	1 230	2	14	2	—	1	1 184

Табела 13_{1а}

Становништво према народности

Насеље	Укупно	Национално се изјаснили						
		Свега	Албанци	Аустријанци	Бугари	Чеси	Грци	Италијани
Пиносава	2 837	2 710	3	2	1	—	—	—
Рипањ	10 463	10 075	18	1	8	—	1	—
Борча	18 549	16 616	151	5	43	10	5	—
Велико Село	1 901	1 873	—	—	—	—	—	—
Овча	2 530	2 340	16	1	1	1	3	1
Прогар	1 367	1 230	—	1	—	—	—	—

Табела 13₂

Становништво према народности

	Национално се изјаснили					Нису се национално изјаснили				Непознато	
	Јевре- реји	Маџа- ри	Нем- ци	Поља- ци	Роми	Руму- ни	свега	ни опр. према чл. 170	већ се из- јаснили Југо- регион. лов.		
1	—	3	1	—	—	—	91	—	91	—	36
2	—	3	3	1	23	8	257	2	249	6	131
3	—	109	23	3	230	40	1615	14	1547	27	318
4	—	—	—	—	6	1	21	2	15	4	7
5	—	7	4	—	7	1022	168	5	163	—	22
6	—	10	2	—	5	5	114	—	113	1	23

Табела 13_{2b}

Становништво према народности

	Национално се изјаснили						
	Руси	Русини	Словаци	Турци	Украјинци	Власи	остали
1	1	1	1	—	—	—	1
2	2	—	1	—	—	—	3
3	9	1	16	8	13	—	6
4	—	—	1	—	—	—	—
5	1	2	3	—	—	—	—
6	—	—	3	1	—	—	—

(Редни бројеви означавају редослед насеља као у табели 13₁)

Табела 14³¹

Старосна структура становништва у процентима

Насеље	Година	Године старости (у %)			Индекс старења
		0—19	20—59	60 и више	
Борча	1948	38	55	7	0,24
	1961	34	58	8	
	1981	32	61	7	
Овча	1948	29	55	16	0,39
	1961	30	58	12	
	1981	25	59	16	
Велико Село	1948	37	53	10	0,45
	1961	29	57	14	
	1981	23	60	17	
Прогар	1948	46	46	8	0,32
	1961	36	53	11	
	1981	27	57	16	
Пиносава	1948	41	51	8	0,28
	1961	33	58	9	
	1981	26	61	13	
Рипањ	1948	44	48	8	0,19
	1961	37	56	7	
	1981	28	59	13	

десетих година (види индекс старења³² за 1961. годину), по завршетку такозваног компензацијског периода (повећани наталитет), карактеристичног за послератна раздобља. Веома велики прилив досељеничког становништва имао је одлучујући утицај на подмлађивање становништва једино у Борчи (индекс старења нижи је данас у односу на 1961. годину). У другим насељима је на овај процес интензивније од миграционих деловало природно кретање становништва, односно смањени наталитет, под утицајем фактора као што су контрола рађања и плани-

31 Попис становништва 1948, књ. V, Београд 1955; Попис становништва 1961, књ. XI, Београд 1965; Извор података за 1981. годину наведен под 14.

32 „Индекс старења је однос између броја лица старих 60 и више година према броју оних испод 20 година. Вредност 0,40 сматра се граничном тачком изнад које је процес старења јаче изражен“. (Р. Петровић, нав. рад, с. 74).

рање породице, што је иначе карактеристично за савремена развијена друштва.

Полна структура³³

Полна структура становништва у овим насељима је уједначена, иако незнатно превладава становништво мушког пола. Највећа разлика у процентуалној заступљености мушкараца и жена је у Великом Селу, где је од укупног броја становника 48,5% женског пола, односно за 1,5% мање него мушког пола. Из насеља пољопривредног карактера чешће су емиграције у град у којима је, по правилу, увек већи процент мушкараца, јер су изгледи за запослење неписменог и полуписменог становништва, које чине углавном жене, много мањи. Обавезно основно школовање (померена граница са четири на осам година) утицало је да се у новије време поправи структура становништва према писмености, нарочито женског, а то значи да се и младе жене данас лакше одлучују на одсељење у град, што повољно утиче на полну структуру, првенствено насеља сеоског типа (као што су Велико Село, Овча), која се тако уједначава.

Писменост становништва

„Међу чиниоцима који одређују састав становништва по образовању — прецизније речено према школованости, јер се образовање изражава степеном и врстом завршене школе — непосредно делују школовање, старење и морталитет“, каже Р. Петровић.³⁴ Ако се имају ови чиниоци у виду, промене које су се у послератном периоду догодиле у погледу подизања нивоа писмености и образованости становништва, у испитиваним насељима, заиста су велике. Пре свега, у свим насељима се смањује процент неписменог становништва (табела 15)³⁵, а повећава се број лица са завршеном средњом или високом школом.

Смањење броја неписмених повезано је како са нормативним прописима о обавезном основном школовању тако и са променом става према школи и школовању, што је у вези са општим културним развојем земље и, коначно, са материјалним могућностима. Процент неписменог становништва млађег од 35 година изразито је опао у односу на 1961. годину, а неписменост деце до 14 година старости данас је овде сасвим занемарљива. Из података Пописа становништва за 1981. годину може

33 Извор података о полној структури становништва узет из Пописа становништва, домаћинства и станова 1981, документациони материјал, Републички завод за статистику, Београд 1982.

34 Р. Петровић, нав. рад, с. 109.

35 Извор података наведен под 14.

Табела 15

Писменост становништва

Насеље	Година	Укупно стан. преко 10 год.	Број неписмених	% непис. од укуп. преко 10 год.	Непис. жене	% непис. жена од неписм.
Борча	1961	3 498	478	14	348	73
	1981	15 166	652	4	529	81
Овча	1961	2 438	315	13	232	74
	1981	2 162	147	7	95	65
Велико Село	1961	1 605	517	32	402	78
	1981	1 675	246	15	211	86
Прогар	1961	1 089	150	14	105	70
	1981	1 164	49	4	38	77
Пиносава	1961	1 889	410	22	361	88
	1981	2 458	242	10	214	88
Рипањ	1961	5 942	1 307	22	1 099	84
	1981	8 881	1 325	15	1 123	85

се уочити да процент неписменог становништва данас преовладава у три категорије становника:

- међу пољопривредницима (у Великом Селу је 15% неписмених у односу на укупан број становника старијих од 10 година);
- у старосној групи преко 60 година;
- међу женама.

Дакле, већину неписменог становништва у овим насељима чине данас жене, пољопривреднице, углавном изнад шездесет година старости. То је свакако одраз прилика у прошлости, односно традиционалних схватања о месту и улози жене у друштву, односно о потреби њеног описмењавања и школовања. Данас су појне разлике у погледу писмености, као основном услову за стицање образовања, кад је реч о испитиваним насељима незнатне (обавезно основно школовање за све), али стоји чињеница да је и даље већи процент мушког становништва са завршеном средњом или високом школом и, уопште, међу онима који се одлучују на даље школовање. Из разговора на терену могло се запазити да је потреба за школовањем и стицањем

квалификација, ради лакшег запослења, све израженија, нарочито међу млабом генерацијом. Међу дневним мигрантима је висок процент ученика средњих школа и студената што говори о степену интересовања за вишим образовањем међу млабом генерацијом.

* *
*

Као што се из претходног излагања могло видети, промене које су се у послератном периоду, у демографском погледу, одвијале у испитиваној области, дубоке су и комплексне. Неки демографски показатељи указују на основне процесе ширења утицаја града и градског начина живота, односно степен урбанизованости приградских насеља. Процес урбанизације је, као што се могло видети, у већој или мањој мери, захватио сва испитивана насеља, што је уобичајени процес развоја насеља која се налазе у зони утицаја великих градских центара. Интензитет урбанизације, како се из свега изнетог може закључити, није исти у свим насељима. Најјачи је у оним насељима која се налазе поред главних саобраћајница, односно на правцима ширења града и његове индустрије.

Уопште, са развојем Београда и ширењем његових економских, културних, политичких, саобраћајних и других функција, повезане су готово све промене које су се у демографском погледу одвијале у испитиваним насељима у последњих тридесетак година. Развој индустрије и отварање нових објеката условили су пораст потребе за радном снагом свих профила, што је резултирало великим механичким приливом становништва из удаљених области, које се, у потрази за запослењем примиче граду и настањује у насељима у његовој непосредној околини. Интензивније насељавање у насеља која нису изразито пољопривредног карактера указује на карактер миграција и структуру досељеничког становништва. Та структура је одлучујуће утицала на промену структуре (пре свега социо-економске и професионалне) целокупног становништва приградских насеља. Прерастање сеоских насеља у градска насеља огледа се, пре свега, у опадању броја пољопривредног становништва, односно порасту броја лица која се баве непољопривредним занимањима. Пораст броја запослених у самом граду или у неком од насеља у његовој околини, повлачи многе друге последице: отварање нових саобраћајних веза, подизање стамбених насеља у околини града итд. Утицај града и градског начина живота у таквим условима је већи, и огледа се, поред осталог, и у промени неких демографских показатеља. Један од тих видова је, на пример, повећање броја домаћинстава (уситњавање и деоба великих породица), и, с тим процесом у вези, смањење просечне величине домаћинстава, опадање наталитета и планирање по-

родице према стандардима градског начина живота. Директна последица тога је евидентно старење становништва, које у овом случају није везано за израженије емиграције, обзиром на то да је констатовано да је околина Београда изразита имиграциона област.

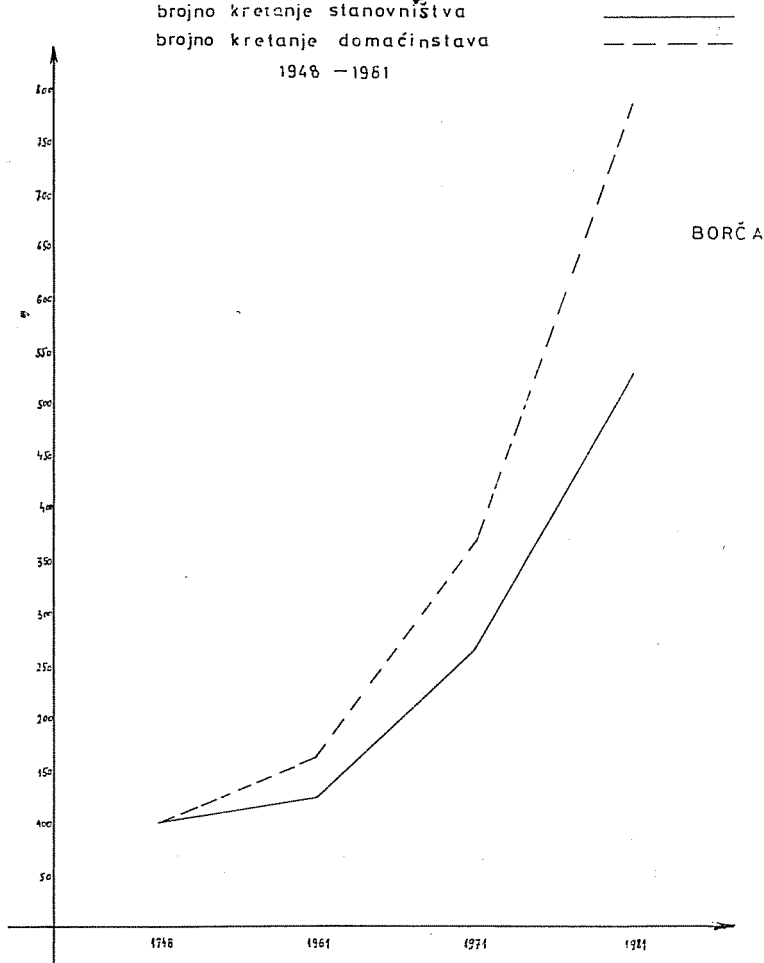
Једна од веома важних последица урбанизације је промена образовне структуре становништва. Смањење броја неписмених је евидентно, међу млађим становништвом број неписмених је готово занемарљив, а веома је изражена потреба и жеља за даљим школовањем, напуштањем пољопривреде (кад је реч о пољопривредном становништву) и запослењем у Београду.

У закључку треба истаћи да су готово сви изнети аспекти развоја испитиваних насеља везани и директно узроковани развојем и ширењем Београда, односно, како то у свом раду истиче Д. Бандић, да се „највећим делом могу окарактерисати као различите варијанте општег процеса урбанизације“.³⁶

36 Д. Бандић, нав. рад, с. 95.

РАФИКОН 1

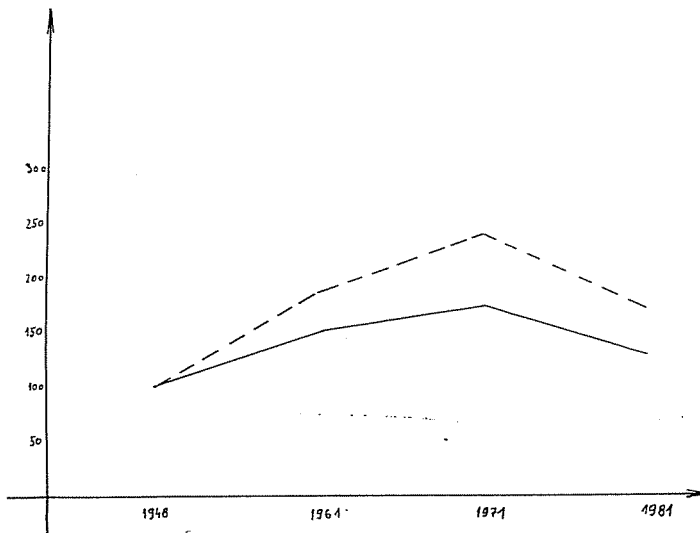
brojno kretanje stanovništva
brojno kretanje domaćinstava
1948 - 1981

GRAFIKON 2

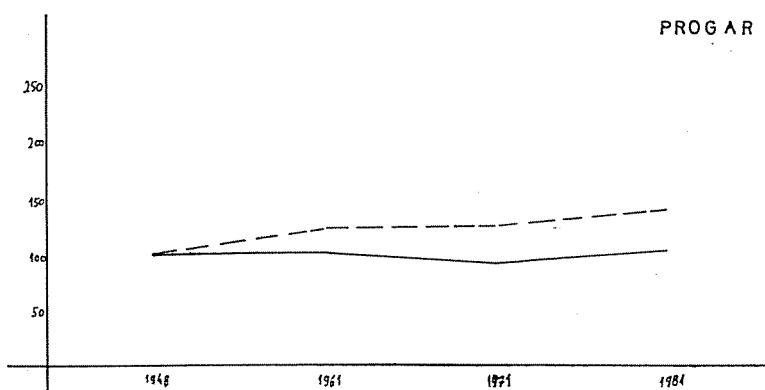
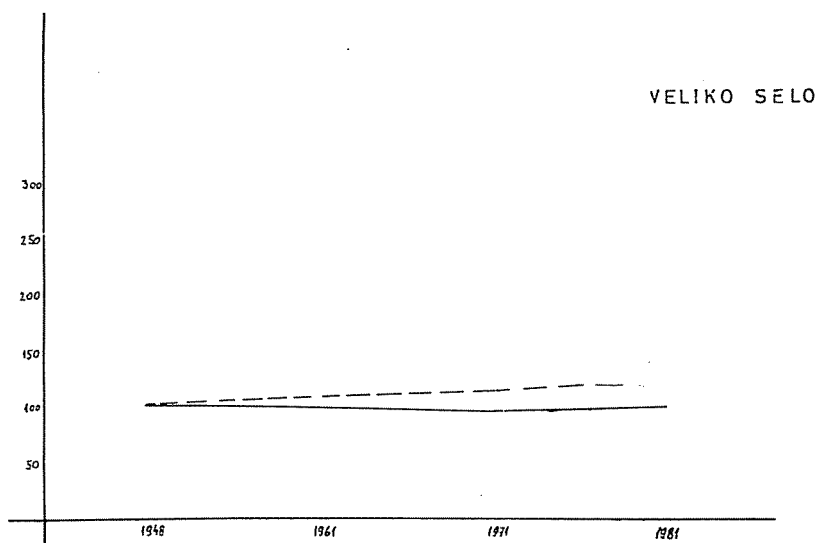
brojno kretanje stanovništava
brojno kretanje domaćinstava
1948 - 1981

O V Ć A

GRAFIKON 3

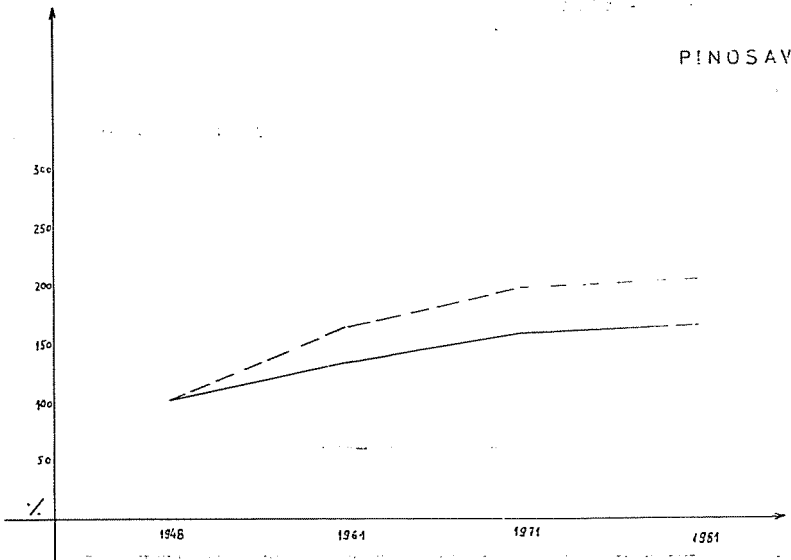
brojno kretanje stanovništva _____
 brojno kretanje domaćinstava - - - - -
 1948 - 1981

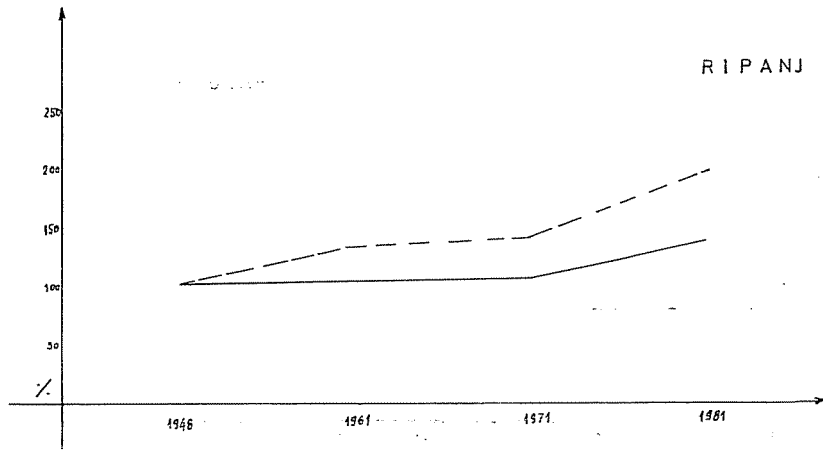
GRAFIKON 4

brojno kretanje stanovništva
brojno kretanje domaćinstava
1948 - 1981

—
- - -
PINOSAVA

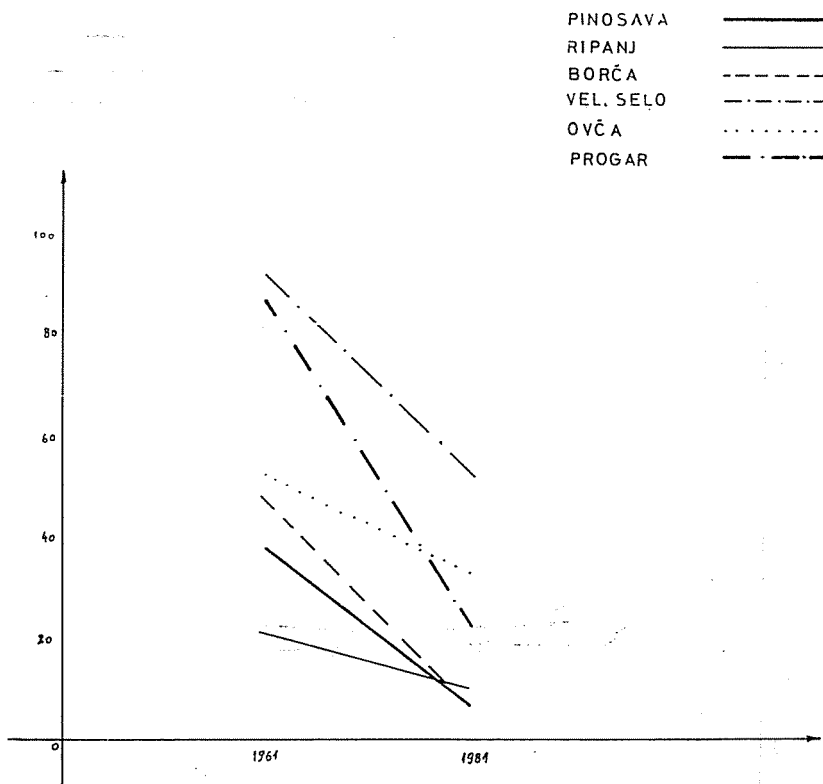

RIPANJ

GRAFIKON 5

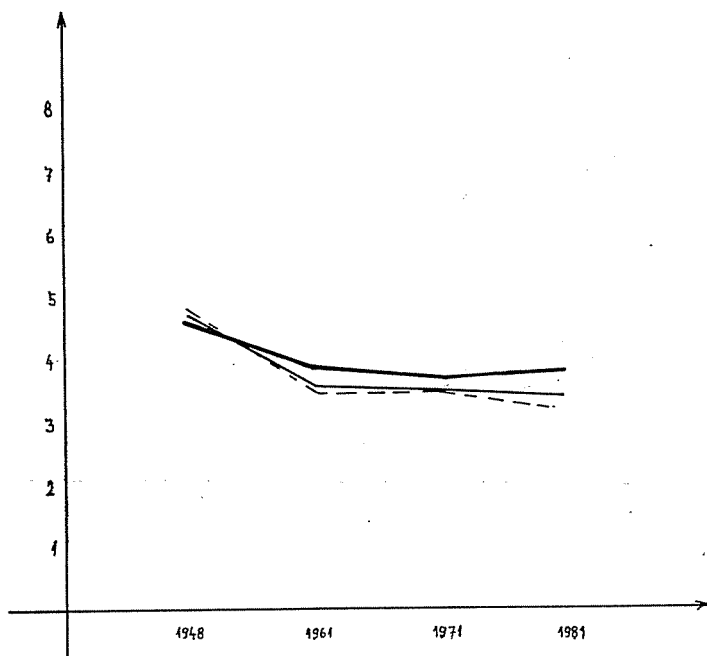
opadanje broja poljoprivrednog stanovništva

GRAFIKON 6

prosečna veličina domaćinstva

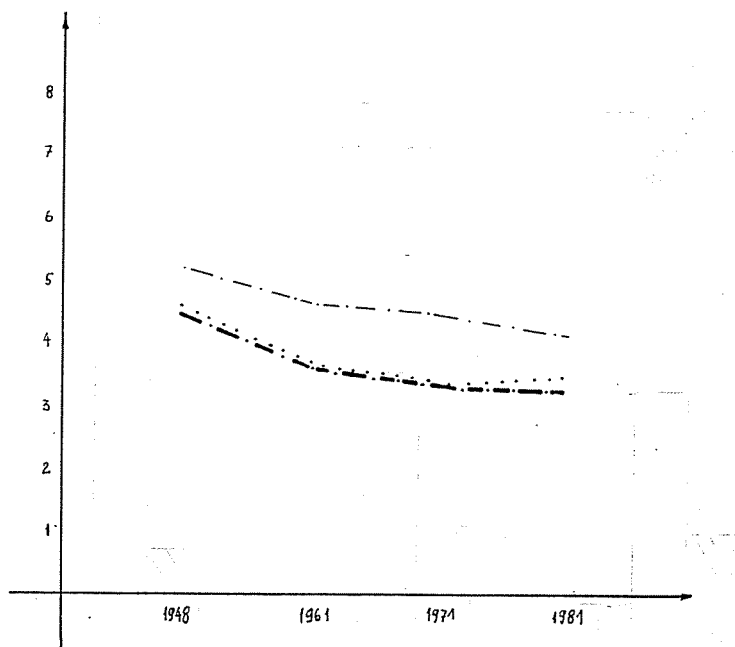
PINOSAVA ———
RIPANJ ———
BORČA - - - - -

GRAFIKON 7

prosečna veličina domaćinstva

Vel. Selo - - - - -
 Ovča ······
 Progar - · - · - ·

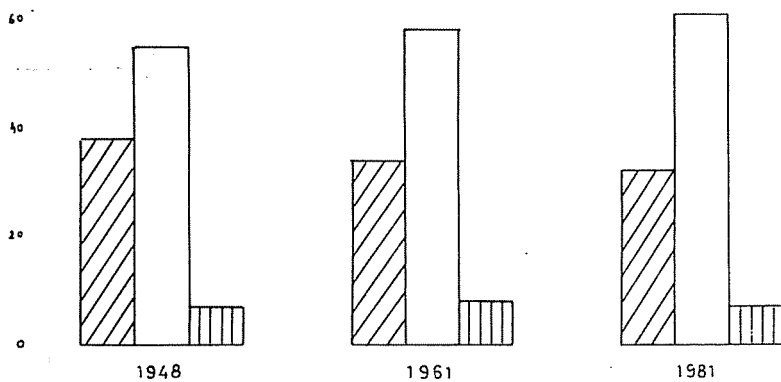

GRAFIKON 8

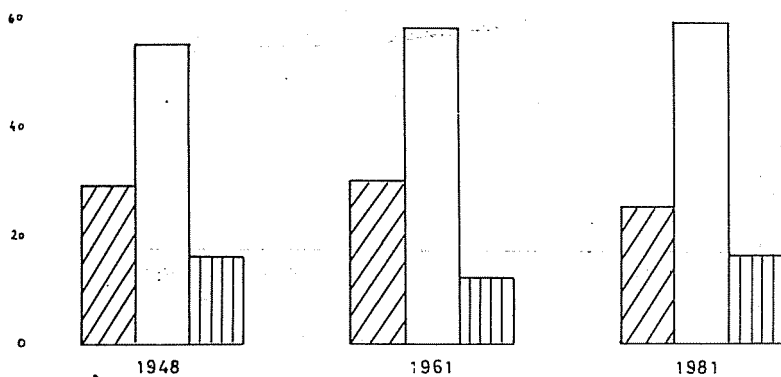
starosna struktura stanovništva

		
0-19	20-59	60-

Borča

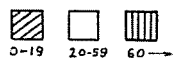

Ovčja

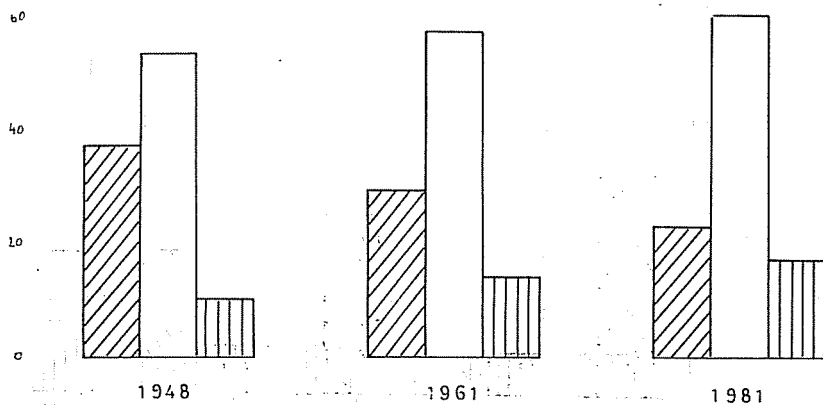

GRAFIKON 9

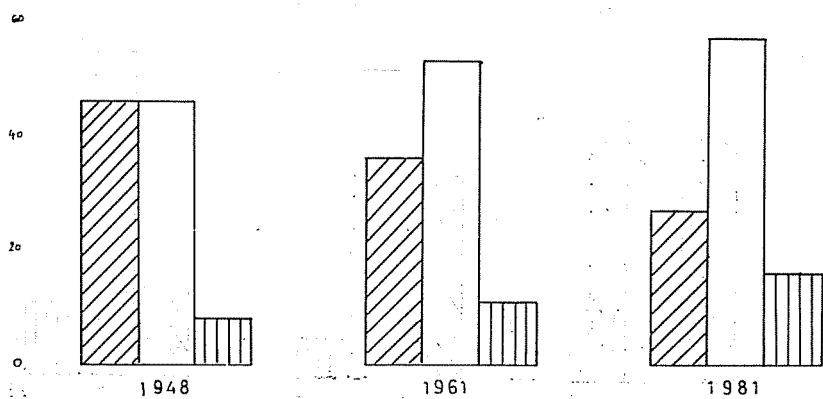
starosna struktura stanovništva

V. Selo

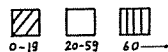

PROGAR

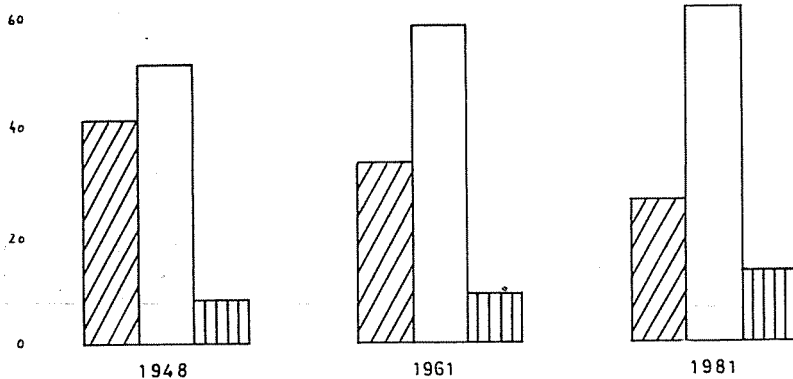

GRAFIKON 10

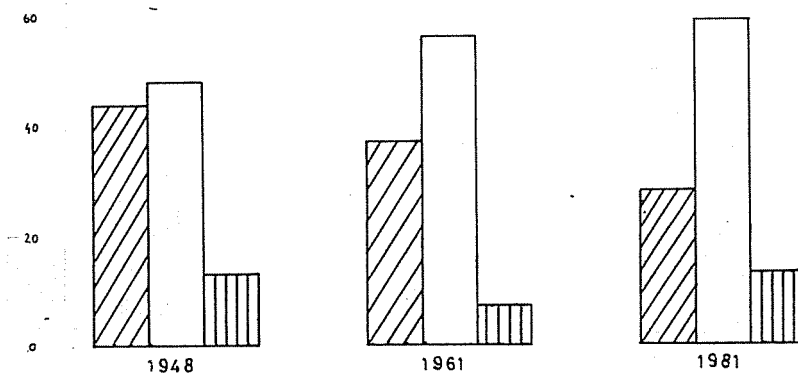
starosna struktura stanovništva

Pinosava

Ripanj

Десанка НИКОЛИЋ

КУЛТУРА СТАНОВАЊА У НЕКИМ
ПРИГРАДСКИМ НАСЕЉИМА БЕОГРАДА

У науци је већ утврђено да је становање појава од опште људског значаја. Док, с једне стране, задовољава примарне човекове потребе за заклоном и остваривањем његових биолошких функција, с друге стране спада у област испољавања човека као друштвеног бића, одражавајући истовремено и његову културну средину, односно мерила вредности која у њој владају.¹

Ако феномен становања посматрамо у оквиру културе становника насељених уз веће градове, он, уз своју вишезначност, добија и неке нове димензије које му намеће специфични, градско-сеоски начин живота тог становништва.

Отуда становање у приградским насељима као научни проблем представља изазов за више научних дисциплина (историја архитектуре, социологија, антропогеографија, етнологија и др.), које му прилазе свака са свога становишта. Мада би се таква истраживања могла пратити и у XIX веку, прави замах су добила тек у новије време, подстакнута интензивним друштвеним развојем и савременим технолошким прогресом, односно убрзаним ритмом урбанизовања и индустријализовања већих градских комплекса и њихових залеба.² У склопу тог динамичног и сложеног процеса претварања некадашњих приградских села у предграђа, а ранијих, „правих“ сеоских насеља у приградска, искрсавају бројна питања везана за облике и начин становања њихових донедавно сеоских, а у наше време полусеоских-полуградских становника.

Кад је реч о Београду, центру не само његове ближе околине већ, почевши од краја првог светског рата и ширег југословенског државног простора, а који се од 50-тих година на овамо развио до неслућених размера, јаснији су и разлози који

1 Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1966, с. 277 — 278; А. Мурај, *Неколико запажања на тему: традиционално становање и савременост*, *Етнолошки преглед* 17, Београд 1982, с. 89 — 90; К. Марковић, *Прилог проучавању трансформације културе становања у Хрватској од ђардака до грађанске куће*, *Етнолошки преглед*, 17, Београд 1982, с. 187.

2 В. Бурјић, *Прилог конституисању социологије становања (досадашњи развој)*, Зборник за друштвене науке Матице српске 53, Нови Сад 1969, с. 91 — 108; Р. Клајн, *Култура становања у друштвеној стамбеној изградњи у Суботици*, Суботица 1982, (магистарски рад у рукопису).

дужи низ година подстичу испитивања многоструких утицаја која наш главни град врши на живот и културу становника његовог приградског подручја. У већини нама познатих радова ове врсте заступљена су, истина више узгредно, и разматрања на тему становања.

Тако, већ почетком овога века Р. Николић, у свом антропо-географском огледу о сеоским насељима у околини Београда, уз податке о историјском развоју области, привредно-географским одликама тла и пореклу становника, пружа драгоцену грађу о типским карактеристикама кућа за становање и привређивање.³

Међу истраживачима који су феномену становања у приградским насељима пришли и са методолошке стране, ваља прво поменути С. Вукосављевића. Свестрани познавалац села какав је био, Вукосављевић је у свом капиталном делу *Социологија становања* умео да уочи и објасни неке битне карактеристике становања око већих градова, илуструјући их примерима из београдске околине.⁴

Ако се има у виду урбанистичко-архитектонска тематика београдских приградских насеља везана за послератни просторни раст Београда, незаобилазна су систематска истраживања групе аутора, архитеката, на челу са Б. Којићем, започета још 50-тих година.⁵ Међу објављеним резултатима тих истраживања наводимо прилог Б. Симоновића. У њему се говори о измењеним условима становања насталим просторним развојем једног од

³ Р. Николић, *Околина Београда, антропогеографска истраживања*, Српска краљевска академија, Српски етнографски зборник 5, Насеља српских земаља II, Београд 1903.

⁴ За Вукосављевићев приступ је битно да настоји на утврђивању приоритета економских фактора над осталим факторима. Тако и однос према становању тумачи директном условљеношћу од привређивања. На тој основи посматра, на пример, супротности између куповне моћи становништва и његове стамбене културе, затим пренаглашеност изградње, стилску неусклађеност насеља, истицање репрезентативног на рачун удобног у становању и др. — С. Вукосављевић, *Историја селачког друштва II, Социологија становања*, Посебна издања Српске академије наука и уметности СССХС, Одељење друштвених наука 51, Београд 1965.

⁵ Посебни значај има студија Б. Којића *Приградска села*, која се може сматрати неопходним теоријским уводом у оваква изучавања. Аутор се бави питањима саме дефиниције и садржајног одређивања појма „приградско село“ уопште, затим анализом фактора релевантних за настајак таквих типова села и њихов развој. Од важности су и запажања која се односе на урбанистичку уређеност и комуналну опремљеност тих насеља које Којић сматра последицим појавама њиховог друштвено-економског развоја. — Б. Којић, *Приградска села*, Глас Српске академије наука и уметности ССХСIV, Одељење друштвених наука 19, Београд 1975.

београдских приградских насеља, које је аутор посматрао у вези са структуралним променама у породици.⁶

За боље разумевање условљености становања од природно-географских, друштвених, демографских и привредних кретања, која су, нарочито од 50-тих година мењала изглед београдске околине, нарочито су значајни радови В. Бурића, Д. Зечевић, М. Лутоваца, М. Васовића и Д. Бандића.

В. Бурић се тим питањима бавио на примеру насеља која се простиру на територији Панчевачког рита,⁷ док је Д. Зечевић проучавала послератни преображај села Железника.⁸

М. Лутовац у неколико наврата, пратећи привредно-демографске процесе целог београдског приградског региона у последњих стотинак година, закључује да они битно делују на појаве не само мењања насеља, већ и облика и начина градње у њима, што овај аутор првенствено тумачи самим развјетком Београда, од средине XIX века до данас.⁹

М. Васовић, посматрајући два београдска приградска насеља (Велико Село и Ритопек) истиче специфичности њиховог друштвеног преображаја, а истовремено констатује да се управо стамбена изградња у тим насељима може сматрати основним показатељима њиховог деаграризовања и урбанизовања.¹⁰

И Д. Бандић у својој монографији о околини Београда усмерио је тежиште истраживања на новије трансформацијске процесе у животу и култури становника. Међутим, за ову студију је карактеристично и то да се проблем становања схвата комплексније, не само као питање везано за градитељство већ и за функцију и опремање унутрашњег и спољњег простора.¹¹

6 Б. Симоновић, *Услови становања на нашем селу (село Пиносава код Београда)*, Зборник Архитектонског факултета III, 1956/57, св. 8, Београд 1957, с. 3 — 33; Б. Којић, Б. Симоновић З. Петровић, *Претходна студија за регионални план југозападног дела Београдског среза*, Зборник радова Института за архитектуру и урбанизам при Архитектонском факултету Универзитета у Београду I, Београд 1961.

7 В. Бурић, *Панчевачки рит — антропогеографска испитивања*, Српска академија наука, Посебна издања књ. ССXVIII, Етнографски институт књ. 5, Београд 1953, с. 93 — 96.

8 Д. Зечевић, *Неке антропогеографске карактеристике социјалистичког преображаја села Железник у градско насеље*, Зборник радова Српске академије наука LXVIII, Етнографски институт III, Београд 1960, с. 19 — 31.

9 М. Лутовац, *Prigradska sela*, Етнoлошки преглед 13, Београд 1975, с. 131 — 135; М. Лутовац, *Преображавање насеља и привреде у околини Београда*, Зборник радова Српске академије наука и уметности LXXV, Етнографски институт 4, Београд 1962, с. 149 — 165.

10 М. Васовић, *Problemi преображаја prigradske zone на primeru Beograda*, Етнoлошки преглед 13, Београд 1975, с. 39 — 52.

11 Д. Бандић, *Неке новије промене у животу и култури становништва околине Београда*, Зборник радова Етнографског института Српске академије наука и уметности 9, Београд 1979, с. 1 — 107.

Сличне тематске оријентације су и радови Г. Љубоје, о култури становања у Великом Селу¹² а делимично и Д. Николић о променама у начину живота и становања Пиносаваца за протеклих педесет година.¹³

Наш задатак је да у оквиру пројекта Етнографског института Српске академије наука и уметности, посвећеног истраживањима промена у традиционалној, народној култури становника који насељавају околна подручја градских, односно индустријских центара, укажемо на такве процесе у области културе становања међу становништвом у околини Београда.

У теренским испитивањима делимично смо се служили подсетником који је израдила група сарадника Института, затим методом опсервације и дијалога, вођеним са становницима мушког и женског пола, различитог узраста, професионалног састава и етничке припадности.

Одређујући предмет истраживања истичемо да смо културу становања (прилично широк и не баш прецизно дефинисан појам) схватили, у суштини, као однос који према свом животном простору имају његови корисници, чланови породице, укључујући ту њихово понашање према изградњи и структури куће, затим опремању унутрашњости стана, његовом коришћењу у свакодневним и празничким приликама, као и према садржају спољњег простора (окућница).

С обзиром на то да стамбена култура није статична појава, већ је подложна „општој друштвеној еволуцији“,¹⁴ ради праћења континуитета и интензитета тих промена обухватили смо период од почетка овога века, откада се јављају први виднији знаци функционалне повезаности Београда са околним сеоским насељима.¹⁵ Тиме смо добили дистанцу са које би се могло уочити шта се и како у том временском распону до сада изменило, шта се може убројити у иновацију нашега времена, а који би се елементи могли сматрати заосталим наслеђем традиционалне културе становања. Истраживања смо обавили у шест насеља: Борчи, Рипњу, Пиносави, Овчи, Великом Селу и Прогару.

При њиховом одабирању као критеријуми су нам послужили неки битнији фактори који делимично проистичу из заједнички. одлика тих насеља, а делимично одражавају и неке њихове особености.

12 Г. Љубоја, *Култура становања у Великом Селу*, Београд 1979 (дипломски рад — рукопис)

13 Д. Николић, *Насеље Пиносава пре 57 година према речима једног савременика*, Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности 28, Београд, 1979, с. 47 — 57.

14 Б. Којић, *Развој куће и културе становања*, Гласник Етнографског музеја у Београду 44, Београд 1980, с. 56.

15 М. Луговац, *Преображавање насеља и привреде у околини Београда*, с. 150 — 151.

У општите карактеристике свих одабраних насеља уброяли бисмо (као резултат бројних миграција из унутрашњости ка Београду) измењену демографску и професионалну структуру становника, а затим повећавање куповне моћи становника, како стално запослених тако и пољопривредника, који су се у појединим насељима београдског приградског региона специјализовали у производњи оних производа којима снабдевају Београд (прехрамбени артикли).¹⁶

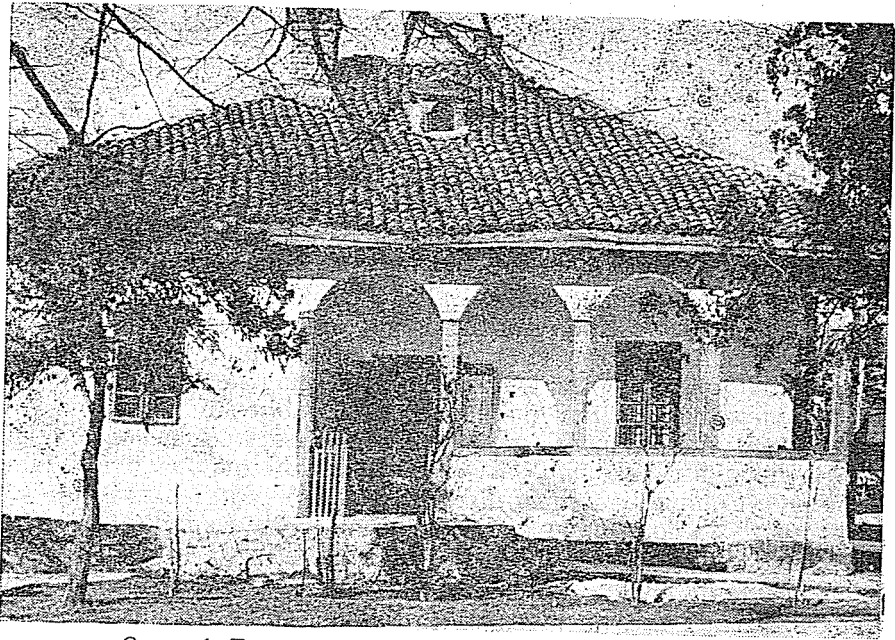
Све је то довело до промене урбанистичког лика насеља која смо испитивали, уз извештајан раскорак између њиховог просторног и комуналног уређења. Тако смо могли да запазимо да осавремењевању физиономије тих насеља првенствено доприносе приземне и спратне куће урбаног просторног састава, док комунална страна увек не задовољава градске услове. Осим опште електрификације и тенденције за увођењем телефона, нарочито актуелне у време наших проучавања, водовод и канализација препуштени су (изузев комплекс новоградњи у Борчи и радничке станове у Ришњу), индивидуалним могућностима и иницијативи. То се нарочито односи на изградњу хидрофора и септичких јама (Велико Село).

Чиниоци који доприносе извесним типским особеностима ових насеља, а што је у вези и са одликама градитељства, односе се првенствено на привредно-географски положај тих насеља, затим њихов етнички састав и историјску прошлост.

Тако су насеља јужно од Београда, која захватају: област шумадијског побрђа (Рипањ), авалске косе (Пиносава) и Подунавља (Велико Село), вековима са њим делила његову историјску судбину, док су насеља северно од Београда, смештена на територији јужног Баната (Борча, Овча) и јужног Срема (Прогар), припадала Војној крајини, па су већ у XVIII веку, под деловањима власти, ушорена по принципима који су владали за сва граничарска села.

Данашње приградско подручје Београда, с обзиром на свој геополитички положај, представљало је неколико векова граничну зону преко које су се преламали утицаји балканско-источњачке и панонско-средњовековне културе, што је оставило многе трагове на традиционалне облике живота и схватања становника. Покушаћемо да то утврдимо и у области становања.

16 У таква насеља спада Велико Село, прави представник приградског насеља у функцији градског снабдевача поврћем, а донекле и воћем. То је становништву омогућило стварање вишка средстава за потребе градње индивидуалних кућа. У нешто мањем опсегу и Пиносавци, а и Овчани, продајом млечних производа (сир, кајмак, маслац) у Београду, стичу допунска материјална средства.

Слика 1. Традиционална кућа, крај XIX века, Рипањ

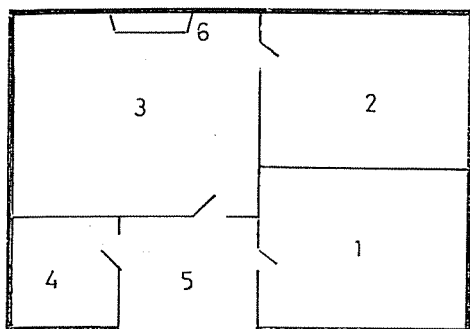
1. Основне одлике типолошког развика куће

Традиционалне куће становника Јужног дела данашње околине Београда на прелазу из XIX у XX век (моравска кућа, шумадијска кућа, пречанска кућа) биле су типски прилично уједначене (сл. 1). Све су углавном, биле дводелне или троделне, у основи правоугаоне и квадратне, са обавезним огњиштем, земљаним подом, малим прозорима са дрвеним капцима и са тремом у предњем делу (сл. 2) Биле су грађене од плота, ћерпица и набоја, или комбиновано од брвана и чатме, а то значи од материјала које је пружала сама природна околина.¹⁷

У сремским и банатским селима која припадају Београду, већ до XIX века завршено је формирање стандардног типа војвођанске, граничарске куће. Она је, на пример у Борчи, према извору из средине XIX века, била грађена од земље, а покривена трском, рогозом или препом. Како је описује савременик, била је „по већој части с прочељем на сокак“, са обавезним „гонгом“, улазним ходником, и „остакљеним прозорима са сокака“.¹⁸ Таква дводелна или троделна кућа сремских и банатских

¹⁷ Р. Николић, *op. cit.*, с. 931 — 934.

¹⁸ В. Маринковић, *Борча, Насеље и школа*, Београд 1975, с. 50.

- 1. soba
- 2. soba
- 3. kuća
- 4. sobica
- 5. trem
- 6. ognjište

Слика 2. Основа традиционалне куће, крај XIX века (према Р. Николићу)

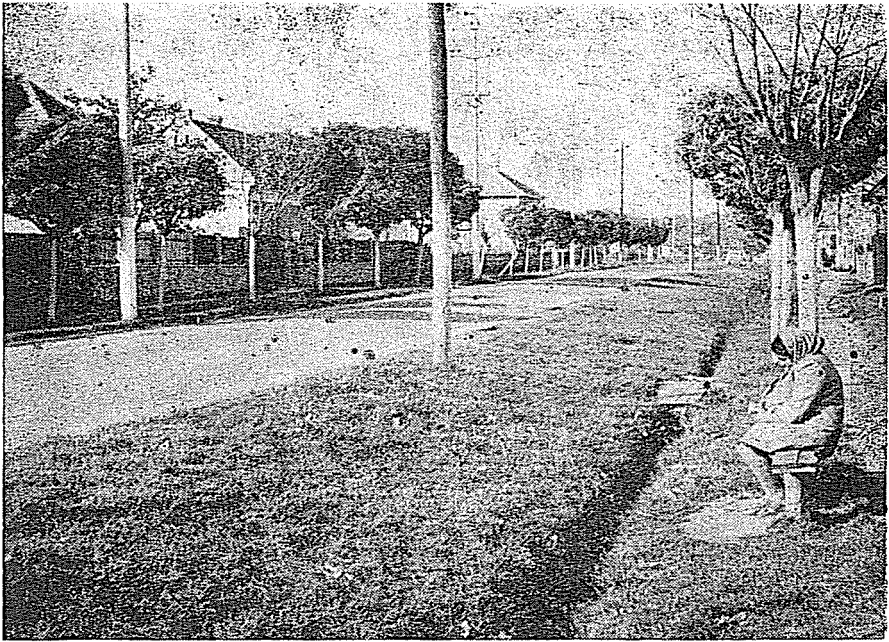
Срба граничара — ратара, сачувала је своју основну структуру готово до данас.

Према нашим истраживањима, такве куће, грађене до 1918. године од такозваног „лаког“ материјала, које се данас називају „чатмаре“ (јужно од Београда) и „куће од набоја“ (северно од Београда), коришћене су активно све до 30-тих година овога века, а појединачно и до нашег времена. Старије генерације их се добро сећају и радо говоре о њима (сл. 3). Њихову данашњу заступљеност, о којој смо се и сами уверили, истина са по неколико примера у свим истраживаним насељима, потврђују статистички подаци из последњег пописа 1981. године. Највећи број тих најстаријих кућа регистрован је у Рипњу (209) и Борчи (126), затим у Прогару (83) и Овчи (65). Има их и у остала два насеља, али мање у Пиносави (28), а у Великом Селу само девет.¹⁹ Ако нису обнављане, оне су данас у трошном стању. Неке су сасвим напуштене, а поједине су срушене у време наших испитивања (сл. 4).

У највише случајева ојачавају их савременим грађевинским материјалом и просторно преуређују. У војвођанском делу београдског подручја могу се и данас видети успешно адаптиране куће од набоја, при чему су се прекрајањима „гонгова“ добиле нове корисне стамбене површине. Помињемо и једну добро очувану и обновљену „моравку“, у којој живи вишечлана породица Радомира Миленковића из Пиносаве.

У тим кућама, најчешће, своје последње дане проводе остарели брачни парови без деце. Служе и као привремена пре-

¹⁹ Републички завод за статистику, Попис становништва, домаћинства и станова 1981, Документациони материјал: XIV/4903, XIV/4898, Београд 1982.

Слика 3. „Шор“ са пречанским кућама, почетак XX века, Прогар

бивалишта досељеника запослених у Београду, који у њима бораве до подизања своје куће у истом или суседном селу.

Располажемо са два таква примера. Први се односи на породицу Зарић, досељену из Ваљева у Прогар 1957. године, која је до изградње нове куће живела у кући од набоја, плаћеној 725 000 динара. Други пример је из Пиносаве. Породица досељеника из Новог Пазара, до иселења у Бели Поток, ближе Београду, у коме је био запослен домаћин породице, становала је „под кирију“, у једној од старих чатмара, са кровом од ћеремиде и подом од набијене земље.

Од почетка XX века у нашој сеоској архитектури уопште па и у градитељству везаном просторно за околину Београда, традиционална кућа постепено ишчежава, уступајући место новим облицима и технологији градње.²⁰ Несташница дрвене грађе крчењем шума довела је до напуштања дрвета као основног грађевинског материјала („бондрук“), а прешло се на камен, опеку, цреп и креч. Паралелно с тим, кућа се одиже од земље, постаје пространија, са више одељења троделна, четвородел-

²⁰ Б. Којић, *Фазе развојка сеоске архитектуре у Србији и њен данашњи преображај*, Зборник радова Српске академије наука LXVIII, Етнографски институт 3, Београд 1960, с. 31.

Слика 4. Адаптација чатмаре, Рипањ

на), а добија и веће, застакљене прозоре. И у њеној унутрашњости се осећа приближавање утицајима града. То се, пре свега, односи на претварање „куће“ у кухињу, а трема у затворени ходник са спољним степеништем. Јавља се и подрум, као замена за неке привредне зграде.²¹

Међутим, и поред извесног напретка који је период растућег капитализма донео архитектури београдских приградских села, процес прихватања новина није захватио све слојеве становништва, већ се задржао на ограниченом броју сеоских газда и „дућанција“ (трговци мешовите робе). Просечни сељак из околине Београда није могао, а ни знао да треба да гради модерну кућу. Искуства и схватања су му налагала да више улаже у земљу. Оближњи Београд, у који се из ових села могло

21 Д. Бандић, *op. cit.*, с. 54.; Р. Јовановић, *Преображај приградских насеља на примеру Сремчице и Калуђерице*, Српска академија наука и уметности, Зборник Географског института „Јован Цвијић“ 30, Београд 1978. с. 145 — 194.

свакодневно стићи „ћиром“ (локални путнички воз), за те људе је још увек представљао нешто далеко и недостижно.²²

Тек од 30-тих година, када се, како каже С. Вукосављевић, „прво нешто променило у сеоском домаћинству“, а потребе Београђана за млечним производима, поврћем и воћем повећале, пијачна трговина им је омогућавала веће зараде, па, закључује Вукосављевић, „сељак у београдским селима подиже кућу од тврдог материјала, јер може“.²³ Мада том кућом, која ни по изгледу, а ни по распореду просторија није личила на раније куће моравског и шумедијског типа, тадашњи сељак није био овладао, сама њена појава наговештавала је почетке интензивнијег утицаја Београда на живот и културу становника његовог јужног залеђа.

Наша теренска искуства говоре да су, без обзира на близину Београда, такве промене у сремским и банатским насељима ранијег датума. Грађа из два од три војвођанска насеља која припадају Београду указује на то да је пространих, зиданих кућа појединачно било и пре првог светског рата, а од 20-тих година њихов број се повећавао. У том смислу предњаче карактеристичне куће овчанских Румуна. За њих би се могло рећи да су у периоду између два прошла светска рата, типски обогативши панонску кућу, постале њена специфична варијанта.²⁴ (сл. 5).

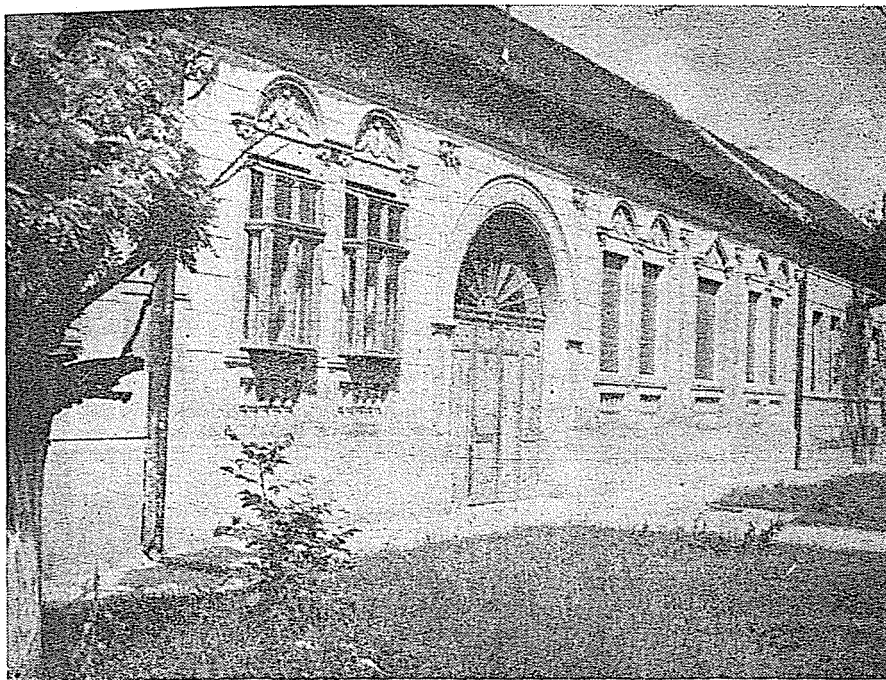
По завршетку другог светског рата полет у градитељству, условљен општим друштвеним променама, у београдским приградским насељима био је подстицан повећавањем куповне моћи становника, ограничењем земљишног максимума, развијенијим тржиштем, бољом комуникацијом са Београдом, итд.

У складу са просторно-урбанистичким трансформисањем тих насеља, кроз интензивне измене прошла је и кућа, готово сасвим прекинувши развојне нити са традиционалном кућом, и по својој форми и по техничком извођењу. Њена типолошка од-

22 Каква је, на пример, тада изгледала Пиносава и како се у њој живело обавештава један њен тадашњи житељ, управитељ школе. У летопису пиносавске школе из 1922. године, он Пиносаву описује као „благљаво село без путева“, али са „2 кафане, 2 дућана и 1 столарском радионицом са самоуким мајстором, 2 ковачнице и судницом“, истичући да „нема ни једну кућу која би по лепоти могла послужити за утлед“. Своје негативно мишљење о сељанима изражава речима да они „беспосличе... псују без зазора... и немарни су да изграде пешачке стазе кроз село“. Занимљиво је да он такве особине Пиносаваца објашњава близином Београда као негативним фактором, који „утиче на вредноћу и карактер рђаво“. — Д. Николић, *op. cit.*, с. 51 — 54.

23 С. Вукосављевић, *Стари и нови кућни ред, Писма са села, Београд 1962*, с. 150.

24 Мада се по својој основној структури, распореду и величини просторија типски ослања на панонску кућу, од ње је знатно декоративнија. Карактеристично је да је савремена кућа није сасвим потисла, већ јој, уз извесне измене у технологији градње, традиционална кућа представља и узор.

Слика 5. Румунска кућа, 30-те године XX века, Овча

лика је копирање градске куће, на један специфични, донекле неспретан начин.²⁵

Тај процес, мада прилично нагао у односу на ранију поступност, одвијао се у неколико фаза. Док је непосредно после рата био неплански, и са нејасним концепцијама („дивља градња“), данас је издиференциран низом типова и подтипова. То је свакако резултат различитог архитектонског приступа и богатства индустријских елемената који се користе у све савременијој технологији градње (опека, шљунак, блокови).²⁶

Наши теренски записи указују на то да је у послератном градитељству београдског приградског подручја било варирања, како у интезитету градње, изражено временски и просторно, тако и у врстама. То илуструју и подаци пописа становништва из 1981. године. Почевши од 1946. године, у већини истраживаних насеља (у четири, од укупно шест), највише се градило у периоду од 1961. до 1971. године, до доношења урбанистичких планова развитака појединих насеља, који су условљавали и законске

²⁵ Б. Којић, *Приградска села*, с. 287.

²⁶ Р. Јовановић, *op. cit.*, с. 169.

Слика 6. Ново насеље, Борча

прописе о ограничењу градње.²⁷ У том смислу Прогар чини изузетак, јер се најкасније прикључио београдској приградској зони.

По интензитету градње у друштвеном власништву, два насеља одступају од осталих. То су Борча и Рипањ. Истина, и међу њима се тај процес одвијао неуједначено. Док је подизање типских кућа у Рипњу до 60-тих година било повезано са изградњом неколико београдских индустријских погона (Радничка колонија), дотле је нови део Борче, изграђен у три комплекса вишеспратница (Центар 1, 2, 3), израстао у сателитско насеље Београда тек 70-их година (сл. 6). За остала четири насеља (Овча, Велико Село, Прогар и Пиносава) карактеристично је подизање индивидуалних породичних кућа.

Покушавајући да утврдимо које се категорије домаћинстава најчешће одлучују на градњу кућа, могли смо констатовати да су то најпре досељеници, затим вишегенерацијске породице у којима је брачни пар из средње генерације привремено запослен у иностранству, домаћинства пољопривредника, или оне породице у којима месечна примања из радног односа имају најчешће два запослена члана.

²⁷ Републички завод за статистику, Попис становништва, домаћинстава и станова, Документациони материјал XIV/4903, XIV/4898.

Како су београдска приградска насеља типично имиграционо подручје, јасно је да се најпре међу досељеницима јавила потреба за „кровом над главом,“ како они сами говоре о својим првим „добошким“ данима у новој средини.

Уобичајени поступак већине досељених 50-тих година био је да пошто продају своја имања и купе плацеве у новом пребивалишту (обавештени о условима живота у новом насељу од својих претходно досељених пријатеља и сродника), приступају градњи без плана. Такав је, на пример, био случај са Видојем Ристићем, који се из јужне Србије доселио у Борчу 1949. године. На плацу, који је платио 14 000. динара, најпре је саградио стан од кухиње и две собе, касније дограђујући „веранду“, купатило и „шпајзу“. Још везан за традиционалне начине градње, он је у своју кућу од цигле и ћерпича уградио „кованицу“ (дрвену грађу), да буде, како каже „по нашински“.

Наводимо пример другачијег понашања у истом селу који је сам по себи индикативан. Јандре Димић, Србин из Лике, који је до 1960. године живео у Подрињској Слатини, изградивши у Борчи трособни стан, савремено уз план изграђен и опремљен, изјавио је да се у то место доселио јер „није више хтео да буде сељак“.

Уобичајена је појава да дошљаци из истих крајева настоје да групишу своје куће. Тако је, на пример, око 50 типских приземних кућа Лесковчана и Врањанаца досељених у Ришањ смештено дуж једне улице некадашњег засеока Ерчани. Сличних примера има и у другим насељима.

По броју нових кућа предњаче породице „гастарбајгера“, о којима у Ришњу говоре да не питају „пошто су мајстори“. Обично граде гломазне, спратне куће, тежећи ка постизању спољних ефеката, нарочито на фасади капије или другим детаљима куће.²⁸

Мада смо таква претеривања појединачно констатовали на целом испитиваном подручју, ипак су истицање имовног стања и жеља за постизањем друштвеног престижа најизраженији на примерима новоградњи пољопривредних породица у Великом Селу и Овчи.

Куће Великосељана, који напорним, марљивим радом у баштованству долазе до знатних финансијских средстава, својим изгледом и опремом указују на градске узорне високог стандарда. У којој мери се и користе, биће нешто касније више речи.

²⁸ Такав један пример из Пиносаве пружа још незавршена кућа Обрада Радосављевића, досељеника из Петровчића (Срем). Средствима свога сина и снахе, који раде у Немачкој, Радосављевић је изградио двоспратну кућу од бетонских блокова, са фасадом у стаклу и алуминијуму, чије су просторије обложене дрветом у богатом дуборезу. Приземна просторија подсећа на гостионицу, која има мала улазна, покретна врата, као она у „салунима“ америчког Запада.

Слично је и са овчанским Румунима. Осим продаје пољопривредних производа (обично сир) на београдским пијацама, и рада у иностранству, њихову имућност умножава и „систем једног детета“, тј. настојање на нераспарчавању породичног поседа, који интензивно обрађују. Сва та знатна финансијска средства улажу у скупе и богато декорисане куће, о којима се у насељу може чути да „личе на музеје“.

Куће стално запослених у индустрији и другим делатностима нешто су скромније. Углавном се подижу изворима кредитирања банака.

За сада је готово немогуће говорити о неким заједничким типским одликама кућа у свим истраживаним насељима. Једино што их у том погледу спаја јесте чињеница да процес њиховог хоризонталног и вертикалног развоја, започет пре приближно 60 година, траје и данас.²⁹

Од некадашње дводелне и троделне куће, данашња кућа становника ових насеља постала је вишеделна. Осим једне веће куће, углавном репрезентативне, гради се и друга, мања, спореднија, и обратно, уз такву кућу подигнуту пре десетак година, зида се већа, модернија. Ипак би се могло рећи да кућа на спрат представља праву временску моду. Њене пропратне карактеристике су: структура која одговара модерној градској кући на два нивоа, обавезно бар једна гаража (која се у Ришњу уклапа у партер), унутрашње степениште, којим је замењено раније спољашње, балкони (нарочито у Великом Селу), а понегде и заравњени кровови са терасом.

Фонд нових кућа повећавају и такозване „викендице“ (куће за одмор), које највише подижу Београђани. Највећи број кућа те намене 1981. године регистрован је у Ришњу (155), док их је у осталим насељима снатно мање: у Борчи 21, у Пиносави 18, у Прогару 11, у Овчи 4, а у Великом Селу 2.³⁰

У вези са комуналном опредељеношћу кућа, хигијенско-санитарна страна најпотпуније је заступљена у објектима за колективно становање у Ришњу и Борчи (Нова Борча). У Овчи, Великом Селу и Пиносави поједине породице у своје новоградње уграђују хидрофоре, а копају и септичке јаме, док већина старијих кућа (Велико Село, Прогар) нема још спроведену воду за пиће, па се користе бунари и уличне чесме, као и дворишни нужници.

Мада су се у испитиваном периоду на целој територији Београда у развоју куће одиграле значајне промене, које су је приближиле стандарду урбаног стана, задржало се и нешто од традиционалног, нарочито у погледу саме градње.

²⁹ Д. Бандић, *op. cit.*, с. 82.

³⁰ Попис становништва, *op. cit.*, с. XIV/4894, XIV/4898, XIV/4903.

Осим неких детаља које су у градњу и конструкцију куће дошљаци уносили из свог завичаја, првенствено је реч о мајсторима — зидарима. И у наше време, у већини села, они сваке године о сезони градње обављају зидарске послове. У неким насељима, на пример у Пиносави, то чини иста породица (браћа Јовановићи из околине Лесковца) већ деценијама. Долазе у пролеће, а враћају се у свој крај ујесен, кад је ових послова мање.

Други традиционални културни елемент јесу обредне радње при постављању темеља куће и „дизању рогова“. Распрострањен је у свим истраживаним насељима, а нарочито наглашен обиљем поклона мајсторима и пригодним „веселима“. О разлозима упражњавања ових обичаја у насељима јужно од Београда становници нису пружали одређеније одговоре, осим да „то сви раде“, док се, на пример, у Прогару сматра да су их „донели Србијанци“. Мисли се на прилично бројне досељенике из разних делова уже Србије. У сваком случају, обичаји у вези са градитељством и у околини Београда могу се објас-

Станови и настањена лица према опремљености инсталацијама и помоћним просторијама и врсти материјала

Насеља	Број станова Број лица	Опремљеност инсталацијама					Опремљеност помоћних просторија				
		Укупно	Водовод, канализација, електрична струја	Водовод и електрична струја	Само водовод	Само електрична струја	Без инсталација	Купатило	Клозет на испирање	Клозет без испирања	Станови у зградама од тврдог материјала
Прогар	Ст.	392	92	1	—	285	14	89	86	4	143
	Л.	1 343	365	5	—	939	34	353	339	18	531
Велико Село	Ст.	458	238	5	—	208	7	219	177	24	427
	Л.	1 881	1 136	10	—	718	17	1 052	853	101	1 788
Борча	Ст.	4 978	4 397	291	—	269	21	3 992	3 924	15	4 703
	Л.	17 760	15 922	970	—	807	61	14 516	14 206	572	16 788
Овча	Ст.	573	404	65	—	96	8	288	268	10	434
	Л.	2 360	1 776	254	—	308	22	1 316	1 219	53	1 904
Пиносава	Ст.	699	309	60	3	320	7	289	272	23	623
	Л.	2 696	1 287	214	8	1 162	25	1 213	1 135	80	2 437
Рипањ	Ст.	3 168	1 230	505	16	1 312	101	925	772	185	2 057
	Л.	10 121	4 285	1 719	50	3 872	185	3 331	2 759	566	6 997

нити комбинацијом наслеђених облика ритуалног понашања са компонентама потрошачког менталитета.

2. Основне одлике организовања унутрашњег простора

У претходном одељку покушали смо да утврдимо нека основна обележја развика куће у ближој прошлости и садашњости, посматрано више са њене спољне, типолошке стране. Тешко је потврдно одговорити на то да ли је тај пређени пут ишао паралелно са организацијом и коришћењем простора из познатог разлога што се материјална страна људског живљења брже мења него живот иза затворених врата.

На то утичу многи чиниоци, који у нашем случају проистичу из етнодемографских карактеристика и менталитета становника, затим културних разлика међу становништвом јужно и северно од Београда, нивоа образовања, а делимично и из структуре породице и професионалног састава њених чланова.

Ипак смо могли констатовати да се од периода традиционалне куће до данашњег савременог стана много шта променило и у овладавању простором.

Дводелна и троделна чатмара, у насељима под Београдом, са огњиштем у „кући“, у којој су се обављале све важније домаће активности, једном собом за починак бројне задружне чељади, а другом — обредне функције, била је опремљена по кућством које је, делимично, могао да изради и сам домаћин. Та кућа је представљала оквир једног чврсто изграђеног система егзистирања патријархалног човека нашег села, који иако је могао чешће него онај удаљенији од града да дође у додир са „варошанима“, није се на њих битније угледао.

Војвођанска кућа од набоја у насељима у околини Београда имала је другачију унутрашњу структуру и организацију простора. Развијајући се под утицајима културних вредности, које су њеним војнички дисциплинованим корисницима омогућавале више и удобности и радног простора, стекла је онај свој добро познати карактер „пречанске“ куће.³¹

Те разлике у становању између становника јужно и северно од Београда задржаће се готово до данашњих дана, иако је у свим насељима концепт традиционалног живљења почео да узмиче пред деловањем урбане цивилизације већ од 30-тих година. У војвођанским насељима процес прихватања новина у становању (са мање ослањања на сам Београд) текао је поступније, без толико противуречности између куће споља и изнутра, за разлику од насеља београдског Подунавља и Шумадије, у којима се одвијао стихијније и неуједначеније.

31 Месна заједница Велико Село, Документација о домаћинствима и становима, 1979. године.

О становању у тим селима пред други светски рат, С. Вукосављевић пише да је „модерна кућа споља чиста, а изнутра прљава, осим свечане собе“, објашњавајући то чињеницом „да се не влада новом кућом као старом“, јер се укућани још нису навикли на „нови кућни ред.“³²

И каснији истраживачи јужног дела београдског приградског подручја, који су се овим проблемом бавили 60-тих година, констатовали су видан напредак у опремљености кућа савременим покућством, али недовољно и неиздиференцирано коришћење њихових просторија.³³

Резултате наших испитивања садашњег стања у начину организовања унутрашњег простора изложићемо у оквиру сваке просторије, имајући у виду а) његову функцију и б) снабдевеност покућством.

а) Коришћење просторија

Кухиња, као некада, и данас представља централну просторију у кући, која се истим интензитетом користи током целе године. У њој домаћица обавља све важније кућне послове (справљање јела, старање о рубљу и др.). Користи се за окупљање целе породице, која у њој обедује, деца уче, а проводе се и поподневни часови одмора, нарочито ако се у њој налазе лежај и телевизијски апарат. На питање да ли се у кухињи ноћива, већина одговора је позитивна ако су у питању старије генерације (Овча, Борча, Пиносава, Велико Село).

У новијим, вишеспратним и приземним кућама, у којима живе радничко-службеничка домаћинства, функција кухиње сведена је на праву меру. У стану такве једне породице наишли смо, чак, и на две кухиње: једну користи старија домаћица, а другу њена снаха. Такве појаве би се могле објаснити тенденцијом ка осамостаљивању млађих, а можда и нарушеним међусобним односима (Прогар).

За већину испитаних села карактеристично је постојање такозване „летње кухиње“. У томе видимо традиционални континуитет, који вуче корене из доба великих пољских радова и спремања obroка за „мобаре“. Као летња кухиња користи се или унеколико модификована кухиња у старој кући или посебно изграђен објекат у дворишту, чијем се изгледу не посећује велика пажња, али у којој већина укућана борави од априла до новембра.

Улогу кухиње имају и неке друге просторије. То се, пре свега, односи на предсобље, које поједина домаћинства опремају кухињским намештајем (Овча, Прогар). Наишли смо и на пример да је некадашња штала преуређена у кухињу (Борча).

32 С. Вукосављевић, *Стари и нови кућни ред*, с. 150.

33 Д. Бандић, *op. cit.*, с. 86; Г. Љубоја, *op. cit.*, с. 157.

Сличан случај говори у прилог сложеног процеса прилагођавања савременим условима становања. Реч је о трогенерацијској породици (Велико Село), која у модерно изграђеној и опремљеној двоспратници има кухињу примарне функције. Док она служи и за спавање брачног пара из средње генерације, најстарији чланови породице спавају у другој „кухињи“, односно гаражи снабдевној кухињским предметима.

Значајну иновацију у организовању егзистенцијалног простора представља појава такозване „дневне собе“. Мада са још сасвим неиздиференцираним улогом, она чини спону између кухиње и праве собе. Највише је заступљена у типским становима вишеспратница, у Борчи, у којима је недовољан кухињски простор. Та просторија је преузела од кухиње друштвену функцију (дневно и вечерње окупљање породице), а од праве собе — репрезентативну функцију. У вишегенерацијским породицама је и спаваоница за најстарије и најмлађе укућане. У неким кућама са две собе служи и за спавање младих брачних парова (Пиносави).

Функција спаваће собе је најодређенија. Нашли смо је у скоро свакој кући, односно друштвеном стану, и код инкосних и код вишегенерацијских породица. Само изузетно служи и као дневна соба. Ако породица поседује и стару и нову кућу, у првој редовно ноћивају старији, а у новој — млади брачни парови.

Деца спавају најчешће са бабом и дедом (Велико Село), затим са родитељима (Борча, Пиносави) или, што је најређе, у својој соби. Сопствене собе имају главног одраслији дечаци и девојчице школског узраста (Велико Село).

Постојање дечје собе, као виши ступањ културе становања, евидентирали смо у неким „гастарбајтерским“ кућама у Борчи и Овчи, као и у вишесобним кућама на спрат пољопривредника у Великом Селу, и то опремљене најмодернијим намештајем. До таквог напретка у становању дошло је у релативно кратком временском интервалу, јер је од спаваће собе, заједничке свим члановима породице (деца су спавала између два родитеља у састављеним креветима), прошло једва 30 година.

Гостинска соба (са различитим називима: „свечана соба“, „славска соба“, „стајаћа соба“) заслужује посебну испитивачеву пажњу, по томе што се преплићу њене старије и новије функције.

Познато је да је некада у свакој кући у којој су биле две собе, једна била одређена за породичне свечаности. У наше време, међу вишегенерацијским пољопривредним породицама шумадијско-подунавских села, она је тај свој обредни карактер задржала у „чистијем“ виду. Међутим, у београдским насељима на подручју Војводине, и код мешовитих пољопривредно-радничких домаћинстава или искључиво раднич-

Слика 7. Детаљ дневне собе, Велико Село

ко-службеничких у целом београдском приградском региону, ова просторија добила је нешто ширу друштвену улогу, која се меша са функцијом дневне собе. Осим за славу („свечари“), служи и за друге годишње празнике (свадба, рођендан, државни празници), а и за ноћивање гостију уопште, без обзира на свечане прилике (Прогар)³⁴ (сл. 7).

Наводимо један несвакидашњи пример двојне, репрезентативно-ритуалне функције оваквих просторија. Реч је о коришћењу двеју гостинских соба: једне „за попа“, снабдевене иконом домаћег свеца, тканим пешкиром и кандилом, и друге, са покретним („шпанским“) зидом, намењене гостима (Велико Село).

Од споредних просторија поменућемо: оставу („шпајза“), купатило и терасу („веранда“).

Оставу, као део новог стамбеног простора, нашли смо, мада незнатних димензија, у модерним, друштвеним станови-

34 У неким насељима у околини Београда гостинска соба служи и за излагање умрлог члана породице. — На податку захваљујемо др Драгославу Антонијевићу, научном саветнику Балканолошког института Српске академије наука и уметности.

ма. Функције те просторије одговарају намени шупе у индивидуалним, приземним кућама.

Купатило, добро познати показатељ савременог начина становања, и у нашим селима, потврђује тежњу за постизањем вишег друштвеног статуса породице, нарочито скупом опремом (италијанске плочице). Забележили смо га, готово раскошно уређеног, у кућама овчанских Румуна, и у Великом Селу. Закључили смо да се купатилима користе више млађи, запослени и школовани становници ових насеља него њихови старији житељи, што се могло и очекивати.

Тераса („веранда“), делимично или сасвим застакљена, представљала је корисни део простора и пре другог светског рата у овим селима, заменивши раније тремове традиционалних кућа. У већини случајева служи за држање обуће, која се скида пред улазним вратима (Борча, Пиносава, Велико Село, Прогар). У старијим кућама, у којима није спроведена вода, користи се за држање посуда са чистом водом (Рипањ, Велико Село).

б) Опремљеност просторија

За разлику од још недовољно развијеног односа према рационалном становању, становништво у испитиваним селима има веома изражену жељу да своје куће, односно станове опреми најсавременијим покућством. И ту су промене интензивније и брже сада него раније. Само неколико деценија дели нас од времена слабо осветљених, окречених просторија, малих прозора, са земљаним, ређе патосаним подовима, до данашњих хигијенских услова становања у одајама са трокрилним или четворокрилним прозорима, зидовима и подовима за које се користе најсавременији материјали („поликolor“, тапети, линолеуми, паркети, ламперије, „етисони“ — итисони).

Купује се све што се нуди у београдским продавницама, јер то становницима ових села омогућавају и материјална средства и свакодневно комуницирање са Београдом.

Функционалније покућство набављају млађа, радничко-службеничка домаћинства, која станују у друштвеним становима, јер су највише напредовала у савлађивању свог стамбеног простора (Борча, Рипањ, Прогар). Чешће од њих купују пољопривредна и „гастарбајтерска“ домаћинства, али те предмете мање користе: први, јер су оптерећени пољопривредним радом и свакодневним доласцима у Београд ради продаје својих производа, а други зато што мало бораве у земљи, осим најстаријих чланова, којима те ствари нису толико ни потребне (Борча, Пиносава, Велико Село). У неколико породица чији су чланови одсутни због рада у иностранству могли смо да запазимо да у тек завршеним кућама живи само старица која „чува кућу“ или оба најстарија члана породице. Они најчешће

бораве у једној или две потпуно опремљене собе, док су остале просторије празне, понегде са још нераспакованим, новокупљеним намештајем (Пиносава, Борча).

Најзначајније измене у кући, које су изазвале битне новине у кухињском покућству, десиле су се нестајањем огњишта. То је, на пример у Великом Селу, уследило непосредно по завршетку другог светског рата тако нагло „да је од стране власти свака акција у погледу уклањања отворених огњишта била излишна.“³⁵

Већ пред други светски рат у овим насељима се појавио такозвани „немачки“ шпорет, да би нешто касније био замењен познатим „смедеревцем“, који се и данас интензивно користи, уз електрични штедњак. Неке пиносавске домаћице на штедњаку који се ложи угљем и дрвима готово свакодневно пеку хлеб, изјављујући да је он тако испечен укуснији.

Велику корист сеоским домаћинствима пре десетак година донео је модерни уређај за прање посуђа („судопера“). Имају га све куће које су спровеле воду. Остали кухињски намештај варира од трокрилног „креденца“, предратне производње, до „шведске кухиње“, са висећим зидним елементима, уз столице и столице различитог типа и старости.

Битно је еволуирао и кревет, који такође може да послужи као показатељ културних промена. Дрвене даске са ногарима и вунене пољаве, као заједнички покривач за све укућане, С. Вукосављевић је констатовао у шумадијском делу београдске околине 30-тих година као општу појаву. Тада су такозвани „тишљерски“ и „гвоздени“ кревети са пресвлакама у боји били права мода.³⁶ Наранџа Гобелић из Великог Села, данас средовечна жена, затекла их је кад се удала у кућу Гобелића. Од постељних ствари тада су били у употреби „сламарице“ и јастуци напуњени кукурузовином („шашовина“). Међутим, у војвођанским насељима данашњег београдског подручја, „мека постеља“ („дуње“ — перјани покривачи и перјани јастуци) почела је да се користи знатно раније (становници тих села кажу да је „одувек било“).

После другог светског рата кревете занатске израде заменили су кревети израђени индустријски: то су најпре били такозвани „брачни кревети“ (састављени по дужини), затим „каучеви“, а сада се у овим селима може видети „француски лежај“, са уграђеним радиоапаратом (Велико Село, Пиносава).

И поред извесног помодарства у набављању покућства, у скоро свакој кући сачуван је бар по један део традиционалног намештаја или оног који је коришћен пре двадесетак го-

35 Д. Дрљача, *Нестајање отворених огњишта у условима социјалистичке изградње у нашој земљи*, Зборник радова Српске академије наука и уметности LXXV, Етнографски институт 4, Београд 1962, с. 101.

36 С. Вукосављевић, *Стари и нови кућни ред*, с. 113.

дина. На пример, најстарији члан једне борчанске породице залаже се да се не одбаци разбој. Клупе су готово обавезне у војвођанским насељима; служе за међусуседска „дивањења“ пред кућом (Прогар, Овча). У неким насељима смештене су у летњим кухињама, а понегде и у гостинским собама (Пиносава, Велико Село). Од старијег покућства понегде се још могу видети и умиваоници од металног лима („плекани“), изобичајени у домаћинствима у којима је спроведена вода. Ту не треба изоставити ни „сингерице“ (шиваће машине марке „сингер“) или неки други комад намештаја. Тако би се могло рећи да се нови и стари делови покућства користе у не баш увек успешним комбинацијама, при чему двочлане, стално запослене породице, којих је мање, поседују више новог намештаја, док су у вишечланним, мешовитим домаћинствима више заступљени старији делови покућства.

Међу електричним кућним апаратима најважније место заузима штедњак, који се сезонски користи, затим телевизор у црно-белој техници, а све више и у боји, усисивач за прашину, а и машина за прање рубља ако то омогућавају водоводне инсталације.

Посебно истичемо значај апарата за дубоко замрзавање намирница. То новије техничко средство, на које су власници врло поносни, истовремено је и рационално, јер конзервирајући храну на сезонском принципу, омогућавају њено коришћење током целе године. На тај начин су редуцирани и поступци око сушења меса, па се може рећи да је применом овог апарата дошло до промене у исхрани. Домаћинства која га поседују могу у свако доба године сирово месо да „сложе“ у замрзивач. То нам је потврдила изјава једне домаћице да је он код ње увек „пун к'о око“. У набављању овог апарата предњаче пољопривредна домаћинства (Велико Село).

За све кућне апарате ове врсте карактеристично је да су распоређени по свим просторијама, а не тамо где су најпотребнији, што је, уз објективне разлоге недостатак простора још један доказ неприлагођавања савременом начину становања.

Ако се говори о декорисању унутрашњег простора кућа односно станова у којима су обављена испитивања може се констатовати пренаглашена тежња за уношењем елемената градске, масовнопотрошачке супкултуре, при чему су прилично изражене генерацијске разлике.

Од украсних предмета најчешће смо наилазили на гоблене („Вилерови“), затим на хеклане простираче, посебно од обојене вуннице, настале по узорцима из модних часописа. Врло су бројне и гипсане или порцеланске статуете, као и поклопци од бомбоњера; понегде се наиђе на животињске рокове као украс на зиду, а готово обавезно на вештачко цвеће. Зидове у собама младих често покривају „достери“ омиљених фудба-

лера и естрадних уметника, док се старији не одричу заједнички урамљених, већ пожутелих породичних фотографија, које, за разлику од индустријско-вашарских украса, дају просто-рији у којој се налазе топлину породичног дома.

Занимљиво је једно опажање о недостатку украса у нај-луксузније опремљеним кућама Великосељана, које се објашњава тиме да скупи, репрезентативни намештај његовим власницима надокнађује још недовољно развијене естетске потребе.³⁷

3. Основне одлике организовања спољног простора

Упоредо са трансформисањем куће, у испитиваним насељима мењало се и кућиште као човекова радна средина.

Традиционална кућа за становање била је мања, па се уз њу, у великом кућишту неправилног облика, налазио читав низ помоћних зграда привредне намене, неопходних ратарско-сточарском занимању.

Промене којима је у току периода у коме су вршена истраживања био изложен тај простор огледале су се у правилнијем омеђавању, тј. одвајању радног од стамбеног дела, затим његовом смањивању и савременијем уређивању, као и у ишчезавању традиционалних привредних зграда, а појави нових објеката ове врсте.

Раније је утврђено да се смањивање димензија кућишта у селима у околини Београда може сматрати последицом распадања задружних породица и повећавања броја досељеника.³⁸ И наша грађа указује на то да је простор кућишта највише смањен у насељима са већим приливом миграната, као што је на пример Борча, у којој је изградња већег броја кућа придошлица изазвала парцелисања некадашњих пространих кућишта.

У уређењу дворишта јасно се огледа професионална оријентација укућана. Дворишта радничко-службеничких породица, иако мања, редовно су бетонирана и складно уређена, са посађеним цвећем испред кућа, и са по неколико воћака иза ње. Дворишта пољопривредника су лошије организована. Разлике које постоје у култури становања између насеља северно и јужно од Београда, видљива су и у окућници. У Овчи, Борчи и Прогару окућница је уређена са мање спонтаности, а више реда и система, што је становништву тих насеља омогућило да доследније спроводи законске мере које се односе на ограђивање кућног од радног, стајског дворишта.

Мада се у многим насељима као ограда задржао плот (гараба) у природној боји дрвета, плот све чешће боје зелено.

37 Г. Љубоја, *op. cit.*, с. 31 — 32.

38 Д. Бандић, *op. cit.*, с. 88 — 89.

Много је и ограда, а нарочито капија од кованог гвожђа, али ипак предњаче оне од бетона и цигала (Пиносава, Велико Село). Посебно су карактеристичне улазне вратнице овчанских кућа, грађене у металу и стаклу, а декорисане керамичким плочицама разних боја и огледалима. Ослањајући се делимично на традиционалне узоре украшавања банатских Румуна, оне истовремено потврђују жељу за истицањем њихових власника и корисника. Међу оградама смо појединачно наилазили и на „живу“ ограду, од зимзелених биљака, која делује најскладније (Прогар).

Од периода истраживања Р. Николића до данас битне измене десиле су се и у садржају окућнице.³⁹ Већ после 20-тих година нашег века, почеци развијања специјализоване, приградске привреде условљавали су тенденције ка смањивању броја привредних зграда, које су биле неопходне ранијем, сваштарском привређивању.

Тако је свакодневно продавање млека у Београду учинило излишним млекар. Од 50-тих година, упоредо са укључивањем ових села у приградску зону, убрзан је процес нестајања и других помоћних зграда.⁴⁰ Насупрот томе, јављају се савремени уребаји, потребни повртарским културама, као што је случај са такозваним пластењацима у Великом Селу.

Један део фонда тих зграда задржао се, али са измењеном улогом. Тако, на пример, хлебну пећ („вуруна за хлеб“) програска домаћинства користе за печење прасића или као врсту оставе за смештај старе хартије, коју, кад се пећ напуни, запале.

Једино се на штале и свиње обраћа знатнија пажња, с обзиром на то да скоро свако домаћинство за своје домаће или комерцијалне потребе држи по једну до три свиње и исто толико крава. Ти објекти, до скоро грађени од ћерпича и цигле, у наше време све се више подижу и у бетону. У томе се највише истиче Прогар, чије становништво, кооперисањем са задружним сектором, долази до финансијских средстава, која, уз фонд такозваног „зеленог плана“, улаже у осавремењавање зграда за смештај говеда и свиња.

За знатни број домаћинстава овог подручја карактеристично је и поседовање „шупа“, које имају универзалну, „сваштарску“ намену, и служе уместо подрума, за смештај алата, огрева, резервне хране и др.

39 Крајем XIX и почетком XX века у окућници скоро сваког домаћинства налазили су се као привредне зграде: вајат, штала, кошара, свињац, пивница, качара, кокошар, пушница за месо и хлебна пећ. — Р. Николић, *op. cit.*, с. 934.

40 С обзиром на то да све више домаћинстава чува сирово месо у апаратима за дубоко замрзавање, гаси се и функција пушнице за месо.

Слика 8. Детаљ куће за становање и привредних зграда, Велико Село

Једна од најбитнијих одлика измењене садржине кућишта јесте просторно обједињавање неколико зграда привредне функције и њихово стављање под један кров (сл. 8). Са таквим градитељским новинама у Пиносави се почело непосредно по завршетку другог светског рата, што је касније узело маха и у другим насељима у околини Београда.⁴¹ Таква архитектонска решења радног простора у окућници у највише случајева смо забележили у Великом Селу. Најзанимљивији пример пружа изградња једног читавог комплекса, који се састоји од кухиње, штале, оставе за сточну храну, коша за кукүруз, свиња и кокошарника.

**
*

Грађа коју поседујемо не пружа могућност за нека прецизнија закључивања о свестраном развоју стамбене културе на целој београдској приградској територији. Међутим, анализом теренских и других података (писана и статистичка грађа), сакупљених у шест одабраних насеља у овом региону, мо-

⁴¹ Б. Симоновић, *op. cit.*, с. 21.

гло се утврдити да се становање у њима, током овог века, мењало под условима неких општих законитости, које важе за сва насеља ове врсте, а истовремено и под специфичним околностима, везаним за Београд као градски центар.

Тако је за сва приградска насеља, па и за београдска, заједничко то да је патријархални човек, на почетку XX века, настањен у једном од села на домаку тадашњих вароши, био ван домашаја њених утицаја, па је простор у коме је живео обликовао према својим „сељачким“ потребама. У наше време, просторно ширење градских утицаја и ван граница уже градске територије и чвршћа функционална интеракција између градског центра и насеља која га окружују довели су до тога да се становници, више или мање урбанизованих приградских насеља, прилагођавају понуђеним стандардима савременог становања.

У нашем случају, остваривање таквих захтева модерног доба пружа, по много чему, особену и неуједначену слику становања, коју ствара, с једне стране континуитет наслеђеног, а, с друге стране, прихватање савременог. Од многих разлога, износимо само најбитније.

Без обзира на друштвено-политички и културни значај Београда за ширу друштвену заједницу већ више од пола века, његова функционална повезаност са околним сеоским насељима новијег је датума; започела је 20-тих година, а појачана је тек у последњих неколико деценија. Релативно касним укључивањем тих села у процес урбанизовања смањена је потребна временска дистанца за преовладавањем традицијских навика у многим областима живота становника, укључујући ту и становање. Истовремено, општи полет у градитељству, подстакнут повећавањем куповне моћи становника, нарочито оних који снабдевају град животним намирницама, довели су до такмичарске психозе, а изражене у подизању скувих, луксузно опремљених кућа. Другим речима, дошло је до прилично наглог сучавања становника са културом на коју нису посепено навикавани.

Да би се боље разумело преплитање старог и новог у становању данашњих становника београдског приградског подручја, треба узети у обзир и многе факторе који произлазе из разлика у схватањима, имовном стању и понашању старијих и млађих нараштаја, пољопривредника и стално запослених, образованих и мање образованих (делимично неписмених). Постоје и етнокултурне разлике између староседелаца и досељеника из разних крајева целе земље, а првенствено између становника београдског Подунавља и Шумадије насељених из централних и југоисточних делова Србије, и становника сремских и банатских насеља. Ови последњи су београдској приградској зони прикључени на прелазу из шесте у седму де-

ценију, а дотле су вековима припадали кругу другачијих културних утицаја.

Из свега овога произлази да би сумарни пресек културе становања у истраживаним насељима у околини Београда садржавао у себи, условно речено, три културна слоја, који међусобно нису оштро омеђени, али међу којима постоје извесна одступања. То су: I) традицијско становање, II) традицијско-урбано становање и III) урбано становање.

I. *Традицијско становање* одликује се коришћењем наслеђених облика градитељства, вишефункционалношћу мањег броја просторија (кухиња, једна до две собе), при чему кухиња заузима примарно место, покућством занатско-индустријског порекла (уз један или два техничка апарата), недостатком хигијенско-санитарних уређаја (вода и WC у дворишту), и разуђеном, неорганизованом окупацијом. Такво становање евидентно је појединачно у свим насељима, углавном међу најстаријом генерацијом пољопривредника (остарели брачни парови) староседелаца, а мање и међу млађим, досељеничким породицама.

Такве карактеристике у становању указују на то да је процес адаптирања савременим условима становања тек у зачетку.

II. *Традицијско-урбано становање* обележено је прихватањем формално-репрезентативне стране савременог становања (савремене, гломазне вишеспратне куће, луксузно опремљене), уз још увек изражено традицијско понашање у коришћењу унутрашњег простора (уз појаву дневне и дечје собе и даље се задржава примарна улога кухиње). Окупација је делимично рационализована сажимањем зграда привредне намене и подизањем савремених уређаја за специјализоване пољопривредне културе. Традиционални континуитет постоји како при декоративном обликовању румунске куће, тако и у обичајној пракси становника свих ових насеља, везаној за градњу куће, допуњен елементима потрошачке психологије.

Одлике таквог становања најмасовније су заступљене на целој испитиваној територији, а највише у проширеним, вишегенерацијским породицама пољопривредника и привремено запослених у иностранству. Представници тог начина становања су староседеоци или раније насељено становништво.

III. *Урбано становање* садржи највише усвојених градских елемената, тј. карактерише се највишим степеном прилагодености савременом простору. Иако се градски стандарди у становању сматрају узором коме теже сви становници испитиваних села, постигнути су у најмањем опсегу. О урбаном становању, схваћеном у правом смислу те речи, може се говорити углавном само у типским вишеспратницама новог борчанског насеља, а појединачно и у индивидуалним зградама у Прогару и Борчи. У њима се савремено обликовани и опремљени уну-

трашњи простор користи према својој намени (кухиња, собе, остава, WC, купатило). Окућница, ако је има, подређена је самој породици, или задовољењу њених естетских потреба (за сађено цвеће), или потребама исхране (воћњак, башта). Овај вид становања, у највише примера, заступљен је у двочланим или трочланим домаћинствима, стално запосленог дошљачког становништва.

Ако бисмо покушали да предвидимо перспективе даљег осавременавања становања становника у истраживаним насељима, могли бисмо, на основу досадашњег њиховог развика, да предпоставимо да ће становник београдске приградске зоне ускоро постати становник београдског предграђа. Он ће можда још брже да прихвата тековине технолошког прогреса (градња, савремени апарати у домаћинству, увођење телефона и др.). Али, да би потпуно овладао простором који га окружује, потребно је да се *он сам промени*, односно да се измени много шта у систему културних вредности који влада у његовој средини, а то је веома дуг и сложен процес.

Зорица ДИВАЦ

ИСПИТИВАЊЕ ПОРОДИЦЕ И БРАКА У ОКОЛИНИ
БЕОГРАДА

1. Уводне напомене

Наша испитивања породице и брака у околини Београда саставни су део пројекта *Стално праћење промена у народној култури — Промене у приградској зони индустријских центара*. Оквири испитивања усаглашени су са већ утврђеним оквири-ма пројекта. Иначе, утврђивање оквира (или предмета) испитивања извршено је на три нивоа:

- а) на нивоу испитиване области — избор насеља;
- б) на нивоу насеља — избор породица;
- в) на нивоу породице — избор испитаника.

а) Водило се, пре свега, рачуна о томе да се проблеми трансформације породице и брака испитају у различитим типовима приградских насеља. У складу са поменутиим захтевом, одабрана су три типа таквих насеља: 1) насеља у приградској зони, која још нису обухваћена урбанистичким планом (Пиносава, Велико Село, Прогар), 2) насеља са сопственом индустријом (Рипањ) и 3) насеља која постају предграђе Београда (Овча, Борча).

б) Избор породица унутар испитиваног насеља представљао је много већи проблем. Евидентно је, наиме, да Београд, као главни град наше земље, као велики урбани, административни и економски центар, привлачи велики број досељеника из разних крајева. Не само Београд већ и сва насеља у његовој ближој, па и широкој околини готово су преплављена новодосељеним становништвом.

Сложеност демографске и етничке структуре приградских насеља увећана је и ширењем самог Београда. У насељима ближим граду (нпр. Овча и Борча) подижу се велики стамбени блокови, у којима преовлађује становништво са градским начином становања. Једном речју, околину Београда, самим тим и испитивана насеља, насељава становништво различито по начину живота, по устаљеним схватањима. То се, наравно, односи и на схватања у вези са браком и породицом.

Испитивање брака и породице код целокупне популације ове области — без обзира на порекло и време досељавања —

захтевало би много опсежнију расправу него што је ова наша. Определили смо се зато за испитивање оног сегмента становништва поменутих насеља, који се условно може назвати „стариначким“. Реч је о становништву које је ту било насељено још крајем прошлог века, а које је поменуто у познатој монографији Ристе Николића (*Околина Београда*, Српски етнографски зборник V, Београд 1903.). Није тешко уочити да сужавање нашег истраживања на брак и породицу „старица“ омогућава праћење оних трансформација које су — под утицајем развојка великог урбаног центра, Београда — захватиле наведене друштвене установе.

Да бисмо установили у којој мери и на који начин се мења породични живот „старица“, обратили смо посебну пажњу и на избор испитивања унутар сваке породице понаособ. Испитивањима су обухваћени припадници оба посла и различитих генерација.

2. Структура и величина породице

Досадашњим истраживањима структурног преображаја југословенске породице обухватан је овај проблем са више аспеката.¹ Испитујући ове процесе у поменутих насељима у околини Београда задржали смо се на променама у економској структури, величини и сродничкој структури породице.

Проучавања структура породице показала су да процеси индустријализације и урбанизације директно утичу на промене у економској структури породице, док се утицају тих процеса на остале елементе породичне структуре (величину, генерацијски састав и сродничку структуру) рефлектују само посредно.² Стога ћемо анализу структуре породице отпочети обрадом њене економске структуре.

Наше излагање се заснива на две врсте података. С једне стране, користимо материјал прикупљен емпијским истраживањима (на узорку од 258 домаћинстава); а с друге стране, користимо податке из статистичких публикација.³

1 М. Младеновић, *Увод у социологију породице*, Београд 1969, 271.

2 З. Пешић—Голубовић, *Теоријско-хипотетички оквир за истраживање промена у структури породице*, *Социологија* 3, Београд 1966, 12.

3 Треба напоменути да породица, осим што је примарна сродничка група, представља и основну економску заједницу, односно једно домаћинство. Зато ће термин породица бити употребљиван за примарну сродничку заједницу, а термин домаћинство кад се о њој говори као економској заједници.

Осим етнологске грађе сакупљене опробаним техникама интервјуа и анкете, коришћен је и статистички материјал објављен у статистичким публикацијама, као и изводи из бирачких спискова и анкета месних заједница.

У разврставању породице према економској структури примењена је категоризација усвојена у статистици и демографији. У статистици су домаћинства распоређена у три категорије: 1) „пољопривредна домаћинства“ (домаћинства која немају чланове стално запослене изван домаћинства; сви чланови раде као пољопривредни произвођачи у свом домаћинству); 2) „мешовита домаћинства“ (домаћинства у којима има чланова стално запослених ван домаћинства и чланова који раде као пољопривредници искључиво на свом пољопривредном поседу) и 3) „непољопривредна домаћинства“ (домаћинства која немају чланове који раде у пољопривреди на свом поседу; сви чланови запослени ван домаћинства у не пољопривредним делатностима).⁴

Размотримо најпре економску структуру породице у испитиваним насељима у околини Београда (Пиносава, Велико Село, Прогар, Рипањ, Овча и Борча) у целини:

Табела 1⁵

Удео пољопривредних, мешовитих и непољопривредних домаћинстава у укупном броју домаћинстава (у %)

Година пописа	Пољопривредна домаћинства	Мешовита домаћинства	Непољопривредна домаћинства
1961	46,7%	21,5%	31,6%
1971	28,6%	19,0%	52,3%

Пописи становништва из 1961. и 1971. године показују опште токове трансформације економске структуре домаћинства. Док су 1961. године преовладала пољопривредна (46,7%), у 1971. години најбројнија су непољопривредна домаћинства (52,3%). У току протеклих десет година удео пољопривредних домаћинстава опао је за 18,1% а непољопривредних се повећао за 20,7%. Удео мешовитих домаћинстава је мали и показује опадање у односу на прву годину пописа

Околина Београда је изразито имиграционо подручје,⁶ па је овде дошло до пораста укупног броја домаћинстава са 5 520

4 Попис становништва и станова 1971, Становништво V, Домаћинства и породице, Београд 1974, XXXII.

5 Попис становништва и станова 1971, Становништво XII, Величина посуда и извор прихода домаћинства, Београд 1974; Попис становништва 1961; XVI, Величина и извори прихода домаћинства, Београд 1965.

6 Д. Бандић, *Неке новије промене у животу и култури становништва околине Београда*, Београд 1979, 18 — 26.

(1961) на 7 494 (1971)⁷. Индекс пораста домаћинства у периоду од 1961. до 1971. године износио је 135, и то претежно захваљујући непољопривредним домаћинствима досељених породица, које су углавном настањене у новоизграђеним стамбеним блоковима или у насељу (Рипањ) у коме је развијена индустрија.

Табела 2⁸

Домаћинства према изворима прихода (у %)

Насеље	Година пописа	Пољопривредно	Мешовито	Непољоприв.
		домаћинство %	домаћинство %	домаћинство %
Велико Село	1961	83,7	9,3	7,0
	1971	63,5	23,1	13,4
Прогар	1961	83,5	6,6	9,9
	1971	45,5	22,6	32,4
Овча	1961	43,4	18,7	37,9
	1971	30,5	10,6	58,9
Борча	1961	37,8	21,0	41,0
	1971	16,2	10,5	73,3
Пиносава	1961	22,2	39,7	38,0
	1971	11,5	34,3	54,2
Рипањ	1961	9,8	33,9	56,2
	1971	4,7	13,3	81,7

Табелом 2 приказана је заступљеност пољопривредних, мешовитих и непољопривредних домаћинства за свако испитивано насеље посебно. Насеља су сврстана према уделу пољопривредних домаћинства. Из наведене табеле се види да је у свим насељима опао процент пољопривредних домаћинства али да процес напуштања пољопривреде није текао равномерно. Велико Село и Прогар и даље имају највећи број домаћинства која свој приход остварују из пољопривредних делатности. Разлози су двојаки: с једне стране, Велико Село је главни снабдевач Београда поврћем, па остварује високе приходе из пољопривреде; с друге стране, Прогар је тек од пре десет година асфалтним путем повезан са Београдом, па је због слабих саобраћајних веза био ван утицаја великог индустријског и урбаног центра. Овча, Борча и Пиносава су насеља у близини Београда, у сталном контакту са великим градом, док Рипањ

7 Попис становништва и станова 1971, Станови II, Величина, својина и домаћинства и лица, Београд 1972; Попис становништва 1961, XVI.

8 Видети напомену 5.

(са најмањим процентом пољопривредних домаћинстава) има своју фабрику „Минел“.

Различити услови разитка ових насеља условили су и различито кретање процента мешовитих домаћинстава. Познато је да је у привредно развијеним подручјима Југославије сталан процес опадања мешовитих домаћинстава, што је условљено кретањима у привреди и друштву. До наглог повећања броја мешовитих домаћинстава дошло је крајем 50-тих и почетком 60-тих година, да би после тога наступило опадање и стагнација. То је, пре свега, проузроковано „привредном и друштвеном реформом, када јачају робноновчани односи који угрожавају егзистенцију ситног поседа. Тих година долази до изразито високих инвестиционих улагања која омогућавају повећано запошљавање сеоске радне снаге.⁹ Таквим процесима захваћена су и испитивана насеља. Према табели 1, удео мешовитих домаћинстава опао је са 21,5% на 19,0%. То је разумљиво јер се испитивана насеља налазе у непосредној околини Београда, развијеног индустријског и урбаног центра. Ако, међутим, посматрамо ова насеља понаособ, увидимо (табела 2) да Прогар и Велико Село представљају изузетак. У тим насељима, због специфичних услова, о којима је било речи, процент мешовитих домаћинстава расте. Као што се могло очекивати слична диференцијација се може запазити и кад су у питању непољопривредна домаћинства. Док се у већини насеља процент непољопривредних домаћинстава креће од преко 50% до 81,7% (Рипањ), тај процент је много нижи у Великом Селу (13,4%) и Прогару (32,4%).

Нашим емпиријским истраживањима биле су обухваћене стариначке породице које су настањене у испитивачким насељима почетком овог века. Као већина домаћинстава тадашњег села, то су биле пољопривредне породице.¹⁰

Табела 3

Стариначка домаћинства према изворима прихода (у %)
(на основу анкете спроведене на 258 домаћинстава
у испитиваним насељима)

Пољопривредна домаћинства у %	Мешовита домаћинства у %	Непољопривредна домаћинства у %
39,6	42,3	17,9

⁹ А. Милић, *Промене друштвено-економских обележја домаћинстава, Домаћинство, породица и брак у Југославији, Социологија и друштвени развој* 2, Београд 1981, 47.

¹⁰ Р. Николић, *Околина Београда, СЕЗБ V, Београд 1903, 923.*

Из табеле 3 види се да су од стариначких домаћинстава најбројнија она која остварују приход и из пољопривредне и из непољопривредне делатности (42,3% такозваних мешовитих домаћинстава). Истраживања вршена у приградским насељима¹¹ показују да се мешовита домаћинства најпре јављају у приградским селима, која нису урасла у градску зону, и то из више разлога. Наиме, пољопривредне породице, углавном са ситним поседом, да би повећале свој укупни приход, остварују га и у непољопривредним делатностима. С једне стране, близина града и индустрије омогућује лакше запослење. С друге стране, несташица стамбеног простора у граду трајно задржава породицу или њене чланове у приградском селу. Тако је у мешовитим домаћинствима омогућена заједница родитеља и деце, у којој старија генерација одржава пољопривредну производњу, а млађа је запослена. Стога се може констатовати да је староседелачка пољопривредна породица у испитиваним насељима у малом броју напустила пољопривреду. Највећи део тих породица остварује двојне приходе, из пољопривреде и ван ње, док је само 17,9% потпуно напустило традиционални начин привређивања.

Као што се види из претходног излагања, у већини насеља повећава се удео непољопривредних а смањује удео пољопривредних домаћинстава. У непосредној вези са променом економске структуре домаћинства је и промена у њеној величини. Наиме, према досадашњим истраживањима, просечан број чланова домаћинства је мањи уколико је средина економски развијенија, и обратно.¹²

Величину породице приказаћемо кроз просечну величину домаћинства и према броју чланова за испитивана насеља.

Табела 4¹³

Просечан број чланова домаћинства за испитивана насеља у целини

1948. године	4,7
1953. године	4,2
1961. године	3,7
1971. године	3,5

11. А. Милић, н. д., 50.

12 S. Šuvar, *Tipologijska metoda u našem istraživanju*, Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji, Zagreb 1972, 156.

13 Попис становништва и станова 1971, Становништво VII, Становништво и домаћинства у 1948, 1953, 1961 и 1971 и станови у 1971, Београд 1975.

Као што показује претходна табела, просечан број чланова домаћинства смањено се са 4,7 (1948) на 3,5 (1971), што је испод просечне величине домаћинства 1971. године за Југославију (3,8) и уже подручје Србије (3,6), а изнад просечне величине домаћинства у Војводини (3,2)¹⁴.

Табела 5¹⁵

Насеље	Просечна величина домаћинства				
	Година пописа				
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
Прогар	4,4	3,8	3,7	3,4	3,3
Велико Село	5,1	5,4	4,7	4,5	4,2
Овча	4,6	4,1	3,7	3,3	3,5
Борча	4,7	3,7	3,6	3,4	3,2
Пиносава	4,6	4,5	3,8	3,7	3,8
Рипањ	4,8	4,2	3,5	3,4	3,4

Просечна величина домаћинства за свако насеље посебно (табела 5) указује на општи процес опадања броја чланова. Просечна величина домаћинства креће се (у 1971. години) од 3,8 до 3,3 члана. Изузетак је Велико Село, које у свим годинама пописа показује највеће просечне вредности, а 1971. чак 4,5 чланова. Разлог за то свакако је пре свега у оријентацији становника овог насеља на пољопривредну делатност. Наиме, 1971. године 63,5% домаћинства је чисто пољопривредно а 23,1% мешовито (табела 2), што значи да се 86,6% домаћинства још увек бави (потпуно или допунски) пољопривредом као традиционалним занимањем.

Просечна величина стариначких домаћинстава, показује такође високе вредности. Наиме, 258 домаћинстава има 1 278 чланова, а просечна величина домаћинства износи 4,9 чланова. Приказана економска структура ових домаћинстава (табела 3) показује да су најбројнија мешовита домаћинства (42,3%), затим пољопривредна (39,6), док непољопривредних има само 17,9%. Досадашња проучавања мешовитих домаћинстава показала су да она задржавају традиционални облик породице.¹⁶ Наиме, мали поседи, недовољна материјална основа, надокнађује се бројном радном снагом у домаћинству која је у стању да се ангажује на различитим делатностима ради стицања до-

14. З. Голубовић, *Промене у структури породице у Србији*, Социологија 3 — 4, Београд 1976.

15. Видети напомену 13.

16 А. Милић, н. д., 49.

хотка. Тако, осим пољопривредних домаћинстава, и мешовита домаћинства имају већи просечни број чланова домаћинства.

У претходном излагању разматране су просечне вредности величине породице у испитиваним насељима у околини Београда, у целини и посебно. Да бисмо јасније презентовали величину породице, у наредном излагању приказаћемо је према броју чланова.

Табела 6¹⁷

Домаћинства према броју чланова за испитивана насеља околине Београда у целини (у %)

Година пописа	Домаћинства са по							
	2 %	3 %	4 %	5 %	6 %	7 %	8 %	и више чланова
1961	17,6	19,6	20,4	13,5	10,5	4,8	4,1	
1981	17,6	21,2	24,1	11,9	8,0	2,9	2,0	

Најбројнија су домаћинства са по 2,3 и 4 члана. У 1981. години смањује се процент домаћинства са 5, 6, 7 и 8 чланова, а повећава процент са 4, 3 и 2 члана у односу на 1961. годину. Међутим, у оба пописа најзаступљеније су породице са по четири члана домаћинства.

Наша анкета, на узорку од 258 стариначких домаћинстава, показује следеће резултате:

Табела 7

Домаћинства према броју чланова (у %)
(на основу анкете спроведене у испитиваним насељима)

1 члан	2 члана	3 члана	4 члана	5 чланова	6 чла- ва	7 чла- ва	8 чла- ва	и ви- ше чла- нова
0,5%	14,3%	13,1%	16,2%	18,6%	16,6%	10,0%	10,8%	

Најзаступљенија су домаћинства са по 5 чланова, док је удео домаћинстава са више од 6 чланова 37,4%. Таква заступљеност вишечланих домаћинстава, као и висока просечна величина домаћинстава за испитивани узорак (4,9), превасходно

¹⁷ Видети напомену 13.

произлазе из чињенице да пољопривредна и мешовита домаћинства (о којима је овде реч) још увек заснивају своју егзистенцију патријархалном типу економије. Под утицајем такве економије, мешовита домаћинства (заједно са чисто пољопривредним) задржавају и патријархалну структуру, „проширених“ домаћинстава¹⁸

Сроднички састав породице у испитиваним насељима околини Београда разматраћемо само на основу података добијених нашим емпиријским истраживањима¹⁹ Према сродничком саставу, породица може бити нуклеарна (двогенерацијска заједница родитеља и деце) и проширена (вишегенерацијска породица са сродством по правој или бочној линији).²⁰ Досадашња истраживања показала су да је у традиционалном селу породица „по правилу трогенерацијска и чини ширу скупину рођака у правој линији и у бочним линијама (проширена породица)“ док је у трансформисаном „у правилу заједница родитеља и деце која још нису ступила у брак“.²¹

Да бисмо презентирали сродничку структуру породице у испитиваним насељима у околини Београда, даћемо поједностављен приказ генерацијског састава породица у односу на број чланова:

Табела 8

Породице према броју чланова

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Једногенерацијске		34	1									
Двогенерацијске		3	33	11	5						1	2
Трогенерацијске				21	42	31	6	4	4	2		
Четворогенерацијске					1	12	19	8	5	1		
Петогенерацијске							1			1		
Укупно		37	34	42	48	43	26	12	9	4	1	2

18 Z. Golubović, *Porodica kao ljudska zajednica*, Zagreb 1981, 11 — 12.

19 На основу анкете спроведене 78/79; интерних упитника месних заједница за поправке водовода, самодоприносе и сл.

20 Z. Golubović, *Porodica kao ljudska zajednica*,

21 Исто.

Најбројније су породице са по 5 чланова. Већину петочланих породица чине трогенерацискe породице. То су проширене породице у правој линији сродства (отац — мајка, син — снаха и унуче или отац или мајка, син — снаха и двоје унучади. Проширена породица по правој линији заступљена је и код четворочланих и код шесточланих породица. Може се рећи да је најзаступљенија проширена породица са сродницима у свим степенима праве линије (родитељи — деца — унуци — праунуци), односно да је породица староседелаца у околини Београда задржала традиционални облик.

3. Породични односи

Као што се може видети из претходног излагања, породица у испитиваним насељима задржала је у великој мери свој „традиционални“, проширени облик. И по величини и по сродничком саставу много је мање трансформисана него што би се то могло очекивати с обзиром на близину велеграда. Емпиријска истраживања су показала да је и сам живот у оквирима породице — упркос неминовним променама — задржао неке елементе, који представљају наслеђе из ближе или даље прошлости. Прикупљени материјал наводи на закључак да се читав процес трансформације породичног живота најјасније испољава у породичним, и то, пре свега, у интергенерациским односима.

Наведене типове породичних односа размотрићемо унутар два модела породице у околини Београда, традиционалном и савременом.²² Под интергенерациским односима подразумевамо односе чланова породице различитог узраста. Реч је о сложеним односима, који се јављају у различитим облицима. Најзначајнији облик представљају, свакако, односи између родитеља, с једне стране, и њихове деце, с друге стране.

Овај изузетно комплексан систем међуљудских релација може се приказати са више аспеката. На основу података до којих смо дошли испитивањем на терену, читав тај комплекс односа најјасније се може сагледати на основу два показатеља:

- 1) утицај родитеља на доношење одлука деце;
- 2) исказивање поштовања деце према родитељима.

1) У традиционалној породици у околини Београда односи између родитеља и деце били су обележени подређеношћу

²² Под традиционалним моделом подразумевам модел породице која има већ позната обележја „патријархалне“ односно „традиционалне“ заједнице. Под савременим моделом подразумевам модел породице која је предмет мојих емпиријских истраживања.

других у односу на прве. У којој мери су деца била подређена, односно послушна најбоље показују оне ситуације у којима од донесене одлуке зависи читав живот. У такве ситуације спада, пре свега, избор брачног друга. У традиционалној породици у овом крају избор брачног друга био је препуштен родитељима, делимично и другим старијим члановима породице. Улога родитеља у таквој ситуацији не своди се само на давање дозволе или савета. Они су, готово по правилу, активно учествовали у избору младе (младожење), не препуштајући деци било какву иницијативу. Према изјави више информатора, „свуда су се родитељи мешали. Млада и младожења треба да буду честити, богати из виђеније породице, вредни, није била важна школа, нико није био запослен.“ Ретко се дешавало да деца не послушају родитеље. Приче о таквим изузетним случајевима обично имају трагичан завршетак. На пример, младић је желео да доведе девојку против воље родитеља. Кад ју је довео кући, мајка је девојку са капије вратила. То је била велика срамота, девојка од стида није излазила из куће и после месец дана је умрла. У случају да су младини родитељи били против њене удаје одбегивање је било уобичајени начин решавања конфликта између родитеља, с једне стране, и заљубљених, с друге стране.

Утицај родитеља на избор брачног друга осећа се донекле и у савременој породици. Млади се и данас нерадо венчавају још у школском узрасту, повинујући се вољи родитеља. То је било посебно карактеристично за Велико Село. Ни данас нису ретки случајеви да деца добровољно препуштају избор родитељима. У Прогару је младић недавно упознао две девојке и „казао својој мајци да она изабере“.

Међутим, упркос честим, више или мање јасним траговима старих схватања, све више преовлађује нова „савремена“: млади теже да сами изаберу будућег супружника. То се посебно односи на младиће и девојке који су, по завршеној осмогодишњој школи, наставили школовање. Они, додуше, још увек питају родитеље за савет и траже дозволу, али је њихов пристанак углавном формалне природе. Зато се пристанак старијих редовно и добија. Наша анкета показује да су се и припадници старије генерације релативно брзо прилагодили таквим односима. И међу њима преовлађује мишљење да се не треба мешати у избор који учине њихова деца, јер ће се она економски осамосталити па, самим тим, имају „право“ на то. Треба напоменути да су последњих година све бројнији случајеви кад се чак ни формално не тражи пристанак родитеља за склапање брака. Како, на пример, истиче казивач из Пиносаве, „син (занатлија) ме није питао за дозволу, већ ме је упознао са снајом (медицинска сестра) тек уочи венчања“. Очигледно је да ће традиционални модел не само суштински, већ и формално бити одбачен.

2) Међугенерациски односи, нарочито односи између родитеља и деце, формално се испољавају у исказивању поштовања млађих према старијима. То се најјасније види у начину на који се деца обраћају родитељима. У традиционалном типу породице овог краја деца су била економски зависна од родитеља, па су они — а посебно отац — уживали велики углед и били окружени пажњом и поштовањем. То се огледало и у начину на који су их деца поздрављала и ословљавала. Раније је био обичај да се родитељи поздрављају љубљењем руке, али је то изобичајено. Међутим, поштовање према родитељима много се више осећало у начину на који су их деца ословљавала. Обраћала су им се искључиво са „мајко“ и „тата“, свекрву „мајко“ а свекра „бато“. Изостајали су сви облици ословљавања који на било који начин изражавају неку интимност (нпр. ословљавање именом или изразима као што су „ћале“, „кево“ и сл.)

И у савременој породици у испитиваним насељима деца ословљавају родитеље на сличан начин као и раније. Преовлађује, наиме, ословљавање са „тата“ и „мама“, или „мајка“. По неким информаторима, тек у последњих десетак година одрасли синови понекад називају оца по имену или поменутиим шатровачким изразима.

Поштовање родитеља огледа се и у правилима којима је регулисано понашање деце у њиховом присуству, посебно у присуству оца. У традиционалној породици у околини Београда избегавали су се, пре свега, поступци који су важиви као „неозбиљни“ или „недолични“. Један старији казивач из Великог Села (84 године) истиче да су деца пред старијима морала да буду „озбиљна, тиха и послушна“. Док је отац породице разговарао, нису смела да се без питања умешају у разговор. Штавише, оцу се деца (посебно женска) нису смела ни обратити док нису била „упитана“.

У недоличне поступке убрајано је пушење пред родитељима (упражњавање овог „дурока“ пред мајком прећутно је било дозвољено). Синови нису припаљивали цигарету пред оцем, па и пред другим старијим мушкарцима, чак и кад су ови знали да им деца пуше. Такође се сматрало непристојним да снаха пред свекром буде гологлава (без мараме), без кецеље и боса. Чешљање и скидање чарапа пред свекром и свекрвом сматрано је неморалним.

У савременој породици наведени облици исказивања поштовања родитељима великим делом су изобичајени. Деца данас сасвим слободно разговарају са родитељима, а толерише им се углавном и упадање у реч старијима. И пушење пред старијима сматра се нормалним. Чест је одговор: „Данас омладина ради шта хоће. Слушају старији. Млади немају разлога за поштовање, имају своје паре и посао“.

Међутим, упркос све чешћем одступању од традиционалних правила, не може се тврдити да је поштовање деце према родитељима битно умањено. О томе речито говори њихова послушност и пажљиво опхођење. Пре би се могло рећи да су родитељи (пре свега отац породице) изгубили нешто од ауторитета који су раније имали и да су, самим тим, њихови односи са децом постали нешто приснији, интимнији. И овде се, дакле, може говорити о релативно високом ступњу чувања традиције, али у једном новом, „савременом“ облику.

4. Склапање брака

Трансформација породичног живота у околини Београда може се пратити и праћењем промена у склапању брака. Видели смо већ да је у традиционалном типу породице у испитиваним насељима избор брачног партнера био препуштен родитељима, унеколико и другим одраслим члановима породичне заједнице. Склапање брака, наиме, није се сматрало личном ствари будућих супружника, већ читаве породице. Самим тим су и критеријуми избора били друкчији него данас. Гледало се, пре свега, на материјално стање и углед куће из које је будући супружник. „Родитељи су гледали какво је пријатељство,“ „Родитељи бирају брачног друга на основу имовинског стања“ или: „Љубав није била важна већ добра породица, богатство“ — то су најчешћи одговори које смо добијали у свим испитиваним насељима.

Будући супружник раније је тражен превасходно у оквирима свог села. Ако није било погодне прилике, одлазило се у неком од најближих, суседних насеља. Успостављање брачних веза између становника појединих насеља прешло је готово у традицију. Тако су се, на пример, Овчани „пријатељили“ са становницима Банатског Новог Села и Панчева, Пиносавци са становништвом Рипња, Белог Потока, итд.

Младићи и девојке ступали су, готово по правилу, пре пунолетства у брачну заједницу, пре одласка у војску. У свим испитиваним насељима девојке су се удавале већ са 15 или 16 година, а понекад и раније. У Великом Селу, на пример, више од половине девојака било је удато већ у тринаестој години. Младићи су ступали у брак до своје седамнаесте године, пре одласка у војску. Готово сваки разговор о овом питању сводио се на следећу изјаву: „Младићи би се оженили и одлазили у војску а млада је остајала са свекром и свекрвом.“ Често је легалном браку претходио живот у невенчаној заједници. Карактеристичан је, рецимо, пример казивача (1924) из Пиносаве, која се „удала“ са 15 година и „живела годину дана невенчано“ пре него што је легализован брак. Рани бракови су склапани, пре свега, због потребе за радном снагом, што је и разумљиво, ако се има у виду да су испитива-

не породице заснивале своју егзистенцију на пољопривредној производњи. Пунолетство су ван брака углавном дочекивале особе са одређеним физичким и психичким недостацима или (понекад) младићи и девојке из сиромашних, неугледних породица.

Речено је већ да су бракови углавном склапани вољом родитеља. Када је, по њиховом мишљењу, нека девојка представљала повољну „прилику“, у њену кућу је слат посредник, „проводација“ (обично старија особа мушког, ређе женског пола, која је већ имала одређено искуство у тим пословима). Ако је проводицилук успео, девојка је „капарисана“. У свим насељима, поготову у Великом Селу, „капарисање“ веома младих девојака (чак девојчица) било је редован пут ка склапању брачне везе. У Великом Селу су некад „све девојке до своје једанаесте године биле капарисане“. Будући супружници касније су се упознавали на неком од сеоских скупова, али то и није било обавезно.

У савременој породици у околини Београда могу се уочити извесне промене у вези са склапањем брака. Ослобађање од утицаја родитеља и других чланова породице изменило је у великој мери и критеријуме за избор брачног партнера. Наиме, углед куће, пријатељство, породица, имовно стање, нису више преовлађујући моменти при ступању у брачну заједницу. Готово редовно се као главни критеријум помиње узајамна наклоност младих и запосленост будућег брачног друга. Самим тим и традиционални начин склапања брака путем проводицисања и капарисања постепено одумири, мада и данас има таквих случајева.

Осећања ипак нису једино мерило при избору будућег мужа, односно жене. Општа тежња за напуштањем пољопривреде и преласком на непољопривредна занимања, за преласком са села у град, одразила се и на овом пољу. Девојке теже да се удају, по могућству, за човека који је запослен и који живи у граду. Често се може чути изјава „да више нема девојака, да ниједна неће да остане на селу“. Стога се и територија на којој се тражи будућа супруга, знатно проширила. Младићи су принуђени да се жене девојкама из удаљенијих крајева. Забележили смо више таквих случајева. Младићи Великог Села принуђени су да се жене са девојкама из Лознице, Мачве, чак и из Македоније, а Рипљани — девојкама из околине Ниша и Лесковца, итд. Карактеристично је, међутим, да су у свим испитиваним насељима посебно на цени Босанке „које су се до сада добро показале“.

И доба ступања у брак делимично је померено. Наиме, младићи и девојке који се школују касније остварују брачну везу. Обично до брака долази по завршетку средње школе, од 19. до 21. године. Међутим, они којима „не иде школа“ или нису заинтересовани да уче, жене се још увек као некад, од 15.

до 17. године . Типичан пример је Велико Село, где виде своју будућност у пољопривредним занимањима. Тамо се венчавају још у последњим разредима осмогодишње школе. И родитељи су у великој мери променили схватања. Карактеристична је у том погледу изјава казивача из Прогара. „Син хоће да се жени, а има тек 17 година. Ниће да учи. Хтео би у војску. Ја нећу да му чувам жену. Боље је да се сада вере а касније нека се узму“. Дакле, упркос раним браковима, који ни данас нису изузетак, може се претпоставити да ће венчавање зрелих, пунолетних особа ускоро преовладати.

Начин живота, расподела улога и односи у породици у околини Београда су се изменили. Показаћемо то на примеру описа казивачице из Пиносаве једног радног дана пре тридесет година и данас.

„Пре тридесет година ја сам била млада, живела сам са свекром, свекрвом, мужем и децом. Прва сам устајала ја, снаја. Донесем воде, наспем у канту за умивање. Спремим доручак и скувам свекру и мужу кафу. Онда устају остали и доручкују, а ја послужујем. Онда свако оде својим послом. Свекар је одређивао шта ће ко да ради. Обично сви иду на њиву, а свекрва кува ручак и чува децу. На њиви остајемо до 6 — 7 сати. Свекрва донесе ручак на њиву. Увече ја спремам вечеру. Прво спремам деци и ставим их да спавају. Онда вечерамо сви заједно, ја послужујем. Оперем пре спавања свекру ноге (свекрва није дала да перем и њој, била је голицљива). Очистим, растресем опанке и намажем их. Затим оперем веш и пелене у мраку, да нико не види, и онда идем на спавање. Данас сам ја свекрва, живим са мужем, сином, снајом и унучићима. Устајем прва, спремам доручак за одрасле и млеко за децу. Снаја устаје касније и спрема доручак за децу, а за то време ја чувам децу. Син и снаја раде, а ја и муж радимо у њиви до увече. Снаја кува ручак само кад сам ја у њиви, иначе кувам ја. Снаја спрема вечеру и послужује вечеру. Машина пере веш, имамо купатила нема више прања ногу свако вече. Свако има своју собу и увече гледамо телевизију. Тако сам ја служила као млада некад а и сада сам млада, променили су се обичаји“.²³

*

* *

Имајући у виду напред речено, закључићемо да је породица „старинаца“ у околини Београда доживела одребене промене, али да је — у специфичним условима живота у овом крају — задржала свој традиционални, „проширени“ облик, са-

²³ По казивању Радмиле Јовановић, рођене 1933. у Белом Потоку, удате 1949. за Милана Јовановића из Пиносаве.

мим тим и многе елементе који представљају наслеђе прошлости. Уочљиво је да степен трансформације превасходно зависи од степена укључености породице у савремене трендове привређивања, у систем школовања. То недвосмислено показује и разлике у породичном животу појединих насеља. Међутим, утицај града сваким даном постаје све интензивнији, па се коренита трансформација породице у свим насељима може очекивати већ у наредним годинама.

Петар КОСТИЋ

ОБИЧАЈИ ЖИВОТНОГ ЦИКЛУСА У ОКОЛИНИ
БЕОГРАДА

Обичаји из животног циклуса испитивани су у селима: Пиносава, Рипањ, Велико Село, Борча и Прогар, која се налазе у околини Београда. Села Рипањ, Пиносава и Велико Село налазе се јужно од Београда, док се Борча налази у Банату, а Прогар у Срему. У овим селима испитивани су обичаји око рођења детета, са којима су у тесној вези и новији обичаји прославе рођендана и испраћаја у војску, свадбени и погребни обичаји.

Ови обичаји испитивани су у оквиру пројекта *Стално праћење промена у народној култури* у коме су дате основне поставке за њихово проучавање, које би требале „да укажу на закономерност њиховог развитка под утицајем општих кретања у савремено доба“, имајући у виду три основне претпоставке: „1) ишчезавање обичаја, тј. њихово потпуно гашење и редукцију; 2) осавремењавање, тј. трансформисање под условима преображаја начина живота, појава нових или обновљених обичаја и 3) традиционални континуитет у обичајном животу, тј. извесно задржавање етнолошке и фолклорне основе кроз прожимање са иновацијама“¹.

У појединим обичајима из животног циклуса — уз рођење, свадбу и погреб — у испитиваним селима одржали су се традиционални елементи који су прилагођени новим друштвено-економским условима. Ти традиционални елементи настајали су у условима зависности човека од економских и друштвених чинилаца током дугог временског периода и постали су део народне културе. Временом су ти обичаји изгубили своје првобитно значење и сада се изводе по традицији, или, како се у народу каже, „што се тако ваља“. Зато су се у тим обичајима у незнатној мери одржала веровања која су у вези са зависношћу од природних сила, док се обичајни ритуал скоро потпуно одржао. На њихово одржавање утицали су: јака родовска традиција, у чијим условима су и настали ови обичаји, и чврста повезаност појединца са сеоском заједницом, у којој се међусобни односи уређују према устаљеним правилима којима треба да се повинују сви њени чланови. Ови обича-

¹ Наведено према пројекту Етнографског института Српске академије наука и уметности у Београду *Стално праћење промена у народној култури*.

ји су један вид етничког идентитета, тако да се у свим испитиваним селима умногоме и не разликују, а уколико се разлике и јављају, оне су настале услед различитог развоја економских и друштвено-историјских односа, који су утицали на чување или губљење појединих архаичних елемената.

ОБИЧАЈИ УЗ РОЂЕЊЕ

У свим селима сада више не постоји веровање да је гравидна жена изложена опасности и да јој нека виша сила може нанети несрећу. Једино у Прогару је остало у сећању веровање да је воду којом се гравидна жена прала требало просути на пут да би новорођенче било срећно на путу. У Пиносави се сматрало да не ваља да гравидна жена затекне неког да меси хлеб и да он при том направи крст од теста на довратку, јер би у том случају дете добило зечју усну.

Раније су се жене пораћале у кући и, скоро до последњег дана гравидности, радиле су у кући или у пољу. При порођају су им помагале искусне жене — „бабице“. После другог светског рата, када је здравствена заштита умногоме побољшана, жене су почеле да одлазе у болницу да се породе. У Прогару жене су се пораћале код куће све до 1949. године, када су лекари почели редовно да посећују село, које је до тада било отсечено од града, јер је тек 1950. године повезано аутобуском линијом са Београдом. У осталим селима била је слична ситуација, јер се после рата здравствена култура нагло развија и сва села добијају здравствене станице. У здравственом просвећивању велику улогу је имао радио и жене су почеле масовно да се обраћају лекарима за помоћ приликом порођаја.

Уз рођење нема неких нарочитих обичаја који су раније забележени у другим крајевима Србије. У Прогару је забележено да је био обичај да се новорођенчету пупак одсече српом да би било добар пољопривредник. Овај обичај био је познат и у другим крајевима Србије.² Ако би пупак одсекли маказама, веровали су да ће бити добар кројач и да ће се снаћи у животу. На тај начин се желело да се преко предмета којим се сече пупак одреди судбина детета и да се оно заштити од злих сила додиром гвозденог предмета.

Раније је у нашем народу било много веровања и обичаја којима је требало сачувати новорођенче од свих недаћа, јер је због ниске здравствене културе смртност деце била врло висока. Интересантно је да су се нека од тих веровања задржала у Срему и Банату, док их у селима јужно од Београда не-

² Бирџевић Т., *Деца у веровањима и обичајима нашег народа*, Београд 1941, с. 94.

ма. У Борчи су веровали да је неко од суседа крив ако је дете било модро по грудима. У том случају кували су воду говорећи: „Ко год је појео моје дете нека дође да пита шта куваш“, па ако би неко наишао и то запитао, на њега су сумњали да је нашкодио детету. Такође су веровали да су вештице напале дете ако много плаче. У том случају требало је детету дати да сиса. Данас старији још верују да нека жена може да буде вештица и да може да нашкоди детету.

У Прогару је до другог светског рата постојало веровање да се у поноћ после рођења детета оглашава „усуд“, који детету прориче срећу. Веровање да детету прориче срећу „усуд“, „суђенице“, „суђаје“ било је распрострањено широм Србије, али данас се у многим крајевима већ изгубило.³ Не постоји ни у другим испитиваним селима у околини Београда. Према веровањима у другим нашим крајевима, „усуд“ је човек који одређује судбину људи. Та мушка митска бића слична су женским „суђеницама“ и позната су у динарским крајевима.⁴ Веровања у мушка митска бића која одређују судбину сигурно су резултат патријархалних друштвених односа, па се зато и јављају у динарским крајевима где су израженији патријархални односи у традиционалном друштвеном животу.

У свим селима кад се дете роди суседи доносе „повојницу“ као и у другим крајевима Србије.⁵ Некада је то била погача, а данас је торта. У Ришњу и данас ближи рођаци месе погачу, а даља родбина доноси тарту или колаче. Осим погаче или торте, даје се и поклон детету, обично оделце, али и нешто вредније (неки златни предмет, нпр. дукат). У Великом Селу носе и прасе. „Повојницу“ носе неколико дана после рођења, а у Великом Селу на дан крштења. У овом селу је данас обичај да кад се породила врати из болнице са дететом, направе само вечеру. У Прогару не знају за назив „повојница“, али је био обичај да родитељи детета после рођења однесу погачу и пиће куму и рођацима. „Повојница“, као и сви остали обредни хлебови, има мађијско значење и треба да утиче на плодност и здравље детета.

Месец дана после рођења родитељи дају име детету. Раније су децу крштавали у цркви, а данас је то реби случај. У Прогару су после рођења дете пријављивали попу да га крсти. Тада су попу носили поклоне и одређивао се дан када ће бити крштење. Родитељи су обавештавали кума, који је припремао поклоне за дете и попа. Родитељи су такође припремали поклоне за кума и попа (кошуљу, пешкир или торбу). Нарочито

3 Исто, с. 108 — 110.

4 Зечевић С., *Митска бића српских предања*, Београд 1981, с. 82 — 83.

5 Милојевић—Радовић Д., *Обичаји о рођењу и одгоју деце у Поречу*, Гласник Етнографског музеја, књ. XIX, Београд 1958, с. 247; Зечевић С., *Веровања и обичаји о рођењу у околини Зајечара*, Гласник Етнографског музеја, књ. 42, Београд 1978, с. 349.

су припремали везене („превртаће“) пешкире од танког српског платна. Седам дана после крштења поп је долазио да види како се дете осећа после добијења имена и том приликом је добијао поклоне (јаја, шунку, сланину). Данас нема тих обичаја У свим селима данас је обичај да се после уписивања имена у књигу рођених приреди гозба. Посебно се позива кум који даје име детету. То је обично стари породични кум који је венчао родитеље. У Ришњу родитељи спремају куму „бошчалук“: кошуљу, постељину и др. Кум дарује детету оделце или златник. У Борчи данас дају претежно новац или златник са ликом Маршала Тита. Једино је у Ришњу обичај да дете шишају ако га крсте у цркви. „Шишаног кумства“, „стрижбе“, које је било распрострањено у многим нашим крајевима, у осталим селима сада нема.

У Борчи су раније месили погачу „поступаницу“ кад дете прохода. Овај обичај био је познат у неким нашим крајевима.⁶ У осталим испитиваним селима није забележен.

У Борчи је данас овај обичај замењен слављењем рођендана, које је распрострањено и у другим испитиваним селима. Рођендани се славе деци од 10 до 15 година. Кад се удају или ожене, не славе рођендане. За рођендан припремају гозбу и деца добијају поклоне. Сада се највише даје новац. У Борчи, ако рођендан пада у току седмице, славе га у недељу, кад су сви слободни па могу да добу на гозбу. На рођендан долази најближа родбина и пријатељи.

У свим селима данас је распрострањен свечани испраћај младића у војску. Раније није било тог обичаја. Он се јавља услед наглог економског развоја после привредне реформе, нарочито 70-тих година, када се унапређује пољопривреда и долази до изражаја улога индивидуалних произвођача на селу. То се не одражава само на овом обичају већ и на другим обичајима о рођењу, свадби, па и погребу.

Економски стандард сељака нагло је порастао и они упражњавањем тих обичаја показују своју економску моћ, а у свечаном испраћају у војску — и своју приврженост домовини. Овај обичај је један вид иницијације кроз коју се млади уводе у ред старијих. Сматра се да младић у војсци стиче прво животно искуство и да тиме постаје пунолетан. Раније се то искуство стицало у детињству и дечапству, кроз игру и рад у пољу и око стоке, а пролазећи кроз иницијацију доказивали су да су постали способни да се придруже старијима у привредним радовима и ратовању. Сада зрелост и искуство показују одласком у војску, па зато код младића постоји осећање поноса „што их армија позива у своје редове“ и због тога тај чин треба прославити.

⁶ Бор Бевећ Т., наведено дело, с. 103 — 106.

За испраћај у војску припрема се гозба као за свадбу. У Великом Селу и Пиносави постављају шатру, а свуда је обичај да се позове музика. На испраћај долазе рођаци и пријатељи, посебно момкови другови и другарице. Сви присутни дарују момку новац, који су раније остављани родитељима, који су га слали војнику за депарац. Данас често остављају новац у банку и док су у војсци подижу га. У Прогару ужа родбина доноси и торту. За припремање испраћаја потроши се скоро као и за свадбу, тако да он кошта и до 70 000 динара. У Великом Селу је обичај да се увече после гозбе момак састане са друговима и да сви, уз пратњу музике пробу кроз село.

СВАДБЕНИ ОБИЧАЈИ

Свадбени обичаји у свим испитиваним селима још се одржавају и свако настоји да свадбу одржи по традиционалним обичајима. За разлику од свадби у прошлости, сада су свадбе богатије, а мештани се такмиче ко ће направити већу и скупуљу свадбу, јер то је знак економског престижа. Поклони су нарочито богати и у томе се обичаји једино разликују од времена пре привредне реформе, када економска моћ појединаца није била тако велика и свадбе су биле много скромније. Иначе, у традиционалном ритуалу свадбе задржали су се скоро сви битни елементи који се јављају на подручју Србије, а и шире. Они су изгубили своје првобитно значење и изводе се по традицији. Настоји се да се изведу сви традиционални обичаји, јер је у том случају свадба свечанија, а тиме се жели и да се истакне и покаже економска моћ.

Данас су се нарочито изменили обичаји приликом познанства младих, у вези са схватањем када треба да се ступи у брак и да ли девојка треба да ступи у брак невина. Раније су се млади упознавали на селима и другим сеоским свечаностима, а приликом познанства главну улогу је имао „проводација“ („наводација“), као и у другим крајевима Србије.⁷ То је био неки пријатељ или рођак који је познавао родитеље девојке коју је младић заволео. Врло често су родитељи сами бирали девојку своме сину. У том случају водило се рачуна о томе из какве је породице — да ли је богата и какав има мираз. Обично се гледало да девојка и момак буду приближни по богатству, мада су тежили да једно или друго буде из боље куће. „Проводацију“ су даривали коштом или пешкиром. У Прогару кажу да је „проводација“ постојао да би успоставио контакт између момка и девојке, јер момак „није смео да јој

⁷ Pantelić N., *Tradicionalni elementi u ženidbenim običajima u severoistočnoj i delu centralne Srbije*, Godišnjak, knj. XIX, Centar za balkanološka istraživanja, knj. 17, Sarajevo 1981, s. 202.

каже да је воли, пошто је то било непристојно“. Зато је неко са стране морао да пренесе момкове намере родитељима девојке. У овом селу улога „проводације“ се изгубила кад је почело организовање радних акција на којима се омладина само упознавала, тако да јој није био потребан посредник. Исто тако, и у другим селима „проводација“ је изгубио своју улогу у новије време, кад се млади сами упознају на игранкама, у школи, на послу. Ипак има случајева да се упознају преко пријатеља, који буде нека врста посредника између момка и девојке (Прогар, Борча).

Богатство данас нема толику улогу у избору брачног друга и млади сами одлучују о томе да ли ће засновати брачну заједницу. Раније су се удавали и женили млади. Девојке су се удавале и са 15 година, а са 20 година већ је морала да се уда. Момак се женио чим одслужи војску, тј. кад напуни 23 — 24 године. Сада је та граница померена, па се удају и жене и после 25. године.

Раније су водили рачуна о томе да девојка буде невина. У Прогару је био обичај, као и у другим крајевима Србије, да младожењина тетка са мајчине или очеве стране после прве брачне ноћи провери да ли је креветски чаршав окрвављен и да га изнесе пред свадбаре. У противном млада је морала да се врати кући. Данас се на то више не гледа, као ни у другим селима.

Свадбе су у прошлости биле обично у јесен, кад се заврше пољски радови, и трајале су до краја Месојеђа, тј. до почетка ускршњег поста. Сада се свадбе одржавају у току целе године, и то нарочито у време државних празника (1. мај, 29. новембар) када се не ради два и више дана.

Данас свако настоји да приреди што раскошнију свадбу, тако да оне коштају и до 200 000 динара, а понегде и више (само музика кошта 30 000 до 50 000 динара). У новије време, пошто на свадби учествује велики број свадбара који не могу сви да се сместе у кућу, гозбу приређују у шатору који се изнајми за ту прилику, са столовима, клупама и свим посуђем. У Ришњу неколико кућа поседује шатор, који изнајмљују. За изнајмљивање шатора даје се и до 30 000 динара. Посебно се плаћа музика, која кошта такође до 30 000 динара, па и више. У последње време настоје да ангажују неки познатији народни оркестар, па и певача народних песама. Раније је у свадбама учествовало мање званица, а сада и до 200. У Великом Селу раније су звали на свадбу до 20 кућа, а данас зову 80, 100, па и 120 кућа.

Раније, а и сада, било је случајева да девојка побегне за момка кога њени родитељи нису хтели за зета. У том случају долазило је до мирења. Понегде овај обичај постоји и данас (Пиносав). На мирење одлазе мајка и отац младожењин и неко од рођака, а младожења не иде. Раније је био обичај да

у том случају свадба буде у младожењиној кући, одакле изводе младу. Данас младин отац може да пристане да младу изведу из њене куће. У том случају из куће је изводи њен брат, а ако је свадба у младожењиној кући, изводи је његов брат. У Прогару врло често родитељи знају да им је кћи побегла, јер у том случају не морају да праве скупу свадбу.

Кад се девојка и момак договоре да се узму, младожењини родитељи одлазе у прошевину, просидбу. Са њима иде и момак, а у Борчи је раније ишао и ујак и ужа родбина. У већини села и данас постоји прошевина, мада се понегде она замењује веридбом кад девојка и момак пристану да ступе у брак. Раније су том приликом даривали девојку. Тада се договоре шта ће млада донети као мираз. Сада девојка доноси као мираз: намештај, електричне кућне апарате, постељину. Раније је мираз био скромнији; млада је доносила само своју спрему. У Прогару је млада добијала као мираз и земљу ако су јој родитељи били богати. Ако су имали мање земље, обавезно је добијала дукате.

На прошевини или веридби договоре се када ће бити свадба. У Прогару на веридби момак даје девојци поклон, обично неки скупоцени златни предмет, а младожењина мајка купује јој венчаницу.

У Борчи је раније (понегде и данас) постојало „прстеновање“, у коме је учествовала младожењина ужа родбина, коју девојка дарује. Сада су ти дарови богати, док су раније даровани ручни радови. Данас се води рачуна о томе ко ће дати већи поклон, јер је то знак престижа. Момкова мајка купује девојци најскупљу венчаницу, а њена мајка дарује зету венчано одело.

Раније је после прошевине одржаван испит, када су ишли у цркву да свештеник благослови брак. Данас ни у једном селу нема тог обичаја.

У Ришњу и Пиносави раније је после прошевине била „даровнина“ када су код младе долазили момкови родитељи, кум и стари сват да је дарују. Тада су заказивали и свадбу. У Ришњу и данас постоји овај обичај и млада добија врло вредне дарове: посуђе, текстил, злато итд. Сада већином дају новац, а кум и стари сват највише, и до 10 000 динара. Исти обичај био је познат и у другим крајевима Србије.⁸

У новије време момак уочи свадбе приређује момачко вече, на које позива своје најбоље другове.

На дан свадбе ујутру позивају сватове буклијом, и то најпре кума и старог свата. У Пиносави тада носе буклију, погачу и кокошку. У Ришњу је данас обичај да поједини не позивају сватове буклијом, већ шаљу штампане позивнице. У Борчи свако ко је позван даје младожењи (који их позива) „кошуљу“.

⁸ Исто, с. 204.

Раније је то било платно за кошуљу, а данас је то куповна кошуља. Тада се запише ко је коју кошуљу дао и, кад дође на свадбу, добија ту кошуљу натраг.

На свадби главну улогу имају кум и стари сват — „старојко“. Кум је крштени, а стари сват је, по традицији, момков ујак, као и у другим нашим крајевима.⁹ У новије време за кума и старог свата неки узимају доброг пријатеља. Обичај да се за старог свата узима ујак у вези је са његовом улогом у матријархалном друштву, у коме је био изражен аванкулат.¹⁰ У свадби посебну улогу има девер, тј. младожењин брат, као и у другим крајевима Србије.¹¹ У Пиносави девер је најчешће брат старог свата, што указује на дубљу традицију и улогу старог свата као представника мајчиног рода. Поред њих, главни на свадби је и „војвода“, који води свадбу. У другим крајевима Србије такође је распрострањено ово звање, и то претежно западно и југозападно од Мораве, и он има исту улогу као „чауш“, „чаја“ у динарским крајевима.¹² У централној Србији „војвода“ је обично један од зетова из момкове куће.¹³ У околини Београда то је најчешће сестрин муж, која такође има исту улогу. У Пиносави је „војвода“ раније стављао на главу фес од црвене хартије. Сличну капу имали су „војвода“ и „чауш“ (који су били зетови) у Шумадији и западној Србији.¹⁴ О храни и пићу старају се посебни људи. У Великој Селу називају их „подрумције“, а у Рипњу — „ашчије“.¹⁵ То су обично суседи, који се распореде око припремања и служења хране и пића. Они бирају „главног, који се пита“.

У Прогару, поред тих личности, на свадби значајну улогу има „баша“. Ова реч долази од турског „баша“, што значи — поглавар, старешина, заповедник, господар, а у неким крајевима се тако ословљава свекар.¹⁶ У Борчи ту личност и називају „свекар“, који је обично неко од добрих пријатеља. У Прогару „баша“ је младожењина тетка и њен муж или неки добар пријатељ, који мора бити имућан јер има велики трошак. Он, као и „свекар“ у Борчи, купује млади вео, ципеле, цвеће, ташну и плаћа на вратима када је изводе. Та улога је слична улози старог свата. У околини Зајечара стари сват је

⁹ Исто, с. 207.

¹⁰ Kulišić Š., *Tragovi arhaične porodice u svadbenim običajima Crne Gore i Boke Kotorske*, Glasnik Zemaljskog muzeja, knj. XI, Sarajevo 1956, с. 223.

¹¹ Pantelić N., наведено дело, с. 207.

¹² Pantelić N., наведено дело, с. 208.

¹³ Pantelić N., наведено дело, с. 209.

¹⁴ Ове капе се чувају у збирци Етнографског музеја у Београду (н. инв. бр. 8650, 8651).

¹⁵ „ашчија“ — твр. кувар. Škaljić, A., *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Сарајево 1966, с. 102.

¹⁶ Турска реч „баша“ долази од „баш“ — глава, врх. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. I, Zagreb 1880 — 1882, с. 196.

могао да буде младожењин теча, али, у ствари, то право припада мајчиној сестри, па пошто старојко треба да буде мушкарац, њу заступа муж.¹⁷ На тај начин улога „баше“ може се довести у везу са матрилокалним браком и односима који су карактеристични за матријархално друштво.

Младожењу прате „момци“, његови најбољи пријатељи, као и у другим крајевима Србије.¹⁸ У Борчи се они називају „побре“ (од „побратим“). Тај назив указује да се младожења и његови момци сматрају за браћу, што је у вези са родовским системом у коме се мушкарци из исте генерације сматрају браћом. Ти односи вероватно имају порекло још од некадашњег „групног брака“ и изражени су у свадбеним обичајима и у другим нашим крајевима.¹⁹

Свадбени ритуал је врло сличан обичајима у другим крајевима Србије и не разликује се много од обичаја у прошлости. Пре него што оду по младу, младожењини сватови одлазе по кума и старог свата. Раније су се сватови возили у фијакерима, а данас у аутомобилима, које оките пешкирима, цвећем и заставом. У Великом Селу са младожењом је заједно кум. У Борчи и данас настоје да се младенци возе фијакером, а остали сватови у аутомобилима. У Прогару и Борчи младожењини родитељи раније нису ишли по младу, а данас иду. У осталим селима они су и раније одлазили по младу.

У младиној кући свечано дочекују младожењине сватове. У Рипњу је и сада обичај да пре уласка у двориште војвода мора да обори пушком („скине“) јабуку („нишан“), који је обешен на високој мотки или на дрвету. Тада му дају пегла, кога он „купује“, погађајући се. Тај обичај је распрострањен у многим крајевима Србије.²⁰

Младу изводи из куће њен брат и предаје је „деверу“. У Пиносави приликом извођења младе пуцају из пушке. У Прогару млада се склони да је не виде сватови. „Баша“ мора да плати да би добио младу. Раније су давали симболичну суму, а данас дају и до 5 000 динара. Раније је тај новац добијала млада, а данас га поделе они који стоје на вратима (брат, сестра или нека другарица). И у Рипњу сватови плаћају кад изведу младу, а у Пиносави је дарују новцем кад седну за софру. У Прогару морају да чувају коњске амове да их младици сватови не би украли, јер би, морали да плате да би их добили натраг.

После тога одлазе на венчање. Обично се венчавају у месној канцеларији, док има и црквених бракова. У селима

17 Пантелић Н., *Женидбени обичаји у околини Зајечара*, Гласник Етнографског музеја, књ. 42, Београд 1978, с. 365.

18 Pantelić N., *Tradicionálni elementi...*, с. 209.

19 Kulišić Š., *Tragovi arhaične porodice...*, с. 226—227.

20 Pantelić N., *Tradicionálni elementi...*, с. 213.

јужно од Београда после венчања одлазе младожењиној кући као и у другим крајевима Србије.²¹ У Прогару и Борчи враћају се младиној кући, где се приређује гозба. Обичај да младици после венчања одлазе у младину кућу веома је карактеристичан и био је познат у северним крајевима Срема и Бачке, источном Банату, Славонији, околини Крушевца и Скопља, Хрватском загорју, Босни, Далмацији, Херцеговини и на острвима Рабу, Лопуду и Шипану.²² Тај обичај представља остатак матрилилокалног брака, карактеристичног за матријархат, када је „брачни живот младаца почињао у невестином дому“, па су се младици после венчања враћали у младину кућу, где је приређивана гозба.²³

У Прогару и Борчи за време гозбе у младиној кући „војвода“ приказује дарове које су донели младини сватови, што представља такође остатак матрилилокалног брака. Дарови су велике вредности: фрижидери, електрични шпорети, телевизори и предмети покућства. Раније овој гозби нису присуствовали младожењини родитељи, док сада и они присуствују. Тај обичај је такође остатак матрилилокалног брака, јер се младожењина родбина искључује из свечаности, која је ствар само младине куће и њеног рода. У Борчи те поклоне називају „кравал“. Код Планинаца под Фрушком гором у Срему „кравал“ је поклон старог свата и девера.²⁴ Тај назив јавља се за обредне хлебове у источној Србији и он одговара називу „коровки“ којим су у јужној Русији називани новогодишњи хлебови мешани за напредак стоке.²⁵ Вероватно да се некада као поклон давао и хлеб, што је обичај у многим крајевима Србије,²⁶ па је тај стари словенски назив пренет и на остале поклоне. У новије време дају поклоне у новцу. У Борчи, за време гозбе, младожењини другови — „добре“ наздрављају ласцивне здравице, и тада се каже да се „читају сватовски оченаши“. После гозбе одлазе у младожењину кућу. У Борчи се одлази младожењи тек предвече. Младини сватови не одлазе са младом и младожењом, већ само младожењини сватови. И тај обичај је остатак матрилилокалног брака.

Приликом одласка у младожењину кућу млада се вози у колима са кумом, а младожења у другим колима са старим

21 Исто, с. 220.

22 Kulišić Š., *Tragovi arhaične rodovske organizacije i pitanje balkansko-slovenske simbioze*, Beograd 1963, в. карту распрострањења обичаја одласка младаца по венчању.

23 Kulišić Š., *Matrilokalni brak i materinska filijacija u narodnim običajima Bosne, Hercegovine i Dalmacije*, Glasnik Zemaljskog muzeja, књ. XIV, Sarajevo 1958, с. 58 — 61.

24 Шкарић М., *Живот и обичаји Планинаца под Фрушком Гором*, Српски етнографски зборник, књ. LIV, Београд 1939, с. 106.

25 Костић П., *Годишњи обичаји у околини Зајечара*, Гласник Етнографског музеја, књ. 42, Београд 1978, с. 420.

26 Pantelić N., *Tradicionalni elementi...*, с. 211 — 212.

сватом. Пред кућом их дочекују младожењини родитељи. У Великом Селу и Рипњу „војвода“ скида младу са кола, у Борчи то ради младожењин отац, а у Прогару — стари сват. У Борчи су од кола до куће раније простирали платно по коме је млада улазила у кућу. Исти обичај био је код Планинаца под Фрушком гором у Срему и у Вражогрнци у источној Србији.²⁷ У Пиносави и Прогару стављају испред капије (сада и пред шатор) корито са водом и сватови приликом уласка морају да баце новац у воду. У Прогару тај новац узимају „прудумчије“ који воде рачуна о пићу. У Борчи је исти обичај и кажу да „сватови морају да плате скелу“. Тај новац добијају „редуше“ које припремају храну.

Пре уласка у кућу млади дају мушко дете — „наконче“, које она дарује, као и у другим нашим крајевима.²⁸ У Прогару то је дете старијег младожењиног брата, брата од ујака или тетке. Млада подиже „наконче“, баца га у вис три пута и везује му мараму преко рамена. Данас му даје неки поклон, обично одело. У Пиносави, Рипњу и Великом Селу млада баца сито са житом и шећером на кров куће и ако сито остане на крову, млада ће остати у кући, а ако падне — отићиће из куће. У Пиносави је обичај да млада згази сито ако падне са крова. Тај обичај је распрострањен у већем делу Србије.²⁹ У овим селима је такође обичај да млада улази у кућу са два хлеба која држи испод руку и са боцом вина које јој да свекрва. Тај обичај је распрострањен и у другим крајевима Србије, као и код Планинаца под Фрушком гором у Срему.³⁰ Давање млади сита са житом, хлебова и вина које уноси у кућу, као и накончета, треба да утиче на плодност и здравље, а бацањем сита на кућу невеста се доводи у везу са домаћим култом и црецима младожењиног рода.³¹

Гозбу су раније приређивали у соби, а сада — под шатром јер долази велики број званица. У врх стола седе младенци, а поред њих — кум и стари сват. У Рипњу и Великом Селу раније су млада и младожења стајали иза кума и старог свата и дворили их.

Сватови доносе дарове који се приказују за време гозбе. Родбина доноси дарове велике вредности: електричне апарате за домаћинство, сервисе, постељину и др. Данас се све више упражњава давање новца (5 000 динара и више). У Прогару „војвода“ приказује дарове. У Рипњу кум, стари сват и остале званице доносе „част“: торте, пиће, погаче. Осим тога, мла-

27 Škarić M., наведено дело, с. 106; Pantelić N., *Tradicionalni elementi...*, с. 221.

28 Pantelić N., *Tradicionalni elementi...*, с. 220.

29 Исто, с. 220 — 222.

30 Исто, с. 221; Шкарић М., наведено дело, с. 106.

31 Pantelić N., *Tradicionalni elementi...*, с. 222.

да дарује кума, старог свата, свекра, свекрву и младожењину ближу родбину. И у Пиносави млада дарује кума и старог свата.

При крају дана долази младина родбина — „пообани“, који такође доносе дарове. У Прогару они се називају „погачари“, јер доносе погачу. Раније су долазили 10—15 дана после свадбе и остајали су целу ноћ и следећи дан. Данас долазе на дан свадбе и остају само на вечери. У Борчи увече испрате младине сватове („пообане“).

У Прогару је раније био обичај да се младожењини другови маскирају. Звали су се „кртани“ и облачили су старе преврнуте кожухе и шубаре и стављали браду и бркове од вуне. Ишли су испред сватова и правили су неред по дворишту. Најчешће би напунили валов са водом, потопили би неког од њих и назвали би га „корњача“. Код Планинаца под Фрушком гором у Срему, где су се такође момци на свадби преоблачили у женске хаљине и гаравили лица, „кртани“, „крцани“ били су момци које је момков отац слао по девојачко рухо.³² И у Великом Селу раније су се мушкарци преоблачили у женске хаљине и гаравили су лице.

Маскирање у свадбеним обичајима појављује се у источној Србији, код Хрвата у Босни, у Жумберку, Хрватском загорју и код неких других словенских народа.³³ Те маске представљају претке који учествују у једном таквом важном чину као што је свадба, а такође они представљају и доносиоце плодности. Сам назив „кртани“ указује на њихову велику старину, јер та реч вероватно долази од корена „крт“ из којег је изведена и реч „чорт“ — ђаво, коју неки научници изводе из литавског „керети“ — у значењу „чарати“, „чарање“.³⁴ На тај начин и назив „кртани“ потврђује њихову улогу у свадбеним обичајима доносилаца плодности. И присуство лика „корњаче“ у тим обичајима могло би се довести у везу са значењем ове животиње у народним веровањима, где она има заштитну улогу.³⁵

У Прогару је такође за време свадбе постојао обичај да „приказују мртваца“. Један од свадбара преоблачио се у „мајку која плаче“, а други у „попа“ који је требало да „опоје и окади мртваца“. „Мајка“ је кукала „да јој је син умро, и да нема новаца да га сахрани“, па је тражила од свадбара да дају прилог. Посебно су тражили новац од кума. Тај новац је добијала млада. И данас понеко изводи овај обичај. И Планинци под Фрушком гором у Срему правили су „мртваца“ над

32 Шкарнић М., наведено дело, с. 105—107.

33 Pantelić N., *Tradicionalni elementi...*, с. 223.

34 Кулишић Ш., Петровић Ж. П., Пантелић Н., *Српски митолошки речник*, Београд 1970, в. крајун, с. 174.

35 Исто, в. корњача, с. 170.

којим је нека жена „нарицала“.³⁶ Та тема смрти могла би се довести у везу са иницијацијом, чији један вид представља и свадба, јер се ступањем у брак доказује пунолетство, а и иницијација представља симболичну смрт и враћање у нов живот.³⁷

У Борчи постоји и обичај „јахања коња“. Двоје свадбара се покрију чаршавом и „изигравају“ коња. Ко хоће да их појаше мора да плати. Та маска је раширена у свим нашим северним крајевима, посебно у Словенији и Хрватској, као и код других словенских народа.³⁸ Коњ је такође носилац плодности и хтонска животиња која може да утиче на благостање и срећу.³⁹

У Пиносави су раније „војводе“ правиле неред по дворишту, претурали су по зградама и бацали цреп са крова куће. Сличан обичај је постојао и у Шумадији.⁴⁰

У Рипњу и Пиносави другог дана свадбе одлазе, у пратњи музике, по кума и старог свата, док их у Борчи и Прогару (и „башу“) тако испраћају. У Прогару други дан називају „ракија“. У Пиносави, пошто доведу кума, старог свата и „војводу“, иду по селу и скупљају кокошке од рођака који су били на свадби и праве супу. Кокошке, као и петао кога добије „војвода“, у Рипњу су симболи плодности и зато имају улогу и у свадбеним обичајима.

Неколико дана после свадбе младенци одлазе у „повратак“, „повраћај“ код младиних родитеља, као и у другим крајевима Србије.⁴¹ Са њима иду свекар и свекрва и код младиних родитеља остану цео дан. Младини родитељи спремају гозбу. У Рипњу одлазе и код старог свата, који после неколико дана посећују младенце. Раније је даривао млади преслицу. У обичају да млада убрзо после венчања обилази свој род, познатом и у другим крајевима Југославије, одражава се повезаност невесте са њеним родом и он представља остатак матриликалног брака.⁴²

У новије време је обичај да се на Младенце, који падају после венчања, доносе поклони младом брачном пару. Ти поклони су доста богати. Раније на селу није било овог обичаја

36 Шкарић М., *Наведено дело*, с. 107.

37 Колева Т., *Происходжение весенних девичных обычаев у некоторых южнославянских народов*, Македонски фолклор, год. VI, бр. 12, Скопје 1973, с. 71.

38 Kuret N., *Praznično leto Slovencev I*, Celje 1965, с. 29; *Le Masque dans la Tradition Européenne*, Binche 1975, с. 312.

39 Kulišić Š., *Značaj slovensko-balkanske i kavkaske tradicije u proučavanju stare slovenske religije*, I, Godišnjak, knj. X, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 4, Sarajevo 1973, с. 208 — 209.

40 Петровић Ж. П., *Живот и обичаји народни у Грузији*, Српски етнографски зборник, књ. LVIII, Београд 1948, с. 282.

41 Pantelić N., *Tradicionalni elementi...*, с. 226.

42 Kulišić Š., *Matrilokalni brak...*, с. 62 — 63.

и он је нарочито распрострањен после привредне реформе 1965. године, под утицајем обичаја у граду.

ПОГРЕБНИ ОБИЧАЈИ

У свим селима погребни обичаји се још одржавају, на шта су утицали праисконски однос поштовања према покојнику и укорењено осећање страха од смрти, а с тим и од покојника који, по анимистичком веровању, може да нашкоди не само породици већ и целом селу.

У нашем народу су постојала разна веровања о предзнацима смрти. Од тих веровања једино се у Рипњу задржало да смрт предсказују сова и кукавица или ако се сања рушевина или да неко пева.

Покојнику најпре упале свећу и обуку га у ново одело. Преко ноћи га чувају. У Пиносави још постоји веровање да га чувају „да се не би повампирео“. То веровање било је распрострањено у целој Србији и шире и у вези је са манистичким веровањем да душа покојника борави извесно време у близини своје куће. Укућани се боје од душе покојника и настоје да је се ослободе и да се од ње заштите.⁴³ Зато у Пиносави још постоји веровање да покојника треба убости глоговим трном да се не би повампирео. То веровање је било раширено у целој Србији.⁴⁴ У другим селима сада више нема тих веровања, али се не може тврдити да их раније није било.

У Пиносави покојника чувају да га мачка не би прескочила, а у Прогару воде рачуна о томе да мачка не прође испод стола на коме лежи покојник и да не буде у соби. У нашем народу постоји веровање да ће се у том случају покојник повампирити и, уопште, мачка може предсказати добро и зло, а посебно смрт.⁴⁵

У Прогару и Борчи на дан смрти припремају вечеру за оне који су се затекли у кући да изразе саучешће. У Прогару одвоје чинијицу са храном и ставе је више главе покојника, што је у вези са манистичким веровањем да његова душа извесно време лута око куће.⁴⁶ У осталим селима такође долази родбина и пријатељи да изјаве саучешће. У новије време смрт оглашавају штампаним плакатама као у граду. Раније су смрт оглашавали црквеним звонима, мада и сада постоји овај обичај.

У Великом Селу је обичај да у ковчег ставе нову кошуљу, чарапе, пешкир, а у Рипњу кад умре девојка, ставе део њене

43 Српски митолошки речник, в. вампир, с. 50 — 51.

44 Исто, ст. 51.

45 Исто, в. мачка, с. 200.

46 Исто, в. вампир, с. 50.

спреме, чаршав, ћилим. Тог обичаја нема у другим селима, мада је раније био познат у многим крајевима Србије.⁴⁷

У свим селима је обичај да у ковчег стављају новац или га бацају у раку пре сахране. У Великом Селу кажу „да на тај начин шаљу новац своме“. У Пиносави бацају новац у гроб да би „покојник купио кућу на оном свету“. У Шумадији, као и у другим крајевима Србије, такође су бацали новац у гроб да би покојник платио „превоз на онај свет“.⁴⁸ У Прогару су у соби остављали чашу са водом шест недеља да би покојник имао да пије кад дође. Као што смо напоменули, душа покојника, по веровању, извесно време борави у близини своје куће и на „другом свету“ има исте потребе као док је покојник био жив. Зато му се оставља вода, храна, даје новац и стављају разне ствари у ковчег, а вода се ставља и због тога што, по народном веровању, на „другом свету“ влада вечита жеђ.⁴⁹

У селима јужно од Београда данас на дан погребa припремају велику трпезу, као за свадбу. У Борчи и Прогару сахране су скромније и не припрема се трпеза, нити доносе поклоне и дају новац. Раније су у околини Београда погребима били скромнији и припремала се само закуска. Са економским напредком за погребe се, као и за свадбе, спрема разноврсна храна и пиће, које припремају комшије. Велика трпеза се нарочито прави када умре неко млад. У Ришњу су раније правили закуску после сахране и на њу су долазили само најближи рођаци. Сада се трпеза приређује пре сахране. У Пиносави и Великом Селу остала је старија традиција да се вечера припрема после сахране. У Великом Селу, Пиносави и Ришњу данас сви који долазе на сахрану доносе: кошуљу, пешкир, чарапе и друге дарове које стављају на ковчег. Те дарове после разделе присутнима. У прошлости није постојао тај обичај. У Ришњу и Пиносави у новије време почели су да доносе и новац, као помоћ за велики трошак коме се излаже родбина. Ближи рођаци најчешће дају веће суме. У Ришњу се обичај давања поклона нарочито развио после велике железничке несреће код овог села 1968. године, када је погинуло много младих становника из овог села.

За гозбу се припрема разноврсна храна и пиће, које се поређа на софру и сви присутни се послуже. У Ришњу хлеб и чинију у којој је по мало од свих јела намењују покојнику,

47 Зечевић С., *Самртни ритуал и неки облици култа мртвих у становништву влашког говорног језика Крајине и Кључа*, Гласник Етнографског музеја, књ. 30, Београд 1968, с. 52.

48 Петровић Ж. П., наведено дело, с. 290.

49 Зечевић С., *Самртни обичаји у околини Зајечара*, Гласник Етнографског музеја, књ. 42, Београд 1978, с. 392; Зечевић С., *Самртни ритуал...*, с. 59

а свештеник (ако се покојник сахрањује по хришћанским правилима) чита молитву и окади софру.

У свим селима, за погреб и задušнице, месе „поскурице“, као и у другим крајевима Србије.⁵⁰ „Поскурице“ (чији назив долази од грчког „просфора“, што значи „обредни хлеб“, а и „принос“), као и сви обредни хлебови који имају велику улогу у мађијским обичајима за плодност, представљају жртву покојницима, који могу да утичу и на плодност.⁵¹

У селима јужно од Београда у погребној поворци се најпре носи кољиво („панаија“), као и у другим крајевима Србије.⁵² У Пиносави „панаију“ носи неко млађи. У Борчи и Прогару нема овог обичаја. „Панаија“ има велику улогу у култу мртвих и, као и обредни хлебови, симболише плодност и жртву покојнику.⁵³

У погребној поворци неко од родбине носи крст. У Борчи је то кум или унук (ако је старија особа). На крст се ставља пешкир. Раније су покојника носили пријатељи, и сви су добијали по пешкир. У Ришњу су куповали осам кошуља: једну за крст, четири за оне који носе покојника и три су стављали на гроб. Такође су куповали пешкир за крст и „панаију“. Сада на крст стављају ћебе (марке „амбасадор“, јер је најскупље), а и људима који копају гроб дају по ћебе.

Сада се само верници сахрањују у присуству попа. У селима јужно од Београда то је још доста раширен обичај. У Борчи поп опоји покојника пред кућом, а затим иду у цркву. Ту је у последње време обичај да погребна поворка стане пред сваком кућом која је платила да поп чита молитву. У Великом Селу поворка застане на свакој раскрсници и поп чита молитву. Тај обичај је познат и у другим крајевима Србије, јер је, према народном веровању, раскрсница мистично место на коме је требало покојника заштитити од злих утицаја.⁵⁴

На гробу поп чита молитву, ако се покојник сахрањује по хришћанском ритуалу. Ако тај ритуал ипак изостане, у том случају неко од најближих пријатеља испраћа покојника опроштајним говором. Пре сахране присутни бацају у гроб прешт земље, а негде, као што смо навели, баце и новац.

50 Петровић Ж. П., наведено дело, с. 294.

51 Костић П., *Збирка шаралица за обредне хлебове у Етнографском музеју у Београду*, Гласник Етнографског музеја, књ. 30, Београд 1968, с. 90.

52 „Панаија“ — „кољиво“ долази од грчке речи „панагија“, а „кољиво“ од грчке речи „колива“, у значењу кувано жито. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, књ. IX, Zagreb 1924—1927, с. 612; в. „панаија“; исто, књ. V, Zagreb 1898—1903, с. 230, в. „кољиво“. Упореди: Петровић Ж. П., наведено дело, с. 289.

53 Чајкановић В., *Миг и религија*, Београд 1973, с. 259 — 263.

54 Зечевић С., *Самртни ритуал...*, с. 391 — 392.

Сутрадан ујутру поново се одлази на гробље. У селима јужно од Београда то називају „појутрица“ као и у Шумадији.⁵⁵ У Прогару тада кажу да се иде „на погреб“. Тада дају гробарима храну и вино.

Задушнице су после седам дана, четрдесет дана, пола године и годину дана, као у другим крајевима Србије.⁵⁶ У селима јужно од Београда до четрдесет дана посећују гробље сваке суботе. Тај обичај је у вези са веровањем, које постоји у Србији, да душа одлази „на онај свет“ после четрдесет дана, а до тада борави на земљи.⁵⁷ Посебно се одлази суботом, јер је тај дан везан тај култ мртвих и лунарни култ.⁵⁸ На задушници се износи храна на гробље и подели присутнима. У Прогару и Борчи врло мало хране износе на гробље. У Прогару на пола године и годину дана, кад се врате са гробља, приреде ручак за најближе робаке. У селима јужно од Београда за задушнице се спрема обилна храна и пиће, тако да то данас добија карактер неке врсте такмичења у томе ко ће више изнети на гробље. У Ришњу на четрдесет дана спремају ручак, „панаију“ и 39 „поскурица“. За умрлу жену месе лепињу, а за мушкарца хлеб „крстак“ у облику крста, као и у другим крајевима Србије.⁵⁹ Како смо навели, негде се за задушнице месе и „поскурице“. У Ришњу носе „поскурице“ на гробље и деле их, а „крстак“ носе у цркву где упале четрдесет свећа. После тога приреде ручак код куће. Данас припремају ручак и на седам дана, док су раније тог дана само излазили на гробље. Овде одлазе на гробље сваке друге суботе до пола године, када такође месе лепињу и хлеб и носе их у цркву. То исто раде и на годину дана.

У селима јужно од Београда после годину дана држе задушнице пред Месне покладе, пред Духове и Митровдан, као и у Шумадији.⁶⁰ Осим тога излазе на гробље и на Побусани понедељак — „Побусанац“ (понедељак после Ускрса). У Ришњу су раније на „Побусанац“ клали прасе и фарбали јаја. Сада прасе кољу и за остале задушнице, када на гробље износе велику количину јела: месо, разна јела и пиће, пите и торте. То деле свима који су дошли да посете своје покојнике и за узврат примају од других послужење. Припремање толике количине јела је новији обичај и то је постало нека врста такмичења. На тај начин се симболично исказује економска моћ и, као у случају свадбе, овај обичај се нарочито раширио са економским напредком.

55 Петровић Ж. П., наведено дело, с. 291.

56 Зечевић С., *Самртни ритуал...*, с. 392.

57 Исто, с. 393.

58 Kulišić Š., *Značaj slovensko-balkanske tradicije...*, (I), с. 196.

59 Петровић Ж. П., наведено дело, с. 294.

60 Исто, с. 294.

У Борчи и Прогару задушнице обележавају веома скромно. Тада излазе на гробље и износе мало меса, ракије и вина. У Прогару после годину дана држе задушнице само једанпут годишње, пред Месне покладе.

Обичај је да се после годину дана подигне споменик. Споменик украшавају покојниковом сликом на порцеланској подлози, а неки стављају на гроб покојникову бисту. У селима јужно од Београда од пре десет година раширен је обичај да на гробу праве кућицу од цигала или метала. У кућицу стављају покојникову слику, цвеће, храну, пиће и предмете које је навиком волио. Понеки су кућице опремили и намештајем, тако да изгледају као праве собе. У Ришњу се тај обичај нарочито раширио после железничке несреће код Ришња када су за погинуле добили велику материјалну одштету. Те се кућице посебно граде на гробовима младих. У новије време граде се и за старије, али ређе. Тај обичај има корена и у веровању у загробни живот и подсећа на раширен обичај у нашем народу да се са младим покојницима закопава читава младина или младожењина спрема и други предмети које су употребљавали за живота. На појаву тог обичаја утицале су економске прилике, али се у њему огледају и стара веровања потиснута у свести људи, која могу у датом тренутку, под посебним условима, да поново оживе.

*

* *

Породични обичаји из животног циклуса у околини Београда, поред великог привредног напретка у овом крају, задржали су своје традиционално обележје које се прожима са иновацијама насталим под утицајем новог начина живота. Ове иновације представљају одраз економског напретка. У појединих обичаја троше се велика материјална средства, нарочито за поклоне, припремање хране и пића, да би се показала економска моћ појединца.

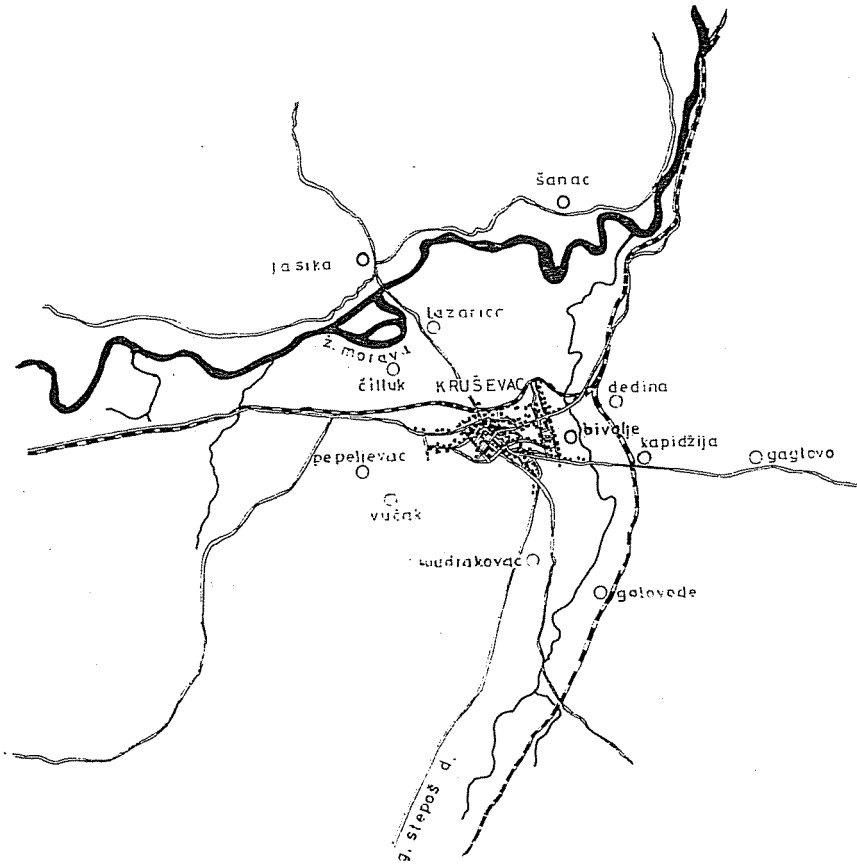
У свим обичајима посебно су се изгубила веровања која су везана за натприродне силе, јер та врста обичаја најбрже нестаје под утицајем промена у начину живота и мишљења. То се нарочито испољава у обичајима о рођењу и приликом погребља. Чувају се они обичаји који представљају укорењени традиционални ритуал, који се изводи да би се истакао свечани тренутак у животу. То се нарочито испољава у свадбеним обичајима, у којима је највише сачуван традиционални ритуал, када појединац настоји да се истакне у друштвеној средини и да покаже економску моћ. Тај традиционални ритуал се умногоме скраћује, али остају кључни елементи који чувају логичан ток обичаја.

У тим породичним обичајима нема много нових елемената који би разбили њихов традиционални оквир. Најкарактеристичнији су обичаји слављења рођендана, испраћаја у војску и грађењу кућица на гробовима. И ти обичаји, мада настали под утицајем економских чинилаца, садрже мотив чији су корени у традиционалним веровањима која су, поред постигнутог напретка у начину живота, потиснута у људској свести.

У селима у околини Београда већ је одавно продро нови начин живота, који се огледа у свим областима живљења, ношњи, начину привређивања, култури становања, али обичаји још живе и неће сасвим нестати, већ ће се трансформисати у облике чији ће корени бити у обичајима чије порекло допире у далеку прошлост, када је човек био чврсто везан за заједницу у којој су се међусобни односи уређивали устаљеним нормама.

KARTA
OPŠTINE KRUŠEVAC

Видосава СТОЈАНЧЕВИЋ

ЕТНОЛОШКА ПРОУЧАВАЊА ПРОМЕНА У ПРИГРАДСКИМ НАСЕЉИМА ИНДУСТРИЈСКОГ ПОДРУЧЈА КРУШЕВЦА

У извршавању овог задатка учествовала је екипа у саставу: В. Стојанчевић, научни сарадник Етнографског института; Д. Антонић, асистент Етнографског института; Д. Савковић, кустос Народног музеја у Крушевцу.

Према задацима постављеним у оквиру пројекта, наведена екипа Етнографског института вршила је испитивања одређених проблема: из области материјалне културе (Д. Антонић), друштвене (В. Стојанчевић) и духовне (Д. Савковић) народне културе у процесу промена и преображаја у условима индустријализације и урбанизације Крушевца и његове приградске зоне. У току прве године (1975/6) вршено је рекогносцирање терена, избор истраживачких пунктова, припрема и обрада литературе, статистичке и архивске грађе, преглед музеолошке документације о главним демографским, етничким и етнолошким карактеристикама приградских насеља Крушевца непосредно пре и у току индустријализације до другог светског рата и после ослобођења, од 1945. до најновијег периода социјалистичког развитка наше земље, у периоду нагле урбанизације овог индустријског подручја.

Пунктови су одабрани према етно-демографским, етнолошким и антропогеографским карактеристикама приградских насеља, као урбаног економског залеђа, које је захваћено наглом урбанизацијом и општим културним и економским преображајем овог краја у току последњих пет година.

I Опште карактеристике крушевачке приградске зоне насеља (од 1975. до 1981. године)

Приградска зона Крушевца у периоду од 1975. до 1979. године одликује се знатном насељеношћу, сложеном популационом и демографском структуром и социјално-економском оснoвом, као и разноврсним типовима насеља. Приградска насеља овог индустријског центра претежно су збијена, густо насељена, по типу друмска, постепено прерастајући у разређена, на „крајеве“ издељена села, традиционалног махалског типа, или у двојна насеља, истоимена и означена са „горњи“ и „доњи“ део великог села. Непосредно уз урбану зону Крушевца, између приградских села и градске периферијске зоне, као спо-

на у процесу урбанизације села и града, налазе се нови типови приградских индустријских насеља у најближим селима, и „радничке колоније“ које носе назив предузећа која су их изградила за своје раднике, претежно становнике оближњих крушевачких села, а у мањем броју придошних из других места и крајева. Та радничка насеља испуњавају простор између периферног градског простора, и оближњих приградских сеоских атара.

Као истраживачки пунктови одабрана су насеља у приградској зони која представљају следеће специфичне категорије према њиховим антропогеографским, социјално-економским, етничким и етно-демографским карактеристикама:

I) приградска насеља која су својом урбаном композицијом и популационом структуром урасла у урбану целину вароши Крушевца, као његова периферија (села Лазарица, Читлук), у периоду до 1945. године;

II) насеља која су у наше време урасла у урбану зону Крушевца и данас се већ формирала као његово предграђе (Бивоље, Капиције);

III) посебну групу чине нове приградске индустријске радничке насеобине, непосредно уз зону градских „радничких колонија“, као што су села: Дедина, Головоде (Мале), Гаглово. Ова већ урбанизована села везана су за онај део сеоског приградског становништва које је запослено у градским непољопривредним занимањима, као неквалификована и полуквалификована радна снага, у крушевачким радним организацијама „14. Октобар“, „Мерима“, „Шик“, „Радоје Закић“ и у трговачкој транспортној градској мрежи;

IV) у приградској економској зони издвајају се села која се одликују мешовитом социјално-економском структуром, са мешовитом пољопривредно-занатском производњом, полуварошском, полусељачком популацијом. Таква су села: Шанац, Јасика, Вучак, Пепељевац, Мудраковац, Бегово Брдо.

У наведене четири категорије одабраних насеља спадају, у историјском развојном пресеку, приградска насеља старијег порекла и постанка (Дедина, Мудраковац, Пепељевац, Јасика, Вучак, Бегово Брдо, Головоде), и новијег постанка (почетком XIX века), као што су Шанац, Бивоље, Бегово Брдо. Такође су групе одабраних приградских села уједно примери карактеристичне приградске етничке и социјално-економске структуре, и додирне тачке предеоних крушевачких зона (Жупе, моравског и расинског подручја), са интензивним одливом сеоског становништва према крушевачкој индустрији и новоизграђеној индустрији жупског виногорја, и мањим делом ка краљевачкој (трстеничкој) приградској индустријској зони.

Теренским истраживањима захваћено је укупно 10 пунктова (у одабране 4 категорије) за праћење промена у развоју и типу приградских насеља индустријског и урбаног подручја

Крушевца (Бегово Брдо, Бивоље, Вучак, Гаглово, Дедина, Јасика, Капиције, Мудраковац, Пепељевац и Шанац, којима је прикључена и Лазарица као село већ урасло у градску периферију). Уз наведена насеља рекогносцирана су и још нека за компаративна и допунска проматрања започетих процеса гравитирања њиховог становништва према крушевачким индустријским центрима, у смислу праћења и проверавања интензитета и праваца миграционих кретања и урбаних утицаја у променама навика, начина живота и обичаја крушевачког приградског сеоског становништва (Купци, Мајдево, Горњи и Доњи Степош Макрешане).

За детаљна истраживања промена у положају, типу и демографском и етничком развоју приградских села Крушевца одабрана су четири пункта (Бивоље, Шанац, Дедина и Пепељевац), док је осталих шест одабраних пунктова представљало шири истраживачки круг, за допунске опсервације и компаративна истраживања шире приградске зоне Крушевца.

Ова рекогносцирања и коначно одабирање истраживачких пунктова требало је да омогуће и остваре проучавање следећих проблема, у оквиру предвиђеног пројекта проучавања промена у животу становника приградских насеља индустријских центара, а на примеру Крушевца:

1) процеси етничких и културних промена у интегрисању приградске сеоске зоне у индустријску и урбану целину Крушевца;

2) проблеми промена и преоријентације традиционалне културе и обичајног живота становника приградског сеоског подручја;

3) перспективе и карактер даљег развојног процеса у смислу промена у традиционалној култури и етнолошким карактеристикама приградских крушевачких села.

С обзиром на то да је подручје Крушевца, пре свега град, било захваћено интензивном урбанизацијом и индустријализацијом, нарочито у периоду између првог и другог светског рата, водило се рачуна да се у одабрана насеља укључе становници оних села на домаку града који су се први почели укључивати у почетну градску индустријску производњу, углавном као неквалификована радна снага (села Пепељевац, Шанац, Мудраковац).

Пошто су у крушевачком региону већ вршена проучавања у вези са променама које су изазвали велики јавни радови и измештања неких села у току изградње ХЕ „Расина“, било је потребно да се у тим истраживањима промена у приградским насељима Крушевца изврше најнужније опсервације садашњег стања развоја измештених насеља и промена у животу њихо-

вог становништва, у оквиру шире урбане и индустријске зоне Крушевца (у селима Златари, Хелије).

Основу истраживања у овом раду представљају непосредна теренска проматрања и прикупљање грабе у наведеним одабраним насељима приградске зоне Крушевца. Компаративне анализе и допуне вршене су на основу архивске и статистичке документације (старијег и новијег периода), и постојеће стручне литературе, која није обимна и потпуна, али је могла да послужи за упознавање прилика које су непосредно претходиле најновијем процесу преображаја и промена у животу крушевачких приградских села у току последње деценије. Из досада објављене литературе о овом крају, коришћени су подаци који се односе на поједине периоде промена и њихову динамику у односу на традиционалне форме приградских насеља и живота и обичаја њихових становника (породични обичаји, типови приградских сеоских породица у прошлости и у наше време, сроднички односи, брак и брачни обичаји). Захваљујући објављеној и необјављеној архивској документацији, уз податке старије и новије демографске статистике, било је могућно дати историјски пресек за скоро век и по етничког, социјално-економског и културног развитка крушевачких приградских насеља (1832 — 1981), што је несумњиво веома значајно за праћење и анализу савремених процеса промена и преображаја у развоју крушевачких приградских насеља и обичајном животу њихових становника.

Подаци из наведене документације допуњавани су и подацима из локалних статистичких и архивских извора непосредно на терену (из месних канцеларија, здравствених центара и мањих архивских фондова, књига рођених, венчаних, умрлих, као и из других службених статистичких извора матичних и општинских служби). Углавном су, као илустративно-аналитички материјал, послужили подаци о броју, типу и социјално-економској структури приградских насеља (подаци о броју кућа, подели насеља на административне и сродничке целине, о професионалној структури становника); о броју и типу, као и сродничкој структури приградских сеоских породица; о миграцијама и динамици кретања приградског сеоског становништва, њиховим правцима и интензитету; о етно-демографским и популационим карактеристикама приградске сеоске зоне Крушевца, пре свега подаци о пореклу и сталном месту становања, броју чланова по домаћинствима, и о старосној структури приградске сеоске популације, нупцијалитету и фертилитету, што управо и одређује динамику и сложеност савремених процеса промена у развоју традиционалних приградских насеља и обичајног живота овог сеоског становништва крушевачког краја.

II Етно-демографска структура одабраних приградских насеља и шире околине Крушевца

Према популационој структури и етничким кретањима, насеља уже и шире приградске зоне Крушевца врло су сложенa и разнолика. Међу овим приградским насељима јављају се врло стара по свом постанку и пореклу становника (из средњовековног периода), која су данас карактеристична по процесима депопулације и стагнирања у развоју насеља (нпр. села која данас имају најмањи број становника, управо су старијег порекла; Вучак са 491, Бегово Брдо 195 становника, и још нека).¹

Од насеља која броје више од 500 — 1000 становника, међу одабраним пунктовима јављају се: Мало Головоде (индустријско насеље, са више од 3000 становника, док Велико Головоде броји само 759 становника); Дедина (преко 2000), Купци (1167), која су управо индустријска зона приградских крушевачких насеља; затим, Капиције, као предграђе, са индустријским стамбеним простором, броји 1141 становника; Мудраковац, као мешовито пољопривредно-индустријско приградски тип насеља, са 1033 становника; Паруновац (са 1865), и Читлук (са 2155 становника), могу се урачунати у градску периферију, са мешовитим пољопривредно-индустријским становништвом. Сва та насеља су по пореклу и постанку старија приградска насеља Крушевца, која су у завршној фази урастања у урбану зону индустријског средишта, и још увек су у току урастања сеоске структуре (руралне) у урбану целину, у варошка предграђа или делове градске периферије, у току последње деценије, у условима индустријализације и урбанизације Крушевца (1970 — 1980).

Међутим, село Бивоље, као једно међу најмлађим приградским насељима (с почетка XIX века), супротно старијим приградским селима, доживело је у наше време снажан развој, прерастајући у насеље са скоро седам хиљада становника (6905), урастајући у урбану целину као предграђе управо у последњих пет година развоја (1975 — 1980).

Од осталих приградских насеља издвајају се она која су на даљој периферији приградске зоне, из којих се регрутује индустријска радна снага Крушевца, док насеље задржава традиционалну привредну (пољопривредну) структуру и, у односу на ближа приградска села заостаје у процесу урбанизације. Такође задржава и традиционалну културу, навике и обичаје, које се знатно брже мењају и нестају у другим приградским селима, како оним млађим, тако и у овим старијим по постан-

¹ Ч. Марјановић, *Крушевац*, Историјско-културни преглед од постанка до данас, Београд 1936, 3, 4, 13.

М. Миленковић, *Привредни живот Крушевца*, Гласник Географског друштва св. 14, Београд 1928, 150, 153.

ку. Такав је пример Пепељевац, село на граничној линији према региону Крушевачке жупе, и још нека насеља у широј околини (нпр. Горњи Степош, Мајдево, Јасика, Макрешане, Купци, Шанац), која броје од 1 000 до 2 000 становника и показују даљу тенденцију нешто успоренијег, али сталног демографског развоја.

Насеља обухваћена испитивањима, као и она из шире околине Крушевца, представљају у етничком и културном развоју овог дела Србије посебну целину, са специфичним процесима популационог и културно-историјског развоја у прошлости и у наше време. У једном краћем пресеку историјских периода, од XIX века до данас, покушаћемо да пратимо главније промене у етно-демографским кретањима, која су утицала на промене у типу ових насеља. Тиме би се лакше уочиле разлике које су карактеристичне за савремени период промена у развоју приградских села Крушевца, у условима нагле урбанизације и индустријализације у последњој деценији (од 1975. до 1981).

Као највећа и најважнија котлина у композитној долини Западне Мораве, Крушевачка котлина је од најстаријих времена представљала значајну комуникациону и културну раскрсницу. Она је одиграла значајну улогу у периоду развоја српске средњовековне државе и културе,² а континуитет њене насељености од римског доба, одржава се током читавог средњег века и у периоду дуготрајне турске владавине, настављајући се интензивније до краја XVIII и почетка XIX века, нарочито у каснијем периоду обнављања српске државе после другог устанка, и у првој половини XIX века. Као географски, етнички и привредно-економски развијен регион обновљене српске кнежевине после 1833. године, крушевачки крај је, као предеона целина, обухватао котлину на простору између Левча и Темнића на северу, Жупе и подгорине Копоника и Јастрепца на југу, допирући до Ибарске долине и карановачке (краљевачке) котлине на западу, и великоморавске и јужно моравске долине на истоку.³ Као регионално подручје, Крушевачка котлина је у XIX веку била средиште за пределе Србије на северу и југу од ње, служећи као комуникациона веза са моравско-вардарском магистралом и као транзитно подручје које је повезивало српску кнежевину са Босном.⁴

Због тако повољног привредног положаја, комуникационих веза и економског развоја котлине, Крушевац је као њено средиште, од најстаријих времена, а посебно у обновљеној Србији у првој половини XIX века (после 1833) постао главно

2 Р. М. Милић, *Крушевац*, Историјско-топографска монографија, Дело књ. 45, Београд 1907, 38, 228.

3 О. Савић, *Крушевац и његова утицајна сфера*, Географски институт „Јован Цвијић”, Посебна издања, књ. 21. Београд 1969, 18, 19.

4 Исто, 32—34.

тржиште, урбани и економски центар за суседне области, што је допринело да крушевачки крај постане и привредно најнапреднији регион Кнежевине Србије.⁵

Историјско-политички и социјално-економски услови развоја овог краја у ближој прошлости⁶ издиференцирали су насеља и становништво у две категорије: сеоске (руралне) и урбане, варошке средине, са становницима сељацима и варошанима,⁷ са различитим врстама основних привређивања, али и са заједничким компонентама у врстама производње: пољопривредно становништво досељено у варош задржавало је делимично стари начин производње — земљорадњу, као приградску привредну грану, и неке врсте сеоских заната потребних за задовољавање потреба околног сеоског и досељеног сеоског становништва у вароши. Тако је и у старијој фази развоја вароши Крушевца, што је то могућно пратити у литератури и другим писаним изворима⁸ (са више сигурности и потпуније углавном у XIX веку), продирао утицај урбанизације и економског развоја града на приградска села и ширу околину Крушевца, слично и у другим крајевима српске кнежевине у то доба.⁹

Упоређивањем развоја приградских села Крушевца, њихове популационе структуре у прошлости,¹⁰ са савременим стањем, могу се уочити основне компоненте и законитости савременог развоја ових села у новим условима урбанизације и индустријализације Крушевца и његовог економског подручја. С обзиром на фазе и њихово трајање у процесу индустријализације и урбанизације града и његовог приградског појаса, које су интезитетом различите, најпре ћемо се задржати на почецима социјалистичке индустријске изградње Крушевца у првим послератним деценијама, од 1948. до 1971. године.¹¹ Како су се у том раздобљу економског развитка Крушевца његова приградска села формирала, приказаше се подацима у следећим табелама.

5 Исто, 9, 10, 34.

6 В. Стојанчевић, *Становништво и обичаји крушевачког краја у XIX веку (1833—1878)*, Споменица „Крушевац кроз векове“, Крушевац 1972, 146, 147.

Ј. Гавриловић, *Рјечник статистичниј Србије*, Београд 1846 (Крушевачко окружије).

7 Упоредити: *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910*, књ. V, Београд 1911, 233 — 235. Упоредити: *Општа државна статистика Краљевине Југославије*, Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године, књ. I Присутно становништво, број кућа и домаћинства, Београд 1937, 72, 73.

8 В. Стојанчевић, нав. дело, 145.

9 Упоредити: Б. Перуниччић, *Крушевац у једном веку*, Крушевац 1971, 280, 415, 753 — 761.

10. О. Сазвић, нав. дело, 25, 33, 37, 45, 46, 88 — 96, 97 — 118.

11 Исто, 26, 27, 119 — 121, 124 — 130, 150 — 162, 169, 173 — 175, 178, 180 — 185.

Табела 1

Преглед припадских села Крушевца према броју становника и домаћинства од 1948. до 1961. године¹²

Насеље	Домаћинства														
	Становништво						према попису						просечно стан. на 100 дом.		
	број према попису —		Индекс		према попису		према попису		према попису						
1948	1953	1961	1953	1948	1961	1948	1953	1961	1948	1953	1961	1948	1953	1961	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13			
Бегово Брдо	213	219	225	102,8	105,6	102,7	47	49	54	413	447	417			
Бивоље	2588	2769	3420	107,0	132,1	123,5	623	689	921	425	402	371			
Головоде Велико	687	717	745	104,4	106,4	103,9	144	151	171	477	475	436			
Головоде Мало	420	457	1001	108,8	238,3	219,0	89	113	277	472	404	361			
Купци Велики	1091	1147	1175	105,1	107,7	102,4	212	233	243	515	497	484			
Купци Мали	555	583	596	105,6	107,4	102,2	101	111	125	650	525	477			
Гаглово	814	864	690	106,1	109,3	103,0	155	165	182	525	524	489			

Упор.: В. Стојанчевић, Етничке и културне карактеристике Крушевца и крушевачких припадских насеља 1833—1983. год. Крушевачки Зборник 1, Крушевац 1984, 309.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Вучац	635	635	576	631	106,5	99,4	93,3	119	125	132	534	541	478
Дедања	1180	1180	1332	1537	112,9	133,3	118,1	254	272	396	465	490	397
Јасика	1282	1282	1367	1540	106,6	120,1	112,7	262	295	364	489	463	423
Капиљаје	335	335	640	802	191,8	239,4	125,3	81	162	216	414	395	371
Лазарица	722	722	794	1450	110,0	206,8	182,6	173	196	410	417	405	554
Макрешане	1624	1624	1713	1818	105,7	112,2	106,1	345	357	398	470	480	457
Мудраковац	431	431	476	605	110,4	140,4	127,1	85	102	143	507	467	423
Пелењевац	1724	1724	1770	1911	102,7	110,8	108,0	347	361	428	497	490	446
Степош													
Доњи	542	542	577	577	106,5	106,5	100,0	110	115	134	493	502	431
Белије	734	734	724	718	98,6	97,8	99,2	104	111	124	706	652	579
Чиглуц	1543	1543	1665	1804	107,8	116,9	108,5	300	338	424	514	492	425
Шапац	1297	1297	1387	1376	106,9	106,1	99,2	263	278	296	493	499	465
Варош Крушевца	13862	13862	16638	21957	120,0	158,4	132,0	4745	5289	6904	291	314	318

12 СФРЈ, Савезни завод за статистику, *Попис становништва и домаћинства 1961*, књ. I, Београд 1965, 4, 34.

Табела 2

Преглед приградских села Крушевца према броју становника и домаћинства од 1971 до 1981. године¹³

Насеље	Укупно сталних становника	1971. године			1981. године укупно:		
		Укупно — по 1 стану	домаћинства		3	становника	домаћинства
			1	2			
Бегово Брдо	99	57	50	7	—	307	78
Бивоље	2869	1839	1647	140	27	213	62
Вучак	192	152	127	1	—	460	128
Гаглово	619	216	176	2	—	803	174
Головоде							
Велико	528	228	194	2	—	852	198
Головоде							
Мало	1096	843	774	39	5	1977	533
Дедина	856	545	489	21	2	2670	728
Јасика	977	454	421	1	—	1989	519
Кашпице	488	353	306	3	—	1424	383
Купци Велики	630	193	259	7	—	1269	313
Купци Мали	375	148	124	3	—	531	139
Лазарица	1277	995	894	84	5	1448	395
Мајдево	290	136	130	—	—	628	156
Макрешане	1298	514	397	—	2	1853	427
Мудраковац	401	290	269	1	—	1702	454
Наупара	681	258	227	5	2	1275	258
Пепељевац	1252	337	454	9	2	1975	486
Белије	373	144	124	7	—	375	96
Читлук	1113	555	513	10	—	2695	729
Шанац	1004	309	294	2	—	1352	303
Варош							
Крушевац	12166	8684	7847	646	148	52763	17116

Ако се упореде подаци из табеле 1 и табеле 2 са подацима следећих табела (3 и 4), онда се могу, у главнијим облицима, пратити промене у развоју, положају и типу приградских насеља Крушевца у новије време, до наших дана. У литератури је већ наглашено да се, уопште, у развоју насеља Крушевца и његове економске зоне запажа наглији пораст становништва и стално повећавање природног прираштаја у периоду непосредно-

¹³ Савезни завод за статистику *Попис становништва 1971* (насеља и општине), Београд 1965, 4, 34.

дно после ослобођења од Турака. Тада честа административна реорганизовања, у којима је био несталан број насеља по срезовима или несталан број становника у тим селима, доприносе да су све учесталије појаве сасељавања и ушоравања старих села мењале и тип и демографску структуру овог краја после 1833. године.¹⁴ После ослобођења од Турака, Крушевац се развијао као окружно место, центар пространог административног и економског подручја, а као нов процес у развоју насеља у његовој непосредној околини већ се првих деценија по одласку Турака запажају напреднија насеља, која се формирају као мања економска средишта за околна села, међу којима на пример Јасика,¹⁵ која се касније развија као, сеоско средиште „трећег реда“ на граници крушевачких и темнићких села; Велико Кушце, Дедина, Мајдево, и насеља према расинским сеоским средиштима, у периоду изградње моравске железничке пруге, зачетака индустрије и нових привредних оријентација Крушевца. Непосредна приградска зона насеља до краја XIX и почетком XX века везана су непосредно за крушевачко тржиште и остала су неразвијена, без тенденције ка формирању у сеоске локалне центре. Александровац и Трстеник су у том периоду постали гравитациона сеоска тржишна средишта и центри за нека од приградских крушевачких села.¹⁶ Према фазама развоја приградских села у економском погледу мењала се, повећавала или опадала, стопа прираштаја становништва, као и популациона структура, што се види из података у табелама 1 и 2.

У новијој литератури већ је указано на неке нове појаве демографских (негативних и позитивних) кретања после другог светског рата у приградској привредној зони Крушевца, у коју се убрајају и она села која су у нашим истраживањима послужила као репрезентативни пунктови. Тако је констатовано да у селима Вучак, Гаглово и Доњи Степош становништво стагнира и опада или се незнатно увећава у периоду између пописа из 1953. и 1961. године, што у односу на старији период (од краја XIX и почетка XX века) у основи представља интензиван депопулациони процес у њиховом развоју.¹⁷

Према компаративним подацима у табелама 3 и 4 могу се пратити промене у развоју приградских крушевачких села у

14 О. Савић, нав. дело, 33, 37.

Вл. Стојанчевић, *Шест припојених нахија кнез Милошеве Србије*, Историјски гласник 3, Београд 1954, 99, 105.

Вл. Стојанчевић, *Крушевац за време владе кнеза Милоша*, Споменница „Крушевац кроз векове“, Крушевац 1972, 140.

15 О. Савић, нав. дело, 45, 46.

О. Д. Пирх, *Путовање по Србији у 1829. години*, Београд 1899, 131, 132.

16 О. Савић, нав. дело, 264, 268, 293.

17 Исто, 25.

најновијем периоду, промене у типу и њиховој популационој структури. Упоредивањем индекса становништва и домаћинства у пописима од 1948. до 1961. године може се закључити за нека од ових приградских села да су у опадању, са тенденцијама сталне и постепене депопулације (Вучак, Гаглово, Бегово Брдо), док су нека у истом периоду карактеристична по изразитом расту стопе природног прираштаја и густине насељености (Бивоље, Головоде, Лазарица, на првом месту, а за њима су одмах долазила села Дедина, Мудраковац и Капиције, па тек на крају Јасика и Пепељевац).

У последњој фази популационог развоја крушевачких приградских села од 1971. до 1981. године, само током једне деценије, запажају се знатно израженија колебања у њиховој популационој и етно-демографској структури него што су била у претходном периоду од три деценије. Запажа се да је не само заустављена депопулација него је и више него удвостручен број становника у неким селима, на пример у Беговом Брду, Дедини, Вучаку (утростручен), Јасици удвостручен број становника, док Бивоље (које је 1961. године бројало око три и по хиљаде становника, а 1971. године 6 905), готово је нестало, урасло у градски атар. Само 213 становника у 1981. години пописани су као стални житељи сеоског дела, преостатка некадашњег села Бивоља, са свега 62 сеоска домаћинства. Док је Мало Головоде још 1971. прерасло у категорију „градских“, радничких насеља, Велико Головоде, напротив, наставља даље да се развија као типично приградско село Крушевца, са тенденцијом сталног пораста прираштаја. Капиције су до 1971. прерасле у категорију мешовитог, према структури популације, градско-сеоског насеља заједно са оближњим крушевачким селима Читлуком, Паруновцем и Пакашницом,¹⁸ док је Лазарица у том периоду урасла у периферију привредне зоне вароши Крушевца, углавном као пољопривредно — сеоско и мешовито — градско-индустријско-занатско залебе вароши.

Од насеља из шире приградске зоне, која се знатно интензивније отпочела формирати у периоду од 1971 до 1978. године, одабрано је неколико пунктова: Велики Купци (према расинским селима), Пепељевац (према Жупи), Макрешане (према моравским селима), са Јасиком и Шанцем (према темнићким селима). Тенденција развоја Јасике и Пепељевца у последњој деценији све се више усмерава не само ка порасту привредног прираштаја него и у смислу формирања у локално (приградско) средиште за шири круг околних села, која истовремено гравитирају ка економском центру Жупе (Александровцу), и преко Пепељевца, све се више оријентишу ка приградском крушевачком подручју; с друге стране, преко Јасике и Шанца темнићка околна села се повезују са околином Крушевца што се,

¹⁸ Исто, 173.

опет, преко Читлука, непосредно повезује са крушевачком урбаном и економском зоном у један шири круг крушевачких приградских села.

Ширење зоне приградских крушевачких села у последњој деценији управо је наставак већ започетог процеса развоја Крушевца у условима нагле индустријализације и урбанизације, и садржи сва обележја о којима је већ опширно расправљано у литератури: као ужи приградски појас, настао у претходном периоду (до 1971), и шири приградски круг села формирао се услед ширења нових функција Крушевца, као економског и индустријског средишта области, које до тада није имао. Отуда је и недостатак радне снаге потребне за нагли развој нове индустрије, надокнађивао снажном апсорпцијом околног сеоског приградског становништва у индустријске погоне. То кретање сеоске популације приградске зоне одражавало се посебно у привреди и животу града, с једне стране, а знатно више у сложеним процесима промена у животу и привреди приградских села, која су почела, на економском и урбаном плану, да се развијају на рачун сталног, ширег појаса сеоских насеља.¹⁹

По типу и положају, приградска насеља Крушевца припадају зони насеља у равни крушевачке котлине, која су се, у даљој и ближој прошлости развијала као друмска насеља — ближе граду, а као насеља разређеног типа, са кућама опкољеним воћњацима — у широј приградској околини. У најновијем периоду развоја започео је процес згушњавања, збијања и груписања приградских крушевачких села, која су изгубила одлике старих типова друмских, збијених, и разређених или разбијених типова села (шумадијско-ибарске и тимочке врсте).²⁰ Према положају, та села се претежно налазе на ниским терасима моравских падина и по долинама потока који се уливају у Западну Мораву, и, за разлику од развијених и великих села у долини Мораве, она су у том погледу знатно заосталија и у њима број домова прелази цифру од 200 до 300 (табела 3). На додиру равни и падине Мораве налазе се на пример села Јасика и Шанац, и на ниској тераси јужно од њих — Бивоље и Читлук, док су на странама споредних долина (потока) села Пепељевац, Вучак и Дедина.²¹ Такав положај приградских села Крушевца одредио је њихов развој и у савременом периоду, када су развијене комуникације и нагли привредни развој, индустријализација и урбанизација града, утицали да и ова приградска насеља стекну нове функције, и буду изложена наглијим променама од насеља изван шире приградске зоне и

19 Исто, 174, 202, 254.

20 Ј. Цвијић, *Метанастизичка кретања, њихови узроци и последице*, СЕЗБ. Насеља, књ. 12. Београд 1922, 96 (карта)

21 Б. Ж. Милојевић, *Долине Западне Мораве и Треске*, Посебно издање Српског географског друштва, св. 26, Београд 1948, 26.

главних саобраћајница, која највећим делом и данас задржавају своју првобитну привредно-економску функцију и популациону структуру.

У популационом развоју појединих приградских села у првој етапи, од 1948. до 1961. године осећају се знатна колебања. Ако би се упоредио однос кретања броја становништва са бројем домаћинстава, онда би се могли запазити специфични процеси у развоју и структури, у размештају и насељености породица у овој приградској зони. Тако се запажа (табела 3) да село Бивоље у периоду од 1948. до 1961. на око хиљаду становника више добија око три стотине нових домаћинстава (по 3,5 становника на једно домаћинство), док село Бегово Брдо врло успорено повећава број становника, а још спорије број нових домаћинстава (на 12 становника 7 нових домаћинстава). Ова два примера крајности у популационом развоју ових приградских села на другим пунктovima показују знатно ублажене тенденције: ако Бегово Брдо достиже око 3% опадања становништва, а око 1,7 пораст чланова по једном домаћинству, а Бивоље 16% пораста становништва и само око 1,4 пораста броја чланова по домаћинству, дотле на пример, Дедина достиже око 6% пораста броја становника и 1,5 пораст броја чланова по једном домаћинству, и Шанац до 7% пораста укупног броја становника, а већи просечан број чланова по једном домаћинству, 2,3. Ако се исти подаци за период последње деценије (1971 — 1981) упореде са претходним периодом, онда се може, бар у главнијим одликама стећи утисак о динамици природних кретања и њихових одраза у популационој структури и породичној структури ових приградских села у првој етапи привредног развоја и етапи нагле индустријализације и урбанизације Крушевца. Процес интензивне депопулације од 1961. — 1971. године уочљив је нарочито у Беговом Брду (табела 4), и селима Вучак, Дедина, Јасика, Купци, Мудраковац, Макрешане, Пепељевац, Читлук и Шанац. Само села Головоде (Мало), Гаглово, Капиције, Мудраковац, Пепељевац, показују тенденцију знатног демографског и популационог развитка, који ће постати веома интензиван и висок у следећој деценији 1971 — 1981, као последица и пратећа појава брже и наглије индустријализације крушевачког краја. Бивоље и Лазарица, срастањем са урбаном целином, више су него удвостручиле број становника, али је пораст броја домаћинстава у пола мањи.

У том периоду запажа се уопште у свим приградским селима Крушевца знатно спорији пораст броја домаћинстава у односу на број становника. То несумњиво указује на чињеницу да промене у традиционалној породичној структури не пра-

те истим интензитетом и темпом популационо прегруписавање и демографска колебања. У 1971. години још увек је пописан знатан број домаћинстава која су са својим члановима настањена у заједничком стану (нарочито у Бивољу, селу предграђу Крушевца, где је било 140 пописаних домаћинстава у једном стану, (табела 4), што значи да је у њима живело у породичној и економској заједници, као остаци традиционалних задружних кућа, и по неколико породица. После Бивоља, такве су заједнице пописане и у селима Головоде (Мало), у Лазарици, као градској периферији, селу Дедини, Пепељевцу и Читлуку.

Међутим, већ у 1981. години запажају се нова колебања у популационој и породичној структури (односно домаћинстава) у одабраним приградским насељима Крушевца. У односу на прираштај становника у последњој години, запажа се раслојавање традиционалне сеоске породичне структуре у оним приградским селима која представљају пољопривредно залеђе, док је у селима која су прерасла у индустријска (радничка) насеља, као нов тип насеља на атарима приградских села, раслојавање породица успореније, са доста елемената старих облика задружног живота и остатака већих, проширених породица. У Бивољу је наступило највеће раслојавање породица, и просечан број чланова по једном домаћинству износио је приближно три члана. У селима Вучак, Бегово Брдо, Дедина, Јасика, Белије и Читлук тај однос износи 3 до 4 члана. Управо у оним селима која су урасла у урбану целину, као градска периферија, знатно је већи број чланова по домаћинству: до четири члана (Лазарица, Читлук, Капиције), а више од четири члана домаћинства у просеку имала су радничка насеља (Головоде Велико, Гаглово). Од осталих приградских села која су ушла у индустријску ширу и ужу градску зону, већи број чланова у домаћинствима имају села Мудраковац, Пепељевац, Јасика, Купци Велики, Макрепане, Шанац, Мајдево и Наупара (од четири до пет у просеку). То указује на спорије раслојавање породичне структуре у наведеним приградским крушевачким селима.

С обзиром на то да приградска села Крушевца, према новој административној подели, припадају подручју општине Крушевац у региону Краљево, то би се и на њих могли односити основни подаци последњег пописа (1981) о укупном становништву, његовим виталним факторима и кретањима, и осталим структурама популације, који су пописани на територији крушевачке општине. Од 1971. године територија општине Крушевац захватала је 854 km², од чега је 58,7% представљало пољопривредне површине, са укупно 101 насељем, чија је просечна површина износила 8,5 km², са укупно 118 016 становника,

густином насељености од 138 становника на 1 km², са просечним бројем становника по једном насељу 1180.²² Укупан број катастарских општина исте године на територији крушевачке општине износио је 92, месних заједница 52, са 26 месних канцеларија, међу којима су месне заједнице и канцеларије: Крушевац са Лазарицом 12 160 и 1 277 становника; општина Бивоље (села Бивоље 2 869, Мало Головоде 1 096, Мудраковац 401 становник); општина Читлук (Пакашница, Паруновац, Бегово Брдо) у оквиру Крушевца (Бегово Брдо са 195, Читлук 1 543 становника); Дедина (856), са Мудраковцем (431); Јасика (1 367); у општини, и 977 у селу; Макрешане (1624); Пепељевац (1 724), са селом Вучак (192) и Шанац (1 297 становника).

У 1978. години могу се већ пратити интензитет и обим процеса урбанизације на подручју крушевачке општине као целине, с тим да се, као најближи део њене територије, сматрају приградска одабрана насеља, у првом плану овог процеса. У овом периоду прерасла су у категорију градских насеља села Бивоље (предграђе), Головоде Мало (радничко насеље), Лазарица (као периферија — предграђе); у мешовита сеоско-градска насеља: Дедина (са 2 006 становника), Капиције (са 1 141 становником), Мудраковац (са 1 033 становника), Наупара (са 1 287 становника), Пакашница (са 938 становника, као градска периферија), Паруновац (са 1 865 становника као периферија) и Читлук (са 2 155 становника, као периферија). Остала приградска села (Бегово Брдо, Купци Велики и Мали, Головоде Велико, Вучак, Гаглово, Степош Горњи и Доњи, Јасика, Мајдево, Макрешане, Пепељевац и Шанац, са измештеним насељима Белије и Текија, остали су и даље зелена, пољопривредна приградска зона Крушевца, задржавајући у основи традиционални тип крушевачких села.

Ове промене су посебно изражене у резултатима урбанизације приградске зоне, у комуникационим везама и новоизграђеним стамбеним површинама у истом периоду. Само у следећих седам година (до 1978.) изграђено је и оправљено на подручју општине Крушевац, у оквиру активности месних заједница у области комуналне изградње и уређења насеља (у 1978.) путева, и то 16 km нових и 107 km оправљено старих, а изграђено тротоара (у градској зони) 3 km² (или 3 000 m²); засађено је нових стабала 1 545 и уређено је нових зелених површина исте године укупно 3 524 m², углавном градске и приградске зоне, а на подручју месних заједница пошумљено је укупно 32 500 m². Од новоизграђених урбаних објеката подигнуто је по селима у градској околини и у граду укупно осам трафо-

22 Општине у Србији 1980, Статистички подаци, Републички завод за статистику СРС Београд 1981, 13.
Савезни завод за статистику, Попис становништва 1971. године, књ. IX, Београд 1973, 306.

станица (у процесу електрификације шире околине и приградске зоне), 1 km електричне прикључне мреже, 20 km прикључне водоводне мреже и 7 km канализационе мреже.

У оквиру урбаног плана развоја општине Крушевац до 1978. године изграђено је просветно-културних објеката: 223 новоосноване библиотеке, пет нових школских кухиња (са 459 деце корисника), а у оквиру градских и сеоских просветних центара (школа) и градског новоподигнутог позоришног комплекса, само у 1978. години одржано је 388 приредби, са 61 272 посетиоца. У оквиру мреже здравствених градских и општинских центара основано је 45 курсева за здравствено просвећивање, са 1 417 полазника.

Ако се у погледу развоја структуре популације и популационог и демографског пораста и прираштаја упореде подаци из пописа 1948, 1953 — 1981. године, онда се могу пратити основна демографска и популациона кретања на подручју општине Крушевац, као целине, а само делимично и у приградској зони Крушевца (у 1948, 1953, 1961. и 1971). И на основу тих непотпуних података могу се на следећој табели пратити главнија популациона кретања крушевачког градско-приградског подручја у току последње три деценије.

За 1948.²³ годину могу се упоређивати статистички подаци само за варошку општину Крушевац (са Лазарицом и ближним селима), која је тада бројала укупно 13 862 становника, од којих је женско становништво (укупно 7 081), у поређењу са мушким (укупно 6 781) чинило вишак за 306 становника. Исте године било је у селима у срезу расинском, коме су припадала и нека од приградских крушевачких села, укупно 80 911 становника, од којих су женски становници представљали већи део популације (42 677), а мушко мањи део, са укупно 38 234 становника, што чини укупни вишак женске популације за приближно 20,22%. У погледу сеоске старосне структуре и делом приградске популације среза расинског, у истој години био је следећи однос: 57,2% чинило је неодрасло становништво и становништво млађег узраста, од 1 до 25 година старости, у коме виши процент показује углавном женско становништво у узрасту тек после 18. године старости (18 до 25), а најизраженији дефицит женског, а суфицит мушког становништва јављао се у узрасту неодрасле популације, од 1. до 5. године, и у предшколским и основним школским популацијама од 6. до 10. и од 11. до 15. године, када отпочиње да се јавља и повећава суфицит мушке популације, а дефицит женске. Ста-

23 Савезни завод за статистику, *Коначни резултати пописа становништва од 15. маја 1948*, Књ. VII, Становништво по старости и полу. Београд 1951, 76, 77, 114, 115.

Савезни завод за статистику, *Попис становништва 1961*, књ. X, Београд 1965, 4, 34.

Табела 3

Структура приградских села по категоријама становништва (по узрасту и полу) 1953. године²⁴

Укупан број Општина становника: — насеље свега м.	Становништво према полу и узрасту:																
	0 — 4		5 — 5		10 — 19		20 — 24		25 — 30								
ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.				
3702	1808	1894	416	219	197	190	111	79	588	294	294	484	239	245	2024	968	1074
1882	899	983	239	123	116	146	76	70	350	179	171	199	97	112	948	434	514
1332	641	691	183	102	81	80	38	42	225	106	119	172	83	89	844	312	534
1712	808	904	186	89	97	110	59	51	288	136	152	176	79	97	952	445	507
3220	1589	1631	387	212	175	269	130	139	613	306	307	386	212	174	1565	729	836
1713	822	891	178	93	85	140	57	53	210	101	109	199	109	90	1016	462	554
3046	1493	1553	357	196	161	228	118	110	656	284	372	369	196	173	1447	679	768
1387	673	714	140	76	64	95	41	54	92	49	43	199	111	98	1043	360	437

²⁴ Савезни завод за статистику, *Попис становништва 1951*, књ. XI, Старост, писменост и народност. Подаци за општине према правној подели 1953. Београд 1960, 58, 59 — 61.

рије популације исте године, узраста од 25. до 65. године и више, износиле су 42,8% укупног становништва. То несумњиво показује да је тадашња сеоска популациона структура изражавала знатан природни прираштај, и да још није показивала тенденције „старења“ села, односно опадања стопе младих популационих и средњих слојева у старосној структури села. Ако се с тим подацима упореде подаци о структури варошке, и у њој обухваћеног мањег дела најближе приградске сеоске популације, онда ће се видети сличан упоредни однос, са незнатним осцилацијама у погледу односа женског и мушког становништва по узрасту. У 1948. години у општини вароши Крушевца било је пописано око 29,1% неodrаслог становништва од 1. до 6. године, и школског узраста од 7. до 15. године, и од 15. до 17. година, док је популацију одраслих, од 18. године до 65. и даље, чинило 70,9% пописаних градских становника. Разлике се јављају углавном у суфициту неodrасле женске популације у узрасту од 1. до 5. године, и предшколских и основних школских узраста, од 6. до 10. године, за разлику од сеоских популација истих узраста.

За период од 1953. до 1961. године објављени су потпунији статистички подаци, у којима су заступљена насеља по општинама, тако да се тек почевши од тих пописа могу упоредно разматрати популациона кретања. У табели 3. приказана је популациона структура и развој приградских насеља Крушевца у 1953. години (види табелу бр. 3.).

Као што се из наведеног прегледа може видети, приградска крушевачка села, пре нагле индустријализације и урбанизације, имају, без изузетка, вишак женског становништва, нарочито у Бивољу и Читлуку, Гаглову, а знатно мању стопу вишка у женској популацији показују села удаљенија од града (нарочито у Шанцу, Јасики и Дедини; затим у Макрешану и Пепељевцу). Ако се у целини обухвате насеља административне целине Крушевца у два следећа пописа становништва, 1961. и 1971. године, онда би укупна слика популације према полу изгледала другачије, као што приказује следећа табела:

Табела 4

Становништво општине Крушевац 1961. и среза крушевачког 1971.
према полу у односу на 1953. годину

број становника:	1961.	1953.	1971.	1981.
свега:	53 882	104 090	63 938	132 972
мушких	32 130	50 376	37 957	
женских	21 752	53 714	26 981	

У наведеном компаративном прегледу уочава се нагло повећавање стопе прираштаја на административном подручју Крушевца у периоду од 1961. до 1971. године, док у поређењу са 1953. годином тај је однос знатно умањен у погледу разлика у повећавању становништва: од 1953. до 1981. године становништво крушевачког среза повећано је само за 28 хиљада, док је тај број од 1961. године више него удвостручен. Може се закључити да је нагло опадање популације општине, односно среза крушевачког од 1953. до 1961. године²⁵ можда делимично последица административних промена, смањена ове територије, или што је у том периоду, услед неповољних услова економског развоја и општег покрета из индустријски неразвијених у индустријски развијеније општине и градове, вероватно и у овом крају било слично као у суседним и другим крајевима. У једној деценији, од 1961. до 1971. године, са јачањем индустрије у Крушевцу и све динамичнијим процесом урбанизације града и ближе околине, наступио је процес снажног популационог развитка, који траје интензивно до данас: 1981. крушевачки срез је удвостручио становништво, само за једну, последњу деценију економског напретка, нагле индустријализације и ширења своје економске гравитационе зоне и ван ужег локалног подручја, ка Темнићу и Трстенику (краљевачкој и светозаревачкој економској зони).

Такав економски и урбани „тренд“ крушевачког среза одражава се посебно у наглим изменама популационе структуре, посебно према полу и узрасту генерација у последњих неколико деценија. Док је у 1953. години карактеристичан суфицит женске популације, у периоду од 1961. до 1971. године ситуација се нагло мења и настаје висок дефицит управо у женској популацији, а висок суфицит мушке популације. Те промене се, највероватније, односе управо на варошку и приградску популацију, као одраз индустријских развојних фаза, у којима је крушевачка индустрија апсорбовала мушку радну снагу као бројнију у односу на женску, не само из ближе околине, из приградске сеоске популације, него и привлачењем, односно миграцијама индустријске радне снаге са разних страна. Зато би се могло сматрати да је у броју женске популације среза крушевачког изражен природни прираштај становништва знатно реалније, јер су у питању, највећим делом, становници села крушевачког среза и вароши, док се у погледу природног прираштаја мушког становништва стиче нерелална слика услед великог броја индустријског досељеног становништва у варош и околину, у процесу индустријских ми-

²⁵ О. Савић, нав. дело, 25.

СРС, Попис становништва, домаћинства и станова 1981, Укупно становништво према народности, по општинама. Коначни резултати. Београд 1982, Билтен 205, 10.

грационих кретања у Србији, чије је жариште био и Крушевац, на раскрсници тих миграционих кретања према Краљеву и Светозареву.

III *Порекло становништва и миграциона кретања у приградским крушевачким насељима и крушевачком крају и промене у њиховој етничкој структури у периоду индустријализације и урбанизације Крушевца као индустријског центра*

По свом природном положају, комуникацијама и економском значају, плодна Крушевачка котлина је од најстаријих времена привлачила становништво са разних страна, из ближих и даљих подручја, да се у њој настањује. О томе сведочи и велики број насеља која су међу најстаријим насељима српских области, која су имала континуиран развој од српског и турског средњовековног периода, а нека још из римског античког и византијског периода.²⁶ Према етничкој структури старијег времена, становништво приградског подручја и шире области Крушевца је мањим делом стариначко српско, као остатак старог средњовековног слоја (оазе северно и јужно од Мораве), а већим делом је, после турских освајања, овај крај насељаван претежно косовско-метохијским становништвом, са снажним струјама моравско-вардарског становништва, и ретким динарским (црногорским) досељеницима, у непосредној околини вароши.²⁷ У току вишевековне турске владавине на овом простору су се одвијала многа миграциона кретања и укрштања, која се нарочито одражавају у ресавско-косовском (левачком) говору („кановаца“), у коме су очуване старе српске говорне особине.²⁸ Према очуваним старим народним предањима у приградским крушевачким селима, забележеним у оквиру ових истраживања, сачувана су далека сећања на старије слојеве досељеничких родова, да су овамо досељавани у турско време бежећи испред Турака из Топлице (село Пљаково). Насељавали су се етапно, најпре „у Кожетин“, а затим у крушевачку долину; неки су досељени и из Санцака, етапно, из Чачка у Стањево, а затим овамо (или у Жупу), где су од ага куповали земљу („за масло“, стоку и новац, углавном пред

26 Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Старе Србије и Македоније*, књ. I, Београд 1906, 30 — 32.

Вл. Боровић, *Прошлост Крушевца*. Братство књ. XVIII, Београд 1933.

О. Савић, нав. дело, 27 — 29.

27 Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1922, 86, 87.

28 Ст. Станојевић, *Енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. IV, 741.

крај турске владавине у овом крају, до 1833). Било је до тада много честих локалних помештања досељеника због земље „смолнице“, које је било у околини Крушевца и Жупи („у кључу“). Остатака средњовековног стариначког слоја било је до краја XIX и почетка XX века у селима Лазарици, Вучаку, Мудраковцу, Наупари, Гаглову; старих досељеника који су живели уз стариначке родове, према предању, било је у Мајдеву, Великим Купцима, где су се најпре доселили стари копачи у мајдану камена и трговци („трговачка колонија“ за снабдевање средњовековних копаоничких рудара). То су била, по предању, или властелинска, или манастирска средњовековна имања. Старијих досељеничких родова из раног периода турске владавине било је у селима која су у то време и настала: Пепељевац, који су Турци до темеља спалили приликом заузимања српских земаља, населили су повратници-избеглице и досељеници на пепелу, старим темељима села; Макрешане су населили турски господари турским и српским досељеницима; Бегово Брдо је насељено српским досељеницима. Турчин, бег, господар Пепељевца, на месту у близини беговог имања „код читлука и читлучке киселе воде“, „теферичио“ је и по томе је и село добило назив: Велике Головоде и Гаглово су населили старији досељеници на крчевинама („глогових шума“); у нека села су се доселиле пребеглице из унутрашњости турске царевине, као „ајдуци“ или као робље прикривано у збеговима, бежећи испред Турака, на пример Степош, Дедина, Јасика и др.²⁹ Међу старијим досељеницима, према очуваном предању, у неким селима су били родови који су се испред Турака иселили у време велике сеобе у прекосавске земље, а у време Кочине крајине (крајем XVIII века) поново се враћали (као инверсне миграционе струје) и насељавали турске читлуке, под турским господарима, као чифчије, запустела српска села у аустро-турским ратовима. О честим помештањима, локалним кретањима и етничким прегруписавањима досељеничког, старијег и новијег (после 1833. године) досељеничког слоја говоре и у народу многи називи, као „раселине“, или називи за истоимено село, — „горње“ и „доње“ или „велико“ и „мало“ (нпр. Степош, Головоде и др.).

Непосредно пред ослобођење и одлазак Турака из Крушевца после другог устанка (до 1833) отпочео је нови талас миграционих кретања, поновна етничка померања и прегруписавања старијег досељеничког и придошлог новог становништва на подручју Крушевца и околине, а такође и у широј области.

²⁹ М. Р. Југовић, *Кладенац, Крушевац* 1977, 16, 18, 60, 70, 82.

1). *Савремене промене у етничкој структури и миграционим кретањима у крушевачким приградским селима у условима социјалистичке индустријализације и урбанизације (1945 — 1980)*

С обзиром на то да у крушевачкој области уопште, после ослобођења од Турака³⁰ и током XIX века,³¹ није био настањен знатнији број инородних становника, то је и у првој половини XX века,³² као и данас, крушевачки крај у погледу етничке структуре компактан, са старијим и млађим слојем српског становништва, и незнатним делом новијих и старијих слојева инородног досељеног становништва. Циганско становништво, разнородно по пореклу, конфесији и говорним одликама, свртано је у категорију „других“, преосталог дела инородног становништва, које је бројало око 221 лице муслиманског, а око 412 православног циганског становништва.

Као што се може претпоставити, према подацима о матерњем језику инородног румунског и цинцарског становништва у приградским крушевачким селима, а нарочито у расинском срезу, у овом периоду је дошло до етничке аромунско-циганске симбиозе, између „Румуна“ (по националној и поданичкој категорији у пописима последњих деценија XIX и почетком XX века), највероватније влашких циганских номадских становника — досељеника, и преостатака иначе малобројних цинцарских старијих досељеника у приградским крушевачким и расинским селима, који су свртани у попису из 1921. године у заједничку категорију становника румунског и цинцарског дијалекта.

Као што се из наведених података види, инородни етнички слојеви у структури крушевачке приградске сеоске популације, као и популације шире крушевачке области, готово су занемарљиви по броју становника. Према томе, етничка структура тих насеља је компактна српска, а етничка кретања и миграције могу се означити, како за старији период тако и у новијем развојку овог краја, као прегруписавање и померање локалног становништва и придошлог досељеничког слоја из ближих и даљих српских области. Тек са процесом индустријализације и урбанизације Крушевца у годинама између два

30 В. Стојанчевић, *Становништво и обичаји крушевачког краја*, 91, 104.

М. Б. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба*, Београд 1888, 321.

Т. Р. Борђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815—1839)*, СЕЗБ, Насеља књ. 22, Београд 1926, 176 — 178, 186 — 190.

О. Савић, нав. дело, 77 — 90.

31 О. Савић, 48, 97 — 101, 103, 110, 113, 104 — 107, 116, 117.

32 О. Савић, 47 — 49.

светска рата, до 1941. године, та су кретања све више почела да добијају обележје економских миграција и размештаја сеоског приградског становништва, чије су тенденције биле претежно усмерене на кретање у правцу село — град, са исељавањем сеоског становништва у варош и варошкуну периферију, као и у приградску сеоску зону Крушевца, што је довело и до бржег популационог развоја тих насеља.

У даљем развоју, етничка кретања у приградском подручју, непосредно после другог светског рата, углавном показују тенденцију прегруписавања и поновног пражњења села, услед наглог одлива приградског становништва.

Период после другог светског рата представља, у погледу етничких кретања, размештај приградског становништва на локалном, матичном подручју, и, делимично, нову емиграциону фазу у којој је приградско крушевачко становништво у сталном кретању ка градским локалним индустријским привредним центрима (Крушевцу, Трстенику³³), и економским и индустријским средиштима суседних области (ка Светозареву, Буприји), и даљим индустријски развијенијим регионима и местима у Србији, и у другим републикама.

Та кретања у првој фази, од 1948. до 1951. и од 1951. до 1961. године, и у другој фази од 1961. до 1971. године, могу да прикажу и детаљнији подаци новијих статистичких извора у следећој табели.³⁴

Табела 5

Миграциона обележја Крушевца и приградских села
(територија општине Крушевац) од 1946. до 1952. и среза крушевачког од
1953. до 1961, 1971.

Становништво укупно досељено:						Ранија до- сељавања	
	1946—	1953—	1961—	1966—	1970—	до 1940	1941
	52.	60.	65.	69.	71.		—45.
Срез крушевачки	6784	10721	10228	7466	3215	9317	2261

У самој вароши Крушевцу (са околним подручјем, Лаза-рицом), 1961. године било је пописано укупно 10 138 становника који у граду живе од рођења, а укупно 9 455 досељених из околних сеоских насеља, 1 934 из приградских мешовитих

33 Исто, 26, 27.

34 СФРЈ, Попис становништва 1961, књ. X, 36; књ. VI, Витална статистика (етничка и миграциона обележја), 308.

Попис становништва 1971, књ. IX Београд, 1973. Миграциона обележја, 286.

нaceљa, 7 676 билo je пoписaнo дa cy дoceљeни из дpyгих гpaдских нaceљa y Србији; од дoceљeних, 4 774 билo je ca тepитopиje иcтe oпштинe, a 12 179 ca тepитopиja дpyгих oпштинa y Рeпyблици Србији, и 2 142 ca тepитopиje дpyгих oпштинa y СФРЈ.

Из пoдaтaкa y пpeтxoднoј тaбeли мoжe ce пpaтити нaјнoвији пpoцeс eтничких кpeтaњa и пpeгpyписaвaњa лoкaлнe пoпyлaциje и мигpaциoнe cтpyјe лoкaлнoг и пpидoшлoг дoceљeничкoг cтaнoвништвa y гpaд и њeгoвy пpигpaдcкy зoнy, y пpвe двe фaзe coциjaлиcтичкoг eкoнoмcкoг и дpyштвeнoг пpeoбpaжajа нaшe зeмљe.

У гoдинaмa нeпocpeднo пpeд дpyги cвeтски paт (дo 1940. гoдинe) зaпoчeo je cнaжaн пoкpeт cтaнoвништвa y пpaвцy ceлo — гpaд, кoји je paтoм пpeкинyт, a y пpвoј пocлepaтнoј дeцeнији, од 1945. дo 1950-тиx гoдинa нacтaвљeн y cмaњeнoм oбимy, y ycлoвимa изгpaдњe paтoм oпycтoшeнe зeмљe. Тaј пpoцeс нaглo oживљaвa y пpвoј дeцeнији coциjaлиcтичкe индyстриjaлизaциje и yрбaнизaциje Кpушевцa, од 1953. дo 1961. и њeгoв интeнзитeт пoчињe пocтeпeнo дa cлaби y cлeдeћoј дeцeнији пpивpeднoг и дpyштвeнoг paзвoјa Кpушевцa и oкoлинe.

С oбзирoм нa тo дa je пoдpyчјe Кpушевцa y пocлeдњoј дeцeнији (од 1971) билo зaxвaћeнo измeштaњeм нaceљa y вeликим јaвним paдoвимa, пpe cвeгa изгpaдњoм хидpoeнepгeтских и кoмyникaциoних oбјeкaтa зa индyстријcкy пpивpeдy и yрбaнизaцијy ceлa и Кpушевцa кaо индyстријcкoг ceнтpa oблacти, кoји пpepaстa y вaжнo индyстријcкo cpeдиштe рeпyбликe Србиje, мoжe ce oбјacнити јaчaњe имигpaциoних пpoцeca пpaвцa гpaд — ceлo из пoтoпљeних paсинских ceлa (Злaтaри, Бeлиje), aли зaтo и cнaжaн пpитисaк имигpaциja cтaнoвништвa из тих ceлa пpeмa oкoлним кpушeвaчким, пpигpaдским ceлимa, кaо и ceлимa y ширoј oкoлини. Тo ce oднocи нa пoљoпpивpeднo cтaнoвништвo из измeштeних ceлa, кoје je oткyпљивaлo зeмљy, дoк ce дeo cтaнoвникa иceљeн y пpигpaдcкa ceлa, збoг зapaдe y гpaдcкoј индyстрији, caмo cтaлнo или пpивpeмeнo нacтaњивao y пpигpaдcкoј зoни Кpушевцa.

У пoглeдy eтничкe cтpyктyрe дoceљeнoг пpигpaдcкoг cтaнoвништвa y oвoм пepиoдy, oкo 60% чинe cтaнoвници из блицe oкoлинe, из пpигpaдcкe зoнe, a мањи бpoј чинe дoceљeници кoји cy y гpaдcкe индyстријcкe ceнтpe дoceљeни кaо paдници, пoлyквaлификoвaни или нeквaлификoвaни, из cyceднe Жyпe, oкoлинe Кpaљeвa, Тpстeникa и Свeтoзaрeвa.³⁵ Изyзeтaк чини ceлo Бивoљe, y кoмe je пpиличaн бpoј (oкo 30%) дoceљeникa из дpyгих oпштинa и из дpyгих рeпyбликa (нaјвишe из Мaкeдoниje и Црнe Гoрe) и пoкpaјинa (пpeтeжнo СAП Кocовo). У тo вpeмe билo je cличнo и y дpyгим ceлимa y блицoј и дaљoј

35 O. Cавић, нaв. дeлo, 48, 117.

околини Крушевца (нпр. у Наупари, Пепељевцу, Купцима, Горњем и Доњем Степош и др.).

У том периоду су карактеристичне појаве одсељавање „домородног“, стално настањеног становништва ван села, па чак и области. Таква су села Бивоље, Головоде Мало, Мудраковац, Капиције, Читлук, Наупара и Лазарица, у којима је велики процент досељеног становништва (од 30 до 77%), који би текао следећим редоследом: у Бивољу је 1971. године било око 37% досељеника; у Малом Головоду 82%, где је „Радничка колонија“; Мудраковцу око 45%, Дедини око 53%, Капицији око 44%, Лазарици око 39%, Читлку око 77%, Наупари око 77% (према подацима статистичке службе месних канцеларија). Као насеља која су у том периоду била изразито стабилне популационе структуре у погледу миграције, могу се навести села Вучак, Велике Головоде, Пепељевац, Гаглово, Горњи и Доњи Степош, Јасика, Мали и Велики Купци и Шанац, који представљају пољопривредно залеђе града и чије становништво представља флотантну дневну миграциону струју правца село — град и наопако, мањим делом, од куће до фабрике, а већим делом као стално настањено пољопривредно становништво, са мање израженим тенденцијама ка миграцијама у ближу приградску зону и удаљенија места. У тим селима исељавање у варош и ужу приградску зону и градску периферију не износи више од 10 до 15% последњих година (1970 — 1971).

Као нови миграциони процес у приградским селима у овом периоду, одлазак на рад у иностранство није типичан за приградска крушевачка села, чији становници налазе зараду у индустрији Крушевца, већ је карактеристичнији за пасивнија села у широј околини (Беласица, Витановац, Сеземча, Здравине, Каоник, Липовац и друга села, као и за сам град Крушевац). Знатнији одлив приградског становништва може се у тим годинама приметити једино у Бивољу, из кога је 1971. отишло на рад у иностранство 48 становника, и нарочито, као вид економских одсељавања и боравка на привременом раду у иностранству, у Наупари, из које је 287 радника, махом најновијих досељеника, отишло на рад у иностранство.

У вези с тим новим миграционим кретањима нема већих промена у етничкој структури приградских крушевачких села, док су ове промене израженије у етничкој структури популације Крушевца као индустријског центра. У 1953. години, на пример, запажен је извесан број досељених становника пореклом из даљих места и области:³⁶ највише у Бивољу (15 Хрвата, 4 Словенца, 7 Македонаца, 18 Црногораца), док у селима Горњи Степош, Макрешане, Пепељевац и Јасика углавном су појединачна досељавања Црногораца (на купљено имање) (2 до 5 становника). Паруновац је, међутим, добио највећи број до-

36 Попис становништва 1953, књ. XI, Београд 1960, 430.

шљака из даљих места, као градско радничко насеље. У њему је исте године пописано 36 Хрвата, 10 Словенаца, 4 Македонца, 24 Црногорца. Сличну, етнички хетерогенију слику исте године показује и град Крушевац, као индустријско средиште области и републике: у њему је било пописано 323 црногорске и 174 становника хрватске народности, 135 македонске, 61 југословенске (неопредељени), 12 албанске и око 12 осталих народности, тако да је овај индустријски град у том раздобљу добијао већ етнички формирано југословенско обележје, што се одразило и на најближа приградска села.

У последњој деценији економског развоја и промена у социјалној структури градске популације дошло је и до даљих промена у миграционим кретањима приградског крушевачког становништва, што се уједно одразило и у урбаном развоју града и његове уже и шире приградске зоне. У последњем попису становништва 1981. године пописано је становништво по категоријама: стално настањено; привремено настањено због посла и школе; одсутно на привременом раду у иностранству, са члановима домаћинства (породица) запосленим у иностранству (поред старешине домаћинства), и однос броја домаћинства и станова стално и привремено настањених, по насељима. У следећој табели приказани су ту подаци о најновијим миграционим процесима на приградском подручју Крушевца³⁷ (види табелу бр. 6.).

На примерима села у ужој и широј приградској зони Крушевца могу се пратити основна миграциона кретања њиховог становништва у последњој деценији, у условима нагле урбанизације и економског развоја Крушевца. Према подацима наведеним у табели 6. види се да је одлазак на привремен рад у иностранство, који се јавља и у овом крају као и у другим економски неразвијеним крајевима наше републике, више захватио она села у којима је та појава била мање заступљена. На пример, у Бивољу је у тим годинама нагло опао број радника на привременом раду у иностранству, у поређењу са претходним периодом. Међутим, одлазак новијих досељеника на привремен рад у иностранство из Наупаре и даље је у порасту, што указује на претпоставку да становници из удаљених села теже налазе посао у граској индустрији него што је то случај са становницима села непосредно уз варош, која су постала већ данас радничка приградска зона Крушевца и градска периферија. Осим тога, уочљива је нова појава „гастарбајтера“ и у селима у којима две деценије раније није било таквих примера, па су тако из ширег круга приградских села и уже приградске зоне Крушевца том новом привременом миграцијом нарочито захваћена села Велики Кушци, Дедина, Голо-

37 СРС, Попис становништва, домаћинства и станова 1981, Први резултати по општинама и насељима 1981, Београд 1981, Билтен 194, 61 — 63.

Табела 6

Миграциона кретања у приградским селима Крушевца 1981.

Насеља	Стални становници			Нису стални становници		Свега домаћинстава: (укупно)	За стално становање ук. бр. станова:	свега станова:
	Свега	Од тога одсутни	Чл. пор. лица запосл иностраништу	Бораве због рада, шко- ловања	Затечени из других разлога			
	1	2	3	4	5	6	7	8
Бегово Брдо	307	8	2	5	3	78	102	109
Бивоље	213	—	—	—	—	62	85	85
Вучак	460	1	—	—	11	128	173	185
Головоде								
Велико	862	5	3	—	2	198	266	273
Головоде Мало	1297	99	12	38	16	533	553	553
Гаглово	803	—	—	3	—	179	250	263
Дедина	2679	74	8	13	6	728	924	944
Јасика	1989	24	5	5	21	515	567	587
Капиције	1424	11	4	4	11	383	466	471
Лазарице	1448	14	7	10	19	395	442	445
Мајдево	628	27	2	—	—	156	164	169
Степош Горњи	842	10	1	4	6	194	275	280
Степош Доњи	525	7	7	—	14	132	186	196
Купци Велики	1169	41	20	6	1	313	386	404
Купци Мали	531	11	1	—	—	139	178	194

воде Мало, Мајдево, Јасика, а у мањем броју било је ових нових „печалбара“ и у претежно пољопривредним приградским селима Макрешане, Мали Купци, Горњи и Доњи Степош, као и из села ураслих у варошку периферију — Лазарици и Капицијама. Ове миграције нису шире захватиле у последњим годинама нека села, као што су Вучак и Велико Головоде.

Као што се из наведених података може закључити, категорију становника који привремено бораве ван села у граду не чини велики број људи, а привремено се ребе настањују, као радници у градској индустрији и предузећима, или због школовања. Стално настањени су становници приградских села Бегово Брдо, Велико Головоде, Мало Головоде (нешто број-

нији), Гаглово, Дедина, Јасика, Капиције, Лазарица, Горњи Степош и Мали Купци.

Упоредивањем података о броју домаћинстава и броју стално настањених и повремено коришћених станова може се унеколико пратити и ток урбаног развоја приградских села, у односу на град Крушевац. Истовремено се тим подацима, бар делимично, прати и пораст стандарда породица и домаћинстава у приградским селима, која готово укорак прате ток градске урбанизације и пораста стандарда становања у граду.

Посебно је значајно указати и на још један нови начин настањивања и миграционих кретања на подручје приградске зоне Крушевца, које је и у другим индустријским центрима Србије пропратна појава најновијег периода урбаног и индустријског развоја доскора економски заосталих подручја. То су појаве „дивље“ настањивања околног сеоског становништва на прилазима граду и градској периферији. Као пример у овом крају треба истаћи место Лугови у селу Бивољу, као дивље насеље са око 50 кућа, од којих су само три подигнуте „са дозволом“ (према подацима Месне канцеларије у Бивољу). Ту се настањују дошљаци из општине Брус, из јужноморавских крајева (Врање, Лесковац, Босиљград; из Ц. Горе (Иванград), из Параћина). Делови дивљих насеља су и Курилово, Ивањицко, Ристићко и Бељско.

3. Преглед порекла породица и њихов распоред на атарима приградских крушевачких села у савременом периоду развоја (1975—1980). Теренска испитивања

1) *Бивоље*. Осим малобројних „домородних“ фамилија, за које нико не зна када су ту насељене, али се зна да су се прве овде настаниле, народ убраја: Станковиће (3 к.), Митиће, које зову и „Старинци“ (1 кућа); Стефановићи, Китановићи, Антићи и Иванићи (8 к.), сви су истог порекла; старинци су фамилија Македонци (7 к.) старији су досељеници, „бежанци“ из турског времена; уз њих су досељаване и фамилије „Врањанци“ (Тренкићи, Стевановићи, Дачићи, Рајковићи, Борђевићи, Пешићи, Стошићи). Од старијих родова, пореклом од старих досељеника из времена ослобођења Крушевца, које броје по неколико кућа, настањени су до данас: Антићи, Китановићи, Болићи-Тренкићи, Шошићи, Вукојевићи, Митићи, Вулићи, Јовановићи „Жути“, Јанковићи, Живковићи-Живановићи; Ракићи; Момировићи, Пејчиновићи, Станковићи, Ивановићи-Баштовани, Старинчевићи-Стефановићи, Микићи, Костићи, Андрејићи, Тасићи-Џигићи, Шутићи, Вељковићи, Гирићи и Младеновићи.

Као најновије досељеничке породице у Бивољу су настањени „Космећани“, српски становници досељени са Косова, на купљеним имањима и, за разлику од старих косовских досе-

љеника у суседним селима, које зову „Косовци“, овима су дали савремену административну скраћеницу назива области из које су досељени. Уз њих, одскора су се доселили и „Босанци“ (као призет, удајом девојке из села) и то 3—4 куће, и једна кућа из Топлице, из села Пребресе.

Од мајстора зидара који су Бивољчанима зидали куће („кованице“), памте „Пећанце“ као печалбаре, сезонске становнике овог села првих деценија по ослобођењу од Турака, па и касније. Од њих су насељени Тренковићи, које називају „Пећанци“, настањени у близини фабрике „Закић“.

Сачувано је предање о постанку села Бивоља. Према историјским документима о помештању насеља у околини Крушевца, због поплаве, Кнез Милош је „одредио правац селу с обе стране улице“, ушпорио га, и наредио да се ископа на кнежевом „Бивољарнику“, седам бунара, и да се ту населе „бежанци“, досељеници из Турске (околина Врања), по чему је село добило име.

Бивоље је једно од млађих приградских села (прва половина XIX века).

Као „корације“ (кириције) пре 100 година населили су се и Македонци.

Фамилије „Врањанци“ насељене су у делу сеоског атара званом „Топољак“ (поред Расине). Тај део сматра се најстаријим делом села. Млађи део села, по постанку и насељавању, налази се до поменуте фабрике „Закић“. Бивоље данас има 12 улица, од којих свака носи име по народним борцима из крушевачког краја, осим Улице 4. јула и улице Партизанске. Називи осталих улица су: Улица Живорада Станковића, Светислава Милосављевића Зуле, Радомира Милосављевића, Миодрага Ивановића, С. Вуксановића Главаша, Радивоја Симића и Живка Гвозденовића. Данас су формиране и улице Драгана Рајковића и Животе Стојадиновића, где су „дивље“ насељени скорији досељеници из Косовске Митровице (у бр. 25 и бр. 35 Ж. Стојановића), и из Црне Горе (Иванграда, Дамјановић Михаило и Димитријевић Љубомир, бр. 11, ул. Д. Рајковића, Бјелојица Драгомир, пензионер).

У Бивољу постоје топоними „Селиште“ и „Старо село“, где је насеље било пре него што га је Кнез Милош иселио на брег да их вода не плавни, одакле је био помештен и род старина Пољаковић, данас Николић (из кога је и Душан, стар 92 године, чији је отац, уз ратарство и сточарство био „брдар и колар“). Старо село је имало 15—16 кућа, а када је помештено — само 8 кућа. Приликом пресељавања из Старог села фамилије су „захватале“ земље колико је ко могао да узме. Тек касније су општинске власти продавале сеоску земљу под закуп сељацима за испашу. Стари цигански досељеници (данас Роми) су Мустафићи и Латифовићи (свирачи, занатлије), стално настањени, досељени из вароши (после 1833).

Стари родови имају сачуване старе родовске надимке: Николићи — Пољакони, Џубићи — Жутони, Тасићи — Џигићи. Сачували су и старе родовске славе (Јовановићи — св. Никола, Вукојевићи — св. Борбе, Џубићи — Станковићи, св. Никола).

Од млађих досељеничких родова (1878) памти се још да су пореклом Пејчиновићи, Ђирићи (славе Св. Аранђел) „Ђиринска“ фамилија (10 кућа), први из Лебана, а други из околине Ристовца. Они више не знају село одакле су досељени, а ту где су настањени „просечена је улица“. Старинци их зову „Бугарима“. За варошане Бивољчани су „Чарапани“, а варошане Бивољчани називају „Симитари“.

Граница данашњег атара села Бивоља је Шумадијска улица, од које половина припада варошком атару.

Становници Бивоља од скоро се селе „у Колонију“ и „Ново Насеље“ и у варош „за послом“.

Бивоље је приградско село карактеристичног типа новијег ушореног насеља са поделом на старе „мале“ (Горњу, Доњу, Средњу), а укључено је у наше време у урбану целину Крушевца, са развијеним одликама предграђа у тој урбаној и социјално-економској структури. „Ново Насеље“ („Картонажа“) подигнута је на бившој сеоској утрини.

2. Шанац. — Према предању, село је настало у време првог устанка, после пораза 1813. године, на месту где је био „Караборџев Шанац“. Махалског је типа, издељен на Горњи, Доњи и Средњи крај. Село има цркву и школу, три продавнице мешовите робе. Пре 1945. је електрифицирано, а после другог светског рата извршена је реконструкција електричне мреже, са три трансформатора. Скоро свака кућа данас има радио-апарат, а у селу има већ 36 трактора (7 приватних), 250 телевизијских претплатника, 160 домаћинстава увело је водовод, (до 1977), а у селу има и 82 аутомобила (приватних 45). Осим пољопривреде, развијено је баштованство (нове сорте кромпира гаје од 1922. године). Скоро из сваке куће у селу по неко је запослен у предузећима у граду. Млађи се претежно баве пољопривредним занимањем, на имању у селу остављају родитеље да обрађују земљу уз њихову материјалну и физичку помоћ. Млађи су најчешће запослени у предузећу „14 октобар“, „Милоје Закић“, „Жупа“. У селу је само 10 чисто пољопривредних домаћинстава.

Село је у прошлости имало други назив, али га данас нико не памти. Од времена Караборџа село је било на „међи“, граници према Турској, која је била на Морави. После одласка српских устаника, по месту око старе „мезулане“ где је данас школа, „у шанцу“, село је и добило име. Старо село имало је до 50 кућа.

Од фамилија које су се најпре настаниле, према предању, потичу данашњи родови: „Црногорци“ — Глигоријевићи (10 к.);

Милекићи, досељени „из Бугарске“ због убиства Турчина. Од староседелачких досељеничких родова су: Глигоријевићи, „домородни“; Михајловићи, пореклом од старијих досељеника „из турско време, убили Турчина и преко Мораве“ пребегли (чукундеда), славе Петковицу, род су им Андрејићи а презиме је промењено по деди.

Према народном предању, најстарији домородачки, староседелачки род, који „се затро“ (изумро), били су Пачићи, који су Турци населили на својој земљи и који су се били скоро и потурчили, а пореклом су били из околине Врања. Још пре Караборћа у „Гавешки поток“ населили су се родови пореклом из Врања (Ганчини — Ратковићи). По предању, најпре се доселио неки Тривун и настанио у колиби (деда Илија Милић је њихов потомак). Неки Риста се отуд доселио“ на општинско имање“, касније (после 1878?), и по њему се то место и данас назива „Ристино имање.“

Од млађих досељеничких родова су: Спасојевићи (7 к.), славе св. Аранђела, из јужних крајева; Урошевићи, зову их „Немци“, по томе што су „много себични“; Пејићи су „стародревни“ досељеници Врањанци, а из њихове је фамилије и род Стефановића, по призету Обрену.

Село слави „трећи дан по Ускрсу“ своју „богомољу“, а „сабор“ држи на „св. Петковицу“.

3. *Пепељевац*. — Околна села га зову „калдрмашким“, приградским насељем, друмског разбијеног типа. Пољопривреда је споредно занимање његових становника: из села је запослено 600 радника (1977.) у непољопривредним занимањима, бар из сваке куће по један (село има око 500 домова). До 1977. око 50 породица се иселило у варош, а већ седамдесетих година су почели, због слабе зараде, да се враћају у село. Због опадања natalитета у селу се повећава број старачких домаћинстава, којих је 1977. већ било седам.

Тип села је махалски, издељено је на Горњу и Доњу малу, а крајеви мала називају се по родовима.

Старији досељенички родови су: Врањанци — Гмитровићи, Вучковићи око 20 к.), по којима се у Горњој мали назива заселак (слава св. Стеван); насељавани су у време Кнеза Милоша. Колашинци су досељени из Црне Горе у доба Караборбево. „Домородним“, стариначким родовима сматрају се Пантићи (8—9 к.), славе Петковдан; Обрадовићи (више од 15 к.) славе св. Пантелеја; Весићи (6 к.), славе св. Николу; Илићи и Мијајловићи су стари родови досељени „од Бугарске“, са неколико кућа славе св. Аранђела итд.

Заселак „Косовци“ населили су дошљаци, родоначелници, два брата, „Пера и Дола“. Заселак Пепељевца „Црногорци“, између Пепељевца и Беговог Брда, населили су Црногорци после Караборбеног пораза, а после 1912. неке њихове породице иселиле су се као колонисти на Косово. После 1950. године су

реемигрирали, продали Арбанасима имање и населили се на стара кућишта у селу.

О постанку старог села сачувано је предање да је оно било засељено „испод брега“ према Мачковцу и Кошевима, на месту где су данас виногради, а које се назива Обреж. То прво село звало се Младеновица, и имало је само 12—13 кућа. Старо село је било поред реке и када је постало пренасељено, нове куће се подижу преко реке, као нови део села. Према предању, због тога што сељаци нису плаћали турским господарима данак (Бегу, по коме носи име Бегово Брдо, касније је подигнуто), бег запали село, а становници се раселе по околини. Тек касније, почетком XVII века, почели су да се насељавају по згариштима старог села досељеници са разних страна из Турске, и по затеченом пепелу и згариштима село је добило име.

Село је данас доста напредовало. Седиште је месне канцеларије, за села Вучак, Лукавац и Церово. У селу има 16 трактора и доста мотокултиватора. После другог светског рата село је електрифицирано, скоро свака кућа има радио. Има осмогодишњу школу, дом културе и медицински центар, са укупно 142 осигураника.

Из матичних књига (Књига рођених цркве св. Богородице), 1922. године, у Пепељевцу су били записани родови (породице): Радојковићи, Панћићи, Вучковићи, Јовановићи, Миљковићи, Бегчићи, Ацковићи, Костићи, Милановићи, Врањанац, Миловановић, Бирковић, Радовановић, Станковић, Лазаревић, Живковић, Илић, Милић, Гајић, Максимовић, Сарић, Тришић, Мијаиловић, Поповић, Милошевић, Симоновић, Бурић, Рајковић, Илић, Вукосављевић, Лукић, Весић, Тодоровић, Јаковљевић, и др.

4) *Бегово Брдо*. — Једно од најмлађих насеља, постало на читлуку, „беговој“ земљи, где је бег из Пепељевца, као господар, до 1833. где је имао своју кулу и имање, често ловио и „теферичио“.

Насељено је млађим досељеницима из Црне Горе, од којих су родови: Филиповићи, Лукићи, Петровићи. Досељеници су куповали бивша турска имања и крчили земљиште за обраду.

Старији слој досељеника последњих година је подмлађен новим досељавањем са Косова, досељеницима из Подујева (од 1976) — две породице и из Куршумлије (Ристићи).

Село је развијеног типа, с махалама издељеним по родовима, са мањим бројем кућа. Већина млађег становништва за послена је у крушевачким предузећима.

5) *Село Дедина*. — По народном предању, данашњи родови потичу од најстаријих досељеника још из „турског времена“, из Македоније, међу којима је најстарији био „деда“, родоначелник, по коме је село и добило име. По легенди касније

су досељени неки родови „из Бугарске“ који су се настанили у „Горњој мали“, а њихова слава била је св. Арханђео. То су била два брата, Анта и Сима, који су купили земљу од Турака и засновали село.

У литератури се ово село везује за српски средњовековни период; помиње се пре пада српских земаља под турску власт. Сачувало је континуитет у насеобини и становништву у коме је све до ослобођења од Турака било нешто од преостатака стариначког становништва.

У породичним предањима сачувано је сећање само на старије досељенике. Од старих „домородних“, досељеничких родова у селу су данас: Јаковљевићи, за које више не памте одакле су досељени; славе Бурђевдан (броје око 13 кућа). Од њихових фамилија расељавали су се у прошлости у околину (Текије), као „призећени“. Њихови преци учествовали су у првом устанку, а као родоначелници помињу се Јаков и Тома, чији потомци овде живе до данас. Мењали су презимена по дедовима.

Од старих фамилија у селу су још и Живићи, Вељковићи. У старом селу није било много кућа (15—25), па ни родова.

Од млађих досељеничких родова, потекао је, по „усвојенику Раки“, род Ракића, који су род са Пешићима, Николићима, Јанковићима, Димитријевићима, Тодоровићима. Сви су дошли „однекуд од бугарске границе“.

Од старијих досељеничких фамилија у селу су још: Јаковљевићи, Петровићи, Живићи.

Из овог села, и суседног Мудраковца, било је доста надничара у жупским виноградима, (у периоду до другог светског рата) који су, услед штетног утицаја плавог камена, јер су радили као „прскачи“, рано остајали инвалиди и рано умирали, остављајући необезбеђене породице у сиротињи. Удовице су надничењем код „газда“ на њивама „изводиле децу на пут“.

Данас је знатан број становника запослен у предузећима у Крушевцу. Село је урбанизовано и новом мрежом путева аутобуским линијама повезано са градом, тако да нема много исељавања у варош. Село је електрифицирано после рата, ушпороно је, друмског типа, подељено на „крајеве.“

Према наведеним типовима приградских села може се закључити да је у ужој приградској зони у основи карактеристичан тип млађих насеља, која су од оснивања била тешње везана за сеоски атар. У широј приградској зони преовлађују села ранијег постанка, која су остала пољопривредно залеђе Крушевца.

Остала насеља проучавана на терену имају сличне одлике и етничка обележја.

4. Социјално-економска структура становништва приградских села

О привредно-економском развоју Крушевца постоје детаљне анализе у старијој и новијој литератури,³⁸ па се зато овде можемо задржати само на неким општијим подацима за период до последњих деценија развоја.

Крајем XIX века у селима крушевачког округа био је мали број других занимања, осим пољопривреде и сточарства, а од малобројних непољопривредних занимања у селима били су заступљени занати и трговина, везани за пољопривреду и сточарство. Тек изградњом железничке пруге у првој деценији XX века Крушевац је почео да се више оријентише ка индустрији и широј трговини индустријским производима. У периоду између првог и другог светског рата индустрија је била у полетном зачетку, који је прекинут ратним годинама. У првим деценијама после другог светског рата, у периоду социјалистичког преображаја наше земље, Крушевац се развија као снажан индустријски центар, што из основе мења социјално-економску структуру његовог привредног подручја, а посебно се из основа мења етно-демографска структура не само вароши него и ужег и ширег приградског подручја.

Већ у 1971. години нека од приградских села, са променом социјално-економском структуром мењају и свој тип и постају пољопривредно-мешовита, односно сеоско-градска, или прерастају у категорије нових градских насеља и периферије. У следећем прегледу приказаће се ове промене у 1971. години.³⁹

Табела 7

Становништво приградских села Крушевца по врстама занимања (по броју домаћинстава)

Насеље	Укупно домаћинстава по занимању чланова	Пољопривредно	Мешовито	Непољопривредно
Бегово Брдо	50	8	18	24
Бивоље	2 087	33	41	1 611
Велики Кушци	630	35	89	55
Велико Головоде	192	25	19	2
Гаглово	619	88	102	11
Дедина	856	59	114	355
Јасика	977	102	165	137
Лазарица	1 277	60	33	905

38 О. Савић, нав. дело, 51 — 68.

39 Савезни завод за статистику, *Попис становништва 1971*, Становништво, делатности, 308.

Из наведених података се види да је у 1971. години Бивоље било насеље са раслојеном приградском пољопривредном структуром, и већ се формирало као приградско насеље у оквиру урбане целине, са претежно непољопривредним становништвом. Тај процес преоријентације социјално-економске структуре уполовачен је у неколико приградских села, у Беговом Брду, Лазарици, док је у осталим селима остала пољопривредна основа, са мешовитим привређивањем као допунским занимањем.

Судећи по очуваном сточном фонду приградских крушевачких села у 1981. години⁴⁰ могло би се претпоставити да је у неколико још очувана нераслојена пољопривредно-сточарска структура у неким од њих, као што су села у широј приградској зони (Купци, Гаглово, Јасика, Степош, Велико Головоде, Пепељевац, Шанац, Макрешане, Мајдево), а од ближих приградских села само Мудраковац, Лазарица, док су Бивоље, Бегово Брдо, Мало Головоде и Капицје готово сасвим раслојили пољопривредне основе и по структури занимања становништва постали претежно урбане средине. Према томе, у периоду од 1971. до 1982. године, ужа приградска зона насеља налази се у фази потпуно измењене социјалне структуре, док се села нешто ширег приградског појаса већ налазе у фази у којој претеже мешовита градско-сеоска социјална структура, са израженом оријентацијом ка непољопривредним занимањима.

⁴⁰ Попис становништва, домаћинства и станова 1981, Билтен 195, 47, 48.

Драгомир АНТОНИЋ

УТИЦАЈ ГРАДА КРУШЕВЦА НА КУЛТУРУ СТАНОВАЊА У ПРИГРАДСКИМ СЕЛИМА

Истраживање промена у култури становања у приградским насељима, као и о утицају Крушевца, обављена су од 1976, до 1980. године. Истраживањем су обухваћена следећа насеља: Вучак, Пепељевац, Мудраковац, Лазарица, Шанац, Златари. У току прве године, приликом рекогносцирања терена, испитивано је око двадесет сеоских насеља у околини Крушевца, али су наведених шест изабрана као насеља карактеристична за крушевачки крај. Култура становања, односно утицај града на њу неће бити обрађиван по појединачним насељима, да би се избегла непотребна понављања, већ ће се учинити покушај да се на основу података из појединих села утврди заједничка карактеристика за крушевачки крај.

Критеријуми за избор наведених насеља уклапају се у опште критеријуме дате на почетку истраживања, односно рада на Пројекту *Промене у традиционалној култури у зони индустријских центара*. А они су се сводили на следеће:

- а) географска удаљеност од града — центра;
- б) свакодневна повезаност са градом-центром.

Да би се задовољио први критеријум, било је потребно поштовати два става:

- 1) да изабрано насеље буде у непосредној близини града;
- 2) да изабрано насеље буде што удаљеније од града, али да се налази у његовој гравитационој зони.

За испуњење другог критеријума требало је испунити следеће услове, односно испитати: одлазак на рад, школовање у граду, одлазак на пијацу, у биоскоп, забаву, код лекара итд.

Изузимајући Златаре, за које постоји и други разлог, сва наведена насеља су у потпуности задовољавала постављене критеријуме.

Вучак — удаљен од Крушевца 7 km, на путу према Александровцу. Спада у села разбијеног типа, а основни извор прихода становништва је из пољопривреде. Запослени раде искључиво у Крушевцу (не рачунајући оне на привременом раду у иностранству). Школују се такође у Крушевцу.

Пепељевац — удаљен од Крушевца 15 km у истом правцу као и село Вучак. Насеље се развило са обе стране пута који повезује Крушевац и Александровац, са нешто израженијим центром села. Главни извор прихода је од пољопривреде, а пословно и културно село је повезано са Крушевцом.

Мудраковац — на путу према Јастрепцу, 6 km удаљено од Крушевца. Ако би извор прихода био једини показатељ карактера насеља, Мудраковац би био градско насеље јер је већина запослена у Крушевцу. Иначе, по свим осталим елементима то је село.

Лазарица — некада типично сеоско насеље, чија је урбанизација почела између два рата, тако да данас спада у најужу градску зону. Саставни је део града.

Шанац — налази се „преко Мораве“, на путу за Варварин, удаљено од Крушевца 9 km. Сеоско насеље, али са дугом и јаком традицијом радничких занимања, односно рада у фабрикама. И између два рата имало највише запослених у фабрикама. Та традиција очувана је и данас.

Златари — изградњом бране на Расини већи део насеља је потошњен и, док су истраживања била у току, изграђено је ново насеље, на десној страни некадашње Расине, односно садашњег језера. Ново насеље је плански изграђено, што је несумњиво изазвало и многе промене у животу становника. Од Крушевца је удаљено 24 km. Иначе, за сва насеља у крушевачком крају заједничко је то што имају електричну енергију, локални водовод или су пак прикључени на градски водовод, путна мрежа је развијена, саобраћајне везе са Крушевцем веома добре.

Истраживања културе становања биле су усмерене у два правца:

- 1) култура становања — као урбанистичка поставка;
- 2) култура становања у самом насељу, с посебним освртом на зграде за становање.

У оба случаја пажња истраживача била је усмерена на утицај града (центра) Крушевца на одређене промене у култури становања.

Истраживања су обављена у периоду од 1976. до 1980. године, тако да се највећи број података односи на то време, односно на затечено стање. Међутим, како је то искувише кратак период, временско ограничавање само на испитивани период не би омогућило одговарајуће закључке, па је он проширен. Зато је период испитивања културе становања обухвата и период откако је подигнута најстарија стамбена зграда која је још у употреби, па до најновијих — из данашњих дана, то је нешто више од једног века.

Основни елементи који су узети у обзир приликом праћења утицаја града на насеље били су:

- а) положај села (насеља), односно тип;
- б) центар насеља;
- в) инфраструктура.

Праћење промена и утицаја града у оквиру та три елемента показала су промене веома различите: од огромних, под којим утицајем је насеље практично изгубило идентитет села па до незнатних.

Као пример за прву категорију промена карактеристично је некадашње село Лазарице, које у испитиваном периоду већ то није више било. Данас је то саставни део града који се ни почему не разликује од осталих његових делова. Процесе урбанизације села Лазарице почео је око првог светског рата, и у поратном периоду био завршен. Томе је допринела и мала удаљеност од градског центра, као и нагло ширење града Крушевца, који је у том ширењу једноставно инкорпорирао цело сеоско насеље, мењајући му при том и изглед и карактер и претварајући га, једноставно, у део града. Једино што данас подсећа на некадашње село јесте само назив Лазарица, којим се тај део града данас назива.

Насеље Шанац је, међутим, супротност Лазарици. Иако је и традиционално преко радничких занимања, везано за Крушевац, није било неких великих промена у самом положају насеља. Томе вероватно доприноси и његов уопште повољан положај; село је, наиме поред пута, тако да куће нису много удаљене од аутобуских линија. Због тога вероватно није ни било потребе за неким великим премештањима.

Поред ова два примера, у осталим насељима запажене су одребене, али и умерене промене у самом типу и положају насеља. Те умерене промене огледају се, пре свега, у приближавању стамбених зграда путу. На пример, куће које су раније подизане и на крају села, можда и по пола сата хода удаљене од главног крушевачког пута, данас се чак и напуштају да би се подигла кућа непосредно поред пута. То премештање становници објашњавају потребом да се буде што ближе путу због одлазака на посао у град, што им наводно уштеди време. Међутим, Крушевац као јак и предратни индустријски центар, имао је релативно развијену путну мрежу у својој околини, па ипак куће нису у толикој мери премештане поред самог пута као што је то случај у последњих десетак година. Подићи куће поред самог пута, а од пута практично направити улицу, једна је од садашњих карактеристика сеоских насеља у овом крају. Та жеља да куће буду поред пута а пут да изгледа као улица у граду, највише се огледа приликом најновијих подизања стамбених зграда. Та тежња да се

буде што ближе путу понекад доводи и до правих малих, условно названих „грађевинских домишљања“. Власнику ове необичне грађевине било је изгледа недовољно што му се нова кућа налази поред пута, него је желео и да му сви прозори гледају на улицу па је направио неку чудну комбинацију, додуже јединствену у Мудраковцу. Да је таква тежња новијег датума види се и из старијих кућа које су подизали очеви и деде ових „крајпуташа“.

Такав начин зидања кућа умногоме је, у току последњих десетак година, изменио лик појединих насеља. Не у огромној мери, да се више не би приметило како је оно раније изгледало, али се сада први пут у селима некадашњег разбијеног типа јављају ушорени делови са типичном градском улицом.

Промена изгледа појединих делова села доводи и до стварања нових центара села. Наиме, сеоски центар није само центар у географском смислу. Он је, пре свега, и културно и друштвено средиште и место органског обједињавања и повезивања свих становника села. У центру села, или средсела, људи су се састајали, ту су се доносили одлуке и решавали проблеми. Све забаве и игранке ту су се одржавале. Ту се уосталом најбоље и видело како село „дише“. Међутим, стварањем нових делова села (условно тако названих) и његовим померањем поред пута, „стари“ центар села да губи нешто од свог значаја. Свакодневни обавезни изласци међу људе у село, више се не практикују. Они који станују поред пута то објашњавају недостатком времена — „село је далеко“, „много раде“, „ако већ имам времена отићи ћу до Крушевца да гледам „Напредак“ или, пак, „на корзо““.

Чињеница је да су они који подижу куће поред пута углавном млади, стари само још продубљују међугенерациско неразумевање.

По инфраструктури насеља почињу највише да личе, макар споља, на град. Асфалтирање и спореднијих сеоских путева није реткост. Постављање уличне расвете, бар у тим „новијим деловима села“, сасвим је уобичајено. Локални водовод спроведен је у свим насељима, а мало је кућа које нису увеле воду у кућу. У сваком случају све предности од градске инфраструктуре које су се могле применити у селу, искоришћене су у оној мери у којој је то било могуће.

У многобројним облицима унутар различитих друштвених скупина и различитих типова култура, стан је имао различите намене. Једна од најелементарнијих, генетски најранијих, изражена је аксиомом: „стан = заклон“, каже А. Мурај.¹ Стан, односно кућа одувек је поред заклона био и седиште у

¹ А. Мурај, *Трансформирање начина и културе становања у Јалишеву*, Народна уметност, бр. 14, 1977 година, с. 95.

коме је човек проводио највише времена и где су се одвијали најзначајнији догађаји из његовог живота. Од првобитног закљона до најмодернијих зграда кућа је претрпела многе измене, али је увек задржавала основну функцију.

На примеру зграда породице Трајка Радовановића из села Пепељевца, која је типична за ширу област, пратићемо развој куће, утицај града на тај развој, као и културу становања у једној породици.

Прву кућу на данашњем имању и месту у Пепељевцу, подигао је отац Трајка Радовановића крајем XIX века. Та кућа сачувана је и до данашњих дана, са извесним преправкама (кров, нов цреп), али су број одељења и основа остали као приликом градње. Подигнута на дрвеној основи, са зидовима од плеве и блата, зграда има два одељења. Једно је првобитно било кућа, односно служило је за становање, други део, који је одвојен само преградним зидом, за стоку. Додуше такав начин коришћења стамбене зграде није непознат у нашем народу (видети: Ј. Цвијић и Ђ. Балканско полуострво). Кућа у којој и данас живи Трајко Радовановић више не служи као стаја, а у другом одељењу, које има најнеопходније делове покућства, живи, као и раније, Т. Радовановић.

Друга кућа на овом имању, а прва коју је Трајко подигао, на жалост није могла бити снимљена. И ова кућа има два одељења, али оба служе као људско станиште. Прво одељење је кућа, односно кухиња, а друго је соба. Служила је углавном за спавање. Намештај затечен у току истраживања (1978. године) указивао је на чињеницу да се кућа схвата као место где се једе и спава, па је и целокупно покућство томе подређено, јер се живи и ради напољу.

Скромност покућства, које се састојало углавном од: гвозденог штедњака, стола (астала) и неколико столица (била је уобичајена и софра са трношцима), са евентуалном клупом постављено уза зид, било је углавном све што је једно обично домаћинство у периоду између два рата а и касније, поседовало у кући. Варијације су у појединим кућама могле бити евентуално поседовање дрвеног ормара („крџенца“), занатски рабеног, који је служио за смештај посуђа или хлеба. Ни намештај по собама није био раскошнији. Састојао се од једног или више занатски израђених дрвених кревета, неколико сандука за чување одеће, са обавезном иконом на зиду.

Подови у таквим зградама били су увек земљани, и то у оба одељења, а кров на четири воде. Материјал од кога је грађена оваква дводелна кућа, био је или ћерпич или непечена цигла. И споља и изнутра куће су кречене, што је задовољавао основне хигијенске услове.

Поред тих дводелних кућа, у крушевачком крају између два рата подизана је и класична „моравка“, односно моравска кућа. Ова из Пепељевца, једна је од ретких преосталих зграда таквог типа у овом крају, али ни она више не служи као стамбена зграда, већ као складиште непотребних и одбачених ствари.

Поред моравки и кућа са два одељења, у овим крајевима је била распрострањена и једна врста зграде са три одељења, која је у ствари представљала слободнију варијацију моравске куће, али где је као основ служила дводелна кућа. Оне се и данас могу веома лако пронаћи у овим крајевима, а подизане су искључиво у периоду између два рата. То би углавном биле све варијанте и типови стамбених зграда у крушевачком крају између два рата. Тако је било све до педесетих и раних шездесетих година овог века, кад цео овај крај, а колико ми је познато и друге наше крајеве, осваја такозвана кућа на „глагол“.

Оваква кућа била је уједно и трећа кућа на имању, односно друга кућа коју је Трајко Радовановић подигао, овог пута за свог сина. Ова кућа је бар кад су у питању стамбене зграде, избрисала разлику између села и града. Наиме, била је подједнако распрострањена и у селу и граду, с тим што је најпре почела да се гради у вароши, одакле је веома брзо прихваћена и у селу. Ова кућа, у ствари прва „планска“ кућа, била је трособна и на неки начин први пут је уводила више одељења него што се по неким, односно сеоским, мерилима сматрало неопходним. Изградњом ове куће није у село унесен само „вишак простора“ већ први пут и простор у коме ће да се седи („дневни боравак“, „дневна соба“) а да то није просторија у којој гори ватра. Том просторијом, у ствари једним предсобљем димензија 4 x x 4 m, уведена је и једна нова функција у искоришћавању куће. Уместо дотадашњих просторија где се само једе и спава, сада се уводе просторије за боравак. И поред свих жеља пројектанта да се све просторије користе према њиховој замисли, то ипак није ишло лако. Кухиња је и даље коришћена као место где се и борави, а у соби се и даље спавало, с тим што их је сада било две (подељене су генерацијски) и ту није било већих проблема. Међутим, „предсобље“, односно дневна соба, по замисли пројектанта стављала је људе пред значајне проблеме. Први пут се на неки начин сусрећу са вишком простора, који сада треба искористити. Да би се тај простор искористио, он се потпуно препушта млађој генерацији (целу кућу користи Трајков син), а старија генерација остаје у старој кући. Тако нова и од тврдог материјала (печена цигла) подигнута кућа практично остаје празна (користи је и млађа генерација само за спавање), а цео свакодневни живот одвија се у старој

кући. И даље се храна спрема у старој кући, и даље се седи у старој кухињи (време obroka) а у новој се само преспавало. Међутим, због такве „искоришћености“ куће, а и сталних одлазака на посао у град на рад или школовање, као и по угледу на такве куће у граду, почиње постепено али константно мењање начина коришћења стамбене зграде. У почетку она почиње да служи за пријем и дочек „виђенијих“ гостију, да би временом почело у њој и да се кува, а самим тим и да живи.

Таква типична градска кућа захтевала је и одређене, градски намештај односно покућство. С том кућом у селу први пут улазе и електрични штедњаци (мада се бар у почетку не напуштају ни штедњаци на чврста горива) и остали производи беле технике. Целокупно покућство је замењено и, уместо кревета и столова занатске израде, сада је све „куповно“, односно фабричке производње, а појављују се и комплети спаваћих и комбинованих соба. И тај намештај у почетку, као усталом и свака нова ствар, служио је пре свега за репрезентацију. Међутим, временом и стицањем навика почело је и њихово нормално коришћење. То је, у ствари, доводило и до изједначавања начина становања између села и града.

Последња подигнута кућа на имању Трајка Радовановића, која је још у градњи, јесте кућа коју подиже његов унук, типичан представник тзв. „гастарбајтерске генерације“. Таква кућа, јесте резултат вишегодишњег и мукотрпног рада у земљама западне Европе. Говорити о неком одређеном типу или, пак, плану немогуће је. Ниједна од тих зграда које се подижу последњих година по селима крушевачког краја не може се везати нити за одређен крај нити за земљу у којој раде њихови власници. То не значи да ће кућа гастарбајтера из Немачке садржати у себи неке препознатљиве елементе немачке куће или да ће онога који ради у Француској бити нешто од француског стила уграђено у кућу коју подиже у свом селу, јер не постоје културни утицаји земље у којој је власник куће провео добар део живота. Идентична је ситуација и када повратници подижу зграде и у граду.

Међутим, неке постоје одлике по којима се „гастарбајтерске куће“ на први поглед разликују од осталих. То је, пре свега, њихова монументалност. Кући су увек на једна или два спрата и својом величином, а пре свега висином надмашују све остале. Одликују се унутрашњом разуђеношћу простора, са великим бројем соба, остава и других просторија чија намена није баш најјаснија, поготову када се зна да је просечна породица која станује или ће становати у тим кућама — четворочлана. Вишак простора који никада није био одлика сеоске куће, сада постаје његова основна карактеристика. Степен искоришћености просторија је у обрнутој сразмери са њиховим бројем. Што има више одељења (просторија) мања је

њихова искоришћеност, тако да се данас долази до апсурдне ситуације, која, из чисто физичких закона, и није апсурдна. Јер, ако у стамбеној згради постоји и више од десет или двадесет просторија, логично је да четворочлана породица не може их све користити. И опет се све своди на то да је само један део куће одређен за живљење, а остали служи за показивање. Ако се, међутим, сетимо да је таква ситуација била са скоро сваким новим типом куће у селу, можемо се надати да ће и ове куће показати своју функционалност и оправданост улагања великих средстава у њихово подизање.

Последња кућа на имању Радовановића, власништво Трајковог праунука на неки начин заокружује циклус, односно распон између четири генерације. То обухвата период од скоро једног века, а у том периоду се и много шта променило, али је, бар када је у питању кућа, понешто и остало исто, а то је да кућа служи за становање и — показивање.

*
* *

Истраживања обављена у одређеном периоду показала су да је утицај града на културу становања у приградским, односно сеоским насељима евидентан. Ти утицаји се пре свега огледају у изгледу насеља, његовој инфраструктури, која све више постаје градска, као и у стамбеној изградњи. Када се говори о стамбеној изградњи и њеним утицајима, превасходно се мисли на индивидуалну стамбену изградњу, јер оно што карактерише села, и у чему је основна разлика између града и села, јесте начин становања. И док градове, па и Крушевац, све више карактерише *становање у колективним зградама*, мада се не запоставља ни индивидуална градња, за село је карактеристичан *индивидуални начин* становања. То би била и једина, али и основна разлика између културе становања у селу и граду.

У свим осталим сферама несумњив је утицај града. Пре свега, он се огледа у начину градње куће и њеном спољнем изгледу. И куће у селу, као и куће у граду, сличне су, односно идентичне једна другој. И на једном и на другом месту користи се иста врста грађевинског материјала; градњу врше професионални мајстори зидари (а не као што је раније био случај да се куће подижу уз помоћ вештијих сељана), а пројектују их такође стручњаци — архитекте.

И у ентеријеру нема никаквих разлика. Сви апарати за домаћинство који се могу наћи у граду заступљени су и у сеоским домовима. У кући се не може ни по чему утврдити да ли је у питању градска или сеоска кућа. Чак и степен искоришћености тих апарата, иако је у почетку било отпора, исти

је и у граду као и у селу. Електрични штедњаци, хладњаци за обично или дубоко замрзавање, машине за прање рубља, усисвачи и друго нису више предмети од којих се зазире или који служе само као статусни симбол већ се и у селу потпуно користе. Слична је ситуација и са купатилима и санитарним чворовима у стану, односно кући. Додуше, понекад, али искључиво од старијих људи, припадника прве генерације, може се чути „да санитарни чвор у кући не употребљавају већ те своје потребе обављају напољу јер „боже опрости то се у кући никад није радило“, али то је само један мали анахронизам који подсећа на време када се кућа и са стоком делила.

Промене у култури становања дешавају се брже или спорије, али ни те промене нису никакав издвојен процес, већ су само саставни део једног општег и ширег преображаја кроз који пролази и наше село, и наш град, и друштво у целини. То је процес општих друштвених и културних промена, које се могу сагледати и пратити и на променама у култури становања.

1917
1918
1919
1920
1921
1922
1923
1924
1925
1926
1927
1928
1929
1930
1931
1932
1933
1934
1935
1936
1937
1938
1939
1940
1941
1942
1943
1944
1945
1946
1947
1948
1949
1950
1951
1952
1953
1954
1955
1956
1957
1958
1959
1960
1961
1962
1963
1964
1965
1966
1967
1968
1969
1970
1971
1972
1973
1974
1975
1976
1977
1978
1979
1980
1981
1982
1983
1984
1985
1986
1987
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
2018
2019
2020
2021
2022
2023
2024
2025

Видосава СТОЈАНЧЕВИЋ

САВРЕМЕНЕ ПРОМЕНЕ У ПОРОДИЧНОМ ЖИВОТУ
И ОБИЧАЈИМА, БРАКУ, СРОДНИЧКИМ ОДНОСИМА
И ДРУШТВЕНОМ ОБИЧАЈНОМ ЖИВОТУ
У ПРИГРАДСКИМ СЕЛИМА КРУШЕВЦА

У зони приградских села Крушевца истраживања промена у друштвеном обичајном животу вршена су непосредно у насељу као целини и методом анкете, интервјуа. Тиме је дат савремени пресек социјално-економске и сродничке структуре и типа породице, у процесу мењања традиционалних облика породичног и друштвеног обичајног живота, условљеног наглом индустријализацијом и урбанизацијом Крушевца и његовог приградског појаса.

У одабраним пунктовима анкетом је обухваћен следећи број приградских села, домаћинстава и породица:

Табела 1

Обим анкете по приградским селима, домаћинствима и породицама

Насеље	Анкетирани број	
	домаћинстава	породица
Шанац	4	7
Бивоље	7	9
Дедина	5	8
Бегово Брдо	2	2
Пепељевац	4	5
Мудраковац	2	3
Степош Горњи	2	8
Читлук	3	7
Мајдево	1	1
Гркљане	1	1
Милутовац	3	3
Златари	1	1
Јасика	1	3

Методом узорка, анкетом су обухваћена, у 13 приградских села, 36 репрезентативних домаћинстава са укупно 58, што значи просечно 3 до 4 породице у сваком од одабраних насеља.*

Од укупног броја анкетираних домаћинстава, било је искључиво пољопривредних 9, мешовитих (радничко — земљо-

* Податке о анкетираним породицама и о селу у коме су вршена испитивања, прикупила сам од следећих казивача (1976 — 1980):

1. Мика Милановић, „Солунац”	око 90	година — у селу	Шанац
2. Михајловић Драгиша,	57	” ”	”
3. Борка Михајловић,	52	” ”	”
4. Михајло Ж. Тодоровић	62	” каменорезац	”
5. Спасојевић Владимир,	око 88	” ”	”
6. Драгиша Мијаиловић	58	” ”	Пепељевац
7. Зора Мијаиловић,	58	” ”	”
8. Иван Илић,	око 85	” ”	”
9. Милица Манојловић,	74	” ”	”
10. Станковић Кристивоје,	72	” ”	Бивоље
11. Станковић Станка,	71	” ”	”
12. Крсмановић Св. Радојко	75	” ”	”
13. Јовановић Трајко,	84	” ”	”
14. Вукојевић Добривоје, шеф Месне канц.	”	” ”	”
15. Душан Николић,	92	” ”	”
16. Пејчиновић Добривоје „Бугарин”,	60	” ”	”
17. Бирић Радисав „Врањанац”	79	” ”	”
18. Милисав Ракић,	91	” ”	Дедина
19. Вукосав Јаковљевић-Ивановић	94	” ”	”
20. Стојан Станојловић	89	” ”	В. Кулци
21. Антоније Чикарић	87	” ”	Златари
22. Љуба Миљковић,	87	” ”	Дедина
23. Милан Миљковић,	57	” ”	”
24. Милош Чикарић,	73	” ”	Златара
25. Бирић Милена,	54	” ”	Читлук
26. Радомирка Жујковић,	78	” ”	”
27. Даница Жујковић,	72	” ”	”
28. Маринковић Александар,	50	” ”	Јасика
29. Маринковић Савка,	80	” ”	”
30. Алексић Вукић,	60	” ”	Г. Степош
31. Алексић Надежда,	40	” ”	”
32. Алексић Радмила,	60	” ”	”
33. Алексић Даринка,	86	” ”	”
34. Алексић Миленија,	66	” ”	”
35. Алексић Томислав,	41	” ”	”
36. Алексић Живка,	37	” ”	”
37. Алексић Војислав,	43	” ”	”
38. Алексић Надислав,	41	” ”	”
39. Бранимир Станковић, Црногровац	58	” ”	Мудраков.
40. Јовановић Живорад,	71	” ”	”
41. Боса Јовановић,	46	” ”	”
42. Драгослав Јовановић,	50	” ”	”

радничких) 25, од којих је 7 породица индустријских радника, и 2 службеника.

Осим анкете вршена су испитивања из аутопсије у неколико насеља која представљају периферне пунктове шире приградске зоне (Макрешане, Гркљане, Милутовац) и Плеш, према Жупи, ради употпуњавања опште слике преображаја и промена у друштвеној обичајној традицији приградске зоне Крушевца.

1. *Општи услови промена у породичном и друштвеном обичајном животу приградских села Крушевца у савременом периоду индустријализације и социјално-економског развоја*

У савременом друштвеном обичајном животу становника крушевачких приградских села, која се сврставају у једну од најразвијенијих индустријализованих и урбанизованих зона краљевачког привредног региона, промене и преображаји представљају само најновију фазу у континуитету процеса преображаја крушевачког краја, који је започет првом индустријализацијом овог града, крајем XIX века, и првих деценија XX века па до другог светског рата.

Претходне фазе промена и преображаја у породичном и друштвеном животу и обичајима становника насеља у непосредној близини Крушевца, током прве половине и почетком друге половине XIX века биле су углавном последице миграција српских породица из Турске у ослобођену Србију, и одвијале су се у специфичним историјско-политичким условима развоја обновљене српске државе после утврђивања нових граница Србије од 1830. до 1832, после ослобођења Крушевца од Турака. У ослобођени Крушевац и околину, у оближња села, пристизале су појединачно, или у групама породице, досељеници из Турске, повратници, породице крушевачких реемиграната из првог и другог устанка, „из Срема“, настањујући се претежно у приградској зони тек урбанизоване мале варошице Крушевца, непосредно после другог устанка, а у већем броју по ослобођењу Крушевца (1832). Те досељеничке породице доносиле су из свог завичаја традиционална обележја породичног обичајног и сеоског колективног начина живота, по којима су се првих деценија после настањивања у овом крају, разликовале од „домородних фамилија“, које су затекли у местима настањивања. Тада је започео постепени процес прилагођавања и асимилације досељеничког становништва из разних крајева у непосредној околини Крушевца са старијим досељеничким, и малобројним стариначким породицама, који се одражавао углавном у прихватању обичаја и навика у породичном и домаћем животу од већ настањених, затечених породица. У дуготрајном периоду заједничког живота,

међутим, и „домородне“ фамилије примале су понешто од обичаја и навика досељених породица, са којима су се везивале брачним и ритуалним сродничким везама. Овај старији период промена у породичним и друштвеним обичајима запажа се и данас у оним приградским селима Крушевца у којима је била јача моравско-вардарска и косовска досељеничка струја (нпр. у Бивољу и Пепељевцу, у фамилијама „Врањанаца“, македонским досељеничким породицама у Шанцу и Дедини, а у Паруновцу, Станцу, пореклом „Шопова“ и „Бугара“, некадашњих баштована, дунђера и бачвара; у Горњем и Доњем Степошу, Мајдеву, Мудраковцу, Златарима, Текији, код породица пореклом од старијих косовских досељеничких породица; у селима Вучак, Златаре, Текији, код породица пореклом од полимских и црногорских (топличких) досељеника, итд.).¹

Све до краја прве половине и првих десетина друге половине XIX века, а нарочито у време српско-турских ратова (1876, 1877/78. године) и непосредно после њих, са сталним придолажењем нових моравско-вардарских, косовских, црногорских и полимских досељеничких породица, овај старији процес прилагођавања и асимилације настављао се све до краја XIX и до почетка XX века (до 1912. године), у новим историјско-политичким условима, у којима су се шириле државне границе Србије. У овој фази миграционих кретања, у оближња крушевачка села усељавале су се, међу старије моравско-вардарске, косовске и црногорско-полимске досељеничке породице, нове породичне групе и појединачно настањиване породице Нишлија, Вучитрнаца, Лесковчана, Топличана, Ераца, Косоваца. После 1878. и 1912. јављају се и реемиграциона струјања ових досељеничких фамилија, уз које се и понека старија досељеничка породица одсељавала на „турска имања“ у Топлицу, у Подујево и друга места на Косову.² У том периоду настављен је процес промена

1 Јован Цвијић, *Метанастасичка кретања, њихови узроци и последице*. Српски етнографски зборник, Насеља књ. 12, Београд 1922, 8, 94, 96 (карта).

Тихомир Р. Борђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време владе кнеза Милоша*. СЕЗБ, Насеља књ. 22, Београд 1926, 167 — 181, 192, 193.

Олга Савић, *Крушевац и његова утицајна сфера*. Географски институт „Јован Цвијић“. Посебно издање, књ. 21, Београд 1969, 25.

Видосава Стојанчевић, *Становништво и обичаји крушевачког краја*. Споменица „Крушевац кроз векове“, Крушевац 1972, 153 — 155, 164, 165.

Драгослава Савковић, *Етнографске карактеристике крушевачког краја*. Бацдала бр. 213. Крушевац 1976, 6.

2 Видосава Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877 — 1878*. Библиотека Народног музеја у Лесковцу, Књ. 36. Лесковац 1975, 130, 224.

Видосава Николић-Стојанчевић, *Врањско Поморавље*, СЕЗБ. Друго одељење књ. 36, Београд 1974, 19.

и прилагођавања ових досељеничких породица новој средини и њеним обичајима и навикама. У периоду између првог и другог светског рата, ове досељеничке породице су у многом измениле своје навике и обичаје и у породичном и сеоском друштвеном обичајном животу примиле готово у потпуности исте обичаје од домородних и старијих досељеничких породица. Из тог времена су им углавном остајали само надимци, родовска имена, по којима се очувало само сећање на њихово даље порекло (нпр. „Врањанци“, „Бугари“, „Шопови“, „Косовци“, „Македонци, кирације и баштованције“, итд.)

Крајем XIX и почетком XX века, осим миграција које су у крушевачки крај довеле многе досељеничке породице услед ратова и политичких догађаја, јављају се и досељавања из ближе околине (Темнића), из потпланиноких села Јастребца и Копаоника, и учестала локална помештања породица, као економске миграције. Оне су трајале и касније, све до другог светског рата.³ На тај начин су промене и процеси трансформације породичног и сеоског друштвеног живота села у непосредној околини Крушевца, као већ развијеног индустријског средишта краја, и шире области. Тако су, на пример, неке породице из Јасике, „због земље“, одсељене у Златаре, (Чикарићи), а неке су из истих разлога, „због оскудице“ у земљи за обраду, прелазиле у суседна темнићка села, и сл.: „дошљаци“ из јастребачких потпланинских села, на пример, настањивали су се уз саму варош, у Лазарици, због могућности запошљавања у граду.

Управо у периоду између првог и другог светског рата, у наведеним условима интензивнијих локалних помештања и преурисавања досељеничких породица из удаљенијих села у већ формирану приградску зону Крушевца, започео је нов процес преображаја у породичној обичајној традицији становника приградских крушевачких села, у два вида: као „поварошавање“, у процесу урбанизације и прилагођавања градском животу околног сеоског становништва, и као „посељачивање“ градског становништва, са све интензивнијим досељавањем сељака из приградских села у варош, који су собом носили традиционалне форме породичног и сеоског друштвеног обичајног живота.

Истовремено се врше врло интензивни процеси међусобних прожимања у породичном животу и обичајима старијих и новијих досељеничких породица, које се прилагођавају новим навикама (у начину приградских занимања, у становању, у међусобним склапањима сродничких веза), а истовремено се укључују и у навике и начин живота затечених „домородних“ фамилија.

3 О. Савић, нав. дело, 26, 27, 45 — 50.

2. Промене у савременом породичном животу и сродничким односима становника приградских крушевачких села

После другог светског рата, у новим социјалистичким условима економског и културног развоја земље, са наглом индустријализацијом и урбанизацијом Крушевца, наступила је нова фаза у трансформацији традиционалних породичних сеоских друштвених обичаја, који добијају квалитативно нове облике и вредности.

У условима општег преображаја социјално-економске структуре и културног развоја Крушевца, наступиле су знатне промене у професионалној структури приградског сеоског становништва. У њима се одражава утицај интензивних, нових, индустријских миграција, које су у приградска крушевачка села довеле бројне породице, „скорашње“ дошљаке како из шире околине тако и из других места Србије и осталих република. Ове новодосељене породице су се, укључујући се у градску индустрију и занатску привреду, укључиле у начин живота затечених „домородних“ и старијих досељеничких породица, уносећи истовремено у њихов породични живот неке промене, које су имале више урбани садржај, а мање обичајни карактер. Непосредно после 1945. године, у периоду спровођења аграрне реформе, један мањи број породица, које нису имале довољно обрадиве земље, које се нису укључиле у градску привреду, иселио се из неколико приградских крушевачких села у Војводину (нпр. из села Златара, из породице Чикарић).⁴ Део породица из САП Косово, које су се исељавале у Војводину, заостао је у неким приградским крушевачким селима, док су се отуда у већем броју досељавале у ова села после 1966. године. (У приградска села Вучак, (Бегово Брдо) придошле су косовске црногорске породице; у Бивоље, Дедину, Пепељевац и Наупару досељене су породице из Косовске Митровице, Косовске Каменице и још неких места). За разлику од старијих косовских досељеничких породица, њих мештани називају „Космећанима.“ Уз те косовске породице, после 1945. године, размештале су се и малобројне породице ратних избеглица из 1941. године, које мештани, за разлику од осталих новодосељених породица, називају „Бежанци“. Док су се ново досељене косовске породице, оријентисане на пољопривреду, насељавале на имања купљена од исељених „домородних“ породица у град, „Бежанци“ су се више оријентисали према градској привреди, углавном као неквалификована радна снага у индустрији. Запа-

⁴ Исто, 26.

Д. Савковић, нав. дело, 8; Драгослава Савковић — Душан Дрљача: *Кућна заједница у расинском селу Златари*. Етнолошки преглед св. 11, Београд 1977, 137.

жају се такође и новија досељавања појединачних породица после 1945. године из јужноморавских области (Врање, Ниш, Лесковац) у она приградска крушевачка села у којима имају своје рођаке, раније досељене породице из тих крајева, што представља само један од традиционалних начина насељавања овог становништва ван матице.

Посебно се запажа разлика у погледу породичне и економске структуре породица „Космећана“ и старијих досељеника „Косоваца“, која се најбоље уочава међу породицама новијих косовских досељеника у Наупари и Бивољу. Као скорије досељене српске породице са Косова у Наупари, сиромашнијег су стања, и биле су приморане да се настане на купљена, по нижој цени, сиромашна ромска имања и у трошне, нехигијенске кућерке, купљене у сеоској циганској махали од Рома, који су се иселили у град или отишли на привремени рад у иностранство, или су сазидали, као индустријски радници, нове, планске куће са модерно опремљеним уређајима и окућницом, уз нова „радничка“, индустријска насеља у предграђима Крушевца, издајући их често „под кирију“, у закуп службеницима, радницима, запосленим у граду у индустрији или просветним установама. Са тако ниским животним стандардом, ове досељене породице „Космећана“ су до данас задржали многе традиционалне навике у начину становања, домаћем оскудном животу, старинском начину одевања, традиционалне сродничке односе, брачне везе са старим завичајем, породичне обичаје и још увек непрекинуте контакте са сродницима у завичају, које одржавају о сваком већем породичном и годишњем празнику (о слави, свадби, крштењу и сл.) У знатно бољим економским условима живе косовски новији досељеници у Беговом Брду и у Бивољу. Те су породице углавном укључене у градску индустрију, настањене су на бољој земљи и у бољим кућама (становима), што је допринело да се знатно брже од својих земљака у Наупари уклопе у нову друштвену средину, али и да брже и лакше промене старе породичне обичаје и везе са завичајем, усвајајући обичаје мештана, склапајући бракове и оробавајући се са њима, и брже се привикавајући градском начину живота.

Као сасвим нова појава у последњој деценији економског развоја крушевачког краја, миграција становника на привремен рад у иностранство захватила је и приградска села. Ти најновији економски миграциони процеси знатно су убрзали иначе спор продор западноевропских утицаја у приградско подручје Крушевца, а тиме су донеле и неке нове промене како у домаћем и породичном животу, почевши од начина становања у „новоградњи“, надомак града, тако и у култури становања и домаћег живота, а најзад, у прихватању градског типа „нуклеусне“ породице, са малим бројем чланова, и општег културног стандарда породица, који је знатно мењао изглед приград-

ских села. Последње деценије све је већи број „гастарбајтера“ који више не одлазе појединачно, него у породичним групама на рад у иностранство. У последњем попису становништва из 1981. године највише „гастарбајтера“ било је пописано у приградским селима.

Табела 2

Породице „гастарбајтера“ у приградским селима Крушевца 1981.⁵

Насеља	Укупно стањ. сталних ста- новника	Радници запос- лени на привре- меном раду у иностранству	Чланови поро- дице запослени у иностранству
Наупара	1275	370	325
Дедина	2679	74	8
Читлук	2695	50	11
Купци Велики	1169	41	20
Головоде Мало	1927	39	12
Ласика	1989	24	5
Мајдево	628	27	2
Мудраковац	1702	26	17
Пепељевац	1975	21	21
Лазарица	1448	14	7
Купци Мали	531	11	1
Капиције	1424	11	4
Степош Горњи	842	10	1
Шанац	1352	9	1
Бегово Брдо	307	8	2
Белије	375	6	3
		741	440

Према наведеним подацима пописа, може се закључити да је око 2,5% од стално настањеног становништва приградских села Крушевца у 1981. било захваћено миграцијама у иностранство на привремен рад. Тај број запослених на привременом раду у иностранству приближан је броју „гастарбајтера“ из града Крушевца (589), где њихов број чини само око 1% укупног становништва града. То значи да је приградско становништво више захваћено тим миграцијама него градско. Из наведе-

⁵ СРС Републички завод за статистику, Попис становништва и станова 1981. Београд мај 1981, Билтен бр. 195, 47 — 48.

них података о насељима може се закључити да су углавном економски слабије породице из Наупаре, свакако највише досељеничке, у знатном броју захваћене „гастарбајтерством“ (готово око 50%), док је у осталим селима тај просек мањи, а запажа се у Дедини, из које је и велики број запослених у градској индустрији и привреди, затим у Читлуку, Купцима Великим и Головодама Малим, где је у индустријском насељу настањен већи број радника индустријских, из Мајдева, Мудраковца и Пепељевца. То су уједно и она приградска села у којима је одмакао процес раслојавања сеоских породица, које већим делом имају мешовите привредне и професионалне структуре, радничко-пољопривредна домаћинства. Интересантно је погледати како се, према наведеним подацима, понашају претежно пољопривредна приградска села, као што су Јасика, Пепељевац, Мали Купци, Шанац. Као што се види, у њима је био најмањи број радника на привременом раду у иностранству, и то свакако оних који нису могли да нађу запослења у Крушевцу ван пољопривреде. Такође је најмањи број тих радника из оних села која су прерасла у урбану целину Крушевца преко бројних радничких колонија и насеља запослених у индустрији и градској привреди (Степош, Г. Капиције). Слично је и са предграђем Крушевца, Лазарицом. Изузетак чини Головоде Мало у коме је, поред великог броја запослених у крушевачкој индустрији, приличан број запослених на привременом раду у иностранству. Такође је уочљиво да и Бегово Брдо, које је захваћено процесом депопулације расељавањем у варош, није дало велики број „гастарбајтера“. Белије, као насиље расељено због акумулације хидроелектране на Расини, такође нису дале већи број ових радника. То значи да су се та приградска насеља оријентисала ка запошљавању у пољопривреди и у градској индустрији и привреди.

Индустријске миграције локалног карактера из основа су измениле тип и социјално-економску структуру неколико приградских насеља, мењајући при том основе породичне структуре и породичног живота њихових становника. Мало Головоде, Капиције и Горњи Степош постали су део урбане целине, посебан тип радничких насеља, којих има изграђених у последњој деценији у већем броју, нарочито у Горњем Степошу. У приградском селу Лазарице, које је прерасло у предграђе, такође је измењена социјално-економска и професионална структура породица. Бивоље је у 1981. години највећим делом коначно спојено са урбаном целином, а само је 213 становника у њему остало пописано у 62 домаћинства као становника села Бивоља. У овим је приградским селима раслојавање пољопривредних домаћинстава и промена у професионалној структури њихових чланова довело и до раслојавања сродничке структуре породице и породичне обичајне традиције, а посебно и до неких трансформација традиционалног породичног живота и

породичних обичаја у форме прилагођене новим условима занимања и урбаног живота.

У осталим крушевачким приградским селима, која само једним делом становништва учествују у индустријској и градској привредној производњи, такође је измењен тип пољопривредне породице у мешовиту сеоско-радничку породицу, чију економску основу и даље чини пољопривредна производња, са допунским радом мушкараца и мањим бројем жена у индустрији и градском занатству. Најбољи су пример тих мешовитих сељачко-радничких породица у Дедини и Мудраковцу, где је непосредно пред други светски рат отпочело социјално-економско раслојавање сиромашнијих пољопривредних породица, које су тражиле допунску зараду у Александровачкој жупи као надничари виноградарима, прскачи лозе код приватних закупца и велепоседника — винарских трговаца. Многи су од њих остали инвалиди, а у већем броју су поумирали у младим годинама, затровани плавим каменом, од кога нису били при раду заштићени. За њима су остале бројне сеоске удовице, чија су деца данас већ индустријски радници.

Трећи тип раслојене сеоске породице представљен је у савременом механизованом пољопривредном домаћинству у неким напреднијим ратарским селима у Морави као што је и Јасика, која гравитира ка крушевачкој приградској зони. Таква пољопривредна домаћинства знатно су подигла производни и животни стандард пољопривредних породица, у којима се само мањи број млађих чланова одлива у индустрију и градска занимања, док старије генерације остају на земљи и укључују се производњом у градско привредно тржиште, за потребе нагло урбанизованог градског средишта и његове шире околине, ширег економског региона. Слично је и са селима Шанцем, Мајдевом, Пепељевцем, Доњом Стопањом, Макрешане и још неким. У структури тих пољопривредних породица сачувани су у знатној мери традиционални сроднички односи, обичајни породични живот у мањим породичним задругама, очинским или братинским, који одговарају и њиховом традиционалном пољопривредно-сточарском равничарском начину производње.

У условима индустријализације, у приградским крушевачким селима развио се још један нов тип породице, који је познат и у другим нашим крајевима и у ратарско-сточарским породицама, такозвана „предвојена“ породица, која се овде формирала у условима измештања неких села на периферији приградске зоне, у расинским селима, и у неким селима где су подигнуте новоградње као раднички станова (нпр. у Златарима, Белијама, у Бивољу, Степошу, Велико и Мало Головоде). У тим селима један део породице остао је да живи у селу на имању, уз допунску зараду у граду, а други део породице се одселио „у ново насеље“, као индустријски радници или службеници у предузећима, одржавајући тесну везу са преосталим де-

Табела 3

Станови, настањене просторије, и сточни фонди, као фактор промена у породичној структури приградских села Крушевца 1981.⁶

Насеља	Укупно (Станови и друге стам- домаћин-бене просторије)			Сточни фонди				
	става	свега: за становање	кони	говеда	овце	свиње	живина	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Бела Вода	346	422	422	10	602	816	1907	4007
Велики Купци	899	1100	1135	17	1608	1558	3293	17432
Горњи Степош	641	820	806	33	797	387	1089	6657
Радничка насеља:								
1) „Василије Анчевић“	1601	1824	1802	71	269	43	1074	11301
2) „Веселин Николић“	1438	1301	1299	—	—	—	—	—
3) „Драгомир Гајић“	3441	3406	3342	5	17	47	88	1260
4) „Нада Марковић“	2585	2876	2868	60	275	96	1761	9894
5) „Пане Буковић — Лимар“	2306	2288	2288	2	8	4	48	2169

1	2	3	4	5	6	7	8	9
6) „Радомир Јаковљевић“	2381	2438	2387	15	13	50	149	2045
7) „Херој Милија Заклић“	1124	1187	1174	7	64	15	211	2267
8) „Херој Мирко Томић“	3496	3896	3297	2	2	—	18	262
Дедина	728	944	924	35	183	83	734	4069
Јасика	1006	1197	1164	70	901	405	2895	11256
Мајдево	253	283	276	1	439	472	739	3174
Макрешане	427	723	695	30	654	143	1507	5325
Мудраковац	703	792	776	40	470	135	894	4934
Пепељевац	688	922	907	133	688	433	2797	9531
Белије	96	125	1118	2	193	274	304	959
Чиглук	900	1018	1004	81	502	273	2715	10821
Шанац	303	419	403	35	534	171	1587	4093

лом породице у већ урбанизованом селу надомак града. На пример, у селу Златари, (стара задружна породица Чикарић), измештена је у нови део тек изграђеног села на обали акумулационог језера, али тако да је један њен део остао, уз друге мештане, у залеђу језера, који није био потошљен, а други део се настанио у новој згради, задржавајући, колико је то било могућно, традиционални распоред просторија по генерацијама чланова старе задруге, која је сада постала више проширена породица, јер и нова зграда има изглед урбанизоване „породичне куће“. Тако је стари домаћин задруге, у жељи да има бољи изглед на потошљено село из кога је силом исељен, заузео мансардни део, док су остали укућани, расподељени по брачним паровима, заузели посебне собе, а деца су добила такође одвојену просторију, које није било раније у старој сеоској кући. Уместо старе „куће“, у новој кући издвојене су „дневна соба“ и кухиња, модерно опремљене. Све те промене несумњиво су утицале и на промене у породичном животу, тако да је даљи живот у задрузи овде постао анахронизам, и последња танка, још непрекинута нит традиционалног живота, који се наставља само услед оскудице у стамбеном простору у урбанизованим деловима села. У таквим новим деловима села окућнице су смањене, и своде се само на скучен простор малобројних помоћних зграда или склоништа за живину, евентуално и за овце и свиње.

Све те промене у социјално-економској структури породица, које су из основа измениле традиционални породични живот и сродничке односе у приградским крушевачким селима, најбоље се могу пратити у следећем прегледу станова и просторија за становање, и у подацима о стању сточног фонда у приградским селима Крушевца приказаних у попису из 1981. године.

Према наведеним подацима о опадању и порасту броја настањених и ненастањених станова, као и о опадању сточног фонда, најбоље се може пратити и процес преображаја социјално-економске структуре и животног стандарда приградских сеоских породица, као и промене у типу породице становника тих села.

На основу наведених података, може се лако уочити да осим једног радничког насеља („Веселин Николић“), сва остала располажу фондом ситне стоке, за потребе радничких домаћинстава, а нека („Нада Маринковић“) чак и крупном, ратарском запрежном стоком (коњима, говедима). Несумњиво је да су сеоске породице досељене у приградска радничка насеља добрим делом још увек мешовита радничко-сеоске, које нису свим раскинуле са традиционалним породичним животом. С друге стране, запажа се да је у оним приградским селима која дају радну снагу градској индустрији и привреди, сточни фонд нагло опао (Дедина, Мудраковац), па је чак знатно мањи него

у неким радничким колонијама (нпр. „Василије Анчић“, „Нада Марковић“).

Према степену урбанизације приградских села, упоређени са подацима о стамбеним просторијама, подаци о сточном фонду указују на то да у неким пољопривредним домаћинствима у развијенијим ратарским приградским селима, такође опада сточни фонд услед механизације пољопривреде (нпр. Горњи Степош, Дедина, Мудраковац, Мајдево, Велики Купци, Јасика и још нека), али се у неким још задржава релативно висок степен гајења крупне стоке, свакако за потребе исхране и ратарске радове у приградској пољопривреди, у вези са развијеном кооперацијом и сељачким радним задругама.

Ако се упореде наведени подаци о броју станова и настањених стамбених јединица, онда се свуда запажа знатно већи број станова од настањених просторија. То се може свакако објаснити и појавама урбаног развоја приградских села, али такође и још у знатној мери преосталим традиционалним облицима живота у већим породичним заједницама, проширеним породицама са већим бројем чланова, и већ раслојеним и модификованим облицима приградских породичних задруга (типа очинских), са једним, највише два ожењена сина, или старих родитеља са ожењеним унуком.

3. Трансформација традиционалних породичних заједница у приградским крушевачким селима и сроднички односи

У савременим условима општег друштвеног и економског развоја Крушевца, као индустријског средишта уже и шире области, у свакодневном животу породица у приградским селима још се запажају многи елементи традиционалних породичних односа и породичних обичаја, од којих су неки трансформисани у смислу „поварошавања“ сеоских приградских породица, у навикама у домаћем животу, међусобним односима сродника и породица у селу, у процесу укључивања приградског сеоског становништва у нови, градски начин живота. У одабраним насељима на домаку индустријског средишта, града Крушевца, међу овим преостацима традиционалних, већ трансформисаних облика породичног живота, до наших дана су се очували преостаци традиционалне патронимике код приградских сеоских породица. У породичним именима у знатном броју су се очували остаци старих презимена, по којима се одређивало и препознавало даље порекло „домородних“ породица као и старијих и новијих досељеника. Готово у свим приградским крушевачким селима уобичајен је надимак, који је сачувао елементе традиционалног родовског имена. Такође је у знатној мери у овим приградским селима сачуван традиционалан распоред родова у оквиру сеоских атара, што је до данас остало као један од фактора

у развоју типова насеља у приградској зони. Тако су стари сеоски родови, груписани у „крајевима“ и „малама“, сачували архаичну основу распореда старе родовске територије, патронимије, везану за традиционалне облике колективне сеоске и родовске имовине у зељи, испаша, шумама, изворима. У испитиваним приградским крушевачким селима, поред нових назива, сачували су се готово свуда и стари називи за делове села, као што су називи „мала“ и „крајева“ села по родовима, „фамилијама“, које их настањују, најчешће по старинском „презивању“, надимцима сеоских породица. Чак и у новијем периоду развоја приградских села, као и у селима ширег крушевачког подручја, готово је потпуно сачуван распоред оних старих родова и породица, које су се расељавале, кад би се „умножиле“, на новим местима у сеоском атару. Оне нису формирале ново насеље, него само део старог, што се и најбоље потврђује у називима двојних типова приградских насеља (нпр. Велико и Мало Головоде и Доњи Степош, Велики и Мали Кушци, и сл.).

Такође су у овим приградским селима до данас очувани преостаци традиционалног породичног задружног живота. Већ крајем XIX и почетком XX века биле су у знатној мери раслојене старе породичне задруге, услед све учесталијих деоба у приградским селима као и у селима у широј околини Крушевца, у његовим економски развијеном залеђу. Осамдесетих година прошлог века индивидуалне, издељене породице су преовлађивале у крушевачком крају, као уобичајен облик породичног живота. Тај процес раслојавања традиционалних породичних задруга у приградском појасу Крушевца може се унеколико пратити из података које пружају статистички пописи насеља и становништва у периоду од 1830. до 1890. године и у пописима после другог светског рата, до наших дана. У статистичким подацима, породичне задруге су обухваћене у категоријама породица по броју чланова, односно као домаћинства. Упоредивањем броја породица и домаћинстава може се доћи до приближних података о типу породице и њеној сродничкој и социјално-економској структури. У тим подацима, према томе, може се само релативно пратити процес раслојавања већих породичних заједница у приградским крушевачким селима. Непосредним истраживањима на терену праћење ове појаве употпуњено је конкретним подацима о стању породичног задружног живота становника тих приградских села у савременим условима развоја и општег економског и културног преображаја Крушевца и његове шире околине.

У следећој табели изнети су компаративни подаци о структури породица и броју домаћинстава у приградским селима Крушевца од 1890. до 1981. године.⁷

⁷ Статистика Краљевине Србије, Попис становништва 1890, Књ. I. Пети део, Београд 1893, 44, 45 (Таб. I) Задруге (домаћинства) Краљевина Југо-

1	2	3	4	5
			стално наста- њених станова:	
Општина Крушевац			40 820	36 905
Насеља:	1981.	132605		
Бегово Брдо	"	307	102	78
Бивоље	"	213	85	62
Вучак	"	460	173	128
Велико Головоде	"	852	266	198
Гаглово	"	803	250	174
Децина	"	2679	924	728
Јасика	"	1989	562	519
Кавдије	"	1424	466	383
КРУШЕВАЦ, варош	"	52763	17 101	17 116
Купци Велика	"	1169	386	313
Купци Мали	"	531	553	533
Лазарица	"	1448	178	139
Мало Головоде	"	1927	442	395
Мајдево	"	628	164	156
Макрешане	"	1853	695	427
Мудраковац	"	1702	468	454
Пепељевац	"	1975	641	486
Степош Горњи	"	842	275	194
Степош Доњи	"	525	186	132
Бешије	"	375	113	96
Читлук	"	2695	779	729
Шанац	"	1952	403	303

Ако се упореде подаци из претходне табеле по наведеним периодима, може се закључити да је већ крајем XIX века знатно била раслојена традиционална породична задруга у самој вароши и у њеном приградском подручју, где је око 51% породица просечно до 10 чланова, само око 12% до 20 чланова, док је мање од 1% било већих породичних задруга, са више од 25 чланова. Ако би се крушевачка приградска села у овом погледу упоредила са селима у околини Александровца у Жути, могло би се претпоставити, на основу истих статистичких података за срез жупски, да је овде било нешто развијенијих породичних задруга, са већим бројем чланова, (по 20 и више), што само указује на то да је процес урбанизације села интензивнији у непосредној околини Крушевца већ крајем XIX и почетком XX века. Прве деценије нашег века, као што се види из табеле IV, у крушевачким селима уопште, па и у приградским, знатно је раслојена породична задруга, и у односу на претходни период, број породичних задруга опао је свега на приближно 21% од укупног броја пописаних породица 1910. године.

Из наведених података може се бар приближно одредити даљи ток раслојавања породичних задруга у приградским селима Крушевца. Тридесетих година нашег века, непосредно пред други светски рат, може се запазити да је тај процес интензивнији нарочито у Читлуку, Гаглову, Купцима, Пепељевцу и Текији, док је у селима Бивољу, Дедини, Степошу, Шанацу и Јасики текао нешто успореније.

Данас су се само у неколико приградских села одржале мање породичне задруге и проширене породице, са већим бројем чланова.⁸ Према сродничкој структури, породичне задруге у приградским селима углавном су очинске, у којима живи највише до три генерације сродника, ретко отац са два оже-

славија. Општа државна статистика. Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године. Књ. I. Присутно становништво, број кућа и домаћинстава. Београд 1937, 72, 73.

СРС Републички завод за статистику. Попис становништва, домаћинства и станова 1981. Први резултати по општинама и насељима. Београд, април 1981, Билтен Бр. 194, 61 — 63.

⁸ У периоду од 1953 до 1961. године, започиње нагли процес раслојавања традиционалне структуре породица, што се посебно одражава у поремећеном односу природног прираштаја и броју домаћинстава: са депопулацијом приградских села, јавља се нагли пораст броја индивидуалних домаћинстава, услед деоба већих породичних заједница и преосталих мањих породичних задруга, нарочито у селима: Мало Головоде, Бивоље, Капиције, Лазарица, Мудраковац, Читлук, Дедина и Шанац. Овај процес је знатно спорији у селима Бегово Брдо, Велико Головоде, Велики и Мали Купци, Гаглово, Вучак, Пепељевац, Д. Степош, Белије и Јасика, у којима су се одржале мање породичне задруге и у последњој деценији, у време нашег испитивања. Упоредити податке: СФРЈ Савезни завод за статистику. Попис становништва и домаћинстава 1948, 1953, 1961. Београд. 1965, 4, 34.

њена сина, или са једним ожењеним унуком. Братинске задруге су ретке у неким приградским селима, најчешће са два брата „у заједници“ са родитељима, или само родитељи са ожењеним синовима.

Породичне задруге са највише до десетак чланова (ретко до 15), до данас су се сачувале у оним приградским крушевачким селима у којима је углавном мешовита социјално-економска структура становништва, претежно оријентисана према градској индустрији, као допунском привређивању, уз пољопривреду као економску основу домаћинства. Нарочито у оним приградским насељима, у којима се налази и данас на мање породичне задруге, најчешће економску основу чини пољопривреда. Породичне задруге налазимо данас и у неким од села која су изменила социјално-економску структуру, на пример у Бивољу, Дедини, Шанцу, Читлуку, Горњем Степошу, Мудраковцу, Пепељевцу, Мајдеву, Гаглову, и још неким, у којима већину чине домаћинства мешовите економске структуре, пољопривредно-радничка и службеничка.

По остацима мањих породичних задруга посебно је карактеристично Бивоље. Данас су у овом селу познате: братинска задруга Крстивоја Станковића, очинске задруге Трајка Јовановића, Радослава Ђирића, (Врањанца), које броје 5—6 чланова; затим, породичне задруге у Дедини: очинска задруга Милана Миљковића (7 чланова), Вукосава Јаковљевића (5 чланова), домазетска задруга Јанка Милошевића (6 чланова), Милисав Ракића са два ожењена сина и њиховим породицама (једним ожењеним унуком); у Мудраковцу: очинска задруга, са два ожењена сина, Стевана Дименића; братинска задруга Спасе Лесковчанина, који су „одељаци“, или „деобници“ од некадашњих развијених пет породичних задруга, из којих је деобама до данас постало 35 домаћинстава у селу; у Шанцу: шесточлана домазетска задруга Обрена Стефановића и седмочлана домазетска задруга Михајловић Драгише; у Читлуку су карактеристичне „удовичке“, материнске задруге: Радомирке Жујковић, са два ожењена сина и девојком удовицом, од некадашње братинске задруге, која сада броји 7 чланова. Слична је овој задрузи и материнска задруга у Горњем Степошу Миленије Алексић, са неодељена четири ожењена сина и њиховим породицама, која броји 13 чланова. У Пепељевцу је позната братинска задруга Драгише Михајловића, са 6 чланова, материнска, удовичка задруга Милице Мијајловић са једним ожењеним сином и унуком; у Мајдеву данас још чувена, већ издељена, угледна породица Минића, која је до другог светског рата бројала 10 одраслих чланова и шеснаесторо деце, као братинска задруга (3 ожењена брата); у селу Гаглову од анкетираних 16 домаћинстава било је 5 задружних породица, од којих су две биле братинске (у задрузи Димитрија Јовановића два брата, Ристе Јанковића три брата), а остале очинске, од којих је једна задруга са два ожењена сина (Стојана Старца). У Мудраковцу и Беговом Брду данас се већ завршава одрание започет процес раслојавања преостатака мањих породичних задруга, насталих деобом некада јаких кућа, од којих се само још понека одржала као мања задруга, на пр. очинска задруга са два ожењена сина Живорада Јовановића, у Мудраковцу.

У наше време одржавају се, у вези са деобама преостатака породичних задруга, неки од традиционалних, обичајно-правних решавања спорова међу одељеним задругарима, као што

су, на пример, обичај деобе кућног и пољопривредног задружног инвентара „по старешинству“ и по броју одраслих мушкараца и мушке деце; затим, обичај да најмлађем „деобничару“ припадне стара кућа „огњиште“, као накнада за прихватање родитеља и старање о њима до њихове смрти. На исти се начин делила и земља и стока „ораћа“. Приликом деобе делила се такође и слава, према старешинству (старији одељени синови су прихватили обично истог свеца, само у другом годишњем периоду, на пример, „летњег“ или „зимског“, док је очинска слава остајала оном сину, код кога остају родитељи). Женски чланови ни данас не полажу право на земљу приликом деобе задруга, иако им то данашњи законски прописи дозвољавају. Само су јединице, оне, које немају браће, и данас „миражнице“, наследнице земље, имања.

У погледу рачунања сродства такође се у приградским селима до данас одржао у неким породицама традиционални патријархални поредак: „домородне фамилије“, особито оне које су остале у задрузи, рачунају крвно сродство „све док се памти“, до седмог, осмог, па и даљег „колена“, „појаса“ или „степенa“. Само се у селу Дедини и Мудраковцу ретко где може чути, уместо „колена“, рачунање „у пет“, или „шест живота“, односно појаса. Најчешће се данас поштује сродство до четвртог степена, „по крви“ или мушкој линији, а само до трећег, ретко више, по женској линији, по материнској „лози“. Уопште, на „женско сродство се не пази много“. Још увек се у овим селима одржава архаичан обичај ритуалног сродства:⁹ сробавање посредством обичаја кумства („крштеног и венчаног“), посестримства и побратимства, па чак и по истој слави, „крсном имену“. Посебно се обичај кумства до данас поштује, што се најбоље потврђује у врло архаичном обичају у неким селима (на пр. у Штитарима), да „кум наслеђује имање неочењеног, самохраног „задругара“, ако он нема живих мушких сродника.

О сродству се и данас доста води рачуна приликом склапања брачних веза, али се, мада ретко, најлази и на појаве сродничких бракова (склопљених између даљих крвних сродника, или даљих сродника по „женској линији“, нпр. између зета и свастике, тече и сестричине (у Читлуку), а само се још понегде може чути да има скривених појава старог обичаја „снохачества“ (нпр. у Великим Купцима, Читлуку и у још неким селима, код старијих досељеничких фамилија).

И данас су честе појаве адопције, усвајања одрасле или мале деце, углавном из фамилије, нарочито у оним економски развијенијим, имућнијим породицама (старински обичај „посињења“ и „усвојења“, у којима „посењеник“ улази у кућу („иде на посињење“), „поочима“ и „помајке, уместо сина“, са

9 Д. Савковић, *Етнографске карактеристике крушевачког краја*, 8.

свим правима наслеђивања као и рођени син, док у случају усвојења, најчешће се путем уговора између усвојеника и онога који усваја некога од деце или одраслих неожењених младића, одређују обавезе усвајача да усвојеника „лази“ и да га о свом трошку ожени, а да му од имања припадне само оно што буде одредио у уговору онај који усваја некога из рода, или несродника из истог, или из другог села). У обичају је усвајање и женске и мушке и одрасле и мале деце.

У приградским крушевачким селима до данас се одржавају традиционалне породичне светковине, везане за рођење, свадбу, или, нарочито, прослављање „светога“, „крсног имена“, или „славе“.¹⁰ У обичају је слављење „главне“ „велике“ породичне славе, и „прислуживање“ још неколико слава („слава на имање“ (Дедина); „прекада“, „мала слава“) у току године. Обично онај ко наследи земљу, поред „очевине“, или онај ко купи земљу од другога, прислужује славу коју је славио ранији власник те земље. Исто тако, ако жена донесе, као јединица, мужу у мираз земљу, редовно се у тој породици славе две славе: домаћинова, као главна, а на „женину славу“ се „пали свећа и меси колач“. Такође је и „презет“ који „дође на мираз“, дужан да, поред своје славе, слави и женину славу. Обичај славе, посебно „преношења славе“ на домазета, „презета“, преноси се данас чак и у нова радничка насеља, у која се насељавају становници приградских крушевачких села запослени у индустрији и градској привреди.

У приградским селима такође се одржао и архаичан обичај прослављања сеоских и црквених слава, на шта указују нарочито очувана култна стабла, „крст“, где су се од старине одржавале сеоске светковине према црквеном календару, на пример, у селима Бивољу, Пепељевцу, Наупари (код манастира), Јасики, када се окупљају сеоске породице, учествујући колективно у овим сеоским светковинама, према обичају очуваном од старине.

Такође треба истаћи и појаву „разрођавања“ старих родова у приградским селима, нарочито код старих, разгранатих „домородних фамилија“, као што су на пример Микићи и Радосављевићи у Мајдеву и Купцима, који су се у наше време почели међусобно и узимати. Има, међутим, и старих родова, који су се већ толико разгранали, да се налазе у врло далеком сродству, али се још увек међусобно не жене и не удају (нпр. Тамбурићи, у Златарима, и род Врањанци у Пепељевцу).

¹⁰ Д. Савковић, нав. дело, 8.

В. Стојанчевић, *Становништво и обичаји крушевачког краја*, 164, 165.

4. Промене у женидбеним обичајима и браку

У приградским крушевачким селима до данас је у обичају традиционална сеоска ендогамија у склапању брачних веза: већином се жене и удају из села, ређе бирају брачне партнере из оближњих села. Као новија појава, све су чешће „удаје на даљину“, у друга места у суседним и удаљенијим крајевима, па чак и изван Србије, најчешће за раднике запослене у индустрији и градској привреди. Као приградска села у којима је у обичају архаична сеоска брачна ендогамија могу се издвојити Дедина, Велики и Мали Купци, Шанац, углавном у периоду до пре две деценије. Данас већ и у тим селима све се чешће жене и удају из суседних села, махом из Пакашнице, Степоша, па и из вароши Крушевца, они који су запослени у градској привреди. Последњих година се у Великим и Малим Купцима све чешће жене девојкама из Топлице, а у Шанцу са девојкама из Читлука и из Бруса и околине.

Обичај давања „откупа“ за невесту из старијег времена овде се свео углавном на обичај давања „девојачке спреме“ и дарова невестиних, који су данас већ сасвим различити од старинских девојачких спрема и дарова: данас невесте у својој спреми донесе младожењи модеран намештај и покућанство, електричне штедњаке, и друге електричне апарате за домаћинство, а уз то све што је још потребно.

Данас су традиционалне „призетске“, матрилокалне брачне заједнице, трансформисане, у мешовитим радничко-пољопривредним домаћинствима и радничким приградским породицама, у уобичајен тип нуклеусне породице, карактеристичан за склапање брака „дошљака“ радника са мештанкама из околине града (нпр. у Дедини, Мудраковцу, Бивољу и још неким селима).

Као брачна сметња, односно препрека за склапање брака, осим крвног, ритуалног сродства и адопције, још увек је и слава: брачне везе између породица које славе исту славу, ретко се склапају и данас, што подсећа на архаичне преостатке родовских односа, у којима је сваки род, ма колико био разгранат, имао своју славу.

У погледу промена у начину склапања брака, запажа се да је већи део бракова старијих генерација приградских становника закључен преко „проводације“, са „миразом“, а делом и одбегавањем, или привидном отмицом (по договору), најчешће са девојкама „преко Мораве“. То се односи на период до другог светског рата, па до прве деценије после другог светског рата (у генерацијама родитеља данашњих младих супружника). Деца њихова готово су се сва женила и удавала „по споразуму“ са родитељима, а по личном избору супружника. Тада су се „прво нашла и договорила деца“, па су тек после о томе обавештавала родитеље, ретко када тражећи од њих

пристанак, осим у случају давања „мираза“. Та генерацијска подела у избору супружника и начину склапања бракова у најновије време је трансформисана у толико што се младенци већином одвајају из родитељске породице и оснивају индивидуална домаћинства, било одсељавањем у радничка насеља, на градску периферију, или настањивањем у селу, у сеоске новоградње, нове породичне куће, градског типа, са модерним уређајима и опремом.

Такође су данас, за разлику од ранијих година (до 1960) знатно учесталија склапања бракова „пољаца“, из ратарских, пољопривредних приградских села, са „планинкама“, из пасивних подјастребачких, копаоничких села.

Данас су већ све мање могућности за избор супружника за девојке у приградским крушевачким селима, због одласка младића ван села, у индустрију, и друге врсте градске привреде, због зараде. Све то знатно помера границу доба за удају, и све су чешће појаве „уседелица“ и касних удаја.

У традиционалном свадбеном обреду и брачним обичајима, значајну улогу имао је невестин брат, што представља архаичан реликт авункулата. Данас је задржан поредак главних сватова, „законика“ (кум, старојко, барјактар, војвода), али се све чешће изоставља улога невестиног брата као девера, кога данас понегде замењује (као „ручни девер“) неко други из девојачког рода, па чак и младожењин друг. Некада је улога „ујца“ била посебно важна у случајевима „повраћања“ оете или одбегле девојке против родитељске воље, када је он одлазио да врати сестру и „девојачке дарове“ (у селу Дедини). Не води се више рачуна о „прежењивању“ млађих, односно на старински ред приликом женидбе и удаје чланова породице.

Данас су се унеколико очували традиционални обичаји у брачним везама у приградским крушевачким селима. По брачној сеоској егзогамији карактеристична су села на домаку вароши, као што су Дедина (у којој је мањи број невести довођен из села, а већином из Степоша, Пакаштице, Читлука и из вароши Крушевца); Шанац (из Читлука, Златара, из Брусца и околине). У Бивољу, Пепељевцу и још неким селима (Мудраковцу, Шанцу, Јасики) запажа се израженија сеоска брачна ендогамија: у њима је претежно већи број невести удавано у истом селу, јер су се међусобно орођавале на тај начин имућније пољопривредне породице, а невесте су се радије удавале „у близину“, ближе граду. Има и ретких појава мешовитих бракова са странкињама, у приградским породицама оних села из којих младићи одлазе у знатном броју на привремени рад у иностранство. (Тако је на пример у Читлуку радник повратник из иностранства „довео“ Францускињу). Међутим, такви су бракови ретки и краткотрајни, најчешће се разводе. Етнички и национално мешовити бракови су ретки. Јављају

се углавном међу запосленима у градској индустрији. Најчешће се склапају бракови са досељеним Црногорцима и Црногорцима, или Македонцима, ређе Македонцима. Као карактеристична ендогамна група у брачним везама овде се истиче приградско становништво Рома, или „Влаха“, (влашких Цигана), као старијих и новијих досељеника (у Јасици, Паруновцу, Шанцу, и још неким селима, као и у варошким предграђима и на периферији града, у радничким насељима).

Положај жене у браку углавном зависи од типа породице. У пољопривредним породичним задругама и проширеним породицама још се одржавају патријархални односи, у којима посебну улогу има „домаћица“ задруге и веће породице, како у традиционалној подели рада, тако и у породичним обичајима (слави).

У радничко-пољопривредним, мешовитим домаћинствима, која су претежно индивидуална домаћинства и породице нуклеусног типа, измењена је улога жене у породици у прогресивном смислу: изједначен је положај жене са мушким члановима домаћинства, пре свега са мужем. Мада се и у том погледу још осећа утицај патријархалног васпитања сеоских приградских жена у домаћем животу, у коме оне дају мужевима знатну предност.

Обичај невенчавања у приградским крушевачким селима није нова појава, већ има традицију из даље и ближе прошлости. С тим су у вези и појаве венбрачних заједница и ванбрачних рађања, која су релативно честа појава у неким селима све до другог светског рата. Кад је уведена као обавезан грађански брак после 1945. године, упрошћен је поступак у разводу брака. Тако је, на пример, само у Пепељевцу 1920. године, од укупно 83 рођене деце, било шесторо рођено у невенчаним, ванбрачним заједницама, од којих су неке биле удове, а неке одбегле, још неразведене супруге (нпр. у породицама Станковић, Милорадовић, Ђирковић, Милић; из Топољака — Минић, из Гара — Илић, итд.). Ванбрачно рођена деца из ових вишебрачних, као и деца из предбрачних веза (ванбрачно рођених), „позакоњена“ су или каснијим склапањем брака ванбрачних, невенчаних родитеља, или само службеним потврђивањем очинства ванбрачно рођеног детета.

Поновни бракови склапају се најчешће између удоваца и неудатих жена и девојака, а ређе између нежењених и удовица. Најчешће се поновни бракови склапају између удоваца и удовица. У таквим случајевима је још увек на снази традиционалан, обичајно-правни поступак: удовица собом одводи малолетну децу, од које враћа одраслију мушку децу, „довотке“, на „очевину“ код стрицева, док женску децу задржава и удаје из дома њиховог очуха, који се стара о њиховом удомљењу и „спреми“. Поновни бракови обудовелих су и данас карактеристични за задружна пољопривредна приградска дома-

ћинства и мешовите породице радничко-сељачког типа, док су реба појава у издељеним, индивидуалним пољопривредним и мешовитим породицама.¹¹

Разводи бракова јављали су се и у ранијим годинама,¹² а вршени су преко црквених судова (на пример у Дедини, у породици (задрузи) Милисава Ракића, старији син, запослен у Крушевцу (пре 1941. као Ђевабџија и касалин), „бацио је жену“, развео се, иако је са њом изродио петоро деце. Отада је невенчано живео у више ванбрачних заједница, па и сада „није венчан“. Деца из разведеног брака, у породичној задрузи, остајала су код деде, са разведеном мајком, (снајом) док су деца из поновних невенчаних бракова разведеног оца, остајала са напуштеним невенчаним мајкама. Сличних примера било је и у другим приградским селима (нпр. у Дедини, у породици Миљковић, удове кћери Милана Миљковића, (Јанике Милошевић, удате у Текији), њена кћер се развела, и поново удала, за радника у „Мерими“, и довела га „у кућу“).

У погледу фертилитета брачних заједница може се, на основу података из матичних књига и статистике, донекле пратити стање у старијим брачним генерацијама и новим брачним заједницама. На пример у селу Пепељевцу, између првог и другог светског рата, било је, и то само у 1920. години, приближан број рођене деце по реду као седмо, осмо и пето, броју деце прворођених и друго — или треће-рођених (од 12 до 14); само је по неколико рођених било осмо или девето дете (по реду рабања мајке). Међутим, у анкетираним домаћинствима, скоро у свим приградским крушевачким селима, било је доста примера са 12 па и више деце, јер су се тада удавале као малолетне и сасвим младе девојке, па је и период фертилности жена трајао дужи. Данас, међутим, према подацима последњег пописа становништва, на подручју општине Крушевац, на сваки закључени брак долази највише 1—2, и 2—3 рођена детета.¹³

У погледу стопе нушцијалитета, данашње стање у приградским крушевачким селима је знатно погоршано у односу на старији период — на укупан број закључених бракова непосредно после рата, 1955. године (2 417) у општини крушевачкој, којој припадају и приградска села, било је разведено око

11 Душан Дрљача, *Из живота и обичаја крушевачких радника у колонији „14. Октобар“*, Етнолошки преглед 13, Београд 1975, 21 — 28.

12 Алекса С. Јовановић, *Правда и управа у Врњачкој покрајини за владе Турака*. „Бранич“. Београд 1889, св. 2, 9.

Тих. Р. Борђевић, *Грађа за српске народне обичаје из времена прве владе кнеза Милоша*, СЕЗБ Друго одељ. књ. II, Београд 1909, 445.

13 Савезни Завод за статистику. Општинска статистичка документација. Бр. 135. Београд 1981, 2. (Витални догађаји).

12% венчаних бракова (или 302). Та стопа се одржава приближно до наших дана.¹⁴

Све то несумњиво указује на знатно раслојавање традиционалних облика брачних заједница у наше време, што и одговара процесу нагле индустријализације и урбанизације приградске зоне Крушевца, што се одражава најпре у опадању наталитета и нулцијалитета приградских сеоских становника, а тиме и у опадању стопе наталитета у приградској зони Крушевца.

Подаци новооснованих здравствених служби, које се посебно баве „поливалентном патронажом“, евиденцијом посета младих родитеља и брачних парова, социјалних осигураника, каква се налази у Пепељевцу, може се пратити и опште стање сеоских приградских брачних заједница, како оних венчаних, тако и оних ванбрачних, невенчаних.

*
* *

У процесу трансформације породице, породичних и друштвених обичаја становника приградских крушевачких села у савременим условима општег економског и урбаног преображаја Крушевца, запажају се врло сложене и разноврсне појаве у обичајима приградских сеоских становника, у којима се одражавају етничка структура и менталитет овог дела крушевачке сеоске популације.

Код најстаријег и малобројнијег „домородног“ становништва приградских села и старијег досељеничког приградског слоја, запажају се у породичном и друштвено-обичајном животу знатне сличности и уједначеност са етнолошким карактеристикама становника из суседних области („преко Мораве“, у Левчу и Темнићу). Код старијих и млађих јужноморавских и косовских досељеничких породица одржали су се неки елементи у породичним обичајима, сродничким односима и сеоском друштвеном животу, по којима се само унеколико могу уочити и разликовати од осталих породица. Нишлије, Врањанци, Лесковчани, Шопови и „Бугари“, из јужноморавских крајева, као и Македонци, Косовци, Црногорци, поред породичног надимка могу се и данас распознати најчешће по крајевима и малама приградских села, где су најчешће концентрисане те досељеничке породице, као традиционалне породичне и сродничке целине од старине, до данас, само се понегде мешајући са новијим досељеним породицама придонелих у наше време

¹⁴ Статистички годишњак ФНРЈ Београд 1956, 398.

Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији, 31. децембра 1910. Књ. V. Београд 1911, 6 (Те године разводи бракова су износили само 1% од укупног броја венчаних).

из старог завичаја. Супротно томе, старе домородне фамилије у приградским сеоским малама и крајевима мешале су се са досељеничким фамилијама из суседних крајева (Темнића, Левче, подјастребачких и копаоничких села). Те појаве су знатно утицале на међусобне утицаје и примања заједничких карактеристика у обичајима и начину живота. На тај начин су моравско-вардарске и косовске досељеничке приградске сеоске породице усвојиле бројна обележја најпре у материјалној култури (у ношњи, типу куће и унутрашњем распореду куће, домаћег живота), дајући понешто у свему томе и домородним породицама од карактеристика или терминологије, коју су собом доносили из својих завичајних средина. Спорије су се код тих досељеничких породица мењали обичаји и веровања, везани за породични живот и сродничке односе, за колективни друштвени живот села. Они су до наших дана задржали неке од традиционалних обележја у начину живота, по којима их мештани и данас разликују. (На пример родове Врањанци у Бивољу, Пепељевцу, Мудраковцу; Нишлије и Лесковчани у Бивољу, Дедини, Вучаку; Црногорци и Косовци у Дедини, Пепељевцу, Вучаку, Беговом Брду, Мудраковцу, Мајдеву и другим селима).

Као заједничке одлике у домаћем и породичном животу и обичајима старих домородних фамилија и старијих моравских досељеника, и досељеничких јужноморавских, моравско-вардарских, косовских и црногорских породица у крушевачким приградским селима, могу да послуже и неки усвојени термини за предмете у свакодневној употреби у домаћем животу у кући, на пример „бучук“, „шиник“ и „мерник“ (посуда за мерење жита); „дреје“ (одело), „ћутек“ (батина, цепаница), „бисази“ и „преметач“ (бисаге), „карта“, „ваган“, „чабар“, „чутура“ (буклија), „цубе“, „руба“ и „руво“; „чукар“, „забран“, и многи други називи, који употребљавају и мештани, и досељеници „помешано“. У породичним обичајима и сродничким односима очуване су у већој мери сличности са обичајима у суседним темнићким и левачким селима.¹⁵ Многе појединости и термини преузети су из обичаја и веровања досељеничких врањских и осталих јужноморавских, македонских, косовских и црногорских досељеника. У друштвеном животу, свим приградским сеоским становницима заједничко су обележје традиционална патронимика, родовска имена, распоред родова на сеоском атару, међусобни односи породица у селу, међусеоски контакти, преостаци колективне породичне и сеоске имовине, (у испашаи, земљи, изворима, воденицама); затим, колективна испомоћ и солидарност породица у раду и оскудици, на пример стари обичај „спрежника“ или „спрега“, „бачије“,

15 Упоредити: С. М. Мијатовић, *Обичаји српског народа из Левча и Темнића*. СЕЗБ, Друго одељ. књ. I, Београд 1907, 6—14.

„потре“, (колективна накнада штете у селу у пољима), установа „селског коша“.¹⁶ Све те форме колективног породичног и сеоског обичајног живота данас су замениле нове економске и социјалне установе, као што су сеоске „кооперативе“, сеоске радне задруге и сл.

Заједничка одлика свих приградских крушевачких насеља јесу преостаци некадашњих развијених породичних задруга, и специфичне форме „предвојених“ породичних заједница, у савременим условима урбанизације и индустријализације Крушевца и његове приградске зоне, у којима се приградске сеоске породице помештају ка урбаном средишту. Као њихов најновији облик јавља се последњих година и предвојена породица у домаћинствима која имају запослених по неколико, или бар једног члана домаћинства, са породицом, на привременом раду у иностранству, или у другим местима у нашим републикама. Они су и даље остајали „неподељени са имањем“ у економској заједници са осталим члановима породичне заједнице, или породичног домаћинства. На сличан се начин данас одржавају и неке задружне сеоске породице, у којима су задругари, сваки ожењени члан са својом породицом, „предвојени“ у новоизграђене куће, у заједничкој окућници старе породичне куће, а имање је и даље остало неподељено (нпр. у Горњем Степошу, задруга Милесије Алексић и њена три ожењена сина са одраслом децом).

У сродничким односима такође се запажају опште, заједничке карактеристике у патрилинеарном и матрилинеарном рачуњању сродства, са неким архаичним преостацима у обичајима код јужноморавског досељеничког слоја (нпр. у појавама „снохачества“ и сродничких бракова по материнској, „женској лози“).¹⁷ Ритуалне сродничке везе су код свих још и данас у поштовању, и ређе се дешава да се напушта, на пример, старо, а прихвата ново крштено кумство, док се приликом венчања кумови све чешће бирају међу пријатељима и друговима запослених ван села. Данас је такође готово редуцирана улога невестиног брата и девера (младожењиног брата) у свадбеним свечаностима, а њих данас све чешће замењују неки од даљих сродника, а најчешће младожењини другови и пријатељи „са посла, из предузећа“, где су запослени млади супружници. Традиционалне везе кумства данас се још чувају само у пољопривредним фамилијама приградских села, у којима је, према подацима матичних књига рођених и венчаних, очуван старински круг кумовања и кумовских веза између породица у селу и између породица појединих насеља (нпр. породице из Пепељевца од старине кумују породицама из Це-

16 В. Стојанчевић, *Становништво и обичаји крушевачког краја*, 165.

17. В. Николић—Стојанчевић, *Врањско Поморавље*, 321, 337.

рове, Ракља, Велике Грабовнице, „с колена на колена“). Слично је и у селу Вучак, које је везано кумовским везама са породицама из Наупаре, Мрмоша, Мале Врбице, Липовца и вароши Крушевца (са одсељеним сеоским породицама). Кум се најчешће и данас бира ван села, јер је „греота увредити кума“, до чега лакше може доћи ако је кум из истог села (нпр. због потре, меће, око имања и сл.).

У погледу склапања брачних веза, као и у повезивању сеоских породица кумством, код већине се одржавају традиционални обичаји размењивања невести између појединих села, још од старине. С обзиром на то да је код већине приградских, као и код сеоских породица у читавом крушевачком крају, у традицији склапање брачних заједница патрилокалног типа, у којима је „дом“, младожењина породична кућа представљала брачни домицил младенаца (кохабитацију), то су се до наших дана невесте доводиле, и данас још увек доводе, углавном „у дом“. Поједина приградска крушевачка села, осим по традицији патрилокалне брачне заједнице, карактеристичне су још и по матриликалним брачним заједницама, у којима се од стране одржавала и размена невести и довођење младожења „на мираз“, „презетство“, „жени у кућу“. Овај рећи облик матриликалне брачне заједнице, у раслојеним породичним задругама и издељеним породицама, данас је већ постао уобичајен начин склапања бракова у мешовитим пољопривредно-радничким породицама, у приградским селима која су надомак граду, на главним градским комуникацијама према индустријским предузећима (Бивоље, Шанац, Мудраковац, Дедина и др.). Ова села „узимају“ зетове из Блажева, Бруса и других подјастребачких и копаоничких села, који долазе као радници у крушевачка привредна и индустријска предузећа.

Такође су данас све чешћа појава самачка домаћинства у оним приградским селима, из којих се знатан део породица исељава у предграђа и периферију, у „колоније“, радничка насеља или, за послом, и у друга места, у Србији и другим нашим републикама. У таквим случајевима родитељи остају сами на пољопривредном имању у селу, које остаје неподељено између одсељених чланова, најчешће деце остарелих пољопривредника, све до њихове смрти. Те су појаве карактеристичније за пољопривредне породице са мањим бројем чланова. У мешовитим пољопривредно-радничким породицама једно од деце најчешће остаје на имању уз родитеље.

У породичном и друштвено-обичајном животу приградских села Крушевца посебну карактеристику представља до данас очувана обредна традиција, у многим ритуалима и симболичким обележјима, као преостацима реликата архаичних религиозних схватања, који прате све главније фазе живота породице и појединца, све важније моменте колективног живота породица у селу, као друштвеној заједници.

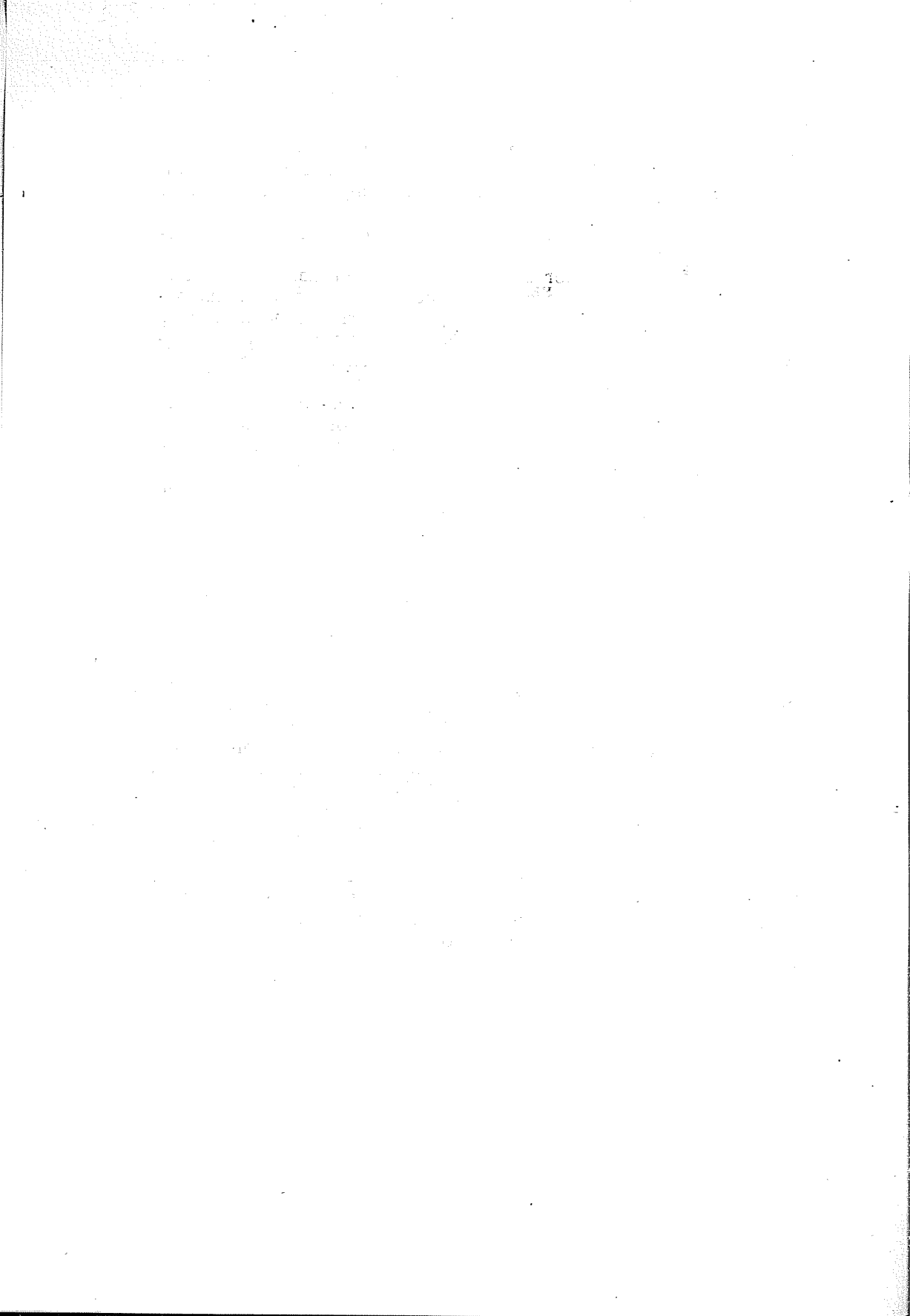
У условима савремених друштвено-економских промена и културног преображаја приградских села, многи елементи обредне традиције у породичном животу и обичајима редуцирани су на форме прилагођене савременим условима живота породице и села, или су, у мањем броју, сасвим изостављене. Међутим, и поред тога, у породичним предањима су и данас очувани у сећању породични обичајни циклуси, од којих један део преносе на млађе генерације старије жене у породици, нарочито у вршењу обреда око рођења, свадбе, породичних светковина и погребних ритуала.

У прилагођавању новим условима, знатније је промене претрпео традиционални обредни циклус о рођењу, услед рабања деце у породилишту (у Крушевцу). Због тога се обреди прихватања новорођенчета више не врше по старом обичају. Само у ретким приликама, ако породиља „оде у род“ да се породи, уз помоћ санитарске акушерске службе (бабице), у организацији домова здравља (нпр. у Пепељевцу, Мајдеву и још неким селима, надлежних на подручју месних канцеларија, у оквиру медицинског центра Крушевца), делимично се одржавају неки од обичаја око прихватања и првог купања новорођенчета. Исто тако, приликом давања имена детету, које још увек кум одређује код већине, тек после увођења детета у матичне књиге рођених одржава се накнадно обичај крштења детета у цркви, по старинском обичају, уз обреде у кући родитеља, у којима учествују сви сродници и суседи, читаво село.

И у погледу свадбених обичаја, главни део ритуала обавља се готово у свим приградским селима, после обавезног закључивања грађанског брака у месној или градској општинској матичној канцеларији, на које, у традиционалној свадбеној поворци, уз музику и свадбено коло, сватови прате младенце. Није реткост да младенци настављају одатле, са сватовима, на венчање у цркву, ако пре тога не би, без сватова и свадбеног весеља, већ обавили „регистравање“ код матичара, неколико дана пре недеље, кад се обично обављао обред црквеног венчања младенаца са старинским церемонијалом. Такође треба напоменути да се и онда кад се само склапа грађански брак, обавља целокупан традиционалан обред свадбене свечаности: од припремања невесте у њеном дому, увођења невесте из родитељског дома, у свадбеном поретку, и одлазак на венчање, до обредног увођења невесте у дом младожење. Ти се обреди врше, по традицији, на старински начин у пољопривредним и мешовитим, радничко-сељачким породицама у приградским крушевачким селима. Младенци су у свечаним грађанским оделима, а невеста обавезно „у белом“, старинској невестинској венчаној хаљини са „валом“, што још више доприноси општем утиску анахронизма и мешавине старих и нових навика, прожимања старих обичаја са новим животним условима, старог културног наслеђа, са новим начином живо-

та. Само у радничким приградским сеоским породицама и породицама у којима су чланови запослени у градској привреди, који живе у заједници са родитељима пољопривредницима или запосленим у градској привреди, а посебно код оних који су укључени у друштвено-политичке делатности у селу или у граду (у оквиру предузећа и установа у којима су запослени), не обавља се обред црквеног венчања, док се, углавном, одржава већи део традиционалне свадбене церемоније, али без оних ритуала, који имају искључиво магијско-религијски карактер (у вези са животом у браку, обезбеђењем потомства или заштитом младенаца од утицаја надприродних сила). Међутим, чак и у таквим примерима, неке од ових магијско-религијских радњи врше се још увек по инерцији традиције, по стеченим навикама, чисто рутински, без придавања неког обредног и магијског значаја тим радњама (нпр. још увек готово у свим свадбама невеста диже три пута увис „наконче“, које данас више не мора да буде само мушко дете; такође је обавезно да девер изводи невесту, да невеста из сита баца јабуке у сватове и засипа их житом, да баца сито преко крова младожењине куће, и тд.).

У обредима о рођењу, као и у свадбеном ритуалу, који се памте од старине, у крушевачким селима су карактеристични многи архаични елементи, као реликти првобитних религијских облика, са општељудским обележјима, познатим многим културно неразвијеним, и развијенијим људским друштвима у свету. У њима преовлађују елементи космогоније, одражени у ритуалима и симболима акватичног, вегетабилног и астралног култа, као и култа осталих космогонских животних сила (као што су земља, ватра, камен, а посебно соларни култ). Одржани су и сви видови магије: катакртичке (чистилачке), хомеопатске и симпатичке, са бројним реликтима магијских формула и фетишизма, жртвених елемената, који у традиционалном компликованом систему ритуала врше за то одређене особе, у одређеној фази церемонијала, са одређеном наменом, и у одређеном поретку. Њихово би ремећење морало да изазове противрадње, такође магијске садржине, у смислу заштите тек рођеног живота и живота мајке, или живота и судбине младенаца, њихових породица и сродника.

Драгана САВКОВИЋ

ПРОМЕНЕ У ОБИЧАЈИМА У ПРИГРАДСКИМ НАСЕЉИМА
ИНДУСТРИЈСКЕ ЗОНЕ КРУШЕВЦА*

Обичаји који се односе на породични живот и животни циклус (рођење, адолесценција, зрело доба, брак и смрт), претрпели су велике промене и данас се више свели на гесло „ваља се“, изузимајући погребне обичаје, који су остали у најизворнијем облику.

Обичаји о рођењу

1. Деца у браку

Према народном веровању у непосредној околини Крушевца, као и у другим крајевима наше земље, деца су један од главних циљева брака, па је зато доста сачуваних обичаја чији је циљ продужење породичне лозе.

Из жеље за породом настали су многи обичаји којима се магијским радњама утиче да брак буде плодан, а пород здрав. Зато се водило рачуна о томе да и до зачећа детета не дође у „несрећне дане“ — уочи Божића, Ускрса, Великог петка и Велике суботе, „некрштених дана“,¹ уочи сејања пшенице (Штитаре у Расини). По казивању Олге Стефановић, ако се дете роди „у глуво доба ноћи, биће несрећно“ (Текија у Расини).

Брак без деце сматра се великом несрећом за породицу. Зато постоји више погрдних имена за жену која нема деце: „неродуша“, и „бездетка“,² „нероткиња“, „штирка“ (Велика Дренова и Јасика), „јаловица“ (Бивоље, Пепељевац, Крушевац). Многе жене су одлазиле код лекара због прекида трудноће и „јаловиле се“ (Велика Дренова).

Да би жена која нема деце родила дете, „лечи се“ на разне начине: иде код жена које знају да „потпасују“, да врше разне магијске радње које ће јој омогућити да стекне пород.

У селу Кукљину, недалеко од Крушевца, кад жена нема деце, треба да узме по једну „љукчицу од уставе“ (трепчица,

* Редиговала В. Стојанчевић, прим. уредника.

1. Слободан Зечевић, *Веровања и обичаји о рођењу*, ГЕМ, 42, Београд 1978, 341.2. Рабија Хасанбеговић, *Мађијски и емпиријски елементи у народним обичајима око рођења*, ГЕМ 36, Београд 1973, 82.

ивер од уставе на воденици), и да је чува уз себе, па ће се плод „зауставити“, зачети у њој.

„Потпасивањем“, врстом народног лечења, бавиле су се веште жене, којима је потпасивање „ишло за руком“. По казивању Савке Маринковић (76 година, из Јасике), жена која нема деце, „нероткиња“, „штирка“, обраћа се жени која зна да потпасује. За жену нероткињу се мисли да се „стресла“, те да јој је материца сишла „на врата“, па зато мора да се „подигне“.*

2 Трудноћа и припрема за порођај

Да би се родило здраво и нормално дете, и данас се врше многи обичаји. Бројне су забране којих се трудна жена мора држати:

— трудна жена не сме да једе рибу, јер ће јој дете бити немо (Бошњане, Кукљин);

— крута жена не сме да иде по вашарима да гледа животиње (Текија);

— тешка жена не сме да гледа кад се нешто коље — „ће да кркља дете“ (Штитари, Дедина);

— не сме „да гори клинове“, да не буде „клиновито дете“ (Златари, Дедина);

— не сме да прескаче конопац, „дете ће да вије стомак“, „да има вију“, болове у стомаку (Дедина, Јасика, Шанац, Мареново);

— не сме да иде на гробље, а ако мора, онда везује црвен вунени конац око прста (Дедина, Јасика, Ракља у Жупи);

— не сме да „шута куче, мачку“, дете ће да буде „длакљиво“ (Пепељевац, Белије, Златари, Дедина, Шанац, Мачковац, Мудраковац, Велики Шиљеговац).

* Потпасивање се вршило, на следећи начин: нероткиња треба да легне на косу даску тако да јој глава буде доле, а ноге горе. Затим се од једног „полутка“ (парче платна) направи „котрљач“ (врста крута), и то стави на стомак жени и подигне се подвезаном тканицом. Неке од жена које знају да потпасују дају нероткињи да пију траву, али коју, Савка не зна. Њена мати у селу Падежу (Темњић, одакле је Савка родом), потпасивала је жене тако што је стављала усијани камен у бакрач са водом, који треба жена да опкорачи да би се „напарила“, па је онда опаше тканицом. Савка није вршила потпасивање, него палцем, кажипрстом и средњим прстом десне руке отвори жени материцу и убаци „подвлачак“, који направи од газе, у облику главичице, и умочи га у љуту комову ракију и зејтин. То стоји 24 часа и после тога жена га сама извади. Наводно то је један од сигурних начина да жена може да зачне. На тај начин је она „излечила“ многе жене из Јасике, а и других села.

3. Порођај и нега породиље и одојчета

Многе жене су се у прошлости порађале на њиви, код стоке, у кући, у ствари тамо где је затекну порођајни болови. Трудна жена није имала никакве поштеде од осталих укућана у послу, осим што се пазило да не диже „нешто тешко“. Највише су биле пажене трудне жене у задругама, где је више чељади³ (у Дедини, Косара Миленковић, рођена 1905. село Златари и Белије, задруга Антонија Чикарића, и Милеве Радојковић, у Штитарима). У Штитарима се трудној (корматој) жени, кад би се делила вуна од оваца по чељадима у задрузи, давало нешто више него осталим члановима, због будућег порода (у задрузи или „кућној заједници“ Вукадина Вучковића, рођеног 1927. године). То је била сва пажња која јој је указивана.

Трудна жена није смела никоме да каже да „чека приновак“, све док се то јасно не види; била је то „велика срамота“ (Пепељевац, Јасика, Читлук, Штитари, Дедина, Златари). Најпре би то саопштила свекрви (Пепељевац) или мужу, ако нема свекрве (Дедина, Мачковац, Јасика, Штитари), и то тек кад се „замучи“, „кад је узвитли“, кад се „замучи да роди“ (Штитари, Пепељевац, Вучак, Јасика, Дедина, Шанац).

Родитељима није свеједно да ли ће се родити мушко или женско дете. Они најчешће желе да се роди мушко — наследник лозе. Постоје разна веровања и гатања у вези са полом детета. У селу Штитарима се верује (казивање Раде Јовановић, рођене 1914. године) да „ако жену више боле крста, родиће мушко“. Такође ако јој је „шиљат корам“, биће мушко (Бивоље, Лазарица, Вучак, Пепељевац).

Општи је обичај да млада пре уласка у младожењину кућу узима у руке мушко дете „накоњче“, да би рабала мушку децу. У Дедини „војвода“ даје „снаши“ накоњче да га пољуби, да би рабала мушку децу. Исти је обичај и у селу Коњуху (писмено самопштење Мирославе Стефановић, етнолога у Покрајинском музеју у Приштини).

Да би порођај лакше протекао, предузимане су различите мере. Да би се жена лакше породила, дају јој да пије воду из мужевљевог опанка (Штитари). Кад се жена „замучи да роди“ у Јасици јој кроз недра нека жена пусти јаје да падне на земљу и да се разбије; стављају јој метлу, затим секиру да прескочи, па ће као што „лако“ прескаче метлу којом се чисти, и оштру секиру којом се сече, лако и ца се породи. Ради лакшег порођаја, у истом селу се сакупе суве гране (наберу

3. Душан Дрљача — Драгана Савковић, *Кућна заједница у Расинском селу Златари*, Етнолошки преглед бр. 11, Београд 1973, 143.

се „сучке“) и да јој се да баца „преко грбине у огањ“, и да каже: „Како ја девојка роди а ти жена не мож“.

Рада Јовановић из Штитара каже да се ради лакшег порођаја жена која се порађа ударала вратилом по крстима, па се онда „мушком страном“ вратила (део вратила од разбоја који није избушен) „тукне“ (удари) у горњи праг (довратак) и каже: „Ако си мушко, излази“; затим се удари у доњи праг „женском страном“ вратила (део од вратила који је избушен) и каже: „Ако си женско излази, не мучи мајку“. Да би се олакшао порођај, породићи дају да пије сурутку, тамо где се „подсипа“ сирипште. Сличних обичаја има у Златарима, Белијама (Расина).

У селима око Крушевца знало се за два положаја при порођају: стојећи и клечећи („сучке“), а у оба случаја тек рођено дете морало је да „такне земљу“ или да полежи на њој да би „добило снагу“ (Штитари, Дедина, Јасика, Рогавчина). Кад дете „изађе“, роди се, тада се каже: „Прихвати га света Богородице! Ти можеш, ти помози!“ (Штитари). У Дедини, по казивању Косаре Миленковић, која је до пре 15 година важила за веома вешту бабицу (породила је, по свом казивању, више од 100 жена), њена мајка, која је такође била бабица, порађала је жене „у оцаклији“, и то у чучећем положају, да дете најпре падне на земљу. Косара је жене порађала крај кревета.*

Кад се дете роди, „кад се добије“, Косара га прво „пушти да мало полежи на земљи“ или на некој конопљаној пелени или „черги“. Затим детету одсече пупак макама (док је њена маи секла секиром или ножем који није употребљаван за кување). У Пепељевцу се пупак секао српом да би дете било добар „жетвар“. У Штитарима се детету одмах одсече пупак ножем и веже црвеним концем. Пупак се чува са пупковима браће и сестара да би се боље слагали (Дедина, Јасика) или се ставља на родно дрво, да дете напредује (Пепељевац, Вучак). Дете се окупа хладном водом (Златари), не сме врућом „да не буде шарено ако је женско“ (казивач Кина Чикарић, 90 година). После купања, мажу га свињском масти препраном у девет вода. Децу су купали сваког дана до године дана. Дете се задоји десном сисом, и то на кућњем прагу да би било „деснак“, јер ако је „левак“ ђаволи владају њим, све му иде налево (Штитари).

Миљојка Врањанац, рођена у Пепељевцу (80 година), прича да је саму себе порађала и деца секла пупак секиром — да деца буду „остра ки секира на раду“. После порођаја није лежала, јер се стидела, пошто је у кући имала свекра и мужа

* Породиљу стави „на јастук да клекне“ и тада јој притиска стомак са два прста ниже пупка. Кад дете „деће да пође“, она ухвати жену и „добро је протресе да дете крене“. Ако и то не помогне, онда је она породиљу загревала топлим крпама.

који је био неколико година млађи од ње „па није ништа схватао.“

Да би се новорођенче заштитило од „ноћница“ и од „зли духови“ (Велики Шиљеговац), детету је до 40 дана над главом у колевци стајала метла, бели лук и босиљак, и заклањало светло да га не нападају „ноћнице“ (Текија, Јасика, Дедина). Оне сисају детету „сисићи“, те му отекну да чак потече и млеко. Зато матере деца, чак до шест месеци, мажу груди соком од белог лука. Као што се детиње пелене склањају пре мрака — (не сме да их „забе сунце“ да не би „ватало од очи“ — Јасика, Пепељевац, Дедина, Вучак, Белије, Велики Шиљеговац, Штитари), ни мајку не сме да „забе сунце напољу“, да „не нагази“. Ако мора да изађе напоље кад забе сунце, она ставља мараму за врат „под реклу“ (близу) да не изгуби млеко (Штитари, Рогавчина). Тамо где дете спава не сме да се види светло споља, да неко не „набаци плач“ детету. Поједине жене кад негде у даљини виде светло на нечијем прозору, а дете им плаче, кажу: „Иди тамо, онде светли светло. Мојем донеси мира и спавања“. Ако дете престане да плаче, наводно се ослободило набаченог плача. Жена којој је такође набачен плач, а неће да га шаље некоме ко има мало дете, брани се овако: узме дете, „њишне“ га према западу и каже:

Сунце залази за гору
 Мојем Ивице (име детета)
 Плач односи
 Мрак долази
 Мојем детету
 Сан доноси.“

Кад уђе у кућу, затвори врата задњим делом тела и не осврће се, нити с ким разговара.*

* Зорка Мијајловић, 67 година, из села Пепељевца, бранила је своју децу од „плача“ тако што је сама „испраћала плач“. Зато је заклањала светло замрачивањем прозора. Она каже, кад дете стално плаче и дану и ноћу, да му је неко „пратио плач“. Зато она увече уради следеће: узме дете у леву руку и у шаку исте руке пројино брашно, а десном руком „замешује колаче“. Кад замеси колаче, испече га на плотни. Кад је испечено, она узме дете и колаче, и где види светло или ватру, она у том правцу изговара следеће речи:

„Онде где оно огањ гори,
 Ту вила жени сина
 И зове мог Николу (име детета)
 Да иде у енђе.
 А ја недам Николу,
 Него праћам плач и колач.“

И кад то изговори, Зорка мане дететом ка оном светлу, заједно са колачетом, але не баца колаче. Тако уради још два пута, изговарајући басме и машући дететом и колачићем ка оном светлу. Кад трећи пут изговори наведену басму, онда баца колачић ка оном светлу и не осврће се више, него задњим делом (стражњицом) затвори врата и ни с ким не разговара. Тако Зорка и данас лечи децу из комшилука, а лечила је и своје унуке кад су били мали, кришом од кћери, која ради у Крушевцу као помоћни службеник у школи.

„Седмаче“, или „недонокче“ је дете које се роди пре времена. Чим се роди такво дете, замраче се просторије да нема „зрака“ светлости. Не износе га напоље; не износе се напоље ни детиње пелене „због намере“, и „због але“, ни мајчине ствари, до 40 дана. Дете се нормално окупа, али се вода не сме просипати. Зато се у предсобљу пробуши рупа и у ту рупу се просипа вода до 40 дана (Пепељевац). До 40 дана „не сме сунце да дохвати ни детиње пелене, да дете не би умрло“. Седмог или деветог дана доведу попа или кума да крсти дете, али се опет пази да „зрака не довати дете“. Кад прође 40 дана, „кумовска свећа се држи у цркви“ и чита му се „четерескиња“ (молитва). Та се свећа остави у цркви да изгори за здравље детета (Пепељевац).**

Опште је веровање да је новорођенче подложно уроцима, болестима, па је у свим испитиваним селима оно лежало крај огњишта од три до пет или седам дана. Поред главе су му стављали гребене са шиљцима окренутим у вис, ради одбране детета од злих порођајних демона. Стављани су и други апотропејски предмети: бели лук, катран, нож црногорац. Сви ти предмети су употребљавани у испитиваним селима око Крушевца. Од значаја је и повој, који је плетен од домаћег црвеног плетива. На почетку повоја је „поша“, која се ставља „под гушу“, испод саме браде детета. Без ње се дете не износи ван куће (Пепељевац). Поша је ваљкастог облика и на њој су пришивени следећи апотропеони: брада од белог лука, два рошчића од бубе јеленка, два пужића и једно чесно белог лука. У унутрашњост поше ставља се мало белог лука, трава „морач“ и корица „леба од прводонесене повојнице.“ Морач се ставља да дете „не даве морине“ (порођајни демони, Пепељевац, Јасика), кора хлеба од прводонесене повојнице, (као жртвени елемент „дрвина“), а бели лук, „против урока“. Без свега тога дете се у Пепељевцу не износи ван куће. Поред свих тих заштита, детету се, пре него што га изнесу, нагарави чело гаром од верига „да га не уроче“. Повој детету доноси мајка породиљина. Она доноси и пелене и повојницу, а ко-

** Сличан обичај је и у селу Текији, где је било рођено дете „недонокче“ у седмом месецу кога су мајка и свекрва чувале у овчјем руну и примењивале све забране са водом и пеленама као у Пепељевцу. У селу Великом Шиљеговцу су „недонокче“ стављали у вуну све док не зађе у девети месец. Оно се не износи из собе, „него се чува на оном месту где је“ (Благојевић Радомир, рођен 1911. године у Великом Шиљеговцу).

левку прави деда, мајчин отац, као и дубак. Тако је и у Јасици, Рогавчини и Велућу.

4. Повојница

Чим се дете роди, свуда се у околини Крушевца доносила „повојница“. Грехота је задоцнити са повојницом (Крушевац, Бивоље, Дедина, Текија), „задржаће се детету прошеници, сватови“. Неће се на време удати или оженити. Са повојницом доносе врло лепо шаран колач. На повојницу се ставља главица црног лука, да породиља има у изобиљу млека; затим, крупица соли, флаша вина, кошуљица за дете и друго.

Данас се повојница приређује „као свадба“, са званицама. Свира музика, доносе се поклони детету и мајци. Дође и по 300 званица.

Кад се Радмила Миљковић из Бивоља (рођена 1927. године) породила 1951. године, родила је сина код куће. Тада је био обичај да се повојница приреди сутрадан по рођењу. Њена свекрва је позвала жене. Дете је одмах стављено у колевку, а око њега је био бели лук и огризак од погаче, која је била прводонесена детету на повојницу. Кад је добила прву унuku, Р. Миљковић је пре него што је дете донесено из породилишта, пре заласка сунца, спремила погачу, пиле, сир, лук и со, и однела снаји у болницу. У Дедини се све то носи пре заласка сунца, али се повојница поновно приређује код куће.

Кад јој се родио унук, Р. Миљковић није носила „кравач“ у породилиште. Пошто је син од ње одељен, она није дала да унук носе у очеву кућу, него је донесен у дедину кућу, „јер бране мушку лозу“. Наиме, деда тада још није био „предао сину славу“, па су зато унук прво унели у очинску, односно дедину кућу. Том приликом су га сви даровали по обичају: прво деда новцем, баба „златом“ (дукатом), па стриц и стрина. Приређена је и повојница. Погачу су ломили отац и деда, а затим сви остали. Њу поједу и не сме да се износи из куће, да дете „не разноси“ из куће, па се из истих разлога тог дана ништа ни не износи (не позајмљује) из куће.

5. Крштење

Ако је дете „слабо“, болешљиво, родитељи журе да га што пре крсте, „да не умре некрштено“.

Кад се жени „не држе деца“, мења се кум (Пајковац, Темнић, Златари, Белије, Дедина). Дете се износи на пут, и ко га први нађе, прихвата се кумства (Велико Купце, Штитари, Златари, Падеж, Јасика). Кума дарују чарапама и кошуљом, а кум кумчету даје име: ако је мушко — Гвозден, Стојан, Ста-

нко, Вук, а женском Гвоздена, Стана, Стојана, Вучица, Живка — да остану у животу, (казивала Гвоздена Савковић, рођена 1934. године у Великом Купцу, Расина). Од Жујовић Данице из Читлука забележили смо да је њен отац, пошто се његовој мајци „нису држала деца“, носио златну минђушу. Чим се дете роди, одмах се спушта кроз оцак, на коленику од витла и онда му се пробуши уво, на које се окачи минђуша, која мора бити златна. Отац је ту минђушу морао да носи до краја живота, па је сњом и погинуо у првом светском рату. Тај се обичај више не одржава.

Данас се у свим приградским насељима у просеку скоро 90% деце рађа у болници, ређе код куће. У Пепељевцу, по евиденцији патронажне сестре, на 100 рођене деце умре 10% углавном кад се деца рађају код куће. Она већ седам година води статистичке податке о младим мајкама (од 1970. године). Растура пропагандни материјал и држи предавања у школи или дому културе о хигијени и нези деце, исхрани и другом. Просек деце у породицама у Пепељевцу је двоје. Слично је и у другим испитиваним насељима у околини Крушевца.

Постоји обичај, „шишаног кумства“. Тог дана се приреди ручак само за породицу. Кум на четири места маказама одсече кумчету косу, коју мати стави у восак и чува са дечјим пупковима, а један прамен ставља на родни калем да „дете напредује“. Кум даје детету капу на дар, а мајка кума дарује кошљулом и чарапама. То се ради пре него што дете напуни годину. У селу Читлуку то шишање не обавља кум него дете (братанче), које има оца и мајку, због здравља детета.

Док су у прошлости децу чувале мајка, баба или свекрва, данас су у селу Пепељевцу, Текији, Мачковцу, Глободеру отворена одељења за предшколску децу од 6 до 7 година, што су родитељи радо прихватили. Пре тога су многе младе мајке своју децу носиле у „љуљку“ на леђима кад иду на њиву и везивале за неко дрво „где је хлад“, док оне раде.

Пре другог светског рата у селима се није славио рођендан деци, него тек кад су се младе мајке почеле запошљавати у индустрији. Тај обичај су у селима први почели да уводе просветни радници. У Пепељевцу је Влајко Радовановић (93. године) 1979. године својим унукама купио лутке за рођендан, јер су биле добри ђаци: „Донеле су све петице. Својој деци нисам славио рођендан. Није било у обичају.“ И у Јасици пре рата нико није славио рођендан. То је био „градски обичај“. Док се у граду приређују „журеви“, игранке за рођендане, у овим селима то није обичај. Чак и многи покушаји да се тај обичај спроведе у живот, наилазе на отпор код старијих генерација, па чак и родитеља, без обзира на то што су то приградска насеља. Жур је још увек велика непознаница у селу. То је „мангупско“. Млађој деци ће се пре прославити рођен-

дан него старијој, али се постепено граница помера навише.

6. Адолесценција и обичаји увођења младића у зрело доба

Обичај „испраћаја у војску“ представља за родитеље част и понос, што имају сина стасалог за војску (Дедина). Нарочито се томе радују отац и деда. Момак који није способан за војску, по народном схватању, није способан ни за женидбу. Уз тај обичај није било неких нарочитих ритуала. Обично се скупе само чланови уже породице. Род није долазио. Приреди се скроман ручак. Војника дарују са мало новца, док му стрине, бабе и тетке донесу јабуку или грумен (коцку) шећера за пут, и то је све. Кашика, виљушка и евентуално нож, којима је војник (регрут) јео оног дана када је полазио у војску, мајка узме и задене на горњи праг (довратак), где остане до војниковог повратка „да се врати жив и здрав“ из војске (Вучак, Осредци на Копаонику, Себечевац у Расини). Било је још неких обичаја у вези са магијском заштитом војника. Када се нађе „једино зрно жита“ (кукурузно зрно), ваља га чувати, а кад неко пође у војску, то зрно му се „ушије негде у дреју“ (да га чува од погибије, „лушчаног зрна“ (Дворане, Пепељевац). Војнику се у исте сврхе ушива и тисово дрво, „изед од але“ и трава која остане под косом кад се коси, да војник остане жив (Рокци, подножје Жељина и Копаоника).

За војника и болеснике чувају се мрвице од бадњеданске вечере. Оне се војнику ушивају „у канице“ да га сачувају „од сваке мукe“. Са мрвицама се ушива и мало воска од славске свеће и зрно тамњана. То се ради и данас с тим што се уместо у тканице, ушива у поставу од одела (Вучак). На те апоетропеоне се нарочито пазило у време првог и другог светског рата, а и кад се одлазило на одслужење војног рока.

Посебан значај у оба светског рата, као моћан заштитник, јавља се ванбрачно дете, „копиљче“, „копиљак“. Треба узети понешто од копиљчета и ушити војнику у рубље, нарочито у део одеће који је „до њега“ (Рогавчина, Јасика, Пепељевац), „да га чува од метка“. Исти је случај и у селу Дедини. Војнику се ушивало у тканицу парче од славског колача и свеће, а кад се полазило у рат, ушивали су му „од копилчета парче“ „да бега од њега (војника) олово“, јер неће олово на копиљаци“.*

* Такав је случај био у Дедини, и пред овај рат. Нашли су „бачено копиљче“ (мртво ванбрачно дете) и сви су секли од њега по неки део. Ако нема умрлог детета копиљака, онда су живом секли нокте и ушивали у одело. Важило је само ако је било ванбрачно. У тим веровањима је важну улогу играо и „ујамак“ (оно што претекне од ткања, кад се скине са разбоја, село Дворане). Или кад се „навија и снује“

Данас се војник испраћа у војску „са званицама“. На појединим испраћајима учествује и по 200 до 300 људи, па и више (Дедина, Јасика, Вучак, Бивоље, Крушевац). За војника се сакупља углавном новац „на јабуку“, пије се „у славу“ и ломи колач (Дедина, Јасика, Стањево). Праве се огромне шатре за смештај гостију, где свира и музика. То се зове „испратница“ (Стањево, Александровац, Бивоље, Дедина, Јасика, Вучак, Себечевац, Читлук).**

Испратница траје најчешће један дан, уз свечани ручак. Нема разлике у томе да ли је момак (регрут) из града или из села. Једино што се у граду тада „не пије у славу“ за војника.

Свадбени обичаји

Највећа брига родитеља је да ожене сина или да удају кћер. Зато новорођенче на повојници пријатељи и родбина благосиљају: „Да бог да зелене венце дочекао“.⁴

У приградским насељима Крушевца у којима смо вршили истраживања постоје знатне разлике у свадбеним обичајима. Оне се могу најбоље уочити у два села: Пепељевцу — према Жупи, и Дедини — према Западној Морави и Расини, док су друга испитивана села слична или једном или другом селу, што ће се видети из описа обичаја.

1. Девојаштво и момковање

Према казивању Влајка Радовановића из Пепељевца, који сада има 93 године, девојчице и дечаци су се некада дружили скоро до 14. године, највише док су чували стоку у пепељевачком Кључу. Ту су дечаци играли клиса, а девојчице су училе да плегу чарапе. Ту су дечаци свирали у „свирајке“ од зове и почињали заједно са девојчицама да уче да играју кола. Чим девојчица „узме“ четрнаесту годину, већ се мислило да је „срамота“ да се виђа са дечацима, „момцима“, и да треба да се мисли о удаји, „да спрема дарове“ за свадбу.

при увођењу сновутка, па остане једна, две, три или више жица (Јасика). Тим концем не сме ништа да се ушњава војнику, јер неће моћи да побегне „од танета“ (Дворане, Рогавчина), „од олова“ (Јасика, Кукљин, Тољевац).

** У Себечевцу је мати хтела да ушњије сину војнику, као и оцу његовом кад је ишао у рат, „кукуруз јединче“, восак од славске свеће, бели лук који нема чешње, „јединца“, али се син побунио и није мајци то дозволио (завршио је средњу школу). Мати га је само закитила цветом и испратила. Не сме да се плаче (кука) кад се војник испраћа у војску, јер „не слуги на добро“.

4. Станоје Мијатовић, *Обичаји српског народа из Левча и Телнића*, СКА, књига I, Београд 1907, 6.

У Дедини су мањој женској деци плели „перчине“ низ леђа. Девојка је са 15 година већ чешљала косу у „перчине око главе“ и завијала мараму. То је био знак да може да иде на сабор. А кад почне у колу да игра до момка који јој се свиђа, скида мараму, а косу чешља на један перчин низ леђа, и стиче право да може, преко брата или неког од рода, да плати да води коло. Некада је сабор у Дедини одржаван на Видовдан. Када су Немци под Багдалом стрељали многе Дединчане на дан 28. јуна 1943. године, село је променило дан одржавања вашара и уместо Видовдана узело Св. Илију. У Дедини је током године било више сабора, и на више места: о Преображењу је био „у реке“, о св. Агатону у „Закићево“, код барутане. Вашари су били још на Благовести, на Малу госпојину, на Св. Илију. На сабору су се млади упознавали у колу, у игри, и тада, ако се неки „бегенишу“, ишли су на „оглед“, и то отац, мајка и девојка, састану се негде у граду. Ако су се бегенисали, а девојка је још и „мирадика“, погађали су се колико ће новаца дати отац уз девојку, која „руба“ да се кроји за девојку.

У Пепељевцу (према казивању Олге Јаковљевић, 66 година, а према белешкама Зорице Јаковљевић, етнолога млади су се виђали на саборима, а родитељи су им бирали супружнике. Најважније је било да је момак богат, а да је девојка миражника. Осим тога, гледало се и на то да је девојка снажна и да „може да подигне плуг“. Зато је сматрано да је најбоље доба за удају од 17 до 20 година. За момке је тај термин био до војске, док су се остали момци сматрали „престарели“, или „под маном“.

2. Прошевина. Брачни преговори

Некада су момкови родитељи плаћали за девојку: деди и баби (тасту и ташти) по дукат или онолико колико се „погоде“. То је остатак обичаја плаћања надокнаде из времена када је била уобичајена отмица девојака. Ако нема синова, родитељи би кћерки давали мираз и у земљи. (Кад се Косара удавала, дали су јој новац „300 банке“ и земљу, иако је отац имао синове (Дедина). Били су веома богати, а земља коју је добила била је доста удаљена од остале земље коју су поседовали).

После испита је „прошевина“. Момак поведе фамилију, а код девојке се спреми ручак. Момак понесе погачу, прасе, вино и ракију. У прошевини учествују: мати момкова, отац и други (до 30 људи). Кад стигну, девојачки род их дочека и смештају их за сто, где седају по старешинству. Момак и ње-

гови родитељи и најближа родбина воде са собом и музику — „штрумента“, „кланет“, бубањ и хармонику. Путем су певали.*

Путем се певају и друге песме, „на свадбачки глас“. Код девојачке се куће спрема вечера, а младожењини доносе прасе и „дар“. Кад поседају, послуже се кафом, водом и шећером, затим ракијом — љутом или шљивовицом. На „трећу ракију“ позове се девојка да је младожења дарује. Он јој даје паре, прстен, огледало и марамче, „црну пантљику“ (дукате) и ако још нешто купи. Девојка све који су дошли дарује: ћилими-ма, чергама, везеним чарапама, везеним чаршавима, тканица-ма („каницама“), кошуљама и гаћама. Свекру даје комплетан дар, а осталима понешто од наведеног. Сав дар који донесе младожења на прошевину девојци ставља на огледало (у Бивољу кажу „на таблу“). Млада све присутне окити „кићеним крпама“, (везеним пешкирима) и цвећем. „Прошеници“ остају у девојачкој кући до ујутру. Тада уговоре када ће бити „испит“. Обично је то било недељу дана пред свадбу и тај се испит назива „јабука“ (пита се: „Кад ћемо јабуку?“). Тада се пријатељи детаљно „испитају“ међусобно о свадби и о томе да ли ће поново бити даривања.

3. Свадба

Свадбе су одржаване недељом или четвртком. Водило се рачуна о томе да свадба не буде у посне дане и да буде ујесен, када се „прикупи берићет“. На то се гледало у свим испитиваним селима. На свадбу су позивани сви рођаци и комшије, „кићеном буклијом“. Њих је обично позивао сам домаћин. Најпре је звао старојка, па кума, девера, војводу, барјактара, младожењског момка. У Јасици су за кума ишли са музиком, као и у Дедини.

За старојка се обично бира мајчин брат, „ујац“. Његова жена је старосватица. Мајчина сестра је деверица. Момкова („момска“) фамилија даје девера, војводу, кума, „делибашу“.

* „Брегом шета прошена девојка,
Брегом шета па се огледује,
Сама своје лице бегенише.
— Авај, лице, авај, бриго моја!
Да ја знадем кој' ће драги љубит'
Да ја знадем да ће старо драго,
Да ја одем у Чемер планину,
Да наберем чемерике траве,
Да намажем своје бело лице,
Кад ме стане старо драго љубит'
Да му буде горко и чемерно.
Да ја знадем да ће младо драго,
Да ја купим меда и шећера,
Кад ме стане младо драго љубит'
Да му будем медна и шећерна.“

Старојко „води ред уза совру“ на свадби, „заповеда“, у споразуму са домаћином. Делибаша „слуша све“, „води ред, прави шалу, прима девојачке дарове“. Венчани кум је „крштени кум“, односно онај који је крстио младожењу. Он доноси највећи дар, пиће, част. Некада је највећи дар био кад донесе бакрач, а сада доноси телевизор, машину за прање рубља, или, чак, и машину за сушење рубља. Неке младожење данас окупљују своје другове, али се то избегава, да се не љуте стари кумови, а и родитељи. Младоженњски момак „седи у соври“ све док „не узме девојку“.

У Дедини се „саборњак“ правио „за мушку свадбу“. Саборњак се китио и у другим селима (Шанцу, Јасици, Гаглову, у селима у подножју Јастрепча, Здравину, Супици, Великом Шиљеговцу, Бољевцу). Саборњак се кити и данас у свим наведеним селима. За саборњак се у Дедини меси колач, односно погача од јаја и млека. На њој се ишарају неке границе. Она се не боцка босиљком. У Дедини колач меси девојка која има оца и мајку, док је у Текији месе петнаестогодишње девојчице (оне које су још „чисте“), које су „непорођене, нико се није из њих родио“.

У оба села колач се меси ујутру, и најпре се ставља проја, а затим пшенични хлеб, односно погача, и у то се стави грана од родног дрвета, „дрешња“, (трешња), „саборник“. У суботу се хлеб стави на дрвљаник на један пањ, и ту се окити дрво саборњак. Кити се црвеним јабукама, које се стављају на крају грана и на сам врх, а гране се обавијају позлаћеном и разнобојном хартијом и концима, на које се наниже црвено и бело зрневље кукуруза, на које ће сватови, при улазу у шатру, стављати новац (он ће припасти млади). У Пепељевцу, Вучаку, Мачковцу, Мешеву и другим селима, као и у Жупи, није се китио саборник.

Исте вечери, када се са кићења саборника враћају кућама, девојке певају и ову песму:

„Ој, радости, веселости,
Ту ми мајка сина жени,
Ту ми мајка ћери дава“.

У Текији, док се кити саборник увече на дрвљанику, девојке из момкове куће певају песму:

„Кићено борје, саборје.
Кој ми те, борје, китио?
Девојке су ме китиле.
Кићено небо звездама,
Кићено поље овцама,
Жени се брале Авраме,
Зове ми сеју на радос’;
„Доби ми сејо, на радос’!“
— Не могу, брале, Авраме,
Мушко ми чедо плачљиво,
Танко ми платно кидљиво“.

На дан уочи свадбе у Пепељевцу су одлазили за девојачку рубу, и то најближи рођаци без младожење. У подјастребачким селима то су „коморције“. Кад одлазе за рубу, певали су и песме. Једна од најпеванијих је била:

„Гором језди млади Радивоје,
Гором језди, гора му говори:
„Јеси л' жењет млади Радивоје?“
— Нисам жењет, ни' ћу да се женим,
Док не узмем Илишку девојку,
Јединицу међу девет браће“; итд.

Руба се превозила воловским колима. У Падежу су та кола била окићена цвећем и пепшкирима, као и волови око рогова. Код младине куће се мало одморе, послуже и почну да пакују њену робу. Обично дођу двоја-троја кола, према младином богатству. Руба се пакује тако да се све види. Биле су ту ткане сламарице од тежине, бојене у „чивиту“ и „комини“ од грочба, напуњене сламом, ткани јастуци, вунени гүбери, „черге“ и понеки ћилим. „Војвода“ је „плаћао рубу“.

Време поласка за девојку одређивало се зависно од удаљености села из кога се доводила девојка. Ишло се обично воловским колима. Успут се певало:

„Ајмо, брале, д' имо за девојку,
Преко воде, преко чарне горе,
Далеко су двори девојачки“.

Кад се младожења облачи за свадбу, певају му момачке девојке („енђе“):

„Излете соко из града,
Понесе књигу под крило,
Баци је оцу на крило.
Обукуј се, одевај се брале,
Све свилено руво неношено“.

Кад наилазе сватови, девојка гледа младожењу (из себе) „кроз узду“, кришом, да га „заузда“ да би био бољи према њој. Ако девојка има снахе, оне девојачким чарапама ударе младожењу кад улази у кућу. Кад сватови долазе по девојку, младожења и његов момак не улазе на капију, као остали гости, него „кроз плот“, „због чиња“. Чини прави неко из девојачке куће, да би „девојка владала момком“. Шурњаје „пипкају младожењу“ да би се „обрнуо, да више воли девојачки род, него свој“. Кад сватови уђу у двориште, девојка их погледа кроз сито да би били „сити с њом“ (задовољни њоме), или гледа момка кроз „мртвачки прстен“, да момак буде „мртав за њом и да не може без ње“.

Сватови се почасте, а девојка излази „на трећу ракију“. Изводи је брат. Тада јој се пева. Певају девојке из њене куће

(„инђе“): „Излетеше два бела голуба“, итд. Брат је одводи у „гостињску собу“ и предаје је деверу да је прстенује. Начин прстеновања исти је у свим испитиваним селима: „Опростите, благословите, да прстенујемо нашу снају. То се говори три пута. Невеста деверу преко рамена веже „крпу“, деверски пешкир, кошуљу и беле везене рукавице.

У Текији се још отпева и ова песма:

„Ели смо се заверили, миле, миле, (рефрен)
 Да не станеш до тубина,
 А ти стаде, руку даде,
 Туре руке у прстење,
 Туре ноге у папуче;
 Баци прстен иза врата,
 Бежи, миле, иза брата.

Сада се „ломи погача“ изнад младине главе („грабена погача“) и сви се за њу грабе да би се тако грабили момци за девојке.

Кад сватови девојку изведу из куће, брат је зовне да се окрене, да „личи дете на мајчин род“, да се „измеће на мајчину фамилију“.

Млада и младожења седе на ковчегу у коме се налази руба снашина, и иду према цркви, где ће се обавити венчање. Свештенику се носи плећка печења, боца ракије и вина.

Кад се сватови са невестом приближавају младожењиној кући, пева се:

„Да ли грми, ил' се земља тресе?
 Нити грми, нит' се земља тресе,
 Но то иду кићени сватови.“

Кад стигну код младожењине куће, снаши дају сито, а у њему „жито“ (зрневље кукуруза) и јабуку. Она жито баца на сватове и они се грабе да узму које зрно. Јабуком „вара“ сватове, а најчешће је баца младожењи. Та се јабука чува. Исти обичај је и у Јасици, Текији, Вучаку. Сито се баца на кућу и, ако се не задржи на крову, верује се да се „снаша неће задржати у тој кући“. Из истих разлога у Дедини сито баца војвода ако снаша не може „да добаца“. Снаша потом „баца три пута увис накоњче“ и љуби га, да би имала порода. Затим га дарује чарапама, а у Јасици и Дедини и кошуљицом.

Кад улази у кућу, снаша носи „под мишке“ по два хлеба и две чаше вина. То преда некој жени, и седа свекрви у крило. Свекрва је опасује својом тканицом, а војвода брзо сипа под њих воду и каже: „Улиша се снаша“. То се наводно радило да би се слагали у кући. Исти је обичај и у Дедини, Јасици, Шанцу, Текији, Гаглову, Мудраковцу, Вучаку. У Де-

дини, Јасици и Шанцу је млада солила лонце и „гледала у оџак“, а пред прагом су јој давали грумен шећера да поједе заједно са младожењом.

Сви ови обичаји у ствари имају симболично значење: невеста се магијским путем везује за „мужевљеве претке у породици, улази у нов дом, постајући делом нове породичне заједнице“.⁵

У Дедини стари сват ломи „саборник“, и тако се заврши свадба. По завршетку свадбе саборник се скине и баци на родно дрво да би младенци имали порода. То је обичај и у свим наведеним селима. Кад се поломи погача на којој је био саборник, старојко и сви присутни сватови се „шале“ са оним јабукама и крију их, али се не зна разлог овоме (Текија). Све до тренутка док се не изломи хлеб — „саборњак“, старојко је „старији од свих и може (у Текији) да ради шта хоће“, старији је и од домаћина. После овога чина његова власт престаје и он може да иде кући. Кад ломе саборњак, снаша се сагне и девојка која је прва замесила колач и старојко ломе јој саборњак над главом. Затим се сватови грабе да дохвате од њега. Цвеће са саборњака ставља се на калем, родно дрво, као и круна трешњевог дрвета саборника, и остаје ту за две године.

У Пепељевцу је мајка давала савете ћерки пре свадбе: да понесе коцку шећера на венчање и кад легне с младожењом да баци шећер преко њега да би му била слатка; кад легну, млада је настојала да она прва стави руку на њега да би је „боље слушао“. Замерало се ако се млада „много брани од младожење“, мада је требало да вешто гледа да се „не пода прву ноћ“ да би младожења „више чезнуо“.

Ако је била невина („чиста девојка“), свекрва је ујутру показивала кошуљу. У алексиначком поморављу се ова невестина кошуља „стави у сито и показује сватовима“.⁶ Сутрадан долазе „лббари“ и доносе поклоне. Сестра је снаши обавезно доносила корпицу са иглама и плетивом. У Златарима су то „иглари“. Трећи дан се узвраћала посета. Младожењин род и невеста ишли су у невестин род.

У Текији је одржаван још један врло архаичан обичај, који је такође саставни део свадбених обичаја. Наиме, на празник Младенце, невеста доведена у првој години иде у посету мајци. Она улази у кућу и мајка јој проспе џак са клубадима „да се лакше породи“. Данас на Младенце долазе гости

5. Видосава Николић, *Природа у веровањима у Сретечкој жупи*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. IX — X (1960—1961), Београд 1961, 124.

6. Драгослав Антонијевић, *Алексиначко поморавље*, САНУ, Српски етнографски зборник LXXXIII, Одељење друштвених наука, Живот и обичаји народни, књига 35, Београд 1971, 151.

младенцима и доносе им богате дарове, а они за званице приређују ручак.

Приликом склапања бракова водило се рачуна од сродству. До пре 50 година у селу Шанцу се нису узимали до шестог колена, а у Дедини су већ за пето колено питали попа да ли могу да склопе брак. Није ретко да се узму и од четвртог па и чак и трећег колена, што је изазивало велики отпор код старијих, па и код родитеља. Они који се „досестрима“ или „побратима“ не оробавају се. У Шанцу су се момци женили девојкама из свог села. То чине због гостију „да им не досађују“. Нису пазили ни да ли су им исте славе. У Стопањи (Западно Поморавље) до пре 50 година они који славе исту славу звали су се „робацима“, па ако се и узму за славу су месили два колача. У Штитарима се нису узимали „светојовановци“, као ни у Горњем Степошу (казивач Миленија Алексић, рођена 1915. године), а ни они који су славили Петковицу. Данас се о томе не води рачуна, а узимају се већ од четвртог колена. Гледало се на то да између момка и девојке не буде неке разлике у годинама. Младић треба да буде старији од девојке (мада је било изузетака као у Пепељевцу, где је Миљојка Врањанац — (80. година), — морала да се уда за момка доста млађег од себе, јер је била сироче, а он је имао само оца).

Девојку која нема родитеља често удаје брат. У Читлуку је удата Даница Жујковић (76. година, из Шанца) и за мираз јој је брат дао 5 000 динара, јер није имала дарове.

Добра удавача, према казивању Савке Филиповић (рођене 1914) из Гаглова, требало је да има доста дарова*.

* Она је изаткала, као девојка, „за сватовске коње 200 метара платна“, а 70 метара платна „за дарове“. Кад се удавала, спремила је 11 кошуља и девет пари рукавица за младожењу. Није се „давало парно — не ваља се“. Рукавице су се даривале деверу, а он их је на дан свадбе везивао око руке. Зато су се на њима плеле „плетенице“, које се споје и окаче око руке деверу. Девојка мора да припреми пешкире за: момка, кума, старог свата. Најважнији је у Гаглову кумовски пешкир и он мора да буде најлепше „искићен“, навезен и украшен шарама. Мирка Жујковић из Читлука (78 година) донела је младожењи у дар: кошуљу и чарапе, исто тако и свекрви, а куму кошуљу, чарапе и пешкир. Сукње се нису давале у дар („није био обичај“). У мираз је донела два ћилима, черге, чаршав и „куфер“ који није био шаран, (ковчег је увек ишаран).

Приликом предавања „части“ није се „прозивало“ шта ко даје на дар младима. Свекрва јој је била удовица, па није правила велику свадбу, а удала се у задругу, где је било доста заова. Кад је женила свог сина (рођеног 1929. године), Мирка је довела снаху са Златибора и обавила је све обичаје истим редом као и када се она удавала, иако јој је син завршио средњу школу. У Текији се и данас приликом предавања „части“ (поклона) „прозива“ шта је ко донео и то на захтев старијих.

Млада је, до пре 50 година на дан венчања, морала да има либаде, вео, венац, који се стављао преко феса. У Читлуку бунду није морала да има свака млада, него су је зајмиле за венчање. Када се Ста-

Занимљив је обичај довођења зета у девојачку кућу у Јасици. Ангелина живи са свекрвом, мужем и кћерком (немају „мушку лозу“ у кући). Кад је удавала кћер (рођену 1942. године правила је „женску свадбу“. Девојка је „седела“ код свог мужа 20 дана, па су онда прешли да живе у кући њене мајке. У Јасици и Дедини се веома поштује старо кумство. Ни млади неће без велике невоље да напуштају старо кумство. Мираз се и данас одржава.

Смрт и погребни обичаји

У приградским насељима Крушевца одржали су се многи архаични елементи обреда везаних за смрт и погребне обичаје, који се преносе с колена на колено, по упутству старијих, док млађи остају по страни и укључују се само пасивно, по жељи старијих и због поштовања покојника.

1) Предзнаци смрти

Још се верује да разни догађаји могу да предскажу нечију смрт.

У Пепељевцу сматрају да снови могу да предскажу смрт домаћинову (ако неко сања да се здрави са мртвима или кад сања да је упао у неку јаму). Неко из куће, по казивању Зоре Мијајловић из Пепељевца (70 година) умреће ако „пукне астал (прсне сам од себе) или ако му се „причује“ да га неко „викне по имену“, или ако „шкрипи даска о даску“. У Злата-

нојка Станисављевић из Бивоља удавала (1925. године), добила је бунду и либаде од брата у мираз, а на „таблу“ од младожење добила је фес. Сву ту ношњу почела је да носи од дана удаје.

Душан Трипковић, (рођен 1891. године) из Крушевца прича да је његова мајка добила прво либаде приликом удаје. Девојка није носила бареш, него га је добијала на дан свадбе.

Ношња младенаца у селима састојала се и од делова старе српске грађанске ношње. Млада је требало да има: либаде, фес са барешом, што је зависило од материјалних могућности, белу вунену завјачу (сукњу), а младожења је носио фермен и антерију, без чега се није могао венчати. Отац му је то набављао од мајстора абаџије. Ни у приградским насељима Крушевца није било изузетака. Млада је на ногама имала „штивлете“, које јој је девер обувао на свадби, а у селу Текији жене су носиле „лугмадинске“ опанке и чарапе. У Бивољу је био обичај да свекар и свекрва обуку стару српску грађанску ношњу: либаде, сукњу, блузу, мараму, фес са граном — кад се уводи снаха у кућу. По снаху су ишли и свекар и свекрва, и то у посебном фијакеру.

На Ваведење, све младе из Бивоља које су се удале пре Срећне одлазе са свекрвама у цркву Лазарицу, носећи беле „кумовске“ свеће. Обучене су у хаљине у којима су се венчале, али на главу не стављају вал, него само венац. Све се поређају у ред. Тада се одржи и служба, а оне запале свеће, које горе до краја службе. После тога их гасе и остављају у цркви. После тога оне стичу право да месе, а до тада је месила свекрва.

рима се сматра да ће неко умрети и ако чаша сама пукне („то је неко приказаније“), а такође кад се топи маст па је „шупља“.

И животиње могу да предскажу смрт у кући. Кад пас „подурлава“ умреће неко из те куће или ће се селити (Златари, Пепељевац). Кад кука „кукувија“, умреће домаћин, кад кокошка запева као петао, откине се чељаде „иде у његову кућу“; одели се, уда, или умре (Златари). У Пепељевцу ако кокошка запева као петао („пропева“), не ваља да се закоље него да се „прода у вароши на пијаци“ и да се он тог новца купи сапун и њиме опере нешто у кући. И кад кокошку поклопи корито само од себе, умреће неко (Златари).

Да ће болесник умрети познаје се по томе што „промењује лице“ — поцрни (Бивоље, Штитари, Јасика).

2. Знаци смрти. Припреме за укоп

Кад болесник почне тешко да дише и укућани виде да ће умрети, пале му свећу још за живота, али се свећа заклања да је болесник не види. Док он умире, мора да буде тишина да „не предвоји душу“ (Златари, Пепељевац, Вучак).

У прошлости су се старији припремали за смрт. (Пепељевац, Вучак, Јасика, Шанац). Спремало се одело кошуља, гаће, тканице („канице“) и капа, чарапе. Понеко је спремао и сандук, који је најчешће држан на тавану (Пепељевац). У Бачини (Темнић) видели смо самохрану старицу која је сандук држала у соби у којој спава. Многи сами праве сандук, и то најчешће од чамових дасака, које држе спремне на тавану. Одело које спремају за „укоп“ у Малим Купцима називају „укопница“.

Кад је човек болестан и почне да „дривића“ мртве, верује се да ће умрети. Пали му се свећа, а кад умре ставља му се у руку (Пепељевац), јер не ваља да умре без свеће — „повамшириће се“. Кад се примети да ће болесник умрети, односно да се „прибира“, у Бивољу сви присутни ћуте да не узнемире душу кад излази. Да је душа напустила болесника, управо да је изашла, познаје се по томе што болесник три пута „зевне“.

Ако се примети да болесник тешко умире, зову му попа да се исповеди (Златари) или га спусте на земљу (Пепељевац).

У Дедини, кад болесник умре, склоне огледало, преврну га или покрију. У свим приградским насељима отварају се прозори да изађе душа.

Чим болесник издахне, неко од најближих изађе и огласи смрт кукањем. Окупе се најближе комшије и рођаци и почну припреме за сахрану (Пепељевац, Вучак). Покојника у Пепељевцу купају три жене, ако је женско, а ако је мушко — купају га два мушкарца, али и нека старија жена.

У Великој Ломници кад умре женско, треба да је „бањају“ три жене. Снаха није смела „да бања“ (не сме нико из куће) а други могу, па ако је и „својта“ (род), (да не умре и тај за покојником).

Покојник се ставља на земљу па се влажном крпом пребрише с тим што „мора свуда да се такне“ (додирне), а крпа се после баци. Вода за купање се узме са чесме (текућа) а што претекне „расипе се на улицу, где протиче вода“. Ако је женско, покојницу облаче исте жене које су је купале, у чисто („тазе“) одело, и то оно што је она „за живота рекла“. Чешаљ којим су је чешљале стављају јој у сандук. Жене које купају и облаче покојницу укућани дарују („рекла“ (блуза) или „лице“ (материјал) да сашију блузе). Пешкири се дарују онима који су је изнели из куће, онима који су копали раку и ономе ко носи барјак. Жене које купају покојника спремају и све „грпезе“ (даће) за целу годину (Велика Ломница).

У Пепељевцу се бацају сви предмети који се употребљавају при купању. После купања, покојника стављају на кревет, или на земљу. У Јасици се покојнику у ковчег ставља ћилим, који се за то нарочито спрема, затим ћебе и бео чаршав. То се ради и данас у Вратарима. Преко руку покојника, које су прекрштене на грудима, ставља се пешкир. У руке му се ставља и новац, а најближа родбина даје чарапе да покојник „носи“ најмилијима на онај свет. Неке жене, осим пешкира, чарапа и новца, док је сандук још отворен, на гробљу стављају и кошуљу, говорећи: „Ево, мајко да се преобучеш, одавно си отишла“, јер и данас се верује да покојник живи на ономе свету“ (Јовановић Јевросима, 91 година и њена унука 28 година, Јасика, Бивоље).

Да се покојник не би „повампирио“, у Пепељевцу му се ставља глогово трње под нокте. Неки то раде и данас. Преко ноћи, а и дању, покојника чувају на смену. При томе се води рачуна да га не прескочи мачка, и ништа се не преноси — не додаје преко њега да се не би повампирио.*

Ако не „дредвоји душу“, тј. душа му не изађе, самртнику се тело не укочи, остане млитаво, лице му не пожути, већ остане лепо, као и кад је жив⁸ (Наупара, Штитари, Златари, Пепељевац, Вучак, Бивоље).

* У Наупарима је забележио учитељ Н. Ч. Алексић од Влајка Ракића (56 година) земљорадника из Наупаре, писменог и виђеног грађанина да се „дешава да душа неког умрлог не одлази на небо већ 40 дана лута по ваздуху, а после 40 дана та душа добије пихтијасто тело. За умрлог коме се то деси ми кажемо да се покварио — повампирио се. То је вампир⁷.

7. Н. Ч. Алексић, *Веровање у вампире*, Просветни преглед бр. 6, септембар 1931, крушевац, 95 — 96.

8. Наведено дело, 95 — 96.

У селу Великом Шиљеговцу, по причању Радомира Благојевића (рођен 1911. године), да се неко не би повампирео, „диглом шићком му прободу кожу“, и то још код куће. После сахране ставља се глогов трн на врата и у кревету у коме је спавао. Ако неко хоће да се повампире, он помодри. У Текији покојнику су иглом проваљивали пету да се не повампире. То раде и данас (Јана Цветковић, 65. година). У Дедини су покојника, да се не би повампирео, „боли глоговим трном за врат или га засецали маказама“. У истом селу, ако се неко повампире, узме се нешто његово (чарапа) „туре се неко каменче у њу и пребаци се преко воде и каже: „Иди преко воде да донесеш чарапу. Он поће и удави се у воду и више не досађује.“

У Наупарима, кад се чује да се неко повампирео и да је неке какву штету учинио, свака кућа набави траву „вампирачу“. Та трава је бодљикава, а и зими и лети је зелена. Та се трава ставља на врата кућа, воденица, штала, обора и др. да би се вампир, хватајући се за кваку, убо на трње те вампире, после чега би угнуо и пао би, та би се ту нашло за пуну врећу неке пихтијасте масе, остатак угнутог вампира⁹.

И у Бивољу се верује да кад човек умре да му се „душа вије 40 дана око куће и код најближе фамилије“. Кад душа „прође кроз кућу“, онда се „осети као неко хујање хладног ваздуха“ (казивач Радмила Миљковић, 57. година).

У Наупарима се верује да душа постоји кад људи и животиња. Душу даје и узима бог. Док је душа у човеку, човек је жив. Да душа не би узнемиравала укућане и после 40 дана, у Бивољу треба, пре него што се наврши 40 дана, урадити следеће: из пећи узети мало пепела, свећу и једну чашицу у које се стави зејтин и вино („кандило“) и коцка шећера. Све то се увече изнесе пред врата и то у време кад се мисли да нико више туда неће пролазити. Свећа и „кандило“ се запале. То се ради три дана узастопце, и то обавезно у уторак, среду и четвртак. Трећег дана, рано ујутру, пре сунца, све се то закопа под родно дрво (калем). Док се то ради не разговара се и не окреће се кад се одлази. После тога, верује се да душа више неће долазити овој кући, јер ако се то не уради „душа се навади и стално досађује укућанима“.

Мртвацу се у Пепељевцу везују уста, руке и ноге црвеним концем од домаћег плетива. На дан сахране се доносе свеће. Прекрсти се изнад главе и груди покојника и запали. Уз свећу се доноси цвеће и јабука, крушка. Ко је хтео да свом покојнику нешто пошаље, стављао је то мртвацу у сандук. Сахрана је била обично по подне, после 24 часа од смрти покојника. Слично је и у другим селима. Тако је и данас. Мртваца су износила четири човека. Изношен је ногама напред и

9. Наведено дело, 96.

водило се рачуна о томе да не додирне горњи праг (надвратак), јер се веровало да ће још неко из куће умрети. Мртавац је опеван пред кућом. Сандук се ставља на воловска кола и поворка је кретала. Данас то исто раде. На челу поворке је ишла жена која носи панаију на послужавнику (кувано жито — пшеница) затим је ношена крстача, барјак а за овима су ишли поп, ожалосћени (најближа фамилија) и сви остали. Раку копају три човека (лопата, ашов, мотика), на месту које је неко из куће оредио. Обично се сахрањује по фамилијама — зна се где се ко „копа“. Поред раке спуштају сандук са мртавцем да би се родбина опростила од њега. Сада му одреше уста, руке и ноге и све се стави у сандук. С обзиром на то да овај конац има изузетну мапијску моћ, он се чува и користи при утврђивању кривоклетства.

И у Јасици су покојнику везивали уста, ноге и руке, које му скрсте после купања, и кад га поп опева, онда онај ко је везао „сам одреши“. Затим се мртавац спусти у раку. Преко сандука се баца земља, што се и данас ради. Претходно се та земља пољуби и пребаци преко рамена, при чему се изговара: „Нек му је лака земља“. При повратку с гробља, перу се руке на реци или некој бари.

Кад се врате кући, чека их нека жена с лончетом, бакрачком и жаром у ватраљу („посипка“). Узму се два жара и баца се „један преко једног а други преко другог рамена“. У кући стоји старији човек, који држи у руци босиљак и каленицу (чанак) са водом. Он редом пошкropи сваког ко наиђе¹⁰. После тога се одмах седе за сто. У међувремену, жене које су остале код куће („комшике које нису ишле на гробље“) спремиле су све за „грпезу“. Почистиле су кућу, а ствари у којима је покојник умро, однеле су и бациле „на врзину“ да би се „очистили и заштитили од покојника“¹¹. И у Јасици жене брзо почисте кућу, а затим дође поп да опева и освети воду. Вода се просипала за мртавцем чим га изнесу из куће, а затим је доношена друга. То се ради и кад умре неко из комшилукa. Још се у Пепељевцу верује да ако неко умре не ваља да се оре седам дана — да се не преврће земља сахрањеноме. Не ваља ни да се тке, плете („не ваља ништа да се ради у руке за седам дана“). То важи и за умрле из родбине, али не важи ако је умро неко из комшилукa (Пепељевац, Белије — село у Расини).

У Пепељевцу, кад умре онај ко је био „сточник“ (бринуо се и чувао стоку), узму се трице и „облети се три пута око рuku умрлога“ да не би стока пропадала за њим. Трицама у којима горе свеће крми се стока. Тако се поступа и кад умре пчелар. Узме се шећер и скува сируп. Тај се сируп на исти

10. Драгослав Антонијевић, наведено дело, 157.

11. Слободан Зечевић, *Култ мртвих код Срба*, Београд 1982, 59.

начин „три пута облети око руку” пчелару, па се „тима поране пчеле од његових руку”. И у Дедини, кад неко умре, кроз везане руке му „протињу пченицу” коју после дају у храни стоци „за живот”, и то ујутру, првог дана после сахране.

Нарицање је познато. За покојником се „реди”. За старијим се много не „реди”, а за младима се много жали. Иако је текст нека импровизација, ипак се осећа стих у осмерцу, уз додатак „јао” или „куку”, или у десетерцу уз додатак „јао куку”. Из нарицања се често сазнаје од чега је умро болесник, где је лечен, кога оставља, шта су све чинили да га излече. Најтужнији су текстови кад умре млада мајка — ако оставља децу, за сином, кћери за мајком или за оцем. Наричање почиње од момента смрти до укопа. У повратку кући се не кука да не би још неко умро из куће. Тако је у свим селима у околини Крушевца у којима су вршена истраживања.

Кад умре „некрштено дете (у Пепељешћу, Јасици, Бивољу и др.), не „копа се у гробље”. Дете се окупа, лепо повије, изнесу га у подне и закопају под родно дрво, да би жена којој је дете умрло „опет родила”. И у Сталаћу се некрштено дете сахрањује под родним дрветом.

У Бивољу, дете које се роди мртво, у осмом месецу (Р. Миљковић, 57. година) или умре некрштено, не сахрањују у гробљу него на свом имању, и то под родним дрветом, најчешће шљивом. То обично уради свекрва или нека старија жена из комшилука. Дете се лепо повије, као да је живо, али се не купа, а затим га свекрва однесе под родно дрво и закопа. Слично је и у селу Тољевцу (Темнић). Кад умре некрштено дете не сахрањују га у гробљу, већ на свом имању, „под родни калем”, или у шумици поред сеоског гробља. Обично се стави једна дапчича одоздо, а друга одозго, а ређе неко направи сандучић. Том детету на задушнице пале свећу, али не говоре „бог да му душу прости”, него ћуте.

У Јасици, по причању Савке Маринковић, (78 година) кад неко хоће да „жени учини да више не роди”, треба да „кад дете самре” (умре) приликом сахране „секне” дете, повуче према крстачи, да нико не види. Да би се то спречило, треба да „дете раскопа” узме кости и опере их, па да се „жена обања у тој води”, да би опет родила.

3. Трпезе (даће)

Прва трпеза је уствари погребна вечера и она се даје по повратку с гробља (Пепељевац, Јасика, Дедина, Читлук, Ракља, Вучак).

На сто се износи панаија, две чаше вина и две свеће за покој душе, а једна за здраве, која иде са поскурима (три), кољиво и задушнице, које се ставе у сито. У сито се ставе

прво поскури, па кољиво и на врху задушнице. Један од старијих људи први почиње да пије за покој душе: узме обе свеће у руке и чашу вина и пије: „Ову чашу вина пијемо за покој душе (Петру) покојнику.“ Најпре љуби свећу и даје је првome до себе, а другу свећу да другом, коме даје и другу чашу вина, тако да их додају и с једне и с друге стране (на лево и на десно). Кад сви пију, опет се додаје напред свећа с једне стране, а вино с друге стране, тако да то опет дође до оног ко је прво пио. Тада он каже: „Оно смо пили за покој душе, а ово пијемо за „испод покој душе“, и наздрави оном до себе. Свеће на лепе на ивицу сита и све погоре. Кад се заврши „за покој душе“, онда онај који је почео да пије, узме поскуре и да их домаћици или неком другом из куће. После тога сви из куће поседају и кад буде „на трећу ракију“ дели се свакоме кољиво и поскури. То дели домаћица и свако мора одмах да их поједе. Пре него што их подели, она пољуби поскур и даје га. После свега почиње вечера. Сви наведени обичаји се строго одржавају, а старији воде рачуна да се шта не прескочи.

После вечере свако оде својој кући. Кад се сви разиђу, на месту где је покојник спавао стави се парче хлеба, со, шећер, чаша вина, чаша воде и свећа, која треба да гори. То тако треба оставити до јутра, а ујутру се одлази на гробље, на прво јутрење и све се то понесе. Вином се преспе гроб, а парче хлеба, шећер и со остави се на гробу. Све то се ставља три јутра, и сва три јутра износи на гроб. На месту где је покојник спавао закупа се ексер. То се ради ако се покојник врати да види шта има да једе од остављених понуда. Следеће даће у Пепељевцу су: прва субота, четрдесет дана, пола године, година. Гробље касније посећују и на задушнице, којих има троје: митровске, троичке и Велике задушнице*.

* У Великој Ломници је редослед трпеза исти као у Пепељевцу: сахрана, три јутрења, прва субота, четрдесет дана, а уочи сваке недеље до четрдесет дана иду на гробље. После четрдесет дана уочи сваког празника одлази се на гробље. У Великој Ломници даје се пет трпеза. Кад је сахрана у суботу, онда се даје и прва трпеза, тако да се једна трпеза смањи. И овде је троје задушница. На задушнице се иде петком и зато су посне. Обавезно се износи риба, паприка пуњена луком и пиринчем и пасуљ. И у Дедини се иде на задушнице петком. И они имају троје задушница. Ако неко у том селу умре три дана пре суботе, иду на јутрење, а кад умре два дана пред суботу, онда му само каде гроб — пресипају вином гроб у јутро, а кад је после суботе, онда му дају нормално суботу и три јутра. Одлази само фамилија из куће — пет до шест а из села и до 20 људи. После тога се даје четрдесет дана. До четрдесет дана се иде сваке суботе на гробље. Уочи 40 дана једна субота се „прегреша“, због живих. Прегрешују (прескоче) и уочи свеца — кад дају трпезу. Такође и уочи године.

У Дедини се трпеза даје на три, пет, седам и девет дана, да само буде непарно даје се на шест месеци — на три дана пре, за годину се трпеза даје на седам дана раније, а ако је на седам дана тр-

На задушнице се месе колачи од пшеничног брашна: „поскурице“ и „крсници“. Поскурице су, као и свуда, четвртастог облика, са отиском поскурника на средини (Пепељевац, Јасика, Велика Ломница). Крсник је у облику правоугаоника са развученим угловима — неправилног крста са отиском поскурника на средини. (Дедина, Велика Ломница, Јасика, Пепељевац, Читлук).

Као у Јасици, и у Дедини се за сваку трпезу спрема кољиво и месе поскурице. Кољиво је у Дедини у облику полумесеца, а у Јасици слично коњској копити. У Дедини се на прву суботу ставља један отисак с поскурником на кољиво, на четрдесет дана два, на шест месеци три и на годишњицу се стави четири отиска. После тога кољиво се више не меси. У кући из које је покојник месе и кувају жене из комшилукa. Најпре се умесе колачи за живе; ти колачи су округли, обично без отиска поскурником, а треба да „обићу (окусе) сви из куће“. У Великој Ломници задушнице, кољиво и крстове меси најстарија жена од три жене које су купале покојницу. На „живи“ колач се стављају само убоди босиљком и њих прво умеси. Јана Гајић, (50 година), меси само 13 задушница и девет крсника за задушнице. За вечеру се свакој жени даје по једна задушница, а мушкарцу крст. Такође и за гробље.*

У овим селима постоји обичај да родбина поставља барјак на гроб до 40 дана обавезно. У току прве године подигне се надгробни споменик. Старији споменици су били од беловодског пешчара, а радили су их претежно каменоресци из Крвавице и Беле Воде.

Пепељевац има два гробља: у Горњој и Доњој мали. Остала села имају по једно гробље, док је у Јасици једно гробље у коме се сахрањују и мештани из села Велике Крушевице.

пеза, онда се на девет даје годишња. На гробље се излази сваке суботе. Имају четири убичајене трпезе: у прву суботу, на четрдесет дана, трећа на шест месеци и четврта на годину дана.

* У Јасици се три јутра одлази на гробље, затим у прву суботу (ако је покојник умро у петак, даје му се прва субота, а ако је умро у суботу или недељу — прва субота је у следећу суботу, па пола године и година. До 40 дана гробље се посећује сваке суботе, а после тога — уочи сваког празника. Имају троје задушница. Тада се на гробље иде петком по подне у два сата.

У свим селима која смо испитивали стављала су се цела зрна куване пшенице за панаију, а данас се мељу на машини. У Јасици се панаија ставља у тањир, а преко ње се направи крст од шећера.

У Читлуку се за 40 дана пали 40 свећа и носи 40 поскурника на гробље. У Бивољу се кољиво меси и данас. Износи се и панаија.

Новодосељени становници, Срби са Косова, који су у Дедину почели да се насељавају пре 20 година у место звано „Лугови“, кад неко умре дају трпезу, али не носе ништа — само цвеће. Сваке суботе одлазе на гробље.

Распрострањен је обичај да се на Видовдан даје помен изгинулим у оба светска рата. Тај помен се одржава сваке године у цркви Лазарици. Такав помен одржава се и у Вучаку јер село има своју цркву.

Завршна разматрања

При обради веровања и обичаја из породичног циклуса, настојали смо да сакупимо и опишемо што више најстаријих слојева и рудименте обичаја, као и да их прикажемо онако како их народ објашњава, с обзиром на то да се већ ради монографска студија *Етнографске одлике крушевачког краја*. Колико је било могућно, указало се и на новије елементе појединих обичаја. (на пример слављење рођендана, које је новијег датума). Обичај испраћаја војника очигледно је добило нови садржај (доминира економска моћ појединих породица) али има и такмичарски карактер и одражава престиж потрошачког менталитета.

Припремање „повојнице“ за новорођенче је сличног карактера. Позива се велики број људи, али не само из села него и из града, са радног места. Доводи се и музика „са појачалом“, закупује шатор за 200 и 300 људи, тако да се цело село провесели и чује колико су „они решили да потроше“.

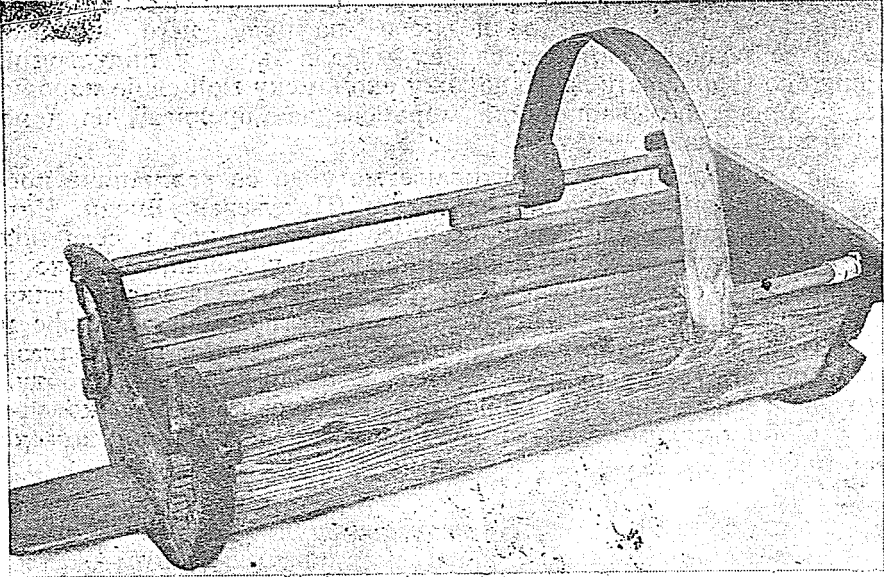
Кад је реч о свадби, редослед обичаја се и данас одржава: просидба—веридба, свадба и долазак младињих гостију. У селима у којима се кити саборник, „то је старојкова жеља“. Одржао се и обичај да млада баца жито из сита на сватове, и јабуку, као и подизање наконџета. Сви обичаји који су повезани са давањем новца још се одржавају: давање новца на јабуку и на погачу (чак и на три погаче), стављање новца на саборник. Редуцирањем многих обичаја, свадба се свела на један дан: по девојку се иде ујутру, до подне је регистрација и венчање у цркви, затим ручак, а истог дана долазе младињини гости. Пошто се данас склапају бракови вољом младих, не изоставља се ни њихова жеља за престижом. Води се рачуна о томе колико је лимузина дошло на свадбу, одакле је „музика“, као и шта је млада донела и шта су младенци добили. Прерачунава се колико ће младожењин отац потрошити за свадбу, али и рачуна унапред да ће више добити него што ће да утроши, јер „све има своје“.

Границе за удају су се помериле, тако да се данас девојке из приградских села удају врло младе ако остају на имању, чак и чим изађу из осмогодишње школе, а момци жене и у 27. или 28. години.

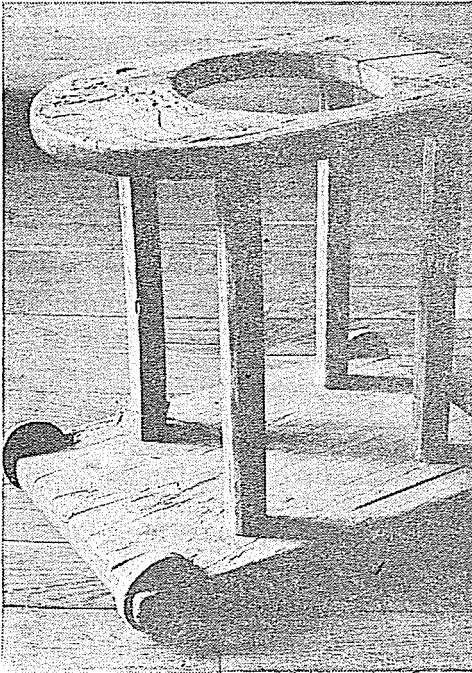
У погребним обичајима највише је очуван континуитет из ранијих времена. Мало се шта променило. Одржавају се све даће, задушнице и обичаји око покојника, али су настале промене у вези са изношењем хране и пића. Све више се

уобичајава да се на гробље износе велике количине хране и разноврсна јела. Више се не носи „на руке“ него колима. Иако је велики број запослених младих људи у индустрији, тешко се уздржавају да не покажу економску моћ своје породице, јер на трпези покојника мора све да „дрелива“, па и по цену задуживања.

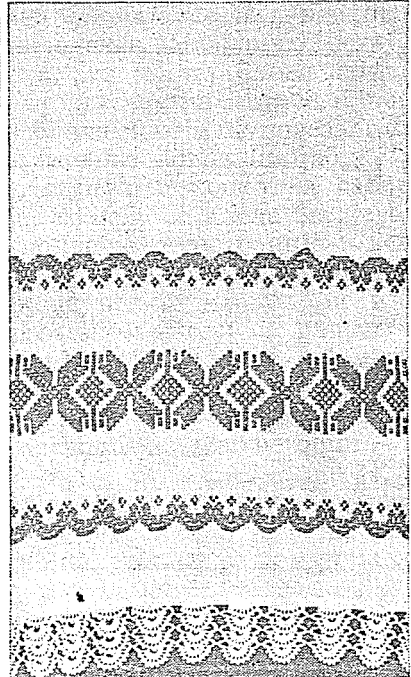
Села изабрана за испитивање могу да се разграниче према утицајима на села према Жупи (Пепељевац, Вучак, Читлук), села према Јастрепцу (Текије, Гаглово), као и села под утицајем становника са Копаоника, како у обичајима тако и у народном стваралаштву. То се највише огледа у свадбеним обичајима („саборник“, певање свадбених песама), а такође и у погребним обичајима (задушнице, када највећи број одлази на гробље у петак, а само у Пепељевцу и Вучаку у суботу). Уочава се и разлика у облику кољива. У свим селима кољиво је у облику полумесеца, осим у Јасици, где је у облику коњске потковице.

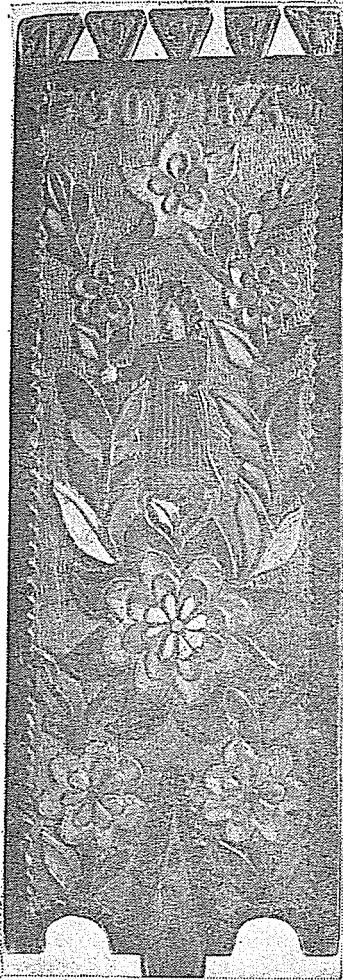
Колевка

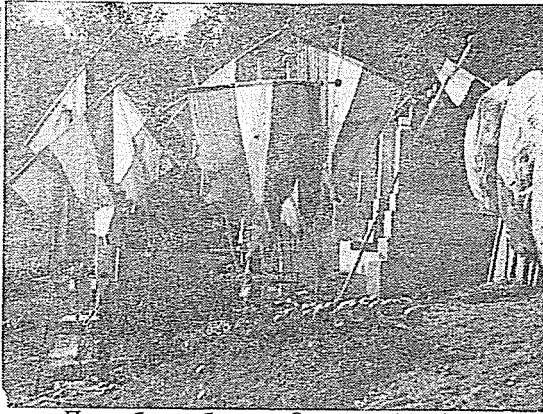
Дубак

„Поша“ (на повоју)

Преслица
обележје на надгробном
споменику

Погребни обреди: Заставе (барјаци
на гробовима

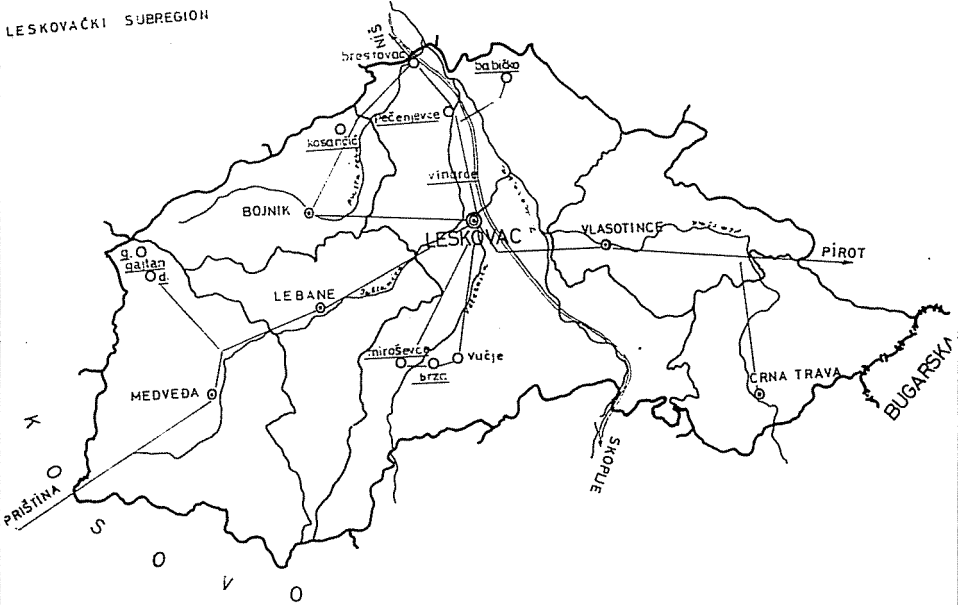

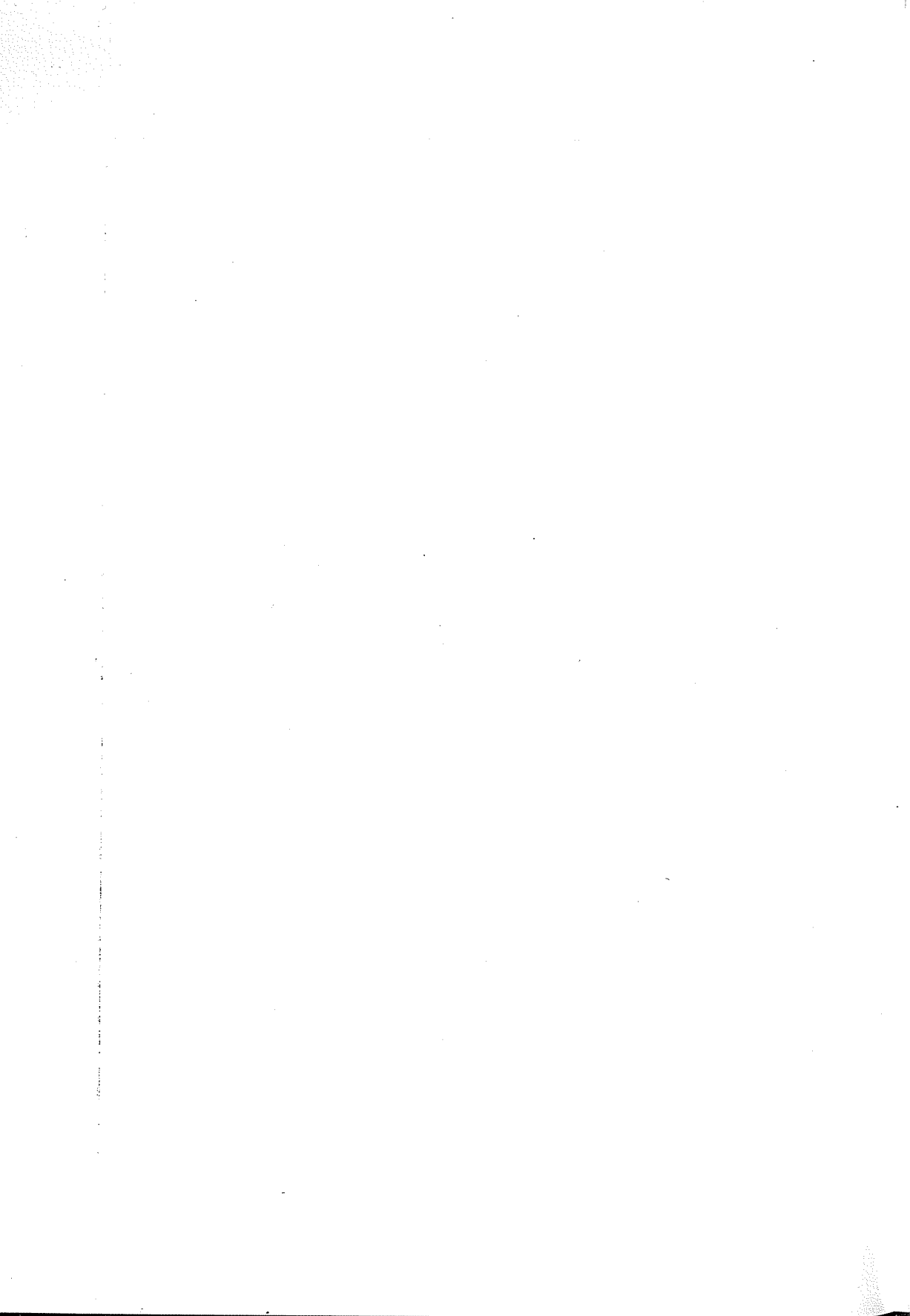
Данашње објављивање (оглашавање)
смрти у породици

Н. З. Прилози су из фототеке Етнографске збирке Народног музеја у Крушевцу.

LESKOVAČKI SUBREGION

Витомир МАРИНКОВИЋ

ОСНОВНЕ АНТРОПОГЕОГРАФСKE И ЕТНОДЕМОГРАФСKE ОДЛИКЕ ПРИГРАДСКИХ И ДРУГИХ СЕЛА У ОКОЛИНИ ЛЕСКОВЦА

Испитивана сеоска насеља Бабичко, Брза, Винарце, Мирошевце, Доњи и Горњи Гајтан и Косанчић припадају Јужноморавској регионалној заједници, која је 1975. године настала закључивањем Друштвеног договора о удруживању општина у међуопштинску регионалну заједницу.

У Јужноморавској регионалној заједници географски и економски могу се јасно издвојити два субрегиона: јужни — врањски, који обухвата општине: Босилеград, Бујановац, Владичан Хан, Прешево, Сурдулицу, Трговиште и Врање (центар Врање) и северни — лесковачки, са општинама: Лебане, Бојник, Медвеђа, Власотинце, Црна Трава и Лесковац (центар Лесковац).

Насеља Бабичко, Брза, Винарце, Мирошевце, Печењевце, Доњи Гајтан, Горњи Гајтан и Косанчић налазе се у лесковачком субрегиону који се налази у југоисточној Србији, а у односу на друге делове републике заузима периферни положај. Међутим, с обзиром на то да се налази између централне Србије и САП Косова, а јужно од Врања и СР Македоније, а да средином територије, Лесковачком и Грделичком клисуром, у правцу север—југ, у дужини од 50 km пролази Ауто-пут братства и јединства и главна железничка магистрала Београд—Атина, ово подручје има веома повољан положај. Саобраћајној повезаности умногоме доприноси Ауто-пут братства и јединства и железничка пруга, што чини окосницу друмског и железничког саобраћаја лесковачког субрегиона.

Ауто-пут братства и јединства спаја поједине делове подручја у јединствену целину, спаја их са осталом мрежом југословенских путева и чини овај субрегион приступачним другим економско-географским регионима. Са западне стране субрегиона, пут од Приштине преко Орлана, Тулара, Лебана и Лесковца, спаја се са главном магистралом. Са источне стране такође је веома значајан пут од Пирота, преко Бабушнице, Свођа и Власотинаца, до ауто-пута.

Значајну улогу у саобраћајној повезаности има и главна железничка пруга истог правца пружања као и ауто-пут. Њоме се остварује веза са севером и југом, преко железничких станица Брестовац, Лесковац, Грделица и Предејане. То је ис-

товремено и једина железничка траса у овом субрегиону. Многи уздужни и попречни путеви повезани са главним друмским и железничким саобраћајницама омогућавају лако повезивање са другим територијама и економски развијенијим подручјима.

Лесковачки субрегион је испресецан већим и мањим речним токовима: Јужном Моравом, Ветерницом, Јабланицом, Пустом реком и Власином и на тај начин издељен на пространа међуречја. Ти речни токови су оријентисани према дну Лесковачке котлине и највећем речном току Јужној Морави.

У читавом лесковачком субрегиону посебно се истиче Лесковачка котлина, пространа равница са мирном пластиком од 204 — 400 m надморске висине. Са запада је оивичена планином Радан, Пасјачом и брдима јабланичког масива, са југа Кукавицом и њеним оградима; са истока су Крушевица, Бабичка гора и Селичевица. Према северу отворена је ка Нишком пољу. Лесковачком субрегиону, поред општине Лесковац, припадају још и општине Власотинце, Црна Трава, Бојник, Лебане и Медвеђа, а општини Лесковац насеља: Бабичко, Брза, Винарце, Мирошевце и Печењевце; општини Медвеђа: Доњи Гајтан и Горњи Гајтан, а општини Бојник — Косанчић.

ЛЕСКОВАЦ, ЦЕНТРАЛНО НАСЕЉЕ СУБРЕГИОНА

Лесковац се као насеље први пут помиње у XI веку, а као град — 1395. године. Турски извори у XV и XVI веку помињу Лесковац као варошицу али, с обзиром на то да се налази на важним раскрсницама трговачких путева већ се истиче као већи привредни центар, пре свега трговачки, са познатим вапшарима.

Ослобођен је од Турака 9. септембра 1877. године. Интензивно почиње да се развија после изградње железничке пруге 1886. године. Зачетак индустрије (текстилне) везан је за 1884. годину у селу Стројковцу, кад је почела производња гајтана. Између два светска рата брзо се развија као индустријски центар, тако да остварује више од једне трећине југословенске производње текстила. Упоредо са развојем индустрије јачала је и радничка класа и раднички покрет у Лесковцу. Познат је по многим штрајковима радника из разних грана привреде. Године 1920. добија комунистичку општину. Током другог светског рата је бомбардован и претрпео је велике штете у људству и материјалу. Године 1941. комунисти овог краја спремно су дочекали устанак, тако да је већ у августу формиран први партизански одред, а затим и остали одреди који су касније прерасли у бригаде и дивизије. Лесковац је ослобођен 11. октобра 1944. године.

Лесковац је скоро увек био центар не само субрегиона већ и ширег подручја југа Србије. Зато дајемо само неке податке о расту Лесковца као градског насеља.

Година	Број становника
1884.	10 870
1900.	13 132
1910.	14 438
1921.	13 702
1931.	17 632
1948.	20 913
1953.	24 553
1961.	34 396
1971.	45 478
1981.	56 145

И поред тога што је све до другог светског рата спадао у ред већих градова Србије и представљао не само административни већ и привредни центар, раст становништва у Лесковцу је све до 1948. године био доста успорен. Од 1884. до 1948. године (за 64 године) једва да је удвостручио своје становништво, а од 1948. до 1981. године (за 33 године) у послератном периоду број становника се повећао за скоро три пута. Од 1953. до 1981. године Лесковац се просечно повећавао за више од 1000 становника годишње, што није резултат само природног већ и механичког прираштаја.

Према попису из 1971. године утврђено је да је 48% становништва аутохотно, 16% су досељеници из насеља лесковачке општине, из других општина СР Србије 31%, и из других република 5%. Карактеристично је да се у Лесковац највише досељавало између 1953. и 1960. и од 1961. до 1971. године.

У Лесковцу живе припадници 23 народа и народности; становништво је, међутим, доста хомогено (88% укупног становништва чине Срби).

Као центар општине, субрегиона и Јужноморавске регионалне заједнице, Лесковац данас има утицај све докле допире саобраћајнице којим се крећу људи, роба, капитал, а према њему — сировине и производи приградске привреде. Лесковац привлачи људе са села због запослења, школовања, лечења, пијаце итд.

Растом Лесковца, као градског насеља јачале су и поједине његове функције које врши у овом субрегиону. Територија захвата око 100 km на релацији Црна Трава — Сијарињска Бања, док је на релацији Брестовац — Предејане, која је увек била упућена према Лесковцу, нешто краћа.

Према томе, сфера утицаја Лесковца представља чврсту и стабилну целину. Субрегионални утицај Лесковца у сливови-

ма Јабланице, Ветернице, Власине, Пусте реке и једног дела Јужне Мораве веома је јак. Он је око себе изградио чврсту економско-географску целину. Позната је његова ранија улога као среског центра, а и његова садашња улога као центра заједнице 13 општина; у неким својим функцијама његов утицај се осећа и у општинама других региона.

Управо због тога што се лесковачки субрегион налази на повољним саобраћајницама које пролазе долином Јужне Мораве, све више се осећа утицај и других центара: Ниша, Скопља, Београда. Та чињеница се у даљем развоју Лесковца и субрегиона мора имати на уму, а то нам потврђују резултати задњих пописа из 1981. године, када је јужноморавски регион изгубио више од 35000 становника.

БРОЈЧАНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА И ДОМАЋИНСТАВА

За насеља која су предмет посматрања у овом раду укупни развој популације веома је важан показатељ за оцену савремених друштвено-економских прилика и планирања демографског развоја. Промене које су се догађале у демографском развоју морале су се одразити и на начин живљења, па су самим тим утицале и на промене у народној култури. Могућност примене статистичке анализе је утолико мања уколико се ради о мањој маси посматрања. С обзиром на карактер и циљ рада, приказ укупних кретања становништва и домаћинства по насељима, према пописима из 1948, 1953, 1961, 1971. године и претходних резултата из 1981. године, доста је реалан, јер се за период од 33 године могу уочити промене.

Из табеле 1 види се кретање броја становника и домаћинства у периоду од 1948. до 1981. године. Подаци из табеле 1 показују да раст становништва и домаћинства није био подједнак и равномеран. Они указују на карактеристичне године и периоде у којима су настале промене у бројном стању становништва и домаћинства.

У периоду од 1948. до 1953. године уочава се да бројчано расте становништво Брзе, Винарца, Мирошевца, Печењевца, Доњег Гајтана, Горњег Гајтана и Косанчића, а да највећи индекс раста има Доњи Гајтан (119,6%). Само насеље Бабичко показује опадање броја становника (индекс 99,8%).

У периоду између 1953. и 1961. године од осам насеља бројчано расту Брза, Винарце, Мирошевце, Печењевце: међутим тај раст није велики.

Као и у Бабичком, у Доњем Гајтану, Горњем Гајтану и Косанчићу становништво опада: највеће опадање становништва показује Горњи Гајтан (84,4%).

Табела 1

СТАНОВНИШТВО ПРЕМА ПОПИСУ

Насеље	1948.	1953.	Индекс		1961.	Индекс		1971.	Индекс		1981.	Индекс	1981.
			1948.	1953.	1961.	1961.	1971.	1971.	1971.	1971.	1981.	1971.	1948.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11			
1. Бабичко	1626	1623	99,81	1518	93,5	1258	82,9	968	77,0	59,53%			
2. Брза	956	1035	108,3	1115	107,7	1180	105,8	1238	105,0	129,49%			
3. Винарце	2179	2247	103,1	2414	107,4	2796	115,8	3009	107,6	138,09%			
4. Миропевце	1021	1061	103,9	1121	105,6	1150	102,6	1143	99,4	111,94%			
5. Печењевце	1846	1981	107,3	2136	107,8	2088	97,7	2066	99,0	111,91%			
6. Доњи Гајтан	489	585	119,6	526	89,9	389	73,9	310	79,7	63,39%			
7. Горњи Гајтан	560	578	103,2	490	84,8	302	61,6	163	54,0	29,10%			
8. Косанчић	681	707	103,8	674	95,3	615	91,2	533	86,7	78,26%			

У периоду од 1961. до 1971. године број становника расте само у Брзи, Винарцу и Мирошевцу, а Винарце је са највећим индексом раста (115,8%). Сва остала насеља показују опадање, а највеће Горњи Гајтан (61,6%).

Такво кретање становништва у овим насељима наставља се и надаље у периоду од 1971. до 1981. године, што се види и из последњег пописа 1981. године. Само Брза и Винарце бројчано расту, док остала села губе део становништва.

Ако се, пак, посматра кретање становништва у периоду од 1948. до 1981. године уочава се да највећи индекс раста (138%) има насеље Винарце, затим Брза, Мирошевце и Печењевце. Остала насеља показују опадање становништва. Највећа депопулација је у Горњем Гајтану (29,1%), затим у Бабичком (59,5%), Доњем Гајтану (63,3%) и Косанчићу (78,2%).

Анализирањем табеле 2 становништво у апсолутним бројевима за читав период од 1948. до 1981. године, јасно се види какво је било кретање становништва. Винарце је добило 830 становника (просечно годишње 25,15), Брза 282 (8,5 годишње). Печењевце је добило 220 (6,6 становника годишње) док је Мирошевце порасло за 122 становника (просечно 19,9% годишње), Горњи Гајтан за 397 становника (12 годишње), Доњи Гајтан за 188 становника (5,7 годишње), а Косанчић је опао за 148 становника (4,4 просечно годишње).

Може се закључити да је до пораста броја становника у насељима Винарцу, Брзи, Печењевцу и Мирошевцу дошло пре свега због тога што се налазе у непосредној близини Лесковца (Винарце и Печењевце), Брза у близини Вучја, и што сва та насеља имају повољан географски положај у односу на град и добро су повезана саобраћајем са центром. Досељаваном становништву у њима пружиле су се и одређене могућности за запошљавање у Лесковцу и Вучју.

Разлог за опадање становништва у Бабичком, Доњем и Горњем Гајтану треба тражити пре свега у томе што су то углавном насеља која се налазе у брдско-планинском подручју, удаљена од главних саобраћајница и града и што су изложена миграционим кретањима и миграцијом радне снаге на релацији село — град.

Анализом пак, података о броју домаћинства (табела 3) уочава се њихова општа тенденција бржег раста у односу на број становништва, а пре свега услед смањења и просечне величине домаћинства.

У периоду од 1948. до 1953. године у свим насељима је повећан број домаћинства, а највећи индекс раста има Печењевце (120,8%). У Бабичком, у коме је у том периоду опао број становника (99,8%), број домаћинства расте, са индексом 104,3.

У пописном периоду између 1953. и 1961. године број домаћинства опао је само у Горњем Гајтану (91,3%). У свим

Табела 2

СТАНОВНИШТВО ПО АПСОЛУТНИМ БРОЈЕВИМА

НАСЕЉА	1948. — 1981.	Разлика + —	Просечно за 33 год.	1971. — 1981.	Разлика + —	Годишње за 10		
1. Бабичко	1626	968	-658	-19,9	1258	968	-290	-29
2. Брза	956	1238	+282	+8,5	1180	1238	+58	+5,8
3. Винарце	2179	3009	+830	+25,15	2796	3009	+213	+21,3
4. Мирошевце	1021	1143	+122	+3,65	1150	1143	-7	-0,7
5. Печењевце	1846	2066	+220	+6,6	2088	2066	-22	-2,2
6. Доњи Гајтан	498	310	-188	-5,7	389	310	-79	-7,9
7. Горњи Гајтан	560	163	-397	-12,0	302	163	-139	-13,9
8. Косанчић	681	533	-148	-4,4	615	533	-82	-8,2

Табела 3

ДОМАЊИНСТВА ПРЕМА ПОПИСУ

НАСЕЉЕ	1948.	1953.	Индекс		1961.	1971.	Индекс	1981.	Индекс	1981.
			1948.	1953.	1961.	1971.	1961.	1971.	1981.	1948.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Бабичко	279	291	104,3	304	104,4	258	84,8	285	110,4	102,15%
2. Брза	147	163	110,8	206	126,4	255	123,8	291	114,1	197,95%
3. Винарце	356	407	111,5	489	120,1	628	128,4	703	111,9	197,47%
4. Миршовце	176	187	106,2	236	126,2	269	113,9	274	101,8	155,68%
5. Печевце	317	383	120,8	477	124,5	503	105,4	517	102,8	163,09%
6. Доњи Гајтан	82	94	114,6	99	105,3	87	87,8	90	103,4	109,75%
7. Горњи Гајтан	89	92	103,3	84	91,3	66	78,6	57	86,4	64,04%
8. Косанчић	150	166	110,6	188	113,2	184	97,9	179	99,3	119,33%

осталим насељима овај број расте, а највећи индекс раста имају Брза (126,4%) и Мирошевце (126,2%).

У периоду између 1961. и 1971. године број домаћинства расте у Винарцу, Брзи, Мирошевцу и Печењевцу (највећи раст у Винарцу 128,4 и Брзи 123,8), а у осталим насељима број домаћинства опада.

Последњих десет година показују нове, додуше умереније тенденције раста домаћинства у шест насеља, а највећи индекс раста има Брза (114,1%). Број домаћинства опао је само у Горњем Гајтану (86,3%) и незнатно у Косанчићу (99,3%). У овом периоду становништво је расло само у насељима Брзи и Винарцу.

Период од 1948. до 1981. године је карактеристичан кад је у питању кретање становништва. У четири насеља (Брза, Винарце, Мирошевци и Печењевце) забележен је пораст, а у осталима — опадање броја становника. Међутим, у седам насеља дошло је до пораста броја домаћинства, а само у Горњем Гајтану до опадања. Интересантно је упоредити индекс за сва насеља у периоду од 1948. до 1981. године.

Насеље	Становништво	Домаћинство
Бабичко	59,53	102,15
Брза	129,49	197,95
Винарце	138,09	197,47
Мирошевце	111,94	155,68
Печењевце	111,91	163,09
Доњи Гајтан	63,39	109,75
Горњи Гајтан	29,10	64,04
Косанчић	78,20	119,33

У апсолутном броју у периоду између 1948/81. године (табела 4) види се да је највећи пораст броја домаћинства у Винарцу (347), просечно годишње (10,5), затим долазе Печењевце, Брза, Мирошевце, Косанчић, Доњи Гајтан и Бабичко. Само у насељу Горњи Гајтан за 33 године смањен је број домаћинства за 32 или за 0,96 просечно годишње. У периоду између два последња пописа од 1971. до 1981. године број домаћинства се смањило у Горњем Гајтану и Косанчићу, а у истом периоду број становника се повећао у насељима Винарцу и Брзи; у осталим насељима број становника је опао.

Интересантно је упоредити податке о броју станова и других настањених просторија са бројем домаћинства. Из табеле 5 види се да је осим у Бабичком у свим осталим насељима по попису из 1981. године, број станова повећан, а највећи индекс раста има Доњи Гајтан (137,9).

Табела 4

ДОМАБИНСТВА У АПСОЛУТНОМ БРОЈУ

НАСЕЉА	1948.	1981.	Разлика	За 33 године годишње	1971.	1981.	Разлика	Годишње за 10 год.
1. Бабицко	279	285	+ 6	0,18	258	285	+27	2,2
2. Брза	147	291	+144	4,36	255	291	+36	3,6
3. Винарце	356	703	+347	10,5	628	703	+75	7,5
4. Миротевце	176	274	+ 98	2,96	269	274	+ 5	0,5
5. Печењевце	317	517	+200	6,06	503	517	+14	1,4
6. Доњи Гајган	82	90	+ 8	0,24	87	90	+ 3	0,3
7. Горњи Гајган	89	57	-32	0,96	66	57	-9	-0,9
8. Косањчић	150	179	+ 29	0,87	184	179	-5	-0,5

Табела 5

СТАНОВИ ПРЕМА ПОПИСУ

НАСЕЉА	1971.	1981.	Индекс 1981/1971.
1	2	3	4
1. Бабичко	298	291	97,6
2. Брза	252	313	124,2
3. Винарце	610	739	121,1
4. Мирошевце	267	279	104,5
5. Печењевце	502	585	116,5
6. Доњи Гајтан	87	120	137,9
7. Горњи Гајтан	66	76	115,1
8. Косанчић	167	177	106,0

Насеља	Домаћинства	Станови	Разлика
Бабичко	285	— 291	+ 6
Брза	241	313	+ 21
Винарце	703	739	+ 36
Мирошевце	274	279	+ 5
Печењевце	517	585	+ 68
Доњи Гајтан	90	120	+ 30
Горњи Гајтан	57	76	+ 19
Косанчић	179	177	— 2

Из података се види да у скоро свим насељима има вишка станова од којих је један део остао јер су се породице иселиле (Доњи и Горњи Гајтан), али се и на појединим територијама јављају и куће за одмор (Печењевце, Брза). Једино у Косанчићу има мање станова него домаћинства.

Домаћинства према броју чланова

У табели 6 дат је преглед домаћинстава према броју чланова. Из наведених података, ако се упореде 1961. и 1971. година, може се закључити да су 1961. године најбројнија петочлана и шесточлана домаћинства у брдско-планинским насељима (Бабичко, Доњи и Горњи Гајтан и Брза), а у насељима равничарског карактера (Винарце, Печењевце, Мирошевце и Косанчић) — породице са четири члана. Друга карактеристика је да су веома мало заступљена једночлана домаћинства, чији се процент учешћа у већим насељима креће од 1,3 (Бабичко), до 5,2 (у Печењевцу). Изузетак је Косанчић, где је тај процент 13.

Табела 6

ДОМАЋИНСТВА ПРЕМА БРОЈУ ЧЛАНОВА
1961.

НАСЕЉЕ	УКУПНО	УКУПАН БРОЈ ЧЛАНОВА							
		1	2	3	4	5	6	7	8 и више
1. БАБИЧКО	304	4	23	45	48	68	58	29	29
2. БРЗА	206	4	15	24	30	38	42	19	34
3. ВИНАРЦЕ	489	7	50	64	104	89	84	44	47
4. МИРОШЕВЦЕ	236	12	17	38	45	42	36	27	19
5. ПЕЧЕЊЕВЦЕ	477	25	53	69	115	91	62	30	32
6. ДОЊИ ГАЈТАН	99	4	8	15	11	18	13	12	18
7. ГОРЊИ ГАЈТАН	84	2	8	9	7	11	12	10	25
8. КОСАНЧИЋ	188	25	37	30	41	25	21	5	4

Година 1961. карактеристична је и по томе што је високо учешће домаћинстава са осам и више чланова. Посебно се истичу насеља брдско-планинског подручја. Тако, на пример, у Горњем Гајтану осмочлана породица учествује у структури чак и са 29,7%, у Доњем Гајтану са 18,2%, најмање процентуално учешће осмочлане породице у структури је у Косанчићу, са 2,1%.

Само после десет година, међутим, уочене су доста крупне промене у величини домаћинстава према броју чланова. У већини насеља најмногобројнија су четворочлана домаћинства. Осетно опада учешће домаћинстава са пет и више чланова, а повећава се учешће двочланих и једночланих домаћинстава. Посебно је карактеристично да се знатно смањује број домаћинстава са осам и више чланова. Тако, на пример, у Горњем Гајтану тај процент је смањен од 29,7 у 1961. години на само 7,5% у 1971. години, у Доњем Гајтану од 18,2 на 10,3%, у Брзи од 16,5 на 5,5%, итд. Очигледно да је процес распадања патријархалних заједница убрзан, што се уочава и из опадања броја чланова по једном домаћинству.

Просек чланова по домаћинству

Занимљиво је посматрати просечну величину домаћинства према броју чланова за дужи период (1948. до 1981. године) табела 8.

Табела 7

ДОМАЋИНСТВА ПРЕМА БРОЈУ ЧЛАНОВА
1971.

НАСЕЉЕ	УКУПАН БРОЈ ЧЛАНОВА								
	УКУПНО	1	2	3	4	5	6	7	8 и више
1. БАБИЧКО	298	16	96	50	50	64	45	17	10
2. БРЗА	255	2	16	51	63	52	37	20	14
3. ВИНАРЦЕ	628	22	65	92	166	117	108	25	33
4. МИРОШЕВЦЕ	269	7	24	57	71	47	40	20	3
5. ПЕЧЕЊЕВЦЕ	503	30	67	86	129	80	68	25	18
6. ДОЊИ ГАЈТАН	87	7	11	18	9	16	8	9	9
7. ГОРЊИ ГАЈТАН	66	9	9	5	4	12	16	6	5
8. КОСАНЧИЋ	184								

Раније смо установили да је број домаћинстава растао знатно брже од броја становника, па је то један од разлога што је просечан број чланова по једном домаћинству у сталном опадању.

Непосредно после рата, 1948. године, број чланова породице по једном домаћинству био је доста велики и у свим насељима обезбеђивао просту репродукцију становништва. Више од шест чланова по једном домаћинству имала су насеља Брза и Горњи Гајтан, између пет и шест чланова насеља Бабичко, Винарце, Мирошевце, Печењевце, Доњи Гајтан. Само у Косанчићу просек једног домаћинства износио је мање од пет чланова (4,54).

Између 1948. и 1953. године настају мале промене. У Мирошевцу и Доњем Гајтану број чланова по домаћинству чак се незнатно повећава, а скоро у свим осталим насељима задржава исти ниво или незнатно смањује. И даље је најмањи просек чланова по једном домаћинству у Косанчићу (4,24 члана).

Од 1953. до 1981. године у свим насељима нагло опада број чланова домаћинства. Године 1948. Косанчић је имао најмањи просечни број чланова по једном домаћинству (4,54), да би 1981. године највећи просечан број чланова по једном домаћинству имало Винарце (само 4,28). Више од четири члана породице има само још Мирошевце, док сва остала насеља имају мање од 4 члана по домаћинству. У Горњем и Доњем Гајтану просечно домаћинство броји мање од три члана.

Табела 8

БРОЈ ЧЛАНОВА ПО ДОМАЋИНСТВУ

НАСЕЉА	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	Разлика
1. Бабичко	5,82	5,57	4,94	4,22	3,39	—2,43
2. Брза	6,5	6,34	5,41	4,62	4,25	—2,25
3. Винарце	5,56	5,52	4,93	4,55	4,28	—1,27
4. Мирошевце	5,36	5,67	4,83	4,27	4,17	—1,19
5. Печењевце	5,82	5,17	4,50	4,15	3,99	—1,83
6. Доњи Гајтан	5,96	6,22	5,31	4,47	3,44	—2,52
7. Горњи Гајтан	6,29	6,28	5,83	4,57	2,85	—3,44
8. Косанчић	4,54	4,24	3,58	3,34	2,97	—2,57

Највеће смањење броја чланова по домаћинству од 1948. до 1981. године забележено је у Горњем Гајтану (3,44), а најмање у Мирошевцу (1,19).

Може се рећи да је у насељима у којима је број чланова у домаћинству мањи од четири (Косанчић, Горњи Гајтан, Доњи Гајтан, Бабичко и Печењевце) процес депопулације веома јак, што је забрињавајуће јер се не обезбеђује ни проста репродукција становништва.

Јасно изражен процес смањења броја чланова по домаћинству условљен је друштвено-економским односима, распадањем већих патријархалних заједница, раслојавањем многочланих породица, формирањем више домаћинстава од једне породице и друго. Велику улогу у смањењу броја чланова по једном домаћинству има и стечен општег развоја насеља и привреде у њима, а посебно миграциона кретања из брдско-планинског предела, односно из неразвијених делова у развијене делове подручја и градске центре, где су потенцијалне могућности за рад, запошљавање и школовање много веће.

Становништво према миграционим обележјима

Миграциона кретања становништва одавно су позната. Под тим појмом обично се подразумева премештање становништва из једног места у друго ради сталног настањивања. Познати су, међутим, и други покрети становништва који немају карактер сталног напуштања места становања. То су дневне, недељне и сезонске миграције. Читав субрегион познат

Табела 9

СТАНОВНИШТВО ПРЕМА МИГРАЦИОНИМ ОБЕЛЕЖЈИМА
1961.

НАСЕЉЕ	Тип насеља	УКУПНО	Од рођења у станује у истом месту	Ките општине			Друге општине			Друге СР			Сеоцко			Мешовитог			Працког			1940 и пре			ГОДИНЕ			Запосле- но особ.
				Ките	Друге	општине	Ките	Друге	општине	Друге СР	Сеоцко	Мешовитог	Працког	1940 и пре	1941—1945	1946—1952	1953—1957	1958—1961	Света	Раде ван	Свог насеља							
1. БАБИЧКО	с	1518	1333	76	108	1	182	1	2	107	12	22	24	18	20	7												
2. БРЗА	с	1115	859	225	28	6	247	1	8	101	23	43	41	45	196	170												
3. ВИНАРЦЕ	с	2414	1816	356	256	11	575	7	40	246	36	112	86	143	300	212												
4. МИРОШЕВЦЕ	с	1121	909	145	64	—	200	3	6	89	8	42	29	42	155	78												
5. ПЕЧЕЊЕВИЦЕ	с	2136	1450	254	402	30	609	17	60	207	52	119	130	173	283	153												
6. ДОЊИ ГАЈТАН	с	526	477	15	25	8	46	2	—	25	2	4	10	6	45	12												
7. ГОРЊИ ГАЈТАН	с	490	395	23	41	30	91	2	1	51	7	21	7	8	25	9												
8. КОСАНЧИГ	с	674	284	145	227	16	360	12	18	104	7	66	90	120	109	30												

Табела 10

СТАНОВНИШТВО ПРЕМА МИГРАЦИОНИМ ОБЕЛЕЖЈИМА
1971.

НАСЕЉЕ	Тип насеља боравка	УКУПНО	Од рођења у месту	ДОСЕЉЕНО У НАСЕЉЕ СТАЛНОГ СТАНОВАЊА								Запосле- но особ.							
				СА ПОДРУЧЈА ИЗ НАСЕЉА				ГОДИНЕ											
			Од општине	Друге општине	Друге општине	Друге општине	Друге општине	Друге општине	Друге општине	Друге општине	Друге општине	Друге општине	Друге општине	Друге општине					
1. БАБИЧКО	с	1258	1081	82	93	1	174	3	—	80	12	30	23	12	17	3	12	8	Света Раде Ван свог насеља
2. БРЗА	с	1180	958	205	9	6	197	17	6	43	11	28	62	37	23	11	219	208	
3. ВИНАРЦЕ	с	2796	1996	528	261	10	732	24	42	180	32	107	147	184	80	64	414	327	
4. МИРОШЕВЦЕ	с	1150	875	229	45	—	247	19	8	79	7	49	37	52	30	20	172	138	
5. ПЕЧЕЊЕВЦЕ	с	2088	1402	453	199	28	579	39	62	168	42	103	141	112	80	37	301	190	
6. ДОЊИ ГАЈТАН	с	389	347	8	26	6	29	1	10	13	—	2	2	3	4	12	27	12	
7. ГОРЊИ ГАЈТАН	с	302	208	20	54	15	79	5	5	37	1	15	4	8	8	10	12	9	
8. КОСАНЧИГ	с	615	245	112	248	4	332	8	19	73	2	36	85	100	55	17	89	32	

је по миграционим кретањима у прошлости; велики део становништва одлазио је из овог подручја, али је исто тако доста становништва и долазило. И поред тога што се миграциона кретања било које врсте (а нарочито кад је реч о унутрашњим миграцијама) организовано не прате, на основу пописа из 1961. и 1971. године могу се доносити извесни закључци. Из података о кретању укупног броја становника видели смо да се у већини насеља јавља депопулација, која није резултат само смањеног природног прираштаја већ и механичког одлива становништва из тих насеља.

Из табела 9 и 10 о становништву према миграционим обележјима може се закључити да је становништво скоро у свим насељима (изузетак је Косанчић) у великом проценту аутохтоно јер највише становника од рођења станује у истом насељу (попис из 1961. године). Тај процент износи од 67% у Печењевцу до 90% у Доњем Гајтану. Најмањи процент староседелачког становништва (42%) има Косанчић. Пописом из 1971. године утврђено је да се ти односи нису битно изменили.

Запажа се да је било доста покретања становништва у оквиру саме општине, али је добар број досељеничког становништва из других општина (суседних), а мало становника је дошло из других република.

Из табеле се види да највећи број имиграната долази из насеља сеоског типа, а много мање из насеља градоког и мешовитог типа.

По времену досељавања има доста карактеристичних периода. Велики број становника досељен је до 1940. године. Од 1941. до 1945. године било је мало покретања становништва, што је и разумљиво јер је читаво ово подручје активно учествовало у народноослободилачком покрету.

После 1946. године интензивније је досељавање у Брзи, Винарцу, Печењевцу, па и Косанчићу, а нарочито после 1958. године, из разумљивих разлога, јер се та насеља брже развијају као приградска насеља или насеља која се налазе близу индустријских средишта или општинског центра (који су привлачни нарочито за млади нараштај због школовања, запошљавања и других погодности). Подаци о броју запослених из 1961. године, а нарочито из 1971. године, говоре о ниском степену запослености, али да је велики процент запослених обухваћен дневним миграцијама и ради ван свога насеља, на пример Брза (95%), Мирошевце (80%), Винарце (79%), Горњи Гајтан (75%), Печењевце (63%) итд.

Уочава се да су планинска насеља знатно изван токова непољопривредних делатности. Зато је у њима и незнатан број радника који су запослени у привредним делатностима (Бабичко, Доњи и Горњи Гајтан и Косанчић), а приградска насеља која се налазе у равничарском делу обухваћена су интен-

Табела 11

СТАНОВНИШТВО ПРЕМА ПОЛУ И СТАРОСТИ
1971. ГОДИНЕ

НАСЕЉЕ	ПОЛ	УКУПНО	СТАРОСТ															
			0-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75 и више
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
1. БАБИЧКО	СВ.	1.258	86	71	97	129	88	54	64	92	128	109	69	51	92	77	42	29
	М.	615	33	39	51	60	44	25	39	38	53	53	35	24	50	39	20	12
2. БРЗА	СВ.	1.180	78	110	84	122	102	78	113	114	95	79	50	42	48	24	19	18
	М.	592	43	56	45	65	55	41	52	61	41	38	18	19	28	13	9	7
3. ВИНАРЦЕ	СВ.	2.796	196	234	225	289	254	160	188	247	235	182	124	106	131	95	48	72
	М.	1.367	99	115	110	143	138	84	106	117	111	87	50	50	61	43	25	24
4. МИРОШЕВЦЕ	СВ.	1.150	70	93	81	129	89	54	99	117	103	79	30	45	49	56	29	23
	М.	565	37	46	50	67	44	21	57	52	46	39	12	14	27	27	13	11

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
5. ПЕЧЕЊЕВЦЕ	св.	2.088	133	159	178	161	174	124	150	167	202	139	83	111	116	87	48	50
	м.	1.042	67	80	94	87	89	69	73	77	108	62	35	56	52	46	19	24
6. ДОЊИ ГАЈТАН	св.	389	29	38	38	59	22	17	20	16	33	21	10	14	27	17	19	7
	м.	181	15	22	20	28	13	8	6	8	15	9	2	7	15	6	7	—
7. ГОРЊИ ГАЈТАН	св.	302	34	22	26	40	27	16	11	14	18	12	9	18	13	18	20	3
	м.	144	18	9	12	23	18	5	5	4	10	4	1	8	6	10	8	2
8. КОСАЊЧИГ	св.	615	44	52	57	64	42	30	66	62	51	28	23	20	27	32	17	19
	м.	292	19	24	23	33	21	14	25	30	25	16	9	14	9	14	8	8

живнијим дневним миграцијама, јер је у њима степен запослености у привредним делатностима знатно већи.

Старосна и полна структура становништва

Старосна и полна структура је изузетно значајна и заузима посебно место у демографским анализама. Уравнотеженост структура становништва по старости и полу чини основу нормалне репродукције становништва.

Из табеле 11 могу се сагледати основне карактеристике. Из 16 старосних група 1971. године запажа се да је у насељима Бабичком, Брзи, Винарцу, Мирошевцу, Доњем Гајтану, Горњем Гајтану и Косанчићу највеће учешће старосне групе од 5 до 19 година, а једино у Печењевцу од 40 до 44 године. Одревени дефицит становништва јавља се скоро у свим насељима у старосној групи од 25 до 29 година.

Смањени број становника у овој категорији последица је смањеног прираштаја у току другог светског рата. Дефицит становништва који се јавља у свим насељима у старосним групама од 50 до 54 и од 55 до 59 година последица је смањеног прираштаја у првом светском рату, јер је та генерација поднела највеће жртве и у другом светском рату.

Ради лакшег упоребивања, сврстаћемо становништво у три групе, и то по насељима, упоређујући 1961. са 1971. годином (табела 12).

Ако се упореде само ове три категорије становништва за 1961. и 1971. годину, може се запазити да се у Бабичком, Брзи, Винарцу, Печењевцу, Доњем Гајтану, Горњем Гајтану и Косанчићу смањује становништво старо од 0 до 19 година, што је углавном последица лаганог опадања природног прираштаја. То се може закључити и из малог броја становника у категорији од 0 до 4 године старости. Једино се у Мирошевцу јавило лагано повећање процентуалног учешћа категорије становништва од 0 до 19 година.

Категорија становништва од 20 до 59 година чини процентуално највећу групу, а то је радно способно становништво, у ствари део радног становништва на које увек треба рачунати. У свим насељима број становника ове старосне групе у периоду од 1961. до 1971. године нешто се смањило, са изузетком у Брзи, где се за више од 3% повећава.

Посебно је занимљива старосна група од 60 и више година. У свим насељима јавља се знатна заступљеност старије, па и најстарије групе становништва. Највеће повећање учешћа ове категорије становништва, упоређујући 1961. и 1971. годину, забележено је управо у насељима брдско-планинског подручја, и то: у Бабичком (за 8,9%), Горњем Гајтану (за 8%), Доњем Гајтану (за 7,3%) и најмање у Брзи (за 1,1%).

Табела 12

СТАНОВНИШТВО

1	1961. година		1971. година		%
	2	3	4	5	
1. Бабичко	0 — 19 =	505	33,3	0 — 19 =	383
	20 — 59 =	858	-56,5	20 — 59 =	635
	60 и више	155	10,2	60 и више	240
	Укупно:	1518		Укупно:	1258
2. Брза	0 — 19 =	422	-37,8	0 — 19 =	394
	20 — 59 =	603	+54,1	20 — 59 =	677
	60 и више	90	8,1	50 и више	109
	Укупно:	1115		Укупно:	1180
3. Винарце	0 — 19 =	884	-36,6	0 — 19 =	994
	20 — 59 =	1307	54,2	20 — 59 =	1506
	60 и више	233	9,2	60 и више	346
	Укупно:	2414		Укупно:	2796
4. Миршевце	0 — 19 =	356	31,8	0 — 19 =	373
	20 — 59 =	660	58,8	20 — 59 =	620
	60 и више	105	9,4	60 и више	157
	Укупно:	1121		Укупно:	1150

1	2	3	4	5
5. Печењевице	0 — 19 = 754 20 — 59 = 1188 60 и више 194	35,3 55,6 9,1	0 — 19 = 631 20 — 59 = 1156 60 и више 301	30,2 55,4 14,4 + 5,3
	Укупно: 2136		Укупно: 2088	
6. Доњи Гајтан	0 — 19 = 225 20 — 59 = 245 60 и више 56	42,7 42,7 10,7	0 — 19 = 164 20 — 59 = 155 60 и више 70	42,2 39,8 18,0 + 7,3
	Укупно: 526		Укупно: 389	
7. Горњи Гајтан	0 — 19 = 224 20 — 59 = 218 60 и више 48	45,7 44,5 9,8	0 — 19 = 122 20 — 59 = 126 60 и више 54	40,4 41,8 17,8 + 8,0
	Укупно: 490		Укупно: 302	
8. Косањчић	0 — 19 = 257 20 — 59 = 335 60 и више 82	38,1 49,7 12,3	0 — 19 = 217 20 — 59 = 303 60 и више 95	35,3 49,3 15,4 + 3,2
	Укупно: 674		Укупно: 615	

Разлоге већег учешћа категорије од 60 и више година треба пре свега тражити у побољшању стандарда, подизању здравственог стања становништва, исхрани и другим факторима, што се знатно одразило на продужење живота.

Потребно је указати на појаву „старачких домаћинстава“ као озбиљан демографски и социолошки проблем. На то указује више чињеница: смањење становништва у многим насељима која се третирају у овом раду, повећање учешћа старије групе становништва, напуштене куће у насељима, необрађене пољопривредне површине, све је мање млађе радне снаге на њивама и све је више старијих људи који се обрађају центрима за социјални рад тражећи заштиту. Карактеристично је и то да се старачка домаћинства не појављују „само у брдско-планинском подручју“, где је имиграција становништва велика; наимае, запажа се последњих година појава старачких домаћинстава и у равничарском делу, где постоје добри природни услови за развој пољопривреде. Овај проблем очигледно није довољно проучен и тражи посебно изучавање.

Веома је занимљива полна структура становништва у овим насељима према попису из 1971. године:

Насеље	Мушки (у %)	Женски (у %)	Број жена на једног мушкарца
Бабичко	48,84	51,16	1,04
Брза	50,16	49,84	0,99
Винарце	48,89	51,11	1,04
Мирошевце	49,13	50,87	1,03
Печењевце	40,90	50,10	1,00
Доњи Гајтан	46,50	53,50	1,14
Горњи Гајтан	47,70	52,30	1,09
Косанчић	47,40	52,60	1,10

Из наведених података види се да је у свим насељима, осим у Брзи, веће учешће женског становништва у односу на мушко становништво. Очигледно је равнотежа између мушког и женског становништва поремећена, а јавља се као последица различитих фактора. Просечан век мушког становништва је краћи умногоме због тога што је мушко становништво претрпело веће губитке у ратовима и због веће миграције мушког становништва, нарочито младих, са села. Последица тих фактора је различит број жена на једног мушкарца. Једино их је у Брзи нешто више, у Печењевцу је то доста уравнотежено, а у свим осталим насељима је више жена него мушкараца.

Национална структура

Становништво према народности 1971. године

Насеље	Укупно	Срби	Црногорци	Остало
1. Бабичко	1.258	1.238	—	30
2. Брза	1.180	1.156	1	23
3. Винарце	2.796	2.391	—	405
4. Мирошевце	1.150	1.039	1	10
5. Печењевце	2.088	1.978	4	106
6. Доњи Гајтан	389	281	105	3
7. Горњи Гајтан	302	111	189	2
8. Косанчић	615	—	—	—

Према попису из 1971. године становништво у Бабичком, Брзи, Винарцу, Мирошевцу, Печењевцу и Косанчићу чине углавном Срби, а процент се креће од 85 до 98% (Винарце до 85) у Бабичком (до 98,4%). Из тих података може се закључити да је становништво у тим насељима доста хомогено. Карактеристично је насеље Винарце, које у ствари има најмањи процент српског становништва, од свих насеља има доста ромског становништва (око 90 домаћинстава), али међу њима има и оних који се приликом пописа изјашњавају као Срби. У Горњем Гајтану 63% су Црногорци, а у Доњем Гајтану 27%, док становништво у осталим насељима чине Срби.

У овим насељима има незнатан број Македонаца, Албанаца, Бугара, Хрвата, Муслимана и Мађара.

Школска спрема и писменост

Подаци из пописа 1971. године указују да школска спрема код становништва старијег од 10 година још не задовољава, јер је велики процент становништва без школске спреме, и то у: Бабичком 46%, Брзи 40%, Винарцу 39%, Мирошевцу 44%, Печењевцу 34%, Доњем Гајтану 37 и Горњем Гајтану 35%. Од укупног броја становништва изнад 10 година старости највише је са само четири разреда основне школе, и он износи од 25% у Косанчићу, до 48% у Брзи. Са завршеном основном школом највише је становника у Косанчићу (23%),

а најмање у Бабичком (само 6%). Према томе, скоро у свим насељима је приближно 90% до 95% од становништва старог 10 и више година без школске спреме или са четири разреда основне школе и основном школом, а само 5 до 10% отпада на друге образовне структуре. Највише их је са школом за квалификоване и висококвалификоване раднике (Винарце, Печењевце). Са средњом стручном спремом највише их је у Печењевцу, Винарцу, Мирошевцу, а са вишом и високом школском спремом — у Винарцу, Печењевцу, где постоје потпуне основне школе и где има неких индустријских капацитета.

Према подацима из 1971. године, велики процент становништва је међу неписменима.

Насеље	Писмено (у %)	Неписмено (у %)
Бабичко	64,9	35,1
Брза	67,0	33,0
Винарце	73,9	26,1
Мирошевце	67,2	32,7
Печењевце	78,0	22,0
Доњи Гајтан	78,4	21,6
Горњи Гајтан	80,8	19,2
Косанчић		

Највећи процент неписмених, према овим подацима, је у Бабичком, а најмањи у Горњем Гајтану. Највећи процент неписмених чине жене.

Потребно је нагласити да је најмањи број неписмених у старосној групи од 10 до 19 година а да неписмено становништво у старијим и најстаријим групама (преко 35 година) поглавито чини женски живаљ. Скоро у свим насељима највише неписмених је у старосним групама од 35 до 49, од 50 до 64, и 65 и више година старости.

Иако најновији подаци нису дефинитивни, познато је да се број неписмених, захваљујући сталној бризи друштвено-политичке заједнице, као и обухват у основном образовању, у свим насељима стално смањује. Процент обухвата сада и износи 98% по генерацијама. Предузимају се и многе друге мере ради описмењавања становништва, што се знатно одражава на смањење броја неписмених.

Табела 13

Домаћинства према изворима прихода 1961.

Насеље	Укупно	И з в о р и п р и х о д а		
		Пољопривредни	Мешовити	Непољопривредни
1. Бабичко	304	282	17	5
2. Брза	206	46	145	15
3. Винарце	489	213	187	89
4. Мирошевце	236	94	106	36
5. Печењевце	477	191	171	115
6. Доњи Гајтан	99	69	23	7
7. Горњи Гајтан	84	63	18	3
8. Косанчић	188	86	50	52

Домаћинства према изворима прихода

Према попису из 1961. године (табела 13) може се закључити да по насељима постоје велике разлике према изворима прихода домаћинстава.

Наиме, највише прихода из пољопривредних делатности је у Бабичком 93%, а само 22% у Брзи. Доста висок процент извора прихода из пољопривреде је у Доњем и Горњем Гајтану (70, односно 75%). У осталим насељима тај процент износи од 40% до 46%.

Мешовита домаћинства су врло различито заступљена: најмање их је у Бабичком (6%), а највише у Брзи (70%). У осталим насељима процент мешовитих домаћинстава креће се од 22% у Горњем Гајтану до 45% у Мирошевцу. Кад је реч о изворима прихода из непољопривредних делатности карактеристично је да је у, целини посматрано, мали процент учешћа домаћинства у остваривању ових прихода.

У Бабичком само пет домаћинстава (или 1%), у Печењевцу 115 домаћинстава (или 24%) и Косанчићу 52 домаћинстава (или 27%) остварује приходе из непољопривредних делатности. Пописом из 1971. године (табела 14) утврђено је да су нас-

Табела 14

Домаћинства према изворима прихода 1971. године

Насеље	Укупно	И з в о р и п р и х о д а		
		Пољопривредни	Мешовити	Непољопривредни
1. Бабичко	298	273	22	3
2. Брза	255	64	147	44
3. Винарце	628	235	185	208
4. Мирошевце	269	101	110	58
5. Печењевце	503	180	152	171
6. Доњи Гајтан	87	31	26	30
7. Горњи Гајтан	66	36	15	15
8. Косанчић	184	72	36	76

туpile крупне промене скоро у свим насељима осим у Бабичком, у коме су задржани скоро исти односи у изворима прихода. У свим осталим насељима смањује се учешће домаћинства са изворима прихода искључиво из пољопривреде, и то у насељима Винарцу, Мирошевцу, Печењевцу и Косанчићу за приближно 5%, али се зато у Доњем Гајтану смањује за 40% и Горњем Гајтану за 21%.

Процентуално учешће мешовитих домаћинства према изворима прихода, према пописима из 1961. и 1971. године, смањује се за 12%, у Винарцу за 8%, у Мирошевцу за 4%, у Печењевцу за 6% и Косанчићу за 14%, а повећава се у Доњем Гајтану за 7% и у Горњем Гајтану за 1%.

Осим у Бабичком, у свим другим насељима осетно се повећава процентуално учешће домаћинства која остварују приходе из непољопривредних делатности, на пример у Брзи од 8% на 17%, Винарцу од 18% на 33%, Мирошевцу од 15% на 21%, Печењевцу од 24% на 32%, Доњем Гајтану од 7% на 34%, Горњем Гајтану од 3% на 23% и Косанчићу од 27% на 41%.

Табела 15

Запослено особље

Ред. бр.	Насеље	1961.				1971.					
		Укупно станов.	Света сваки	Ради ван свог насеља број	Ради ван свог насеља %	Укупно становн.	Света сваки	Ради ван свог насеља број	Ради ван свог насеља %		
1.	Бабичко	1518	20	75	7	35	1258	12	104	8	66
2.	Брза	1115	196	5,6	170	87	1180	219	5,3	208	95
3.	Винарце	2414	300	8	212	71	2796	414	6,7	327	79
4.	Мирошевце	1121	155	7,2	78	50	1150	172	6,6	138	80
5.	Печењевце	2136	283	7,5	153	54	2088	301	6,9	190	63
6.	Доњи Гајтан	526	45	11,6	12	27	398	27	14,7	12	44
7.	Горњи Гајтан	490	25	19,6	9	36	302	12	25	9	75
8.	Косанчић	674	109	6,2	30	27	615	89	6,9	32	36

Табела 16

Активно становништво према делатностима

Ред. Насеље бр.	1953.				1971.					
	Укупно активно		Делатности %		Укупно активно		Делатности %			
	број	%	Индустр. и рудар- ство	Пољо- прив. Остало	број	%	Индустр. и рудар- ство	Пољопривреда Остало		
1. Бабишко	1116	63,0	0,6	93,2	6,8	748	59,4	0,5	96,4	3,1
2. Брза	563	54,3	13,2	84,0	2,8	610	51,7	30,6	59,5	9,9
3. Винарце	1332	59,2	2,4	80,3	17,3	1326	47,4	12,0	65,0	23,0
4. Миршевце	586	55,2	1,5	89,0	9,5	552	48,0	21,0	66,0	13,0
5. Печењевце	1036	52,2	3,2	80,0	16,8	959	46,0	13,0	60,0	27,0
6. Доњи Гајтан	326	55,7	5,8	88,0	6,2	133	33,1	18,0	70,0	12,0
7. Горњи Гајтан	353	61,0	0,6	90,0	9,4	132	43,7	4,5	85,0	10,5
8. Косањчић	328	46,3	1,5	77,3	21,2	246	40,0	3,6	63,0	33,4

Запослена лица

Према подацима приказаним у табели 15 и подацима из пописа 1961. и 1971. године, може се закључити да је 1961. године у Бабичком, у друштвеном сектору, радио сваки 75. грађанин, и то је најнижи степен запослености. У осталим насељима степен запослености је већи, али не и у целини. Највећи степен запослености је у Брзи. Из тог насеља запослен је сваки шести грађанин.

Већи степен запослености је у насељима која се налазе у близини Лесковца и Вучја или у самом насељу имају нешто од индустрије (Печењевце).

Занимљиво је указати на то да када се упореде подаци о проценту радника који ради ван свог насеља, постоје знатне разлике по насељима. Године 1971. из Брзе је радило 95%, Мирошевца 80%, Горњег Гајтана 75%; најмањи процент становника који ради ван свог насеља је у Косанчићу — 36%.

Активно становништво према делатностима

Општа стопа активности становништва по насељима (табела 16) према пописима из 1953. и 1971. године указује на доста занимљиве појединости. Посматрањем степена активности по појединим насељима долази се до закључка да је 1953. године највише учешће активног становништва у укупном становништву у Бабичком (63%) а најмање у Косанчићу (46,3%). Упоређивањем тих података са резултатима пописа из 1971. године запажа се да општа стопа активности опада у свим насељима.

Међутим, поред тога што је општа стопа активности опала, она је доста висока у већем броју насеља, пре свега због великог учешћа пољопривредног становништва у укупном становништву.

Кад је реч о активностима становништва према делатностима, подаци показују да је најбројније становништво запослено у пољопривреди. Могу се, међутим, по појединим насељима уочити и битне промене ако се упореде ова два пописна периода. Наиме, 1953. године у свим насељима врло је високо учешће активног становништва у пољопривреди (највише Бабичко — 93,2%, а најмање Косанчић — 77,3%). Године 1971, осим у Бабичком, у свим осталим насељима учешће активног становништва у пољопривреди осетно се смањивало.

Од 1953. до 1971. године процент учешћа активних лица у индустрији и рударству и осталим делатностима стално се повећавао (изузетак чини Бабичко). На пример, у Брзи у индустрији и рударству од 13,2 на 30,6%, Винарцу од 2,4 на 12%, Мирошевцу од 1,5 на 21%, Печењевцу од 3,2 на 13%, Доњем Гајтану од 5,8 на 18%, Горњем Гајтану од 0,6 на 4,5% и Косанчићу

од 1,5 на 3,6%. Највећи број радника запослено је у Лесковцу и Вучју, а делимично и Печењевцу, и то највише из Брзе, Мирошевца и Печењевца. Становништво у Доњем и Горњем Гајтану углавном је оријентисано према руднику Леце, где је и запослен највећи број радника.

Доста сличан раст активних лица у индустрији имале су и остале делатности, тако да у неким насељима (Печењевце, Винарце и Косанчић) тај проценат износи од 23% до 33%. Бројније је заступљено занатство (Винарце, Печењевце и Косанчић), грађевинарство (Винарце и Печењевце), трговина и угоститељство, саобраћај (Печењевце), културна, здравствена и социјална делатност (Мирошевце, Винарце, Печењевце и Косанчић). Знатно мање је запослених у шумарству, стамбено-комуналним и другим делатностима.

У целини посматрано, јасно је изражена тенденција пре-стројавања активног становништва из примарних у секундарне и терцијарне делатности. Тај процес ће се сигурно наставити и утицати на промену и побољшање друштвено-економских односа у овим насељима и знатно одразити на измену социјално-економске структуре становништва. Сигурно је, међутим, да ће се у насељима брдско-планинског подручја и даље задржати високо учешће активних лица у примарним делатностима.

Из података изнетих у табели 16 (1953. и 1971. године) може се уочити како тече процес преласка пољопривредног становништва у ванпољопривредно. Тај процес је нарочито изражен у приградским насељима и насељима која имају повољан положај у односу на саобраћајнице и остварују добру везу са градским центрима.

Пољопривредно становништво према активности, полу и величини земљишног поседа

У одељку о активном становништву према делатностима приказано је највеће учешће пољопривредног становништва у односу на укупно становништво. Из табеле 17 може се закључити да од укупног активног становништва на мушко долази 60% (Бабичко) до 69% (Печењевце), а на женско 31% (Печењевце) до 40% у (Бабичком). Скоро исти односи заступљености полне структуре у активном пољопривредном становништву задржавају се кад се посматра само активно пољопривредно становништво.

У насељима Брзи, Мирошевцу, Печењевцу и Косанчићу однос мушког и женског активног становништва је 61:39 у корист мушког, док се у осталим насељима смањује процент учешћа активног мушког, а повећава процент женског становништва. Доста је висок удео издржаваног становништва и кре-

Табела 17

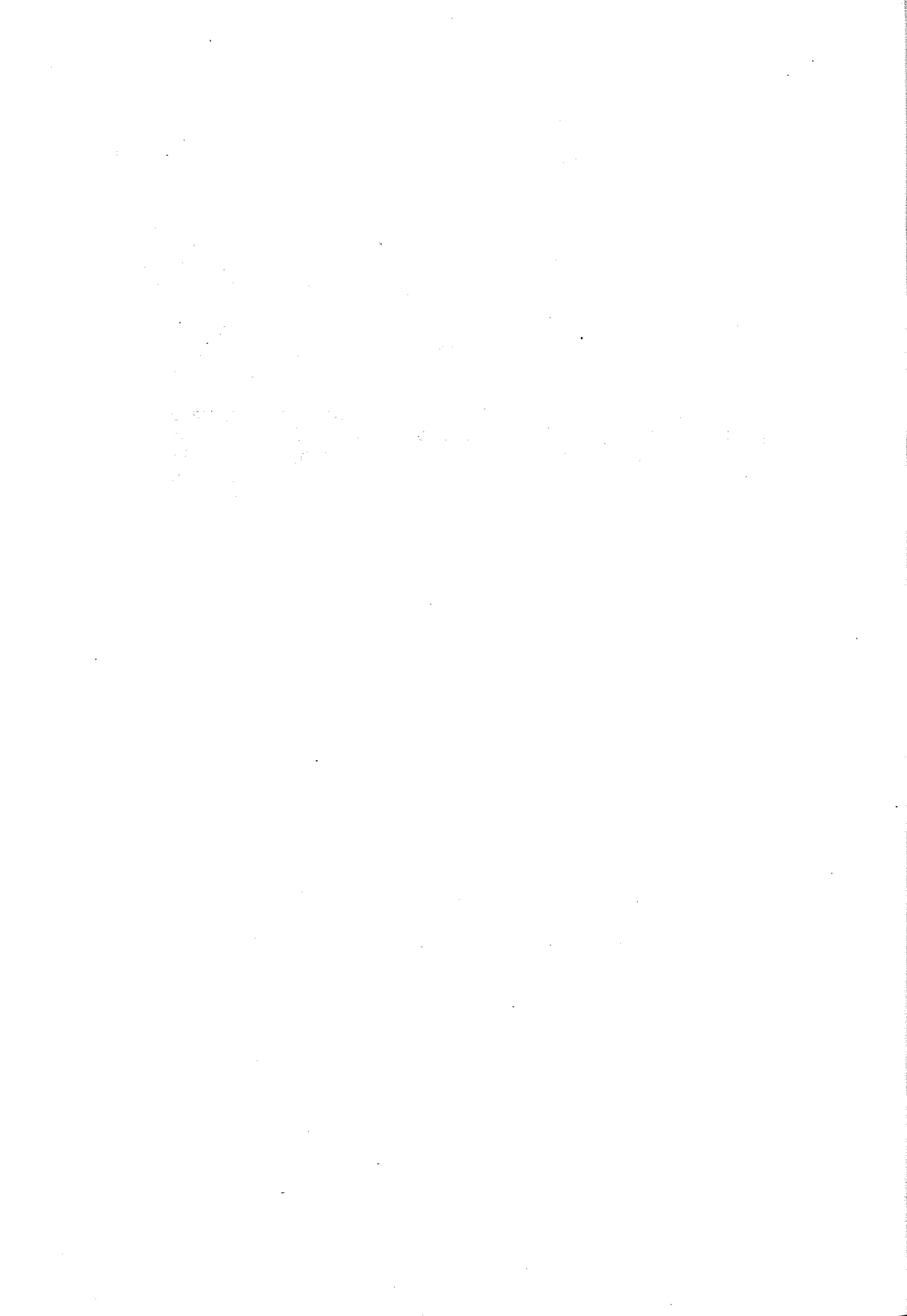
УКУПНО ПОЉОПРИВРЕДНО СТАНОВНИШТВО ПРЕМА АКТИВНОСТИ И ПОЛУ И ПОЉОПРИВРЕДНО ПРЕМА
ВЕЛИЧИНИ ЗЕМЉИШНОГ ПОСЕДА
1971.

Насеље	Укупно становништво				Пољопривредно становништво				Пољопривредно становништво према величини земљ. поседа									
	Активно				Свега				Активно									
	Укупно	Свега	Мушко	Женско	Лица са лич. ним прих.	Изражавано	Број	% од укупно	Свега	Мушко	Женско	Изражавано	Без 0,11 и до 0,10	1,01 до 3,00	3,01 до 5,00	Више од 5,00		
1. Бабичко	1258	748	446	302	6	504	1213	96	725	427	298	488	14	87	445	390	249	23
2. Брза	1180	610	397	213	20	550	619	52	369	254	115	250	21	136	308	91	53	—
3. Винарце	2796	1326	844	482	96	1374	1530	55	866	475	391	664	206	301	663	310	8	13
4. Миротевце	1150	552	357	195	36	562	736	64	377	259	118	359	95	93	303	149	84	12
5. Печењевице	2088	959	665	294	58	1071	1105	53	591	362	229	514	104	139	487	283	69	8
6. Доњи Гајтан	389	134	82	51	33	223	161	41	96	50	46	65	1		17	56	82	
7. Горњи Гајтан	302	132	82	50	15	155	213	71	114	66	48	99	1		25	56	125	
8. Косанчић	615	246	168	78	46	323	304	49	157	96	61	147	77	34	120	36	37	—

ће се од 40% (Винарце и Доњи Гајтан) до 48% у Мирошевцу и Косанчићу.

Занимљиво је посматрати пољопривредно становништво разврставано по величини земљишног поседа, према попису из 1971. године (табела 17).

Без земље и до 0,10 ха различито је учешће. Висок је процент „беземљаша“ у Косанчићу (25%), Манојловцу и Винарцу (око 13%), мали је процент таквих становника у Бабичком (1%) и Горњем Гајтану (0,5%), а у Доњем Гајтану их чак и нема. Мали је процент пољопривредног становништва који има од 0,11 до 1ха. У структури земљишног поседа величине од 1,01 до 3 ха велики је процент становништва и креће се од 37%, у Бабичком до 50% у Брзи. Карактеристична су, пак, насеља Доњи Гајтан и Горњи Гајтан, где од 50% до 59% пољопривредног становништва има посед од преко 10 h, од чега је, с обзиром на то да су углавном брдско-планинска насеља, има доста шума и пашњака, односно земљишта која нису погодна за обраду.

Радмила СТОЈАНОВИЋ

КУЛТУРА СТАНОВАЊА У НЕКИМ ПРИГРАДСКИМ
НАСЕЉИМА ЛЕСКОВЦА

Под видним утицајем индустријализације и урбанизације наше земље, налазимо се у временском периоду у коме се у сеоским насељима, како оним која су лоцирана у непосредној близини градова тако и удаљенијим, јављају се значајне промјене у погледу начина становања.

Значајне економске и социјалне промјене, посебно у послјератном периоду, условиле су континуиране, некад брже а некад спорије, друштвене процесе, који су мијењали ритам живота сеоског живља на подручју Лесковца.

Испитивана насеља: Винарце, Печењевце, Бабичко, Мишошевце, Брза, Косанчић и Гајтан одабрана су као карактеристична за овај регион. С друге стране, набројана насеља зракасто су распоређена око града. На тај начин заступљене су све географске области: Морава, Поречје, Пуста Река и Јабланица. Мада се налазе у непосредној близини једна према другој, логично је претпоставити да су у сваком погледу дјеловале једна на другу. Ипак се осјећа извјесна специфичност, која је условљена географским положајем.

Веома обимна сакупљена грађа на терену представља основу за будућа истраживања других друштвенонаучних дисциплина. Подаци су аутентични, с обзиром на то да су добијени од одговарајућих друштвених служби: мјесне администрације, матичне службе, архиве и појединаца, који су помно пратили сва збивања у погледу културе становања у својим срединама. Сигурно је да је временска дистанца учинила своје, па су и многа сјећања субјективна, а каткад и контрадикторна.

Сеоска насеља

Све што се може констатовати за седам испитиваних сеоских насеља, тј. како су она формирана и које су њихове специфичности и трансформације, углавном се односи и на сва друга насеља у лесковачком региону.

У погледу праћења њиховог формирања увиђа се да су она у прошлости била удаљенија од главних путева којима су се кретале окупационе војске.

Да бисмо разјаснили појам сеоског насеља, посматраћемо нека насеља збијеног и разбијеног типа. Као типична насеља која припадају првом типу су: Печењевце, Винарце, Миропевце, Брза, Косанчић и Бабичко.

Од сеоских насеља збијеног типа у лесковачком региону поменућемо и издвојити Косанчић и Винарце, као и Бабичко, које припада овом типу, али се од наведених разликује по „гумнима“ (трлама), које су за ово насеље карактеристичне. Они представљају његов саставни део и органски су са насељем повезане, тако да чине нераздвојну цјелину.

Косанчић је, типично равничарско насеље. Налази се на сјеверној периферији подручја Пусте Реке. Настало је последице ослобођења ових крајева од Турака. Његова специфичност је у томе што је оно једино сеоско насеље у овом крају које је грађено плански. Са свих страна је оивичено улицом, дуж које се налазе стамбени објекти. У селу су широке улице, које се сијеку под правим углом. Кућне парцеле су одређених димензија 70 x 40 m и на којима су куће и окућнице. Стамбене, као и помоћне зграде размјештене су унутар дворишта на идентичан начин. Карактеристично је да су сви стамбени објекти окренути према улици и то ужом страном. Помоћне зграде нијесу разбацане, већ се надовезују на стамбени објекат, чинећи са њим нераздвојну цјелину.

У вријеме настанка Косанчић је био насељен само Бананцима, који су у ове крајеве дошли око 1888. године. Данас у овом насељу живи конгломерат становништва из ближих и даљих крајева, из Црне Траве, Власотинца, Јабланице, па чак и Црне Горе и Херцеговине.

Винарце као сеоско насеље узето је у концепт разматрања из више разлога: прије свега зато што може да се посматра као приградско насеље, које је током времена са наглим ширењем града скоро срасло са њим. Простор између села и града временом се попуњавао новоизграђеним прадским и сеоским стамбеним зградама. У догледно вријеме, ако се настави оваква тежња, чиниће јединство града и села.

Међутим, и поред наглог спајања ових двеју средина, може се тачно уочити граница села. Језгро села, са свим својим специфичностима, и даље остаје у првобитном облику (стамбене зграде, помоћни и привредни објекти, окућница) док нови део, који је окренут граду, видно је измјењен. Ту постоје стамбене зграде без привредних објеката, са мањим окућницама.

Бабичко је, по положају типично планинско село, подигнуто је на терасама на падинама Бабичке горе. Према конфигурацији терена требало би да припада разбијеном типу насеља. Међутим, оно није такво. У томе је и његова карактеристика. Кућни плацеви на којима су изграђени стамбени објекти неправилног су облика. Помоћне зграде су удаљене од кућа. То су тзв. „гумна“ (трле). На њима се, с обзиром на то да је

ово сточарско насеље, одвија живот њихових становника, посебно у летњим мјесецима, кад напасају стоку и израђују сточарске производе.

Тема наших истраживања је праћење промјена у приградским насељима. Међутим, овим концептом обухваћено је и једно типично насеље разбијеног типа, које се налази на релативно већој удаљености од града, како би се уочиле промјене у начину живота приградских и удаљенијих насеља. Том приликом увидјео би се утицај града на село у овој сфери. То је сеоско насеље *Гајтан*. С обзиром на конфигурацију терена, припада разбијеном типу насеља. Удаљено је од града око 50 km. Насељено је углавном црногорским живљем. Подијељено је на махале. У свакој од њих заступљена је по једна породица, па се махале њиховим именима и називају.

Може се констатовати да је видљив утицај града на село у погледу културе становања. Међутим, и у удаљеним селима последњих година се уочава видан утицај града због све развијеније саобраћајне мреже, која је условљена dobrим путевима.

Овом приликом морали бисмо поменути и извјесне психолошке моменте који су уско везани за традиционалан начин живота, кога се тешко ослобађају. Материјални услови нијесу ни у ком случају препрека да житељи Косанчића и Гајтана прихвате новине из града.

Међутим, постоје извјесне устаљене навике које доводе до тога да се унеколико још живи старијим начином живота, посебно у смислу изградње стамбених објеката.

Окућница

Посматрањем окућнице у разним периодима може се примјетити да се њен изглед временом мијењао. Те промјене биле су условљене материјалним могућностима људи, конфигурацијом терена, као и бројем чланова породице.

Становништво лесковачког краја бавило се углавном, ради обезбеђивања животне егзистенције, земљорадњом и сточарством. Ова занимања захтевала су помоћне зграде у којима се чувала стока или су смјештане житарице. За успјешно обављање тих дјелатности, поред кућа за становање, грађене су и помоћне зграде, од којих је свака имала одређену намену.

У испитиваним сеоским насељима окућница је имала различите називе. Тако су је негдје називали „обор“ (Мирошевце, Печењевце, Винарце), негдје „двор“ (Бабичко), „авлија“ (Печењевце, Брза), а негдје и „плац“ (Косанчић, Гајтан). Ти термини су се временом мијењали, али су старији људи још увијек задржали назив „обор“.

Димензије „обора“ варирале су у доста широким границама: од 3 до 20 ари, док је рецимо у Бабичком и Гајтану био

површински много већи, јер се налазио у слободном простору, ближе или даље од села на „трлама“.

Ако се посматра окућница — „плац“ села Косанчић, примјећује се једна специфичност. Наиме житељи овог села углавном су досељеници из Баната, „колонисти“. Земљиште на коме су се населили добили су бесплатно и, прије но што су почели ма какву градњу, окућнице су биле испарцелисане. Углавном истог облика и димензија 70 x 40 m, тј. 28 ари. Окућница је дефинисан и одређен појам, који обухвата следеће елементе: кућу са двориштем, економско двориште и башту.

У испитиваним насељима, гдје су праћене промјене у култури становања, примјећује се у распореду економских зграда и кућа за становање следеће:

Првобитни распоред елемената окућнице је такав да се при самом улазу у окућницу налази на економске зграде. Лоциране су дуж сеоског пута („сокака“), док се у дубини плаца налази кућа за становање. Сматра се да такав распоред окућнице потиче још из времена Турака. Српско становништво које је живјело у сталном страху од окупатора повлачило се у дубину дворишта, док су помоћне зграде стављане у први план. Могућан је и други разлог — да се стока одмах утјера са паше, у стаје.

Окућница у прошлости није ограђивана, али је посјед сваког домаћинства био тачно одређен. Временом су почела домаћинства да ограђују своје посједе.

Најпримитивнији, а уједно и првобитни начин ограђивања био је набацивање трновитих грана око окућнице.

С обзиром на то да је свако село било опкољено шумом, дрво се, као грађа, све више користило за ограду. Прављене су ограде од плетеног прућа, које су се називале „плот“. У селу Бабичком такав начин ограђивања називао се „повојачки плот“. Он се састојао у томе што се између хрстових колаца, висине 1,50 m, плело по три пута наизмјенично лако савитљиво грање, док је на врху било набациано трновито грање. Таквих ограда било је све до другог светског рата. Током времена, њих замјењују ограде „на баскије“. Њихова карактеристика је у томе што су у земљу побадани „колци“, а потом су се „искивале“ баскије, са унутрашње или са спољашње стране. Овај тип ограда називао се још „искована ограда“ зато што су се баскије хоризонтално закивале на кочеве.

У већини насеља, због помањкања дрвене грађе која није имала дуги вијек трајања, ограде од дрвене грађе замијењене су оградама од тугли. Тугле су се ребале једна на другу, обично на висини 1,5 m. Да би се заштитила од кише и продужио њен вијек трајања била је прекривена ћерамидом. Изузетак чине ограде у селу Бабичко, гдје је подлога, тј. основа туглане ограде била од камена. Камен се у основи стављао због

брдовитог предјела, где су буице воде послије кише биле јаке и ударом у тугле могле су их разбити.

Камен је био захвалнији материјал за грабење ограда, па се и до данас задржао у многим селима.

Са индустријском производњом печених цигала туглу и камен замењује цигла, која обимније почиње да се користи од 1948. године.

Цемент као грабевински материјал почиње од 1955. године да се користи и за прављење ограда. То су такозване ограде од „тврдог материјала“. Прављене су од бетонских блокова тзв. „плоча“, кроз које је провучено гвожђе, како не би биле крте и на удар се лако ломиле. Те ограде замјењене су од 1960. године бетонским оградама, само што оне нијесу биле у виду плоча, већ су рађене у калушима различитих орнамената. Њихово преимућство било је у томе што су имале љепши изглед, јер су посједовале „укусне шарке“. Потрошња материјала била је знатно мања. Таквих ограда данас има у приградским насељима.

У садашњој фази развоја нашег села, кад је његова економска моћ на завидној висини, ограде се више не сматрају средством за ограничење посједа већ имају јако изражену декоративну страну. Гвожђе је и овдје нашло примјену, тако да све чешће почињу да се употребљавају жичане ограде, са бетонским постољем. Код ових ограда уочавају се јако изражене боје којим је гвожђе обојено, као и разноврсни украсни елементи у виду цвјетова, лишћа и плочица различитог облика.

Упоредо са развојем ограда развијале су се и капије. Оне су се налазиле у склопу ограда, с том разликом што им се придавала већа пажња него огради.

Одређени тип ограда (дрво, тугла, цигла, гвожђе), пратила је одговарајућа капија. Тако је ограду од прућа пратила — „леса“, искована од кочева, дужине 3 m, док је ограду од тугли пратила капија од искованих летава из два дијела, у висини 1,5 m.

У овој фази развоја имућнија домаћинства граде такозване „порте“, које су биле веома високе (до 3 m), а састојале се из два дијела: мала капија — „капицик“ и велика порта. Порта је покривена ћерамидом или црепом. Такве порте се ту и тамо још увијек, мада веома ријетко могу видјети и данас.

У Поречју — Мирошевицу и Брзи, као и у селу Бабичком, многа домаћинства нијесу одвојена оградама од сокака већ помоћним зградама, као што су штале са плевњама и шупе. Између тих зграда налазе се порте.

Гвоздене ограде праћене су и капијама од истог материјала. Њима се придаје посебна пажња, па су зато богато декорисане. Ту се могу видети многи биљни, и геометријски орнаменти у разним бојама.

Окућница је шири појам и обухвата: кућу са двориштем, економско двориште и башту („бачу“).

Дворишта су одувик била само набијена земља. У кишном периоду стварало се блато, те су многа домаћинства калдрмом или каменим плочама повезивала кућу са помоћним зградама. Доцније, а и данас, те стазе се праве од бетона.

Сеоска домаћинства придавала су пажњу и цвијећу. Оно се је одвајкада гајило у дворишту, и то „тик“ уз саму кућу, према сокаку. То су биле „баче“. Са друге стране куће, слободни простор искористићен је за садњу паприке, лука, парадајза и слично. Ако је површина плаца већа, иза куће се налазио воћњак, „шљивик“.

Новије куће данас ређе имају зелени око куће, док се цвијеће више гаји у саксијама, којима се украшавају терасе и степеништа.

Сеоске куће

Посјед сваког сеоског домаћинства, без обзира на његово материјално стање и временски период, састојао се од: куће за становање и помоћних зграда, као што су: амбар, кош, плевња, штала, свињац, кокошарник, сушница за месо, казаница, нужник и слично.

Стамбена зграда, све до пре извјесног времена, претежно је била дубоко увучена у пространо двориште. Посматрајући изглед и градњу кућа, уочава се да се њима није придавала посебна пажња. Значајнији део сеоских домаћинстава биле су помоћне зграде које су подигнуте уз сам „сокак“, непосредно иза плота у авлији.

Осврнућемо се на развој куће од времена када је на нашем терену можемо пратити. Много старог је нестало. Зуб времена учинио је своје, али се по селима још увијек без обзира на интензивну савремену градњу може наћи по која кућа из минулих времена. На основу таквих примјера могућно је континуирано пратити развој народног градитељства и културу становања.

Праћење народног градитељства у поменутиим сеоским насељима лесковачког краја значајно је због тога што нам пружа податке који илуструју фазе кроз које је оно пролазило.

У објекте материјалне културе, која се огледа и у типовима сеоских кућа, човјек овога краја је на конкретан и видљив начин утиснуо своје градитељско знање и умење. Чињеница је да је сељак-градитељ тежио напретку стварајући боље животне услове ако су му то дозвољавале материјалне могућности. На том стваралачком градитељском путу, прихватао је и користио знања својих предака. Тиме су се формирала и локална обележја за сваки тип кућа.

Материјал који је употребљаван у изградњи временом се мијењао, али је углавном био онај који се налазио у непосредној близини градње.

У прво вријеме били су то пруже, блато, слама, дрво, камен, тугла, а са развојем индустрије — печена цигла, цемент и гвожђе.

Типови кућа зависили су углавном од грађевинског материјала — цигала, уз коришћење цемента и гвожђа.

селима, налазе се различите куће, почев од „плетаре — чатмаре“, „кованице“, „тугларе“ као и куће зидане од „тврдог материјала. На широком простору лешковачког региона, по околним

Без обзира на материјал, народни градитељ стварао је човекова пребивалишта у којима је спретно повезивао лијепо са корисним. Типичан примјер својевремене градитељске маште су сеоске куће моравке, које и данас представљају модел за градњу савремених викендица.

У нашим разматрањима, на основу постојећих објеката на терену, у могућности смо да пратимо развој сеоске куће од времена ослобођења наших крајева од Турака, па до данашњих дана. Веома слабо материјално стање сеоског живља осипомашеног услед робовања под Турцима условило је и грађење примитивних пребивалишта која нијесу задовољавала ни минималне хигијенске животне услове.

Праћењем развоја градње сеоских кућа увиђа се да су то првобитно биле „бусарнице“, или куће „на плот“. Данас их и нема, а једино на њих подсјећају садашње виноградарске колибе, као и усамљене планинске појате, које служе за смјештај стоке. Биле су правоугаоног облика, лаке конструкције, са кочевима побиијеним у земљу, између којих се налазило густо оплетено пруже, облепљено блатом. Биле су једнодјелне, а покривене сламом.

Према подацима са терена народно градитељство, тј. изградњу кућа можемо класифицирати у шест фаза. Класификација је извршена према материјалу, типу кућа и времену градње.

Прву фазу карактерише једнодјелна кућа типа сламне чатмаре. Овај назив добила је по томе што је била покривена ражаном сламом. Њена конструкција је од плетеног пружа, које је омазано. Није била кречена. На средини куће било је огњиште. Била је без подрума и „ајета“.

Друга фаза у изградњи представља корак напријед ка задовољењу основних просторних потреба. Сламне чатмаре, замјењене су — чатмарама са ћерамидним кровом. Овај тип кућа у тој фази развоја има већ „ајет“, „кућу“, тј. просторију са огњиштем, већу собу и „мало собче“ „ћилер“. Према казивању мјештана, овај тип кућа задржао се у употреби све до 1940. године, са тенденцијом опадања.

Чатмара се као стамбени објекат временом трансформисала у више облика. Првобитна ћерамидна чатмара имала је отворени „ајет“ полукружног или квадратног облика, који је био и улаз у кућу. Током времена „ајет“ у једном дијелу куће, и то обично на једном крају, заузима већи правоугаони простор, са једним дрвеним стубом.

Временом, ради задовољења животних услова, односно проширења стамбеног простора, чатмара добија други облик. Број одељења се повећава на неколико одељења, која су намјенски издиференцирана. Ту већ обавезно постоји подрум, велика соба, двије мање собе, сопче и пространи „ајет“, са стубовима и лучним аркадама.

Број таквих кућа у сеоским насељима био је ограничен и припадале су само имућнијим домаћинствима. Уобичајен назив за те куће био је — кућа „на чардак“. Примјера такве градње има још у Печењевцу, Мирошевцу и Брзи.

Непосредно после 1925. године граде се куће са истим распоредом, само што се као грађевински материјал употребљава тугла. Осим тога, доњи део ових кућа, на висини од 30 — 50 см, грађен је од камена („цокла“). С обзиром на то да су грађене од тугла, у народу су познате под именом „тугла-ре“. Таквих кућа било је на нашем терену све до 1955. године.

Осим чатмаре и тугларе, у овој фази народног градитељства налазе се и куће типа „кованица“. Назив су добиле по томе што су на дирецима заковане баскије са спољашње и унутрашње стране. Између њих налази се блато. С обзиром на то да је простор између баскија испуњен блатом, у народу их називају „дуњенице“.

„Кованице“ су куће за становање сеоског становништва, али је за њихову изградњу била потребна дрвена грађа, која је многим селима недостајала. Примјер таквог села је Печењевце, гдје се скоро не може наћи овај тип кућа.

Трећа фаза изградње сеоских кућа датира од 1955. године, од када почиње градња кућа „на ге“.

За њихову изградњу користи се много чвршћи материјал, као што је печена „пољска цигла“. Међутим, као везивни материјал и даље се употребљава блато. Просторне могућности овога начина градње много су веће. Основа кућа је обично 11 x 6 m, а корисне површине око 60 m². Имају четири одељења, као и оставу „дшпајз“, који се јавља као новина у ентеријеру. Осим тога, имају и отворене терасе. Покривене су црепом, под њим је земљан. Око 1960. године у просторије се поставља патос, а у градњу се уводи још и сутурен.

Четврта фаза изградње сеоских зграда обухвата период од 1965. до 1970. године. Тип кућа „на ге“ и даље остаје. Грађевински материјал је печена пољска цигла, док је везивни материјал сада малтер. Разлика је и у тераси, која се застакљује.

Пету фазу градње карактерише спратна кућа са поткровљем, које такође представља стамбен простор. Куће су грађене од тврдог материјала, јер пољске цигле замјењују фабричке, такозване „гитер“ цигле, које су много постојаније. Битна је разлика и у ентеријеру. У многим кућама је мјесто патоса паркет, граде се купатила, која су обложена зидним плочицама, а с обзиром на то да је електрификација уведена у домаћинствима примјењују се и савремени електрични уређаји.

Ова фаза изградње обухвата период од 1970. до 1980. године.

Последња, савремена етапа градње је шеста фаза. Новина ове фазе је у томе што се запостављају куће „на четири воде“, а све више граде се куће „на две воде“, које су естетски боље обликоване.

Везе наших људи са свијетом доводе до тога, да се последњих година мијења архитектура сеоских стамбених зграда. Утицај иностранства се и на овоме пољу и те како осјећа. Зато није риједак случај да се данас у поменутих насељима могу наћи савремене куће „алпског типа“, које својим спољним изгледом дјелују фасцинирајуће. Може се примјетити да се на овом пољу тежи да се исказе доминантност појединих домаћинстава. Таквих кућа има у Печењевцу, Мирошевцу и Винарцу.

Ако бисмо пратили приближни бројни однос између типова сеоских кућа, могли бисмо да констатујемо да по нашим селима још увијек постоје куће „чатмаре“, које су скоро напуштене. Међутим, и поред свих стремљења на пољу савремене градње, већину кућа чине још увијек куће „кованице“. „Кованица“ у основи остаје, али се мијења њен спољни изглед, а посебно ентеријер. То се огледа, прије свега, у томе што се у постојећој унутрашњости врше такве реконструкције, јер се уводе све оне друштвено-хигијенске просторије које у првобитној „кованици“ нису постојале.

Кад је ријеч о данашњој градњи стамбених објеката на селу, могу се да констатују следеће чињенице:

Приградска насеља, по угледу на град, теже да, поред постојећих старих, још увијек добро очуваних, граде доста велике нове куће. Међутим, уочава се да оне остају у већини случајева без примјене, јер се живот одвија на „старом огњишту“. Очеvidно је да оваје долазе до изражаја чисто психолошки моменти. Нове куће не представљају увјек објекте за задовољење стварних потреба. У питању је само престиж појединаца.

Међутим, има и супротних случајева. Примјер су села Косанчић и Гајтан. Материјално стање житеља ових села је на таквом нивоу да су у могућности да граде савременије куће, али се они, вјероватно због поштовања извјесних традиција, одлучују за старији тип градње. У тим сеоским насељима мо-

гу се наћи новије куће изграђене последњих година, али се по стилу не разликују од пређашњих осим што им је унутрашњи део куће испуњен новијим прохтјевима. Риједак је случај да се у Косанчићу види спратна кућа.

Због извјесних специфичности, задржаћемо се и издвојити као једну цјелину изградњу кућа у Косанчићу. Можемо нагласити да на том подручју оваје, постоје углавном четири фазе у изградњи:

Првој фази припадају куће које су грађене од набијене земље. То су такозване „набојнице“. Њихови су зидови дебели до приближно 80 см. Покривене су ћерамидом или бибер-препом. Имале су двије собе, кухињу, ходник и оставу. Грађене су на двије воде и без подрума су.

Друга фаза у изградњи представљају куће које су грађене од непечене цигле, такозваног ћерпича. Граде се од 1922. до 1935. године. Данас таквих кућа има око тридесет. Распоред соба је скоро исти, само што су проширене додавањем још једне просторије за становање.

Трећа фаза у изградњи почиње употребом печене цигле. Распоред просторија за становање идентичан је као у претходној фази. Печена цигла почиње да се користи у овом селу од 1933. године.

Четврти тип представља савремену градњу која датира од 1972. године, па све до данашњег дана, са извјесним минималним разликама, углавном на фасади. Граде се од тврдог материјала, донекле су увучене у двориште са оградом испред ње. Простор између куће и ограде најчешће је засејан цвијећем. Важна карактеристика је у томе што су и данас остале приземне. Риједак је случај да се нађе која кућа на спрат.

Опремљеност куће

Све промјене које су настале у начину живљења, јасно указују на то да је тенденција културе становања сеоских домаћинстава у видној узлазној линији, која има кривудасти ток, зависно од материјалних услова села.

То се, прије свега, огледа у повећању броја просторија. Из године у годину стамбене просторије се проширују, не само додавањем новог простора већ и комбиновањем старог са новим. Савремени начин живота условио је диференцијацију стамбеног простора. Просторије за становање постају чисто намјенске. И док неке служе за ноћење, друге су за дневни боравак, а треће за привредне потребе. Традиционалан начин живљења, тј. уска повезаност са домаћим животињама је потпуно напуштен.

У уређењу стана очевидна је постепена али стална еволуција. Неке од очуваних старих кућа недвосмислено указују на ток тог развоја.

Најстарији тип кућа био је са отвореним огњиштем у средишту „куће“. Доцније се оно, ради бољег коришћења простора и бржег комуницирања, помјера према „дувару“, да би на крају било спојено са њим.

У послеријатном периоду, развојем занатства, све више су у употреби шпорети занатске израде, који су се задржали све до данашњих дана. Они су имали и имају двоструку улогу: служе за спремање хране и за загревавање просторија.

Првобитни њихов изглед је био „на спрат“, а то значи да су били састављени из два дијела — вишег и нижег. Сваки од њих имао је одговарајућу намјену: виши, са рерном за печење и нижи са плотном за кување. Био је гломазан, захватао је доста велики простор и није био практичан. Временом је замијењен много прикладнијим и мањим, тзв. црним „клонферским“ шпоретом. Међутим, од 1960. године појединачно, а од 1965. године масовно, захваљујући електрификацији села, користе се електрични шпорети. Релативно јефтина електрична струја условила је да се око 1970. године у сваком напреднијем домаћинству у лесковачком крају, може наћи овај тип шпорета.

Ради бољег прегледа употребе пећи за загревање, задржаћемо се детаљније на неколико специфичних насеља у томе.

За банатску кућу у Косанчићу, на примјер, карактеристичне су биле озидане „фуруне“, са широким оцима. Из кухиње се ложило, ту се пекао хлеб и спремала храна, а истовремено се грејала друга просторија. Биле су високе око 1,60 м, а широке око 1,20 м.

Први, већ описани тип шпорета, замјењен је зиданим шпоретом од ћерпича, са плотном. Од 1930. године у употреби су црни високи плехани тзв. „немачки“ шпорети, који су се релативно кратко употребљавали, па су већ 1937. године замјењени такозваним „француским“ шпоретима, који су били равни — „изједно прављени“, од црног плеха.

Већ 1955. године по селима се могу наћи и бијели емајлирани шпорети. Електрификацијом села, све више се око 1970. године почињу употребљавати електрични шпорети.

За загријевање осталих просторија, и то само у зимском периоду, коришћене су плехане пећи. Биле су овалног облика и разних величина, а звале су се „кубе“, „кубићи“, а у неким селима „буњаре“ или „фуруне“. Брзо су се загријевале и зрачиле топлоту, али су се брзо и хладиле. Углавном су служиле за брзо загријавање просторија.

Покућанство, као и сви предмети који су употребљавани, временом се мијењало, што је представљало одраз стамбене кул-

туре, с једне стране, и успон и развој индустрије и широки пласман њених производа на тржиште, с друге стране.

Шире посматрано, скоро по свим сеоским насељима предмети у „кући“ били су скоро исти. Све је то било врло примитивно и оскудно, израђивано углавном од дрвета, руком самостуких сеоских мајстора. То су: „танур“ (округли — ниски сто), трношке, наџе, „водници“ разних врста, као и „пресеци“ (амбарчики) за жито.

Посебно интересантну еволуцију имали су делови покућства који су служили за смјештај посуђа и чување хране. Првобитно то су били такозвани „лебарници“. Смјештени у угловима, ради бољег коришћења простора, представљали су даску која је уштемована „у дувар“. Доцније се јављају „водници“. Грађени су од дасака, које су вертикално постављане до плафона. Унутрашњи простор био је издиференциран. Горњи део је био у виду сандука, са два капка, у коме се чувао хлеб, док је доњи део био подијељен на неколико полица, које су служиле за смјештај тестија за воду, а изнад њих је било распоређено земљано и бакарно посуђе, које се употребљавало у кући. Било је и ниских „водника“, у виду хоризонталне даске, који су служили само за смјештај тестија. Дуги су 1 — 1,50 m, а висине до 50 cm.

Данас се ријетко гдје у савременом домаћинству у селу могу видјети такви „водници“. Њих временом замјењују столарски креденци, рађени од дрвета, застакљени у горњем дијелу, у којима је сваки простор био намјенски издиференциран. Данас знатан број сеоских домаћинстава, посебно оних која гравитирају граду, посједују висеће кухињске елементе.

До првог светског рата скоро у свим селима, као лежај коришћене су „рогоже“, које су биле прострте по земљи. Такав лежај коришћен је за све чланове домаћинства. Временом су рогоже замјењене лежајем који се звао „троњ“. Он већ представља корак напријед, јер је одигнут од земље, на дрвеним ногарама, на којима су биле хоризонтално постављене даске. Та врста лежаја била је у употреби веома дуго, све до око 1935. године, када је замјењен дрвеним креветом. У селу Бабичком такав лежај је називан „соја“, која је била идентична са троњем.

Од 1930. године већ се по сеоским кућама умјесто троњева примјењују дрвени кревети „на вретенца“, димензија 1,50 x 1,70 m. Њих су израђивали сеоски столари. Било их је мањих и већих димензија. Био је ограђен са три стране и тиме уједно одвојен од зида, уз који се налазио. Ова врста лежаја задржала се до 1941. године.

Следећа фаза у развоју лежаја представљају „таблени“ кревети, а у имућнијим домаћинствима — гвоздени. Били су декорисани разним шарама, на плеху у бојама, а на гвозђу — „гвоздени“ или месингани елементи.

Обавезни део намјештаја у просторији за спавање представљале су разне врсте „ковчега“. У њима се чувала одјећа. Њихов облик био је углавном исти, само је било разлика у облику поклопца. Првобитно је то била равна плоча, а доцније добија овални облик. По свим селима је уобичајен назив „ковчег“. У селу Гајтану, најстарији са равном плочом — поклопцем, називани су „сандуци“, а са заобљеним поклопцем — „куверти“.

У селу Косанчићу, које се у сваком погледу разликује од других села јер у њему живе Банаћани, за разлику од других насеља, нису употребљавани ковчези, већ су за чување рубља коришћени ниски „ормани“. Они су били доста пространи и имали су 3—5 фиока. Њихова висина износила је 1,10 м. Били су практичнији, јер је у фиокама рубље могло да се класификује.

По селима су собе биле још попуњене дрвеним клупама дугим 2 до 4 м, са наслоним у виду „вретенаца“, и без наслона. Биле су постављене дуж зида, насупрот столу.

Веома често су дуж „дуvara“, по собама, постављане доста дуге — од зида до зида — даске, тзв. „равови“. Служили су за смјештај ствари које су се свакодневно употребљавале.

На зидовима је био и чивилук. То је даска дужине од 1 до 1,50 м, са усађеним дрвеним „клиновима“. Служио је за вјешање одјеће.

У „прочељу“ собе, између прозора или у углу собе налазила се славска икона и поред ње кандило.

Осавремењивање сеоских домаћинстава почиње са ослобођењем земље, тј. последице другог светског рата. Постепено почиње да се мијења традиционалан начин домаћег живота. Запажају се видне промјене уношењем нових елемената покућанства.

Преломно вријеме у овом погледу представља период између 1960. и 1965. године и условљен је развојем индустрије, с једне стране, и повратком сеоског живља из иностранства, с друге стране. Тај преображај посебно је видан у приградским насељима, гдје се село угледа на град. При том треба примјетити да су носиоци свих новина у покућанству углавном млађи људи, док се код старијих још увијек осјећа носталгија за старим начином живота. Они показују тежњу за чувањем новца. Ако, пак, желе да домаћинство обогате неком новином, одлучују се на куповину пољопривредних справа како би олакшали мукотрпан пољопривредни рад, а повећали пољопривредни принос са својих имања. Тежња, пак, млађих, иде више ка неком луксузу ради исказивања и потврђивања своје личности. Веома много су наклонени моторизацији, те се често по сеоским двориштима могу видјети аутомобили и мотори.

На иницијативу млађих, сеоска домаћинства се обогатују и новим савременим намјештајем и великим бројем техничких апарата, као и савременим санитарним уређајима. У том периоду собе су опремљене савременим фабричким намјештајем: комлетним спаваћим собама, каучима, фотељама, регалима и слично. Умјесто досадашњих бијело кречених зидова, све више се употребљавају зидни тапети. Међутим, та новина у селима удаљенијим од града је још увијек ријеткост. Тако на примјер, често наилазимо на тапете у приградском насељу Винарце, као и у Печењевцу, вјероватно што задњих година ово село представља донекле индустријско насеље. Појава тапета може се видјети и у Мирошевцу, због тога што су њихови житељи полуиндустријски радници усмјерени према граду.

Коришћење стамбеног простора

Материјално стање сеоског живља и ниска култура становања утицали су на коришћење стамбеног простора. Некада се целокупан живот домаћинства одвијао у доста скученим и веома слабо опремљеним просторијама. Са развојем пољопривредне производње настају битне промјене на том плану.

И док је некада стамбена просторија „кућа“ коришћена за спремање хране, ноћење, па у хладним зимским данима чак и за чување стоке, временом се, проширењем стамбеног простора култура становања мијења.

У „кући“ се углавном одвијао цјелокупан дневни живот. Собе су служиле само за спавање и свечане прилике: о свадбама, славама, кравајима, рођенданима, а данас и за испраћај војника.

За потребе домаћинства, жене су саме израђивале — ткањем, све предмете домаће радности, од вуне, конопља и памука. Из тих разлога као обавезан елемент ручне производње коришћен је разбој, који је био смјештен у соби.

Док су некада, без обзира на број чланова домаћинства и година старости, сви чланови породице ноћивали у „кући“, временом са проширењем стамбеног простора, настаје диференцијација. Старији и даље ноћивају у „кући“ док млађи спавају по собама.

Потребно је нагласити да је по селима у лесковачком крају био веома развијен живот у породичним задругама. Тако, на примјер, у селу Печењевцу је постојала једна од највећих породичних задруга, која је имала надимак „БАРБЕШЛИЦИ“. Имала је 21 члана. У истом селу позната је и породица „ДУГЕНЦИ“, са 15 чланова.

У приградском насељу Винарце, било је такође више породичних задруга, које су имале већи број чланова. Тако је позната задруга која се састојала чак од 25 чланова.

Наша испитивања су показала да је кућних задруга било и у свим испитиваним мјестима, само са мањим бројем чланова.

Кућне задруге могу да се прате скоро све до 1941. године. Међутим, за вријеме рата, а посебно у послеријатном периоду, јавља се тежња да се оне цјепалу на мања домаћинства.

У вези с тим може се констатовати да уколико је број чланова био већи, култура становања била је на нижем нивоу. То је разумљиво, јер су у то вријеме стамбене могућности породица биле доста скучене, па је у једној просторији морао да борави већи број људи. Било је случајева да су у једној просторији ноћивали скоро сви чланови, без обзира на старост и пол.

Важно је поменути да су се у селима у лесковачком крају старији поштовали. Однос између старијих и млађих у породици био је одређен. Старији су били организатори послова, док су млађи те послове реализовали. То ни у ком случају не значи да су старији мање радили. Напротив, они су им у погледу рада служили као узор, без обзира на године старости.

Последњих неколико година однос се у том смислу мијења. Млађи чешће комуницирају са градом, брже прихватају новине, које прате савремени живот, те се јављају као иницијатори преображаја домаћинства.

За наша села је карактеристично и то, да су неговани добросусједски односи. Ако је и долазило до неких рђавих односа, у највећем броју случајева земљишни посједи су били узрок томе. То се огледа, прије свега, у чињеници да у прошлости скоро није било обрађивања окућница. Веома често бунар и гувно били су заједнички.

Деобом породица настају и лошији, не само сусједски односи већ и односи између подијељених породица. Ова појава је изражајнија у приградским насељима, док су се у удаљенијим селима сачувала традиционална схватања људског поштовања. То нарочито долази до изражаја међу црногорским живљем у селу Гајтану.

Тенденције и перспективе даљег преображаја

Док је у прошлости наше село било потпуно заостало, данас се по селима могу видјети стамбене зграде грађене у гвожђу и бетону, гаје су заступљени савремени стилови.

Економске могућности сеоског живља последњих неколико година су у видном успону. Оне условљавају и брзу грађевинску дјелатност. То се огледа прије свега у градњи модерних стамбених објеката. Та градња иде у два смјера: рушењем постојећих објеката и зидањем нових или поред старих објеката, граде се нови.

И у једном и у другом случају долази до изражаја видна контрадикторност, која се огледа у томе што се целокупан живот одвија у старим просторијама, а нове зграде остају неискоришћене или дјелимично искоришћене.

Упоредо с развојем сеоских кућа развијала се и градња економских зграда. С обзиром на то да оне служе за повећање животног стандарда, тенденција савременог сеоског домаћинства је, последњих десетак година да им се придаје све већи значај и пажња.

Упоређивањем некадашње и данашње привредне зграде види се битна разлика. Некада је свака економска зграда била одвојена и имала је своју посебну намјену (амбар, кош, плевња, штала итд.). Данашња тежња је да сви објекти који служе за разне домаће потребе буду концентрисани на једном мјесту и под једним кровом. На тај начин створен је обиман комплекс у виду једне зграде такозване плевње. Има случајева, и то не баш тако ријетко, да је површина „плевње“ већа од површине куће.

Уобичајено је да су скоро истог облика по свима селима, а грабене су најчешће од бетонских блокова. Дужине су од 15 до 30 m, а ширина 4 до 8m.

Испред „плевње“ је најчешће отворени „ајет“. Има практичну намјену и служи као остава за смјештај алата, машина, трактора итд., како би били заштићени од атмосфералија. Сама „плевња“ подјељена је преградним зидовима на више намјенских просторија, као што су: „амбар, кош, сило-јаме, штала, живинарник, свињац, млинче за млевење жита, такозвани „дрекрупач“. Горњи део „плевње служи за смјештај суве сточне хране: детелине, сламе, шаше и томе слично.

Лична и друштвена хигијена села је у видном успону. То се прије свега огледа у потрошњи воде. До прије неколико година вода, како за пиће тако и за кућне потребе, употребљавала се углавном из сеоских бунара. Није их имало свако домаћинство, већ је неколико таквих бунара било за цело село. То су сеоски бунари. На терену су се могли наћи и бунари „мебаша“, који су се налазили између два домаћинства. Када је ријеч о бунарима, наводимо село Косанчић, које је интересно по томе што су се бунари налазили на раскрсницама. У другим селима, ради задовољења потреба свих мјештана били су лоцирани „усред села“. Велике потребе за водом, временом су утицале на то да је број бунара бивао све већи, с тежњом да га посједује свако домаћинство.

Сеоско становништво је придавало бунарима значајну пажњу. Скоро увијек су били ограђивани „сантрачом“. Сантрач је у прошлости био претежно од дрвета, а касније и од бетона. Бунар је покриван како би се заштитио од евентуалних зага-

бења. У неким селима, на примјер у Косанчићу бунари су били декорисани на специфичан начин.

Благодарећи техничком напредку, посебно у периоду од 1970. до 1975. године, све више су у употреби хидрофори. Село Винарце, на примјер, према последњем попису има 150 хидрофора, Печењевце око 40, Косанчић више од 150, Брза 25 итд.

Међутим, сеоска насеља у чијој се непосредној близини налазе јаки извори (Бабичко, Гајтан) користе их тако што воду доводе у домаћинства пластичним цјевима. Користи се слободан пад воде, док у изградњи резервоара учествује читаво село, односно сви они који су у могућности, због позиције терена, да га користе.

Село Гајтан налази се на терену на коме има много извора здраве питке воде, па свако домаћинство појединачно користи по неки од њих.

Прохтјеви у селу из године у годину расту, што се огледа у томе да домаћинства теже да уведу воду не само у двориште већ и у кућу, а кад је већ имају, онда је користе и за купатила. У приградским насељима скоро свака нова кућа посједује и све санитарне уређаје. Примјера ради наведимо да у Винарцу од 722 домаћинства има око 350 купатила, у Печењевцу од 650 домаћинстава 300 имају купатила, у Косанчићу 180 домаћинстава има 30 купатила, у Брзи 300 домаћинстава а 30 купатила, у Мирошевцу 280 домаћинстава и око 60 купатила. Међутим, у планинским насељима Бабичком и Гајтану, са 250 домаћинстава, имају приближно по 50 купатила.

Са увођењем воде по кућама јавио се и проблем отицања отпадних вода. Ранијих година она је провизорним каналима одвојена ван куће у слободан простор. Питање канализације ни у једном сеоском насељу није ријешено, нити је то перспектива села. Напреднија домаћинства решавају проблем отпадних вода копањем септичких јама у близини кућа. Ако се бунарска вода не користи, онда се они прекривају бетонским плочама и у функцији су септичких јама (Винарце, Печењевце).

Данас је електрична енергија заступљена у свим, па и у најзабаченијим селима. Скоро да нема домаћинства које није електрифицирано и не користи благодети које му пружа електрична енергија. Изузетак је село Гајтан, у коме само неколико домаћинстава није електрифицирано, због удаљености од електричне мреже.

Навешћемо периоде у којима су испитивана насеља електрифицирана: Винарце — 1951. године, Печењевце — 1957. године, Косанчић — 1960. године, Брза — 1956. године, Гајтан — 1974. године, Бабичко — 1956. године. Мирошевце је имало електричну струју још 1945. године, с тим што је коришћена динама из млина Теокаревића и напајала струјом оближњих око 100 домаћинстава. Од 1950. године извршена је реконструк-

ција те мреже, па је преко трафостаница електрифицирано цело село.

Уочава се да село прихвата и користи сва техничка средства која служе за уздизање културног нивоа њихових житеља. Из године у годину нагло се повећава број радио-пријемника, касетофона, телевизора, машина за рубље, фрижидера итд. То се може јасно видети на основу добијених података.

Село Винарце, на примјер, посједује 450 до 500 телевизора, од којих су десетак у боји, машина за рубље око стотину; у Печењевцу — 350 телевизора (у боји око 12) и око 50 машина за рубље. У Косанчићу више од 60 телевизора и око 50 машина за рубље и 50 шиваћих машина. У селу Гајтану има око 100 телевизора, а свака десета кућа има машину за прање рубља и 60 штрикаћих машина. Село Брза има 100 телевизора (три у боји), 20 машина за рубље, Бабићко — 100 телевизора (два у боји), 200 фрижидера, 10 машина за рубље, 30 штрикаћих машина, 12 трактора и неколико моторних тестера. Миршевце има преко 100 телевизора (два у боји) и око 80 машина за рубље.

Услед развоја транзисторске технике и производње радио-апарата, скоро да нема домаћинства које их не посједује.

Све наведене чињенице непобитно указују да је село закорачило крупним корацима у савремени живот и да се у вези с тим култура становања рипидно мијења.

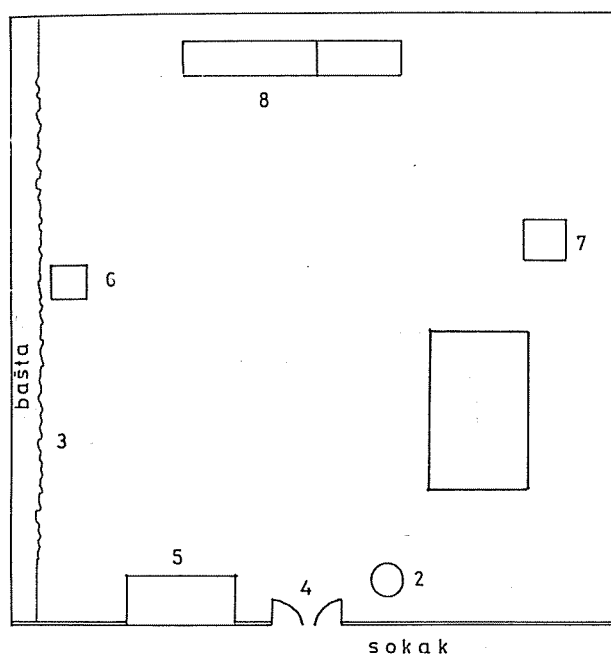
Традиционална пољопривредна производња добија нове токове. Село прати тржишне потребе града и оријентише се према њима. Често се запоставља једна грана привреде на рачун друге гране, гдје су улагања и рад мањи, а приходи већи. На примјер, већина села приступа производњи јагода, малина, шљива, лука, пасуља, ораха и сличних производа, док су житарице, као и виногради донекле запостављени. Сточарска производња се развија у смислу повећања производње млијека и млијечних производа, док се на индивидуалним газдинствима знатно мање гаји стока за тов, због релативно скупе сточне хране.

Многа села оријентишу се на кооперацију са пољопривредним комбинатима који им у самом селу откупљују производ. На тај начин село не губи време око пласмана својих производа на тржишту.

Јасно се уочавају близина и утицај града. Индустријски центри видно утичу на преображај ових села, нарочито у погледу промјене занимања, а, са тим у вези, и начин живота, култура становања — градња кућа, набавка намјештаја и друго.

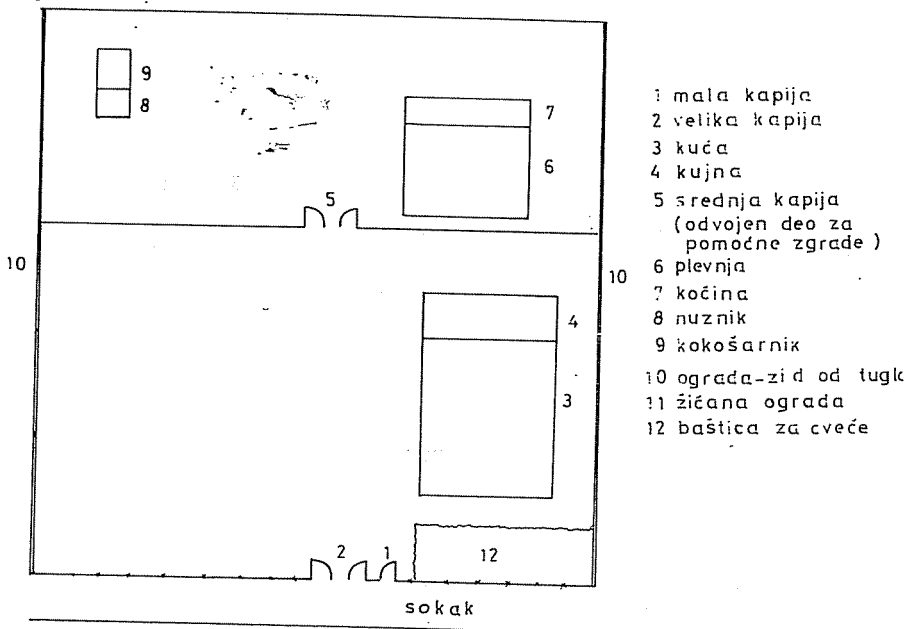
Миграциона кретања сеоског живља из године у годину не јењавају. На тај начин село све новине релативно брзо усваја мијењајући своју физиономију и културу становања.

stara okucnica "obor" - selo Vinarce

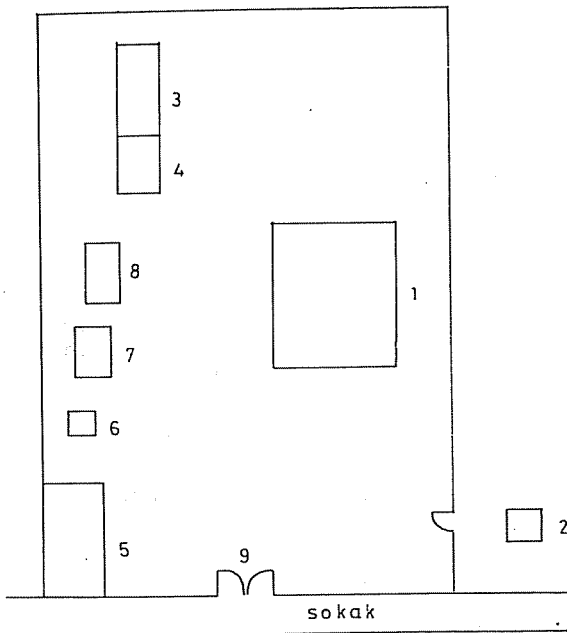
- 1 kuća "čatmara"
- 2 bunar
- 3 ograda od trnja
- 4 kapija
- 5 štala
- 6 trla
- 7 kočina
- 8 ambar i koš
- 9 ograda od tugele

novija okućnica "plac" - selo Vinarce

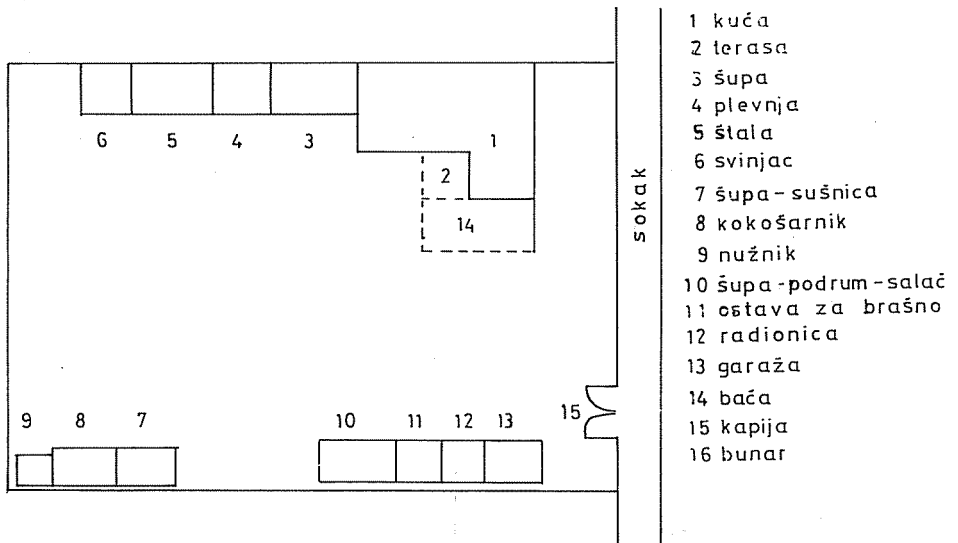
- 1 mala kapija
- 2 velika kapija
- 3 kuća
- 4 kuhinja
- 5 srednja kapija
(odvojen deo za pomoćne zgrade)
- 6 plevnja
- 7 kočina
- 8 nuznik
- 9 kokošarnik
- 10 ograda-zid od tugk
- 11 žičana ograda
- 12 baštica za cveće

stari tip "obora" - Pečenjevce

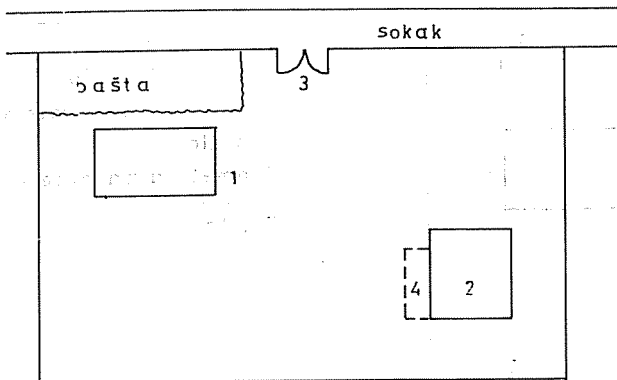

- 1 kuća
- 2 tula (van obora).
- 3 salač (za kukuruz)
- 4 cmbar
- 5 štala
- 6 nužnik
- 7 kočina
- 8 kokošarnik
- 9 kapija

noviji tip "avlije" - Pečenjevce iz 1955 g.

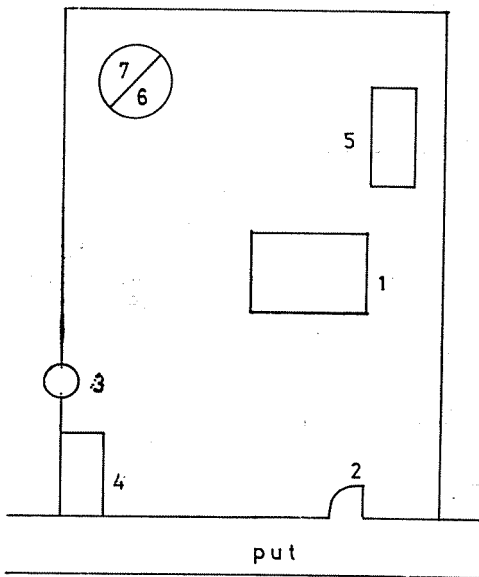

najnoviji plac iz 1980 g. - Pečénjevce

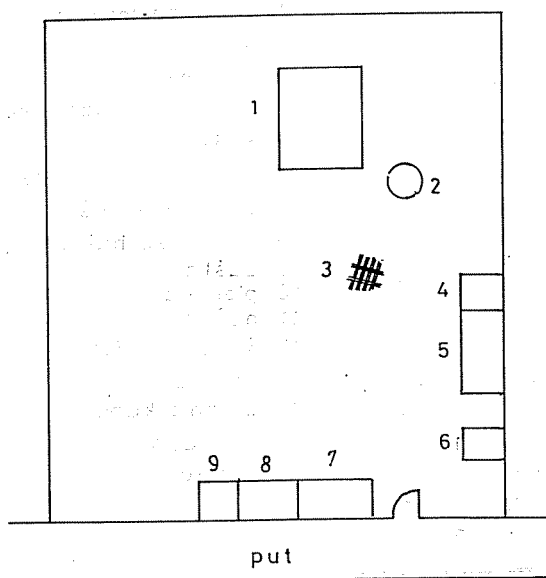
- 1 kuća
- 2 plevnja u kojoj je: štala, šupa, ambar, koš, svinjac
- 3 kapija
- 4 ajet

raspored "avlije" iz 1912 g. - Brza

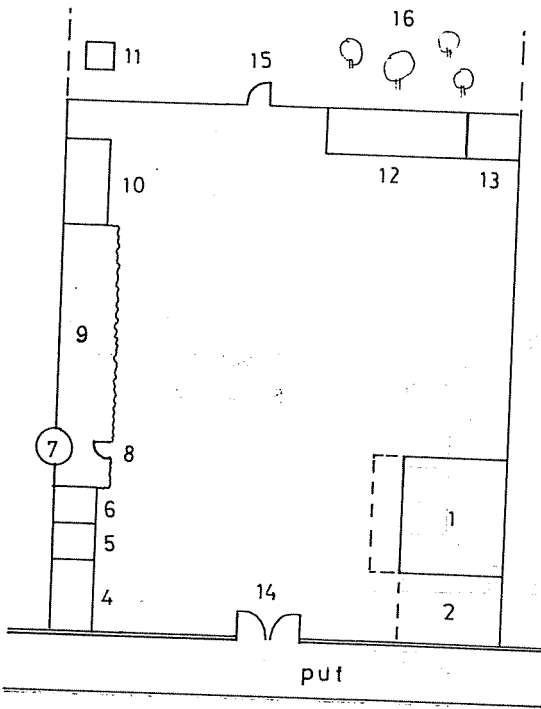
- 1 kuća "čatmara"
- 2 kapija "lesa"
- 3 bunar "medjas"
- 4 plemnja sa ajetom
- 5 štala
- 6 ometina za ovce i koze
- 7 trla

raspored "avlije" uoči II sv. rata - Brza

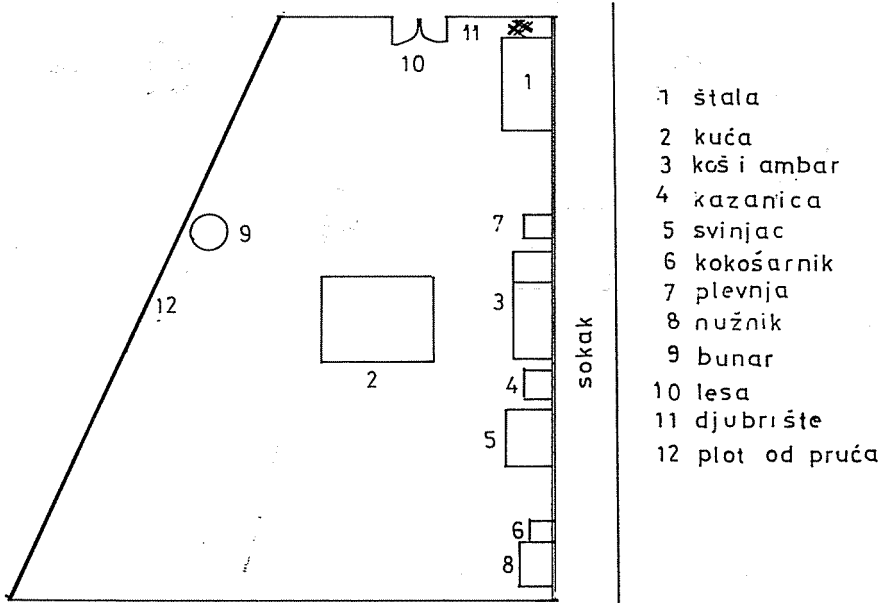
- 1 kuća
- 2 bunar
- 3 drvnik
- 4 ambar
- 5 koš
- 6 sušara za meso
- 7 stala sa plernjom
- 8 porta pokrivena
- 9 ostava

plac iz 1948 g. - Brza

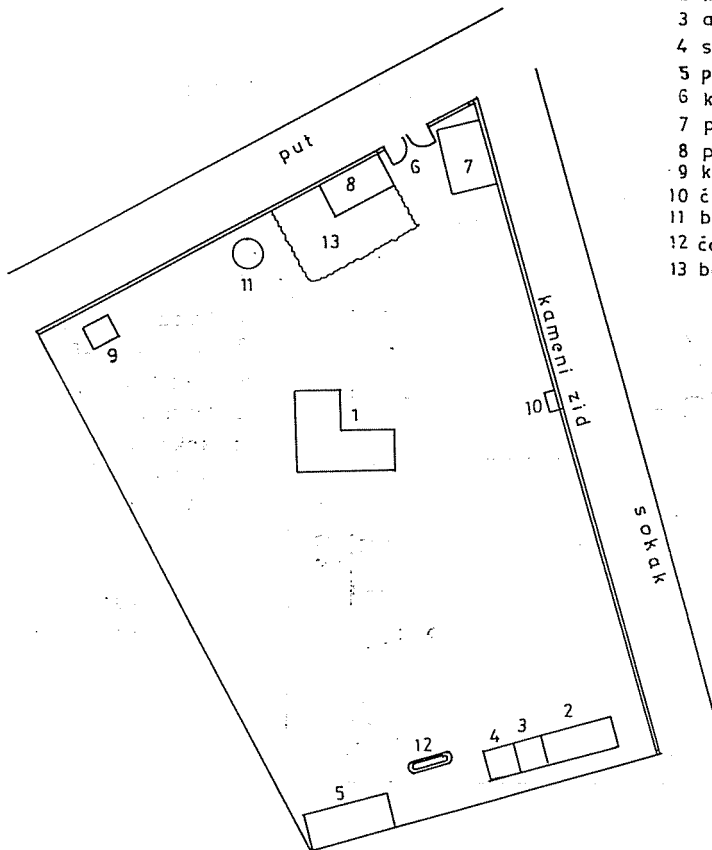

- 1 - kuca sa terasom
- 2 - baca
- 3 - zid kameni
- 4 - ostava za namirnice
- 5 - sušara
- 6 - ođaja za ambarče
- 7 - bunar medjaš
- 8 - kapija za baštu
- 9 - bašta
- 10 - plemnja
- 11 - nužnik
- 12 - štala sa ajetom
- 13 - kočina
- 14 - ulazna kapija
- 15 - kapidžik
- 16 - vocnjak

stari tip "obora" izmedju 1920 - 1944 Miroševce

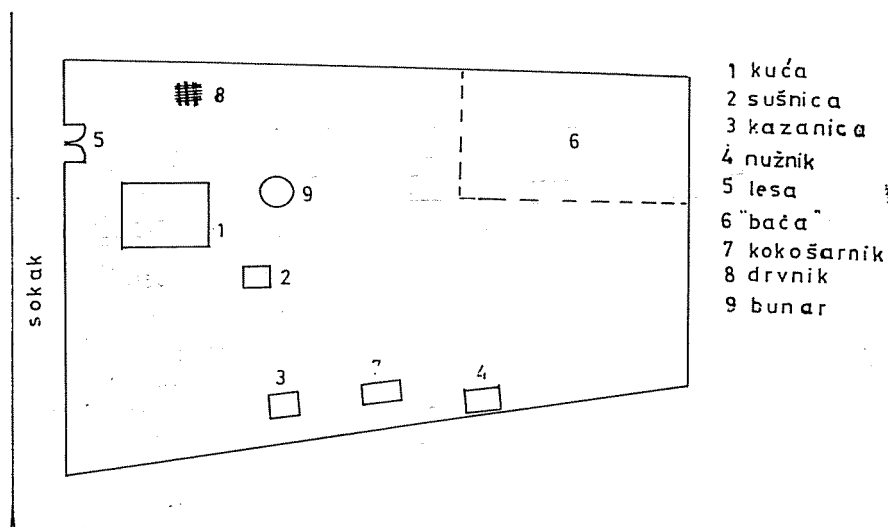

noviji tip "obora" posele II sv.rata-Miroševce

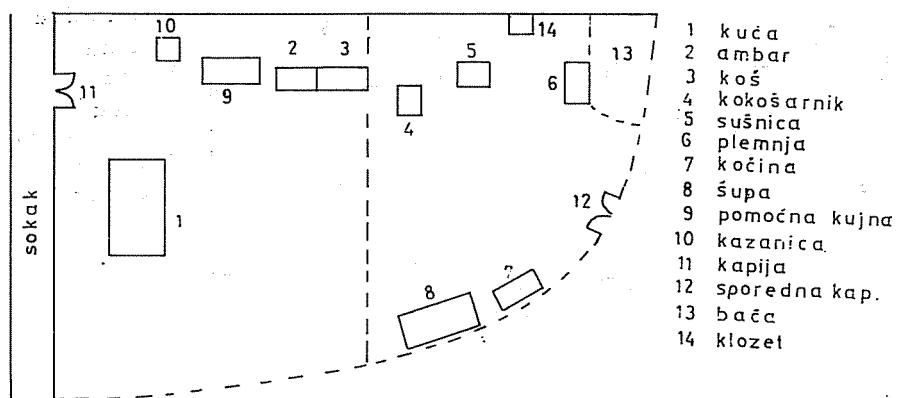

- 1 kuća
- 2 koš
- 3 ambar
- 4 svinjac
- 5 plemnja
- 6 kapija
- 7 pomoćna zgrada
- 8 pomoćna zgr.
- 9 kokošarnik
- 10 česma
- 11 bunar
- 12 česma za stoku
- 13 bašta

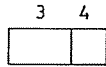
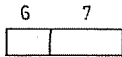
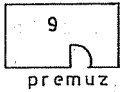
stari tip okućnice - "dvor" - Babičko

novi tip okućnice - Babičko

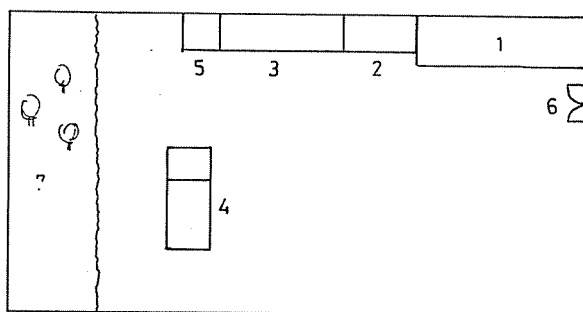
raspored na gumnu - trli

put

- 1 stožer i gumno
- 2 plemnja
- 3 koliba
- 4 štala
- 5 trla
- 6 ambar
- 7 koš
- 8 suldrma
- 9 ometina

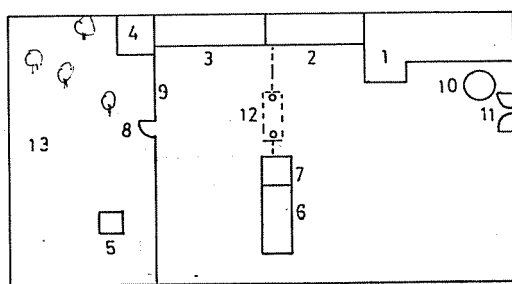
stari plac, do 1930 g. - Kosančić

- 1 kuća
- 2 špajz
- 3 štala
- 4 ambar i koš
- 5 nužnik
- 6 kapija
- 7 bašta

ulica

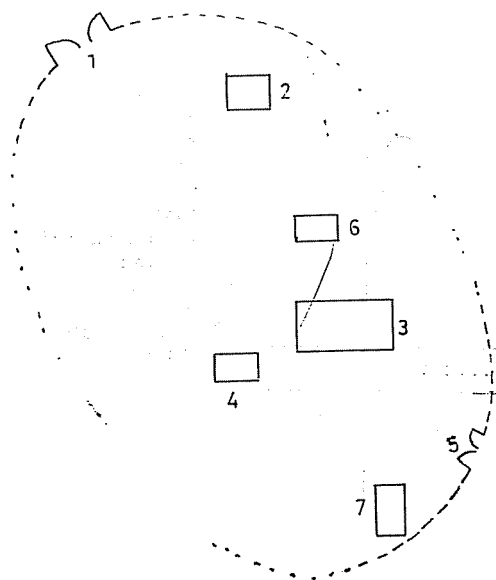
noviji plac - Kosančić

- 1 kuća
- 2 ostava
- 3 štala
- 4 kočina
- 5 nužnik
- 6 koš
- 7 ambar
- 8 kapija za baštu
- 9 taraba
- 10 bunar
- 11 kapija
- 12 trem sa stubovima
- 13 bašta

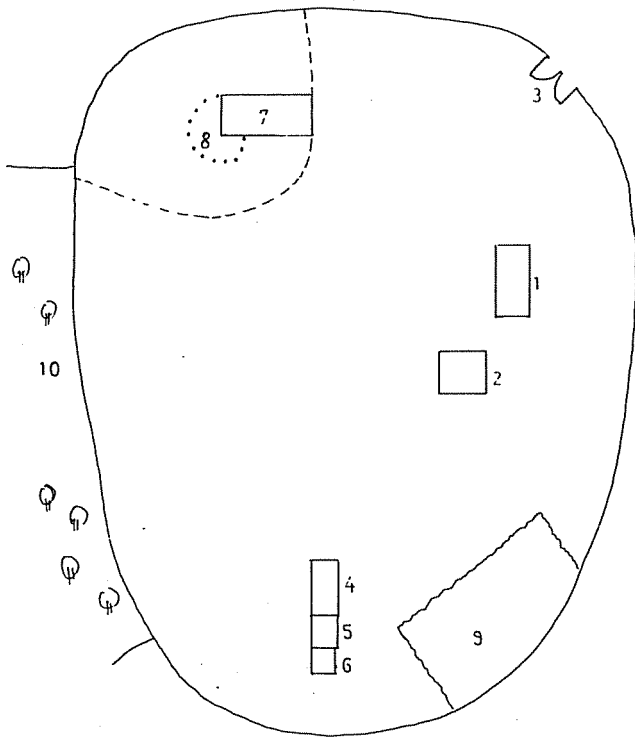
ulica

stari tip placa - Gajtan

- 1 ulaz "ljesa"
- 2 košara
- 3 kuća
- 4 mljekar
- 5 mala vratnica
- 6 ambar
- 7 salaš

noviji tip 'avlije' - Gajtan

- 1 kuća
- 2 mljekar
- 3 velika kapija
- 4 svinjarnik
- 5 kokošarnik
- 6 nužnik
- 7 štala
- 8 tor
- 9 bašta
- 10 voćnjak
- 11 tarabe

Милка ЈОВАНОВИЋ

ПРОМЕНЕ У БРАКУ И ПОРОДИЦИ У НЕКИМ
НАСЕЉИМА У ОКОЛИНИ ЛЕСКОВЦА

Проучавањима породице у насељима у околини Лесковца (*Винарце, Печењевице, Мирошевице, Брза, Гајтан, Косанчић и Бабичко*), извршена од 1976. до 1980. године, обухваћено је више проблема из области брака, породице и породичних односа. Овим истраживањима желели смо да сазнамо каква је улога и значај савремене породице у целокупном друштвеном, политичком, економском и културном животу села, под којим условима у којим срединама и којим темпом се она мења, какве су тенденције и перспективе њеног даљег развоја и преображаја. Посебну пажњу при истраживању посветили смо породици у приградским насељима, у којима живи све већи број мешовитих, пољопривредно-радничких и непољопривредних домаћинстава, пратећи истовремено збивања у чисто пољопривредним породицама, каквих је највише у селу Бабичко. Насупрот њима, било је од интереса сазнати какав је и колики утицај Лесковца као великог градског, индустријског и културног центра на промену структуре сеоске породице, нарочито оне у непосредној близини града — у приградском селу.

За обраду ове теме послужила нам је пре свега обимна грађа прикупљена на терену у одабраним насељима, односно у породицама и месној администрацији, где су нам стављене на увид матичне књиге рођених и венчаних у послератном периоду, као и неопходни статистички подаци у вези са социјално-економском структуром породице. Такође смо користили и литературу која се односи на насеља, становништво и етнички састав, јер се при избору насеља водило рачуна и о томе да буду заступљена приградска, као и нека насеља удаљенија од градског центра, са етнички различитим становништвом, сматрајући да ће се у различитим срединама и промене у породици и породичним односима развијати различитим интензитетом. У том погледу веома корисно су нам послужили, поред осталих, и подаци Витомира Маринковића, географа, који је и иначе сарадник на овом пројекту и који је обрадио одељак *Етнодемографске карактеристике насеља*.

Стручна литература, о породици је доста оскудна. Посебних радова готово и нема, па смо се у раду користили подацима из већих монографија или радова које се односе на породицу и обичајну традицију становника овог подручја. То су

пре свега, етнoлошке монографије Драгутина Борђевића *Живот и обичаји у Лесковачкој Морави*, СЕЗБ LXX, Београд 1958. и Видосаве Стојанчевић—Николић (*Врањско Поморавље — Етнoлошко проучавање*, СЕЗБ LXXXVI, Београд 1974). С обзиром на то да се нека од одбраних насеља налазе у Лесковачкој Морави (Бабичко, Винарце, Мирошевце и Печењевце), поменута монографија Д. Борђевића послужила је као драгоцен извор за многа питања из традиционалног живота у овој области. У монографији смо нашли многе податке о породици до којих је данас све теже доћи, а које је писац исприто и зналачки обрадио у својој књизи. Монографија *Врањско Поморавље*, једна од најбољих етнoлошких монографија код нас, такође нам је била веома корисна, јер је В. Стојанчевић посветила цело поглавље друштвеном животу и обичајима, наводећи да „супротно материјалној култури, која је у свим преломним периодима општег друштвено-економског развитка области била изложена бржим и наглијим променама, друштвени обичајни живот се мењао знатно спорије. Врањанац се теже ослобађао традиционалног обичајног наслеђа, традиционалног схватања друштва, породице и људских односа“. С обзиром на то да у Лесковачкој Морави, поред стариначког становништва и Шопова има и досељеника из Врањског Поморавља, ови подаци су корисни и као упоредни материјал кад је реч о појединим појавама у породичном обичајном животу Врањанаца насељених у околини Лесковца. Од истог аутора користили смо и рад *Ритуална обележја животних циклуса (иницијације) и забране (табуи) у обичајима становништва Јужног Поторавља* (Лесковачки Зборник XIX, Лесковац 1979). Значајне податке пружили су нам и радови Миленка Филиповића. У раду *Прилог познавању народног живота у Лесковачкој Морави* (Лесковачки Зборник I, Лесковац 1961) он наводи да „у околини Лесковца и поред тога што је знатан индустријски град и што је на тако важној комуникацији као што је моравско-вардарска, влада још увек архаичност, иако ипак има знатних промена у народном животу. У том погледу једнако је становништво периферних махала Лесковца и околних села“. У књизи *Горња Пчиња* (заједно са Персидом Томић — СЕЗБ, Расправе и траба књ. 3, Београд 1955), као и у раду *Етнoлошке белешке из Пусте Реке* (Лесковачки Зборник I, Лесковац 1961), има разноврсних података, где као битну карактеристику становништва истиче одлазак у печалбу и промене у породици као последицу печалбарског живота њеног домаћина. Студија Вере Ерлих *Југославенска породица у трансформацији* (Загреб 1971) чини изузетак у етносоциолошким проучавањима породице код нас, како по предмету истраживања тако и по методу упоредне анализе прикупљених података, а који се односе на породицу између два светска рага. Главни циљ ове студије био је да се истраже промене у ју-

гословенској породици, и то у породици на селу „будући да се тамо читав склоп традиционалних обичаја и нормираних односа нагло распадао...“ Изменили су се односи између чланова породице, хијерархија се порушила... Ауторитет оца и мајке, оданост и верност мужа и жене, послушност деце, губе се“ (Увод, с. 25). Стога књига Вере Ерлих чини незаобилазну материју у проучавању савремене, односно породице уопште. На овом месту свакако треба, поменути и многе радове Николе Пантелића о друштвеном животу, посебно браку и породици у североисточној Србији, којима припада запажено место у проучавању породице код нас, а који су нам корисно послужили при обради многих проблема традиционалне и савремене породице (истраживања породице у Ресави, Неготинској крајини, Бору, Зајечару итд.). За обраду наше теме корисно су нам послужили и радови о појединим насељима, антропогеографске и социолошке садржине. Такви су, на пример, рад М. Костића и Т. Трајковића *Винарце* (Лесковачки зб. IV, Лесковац 1964.), Јована Јовановића *Пуста Река* (Лесковачки зб. XV, Лесковац 1975.) као и хроника Добросава Туровића *Гајтан у НОБ*, Београд 1975.

На основу коришћених података, у раду су обухваћена и обрађена следећа поглавља: *Брак* — циљ брака, године старости при ступању у брак, начин склапања брака, мираз, малолетнички бракови, невенчани бракови, развод брака; *Породица* — промене у породици и породичном животу, структура породице, облик традиционалне и савремене породице, промена положаја жене у породици, подела рада и дужности, породична и лична имовина, домаћи живот — однос према традиционалним навикама, васпитна улога жене, однос мужа и жене, деоба породице; *Старачка домаћинства*, привидна и стварна; економска структура старачких домаћинстава; однос деце и села као друштвене заједнице према старачким домаћинствима; *Тенденције и перспективе даљег преображаја породице и породичних односа*.

1. Брак

Жеља и дужност сваког родитеља, према народном схватању, била је да своју децу на време удоме, односно ожене или удају. Тако је и у околини Лесковца. Циљ брака пре свега је добијање подмлатка, чиме се обезбеђује одржавање „соја“, или „племена“. „Практични или економски узрок тежњи за добијање деце није потребно много објашњавати. Човек тежи да у деци добије помоћ или одмену у раду, да има ко ће га у старости прихватити и чувати и, најзад, коме ће после смрти оставити своју имовину“ (Т. Борђевић, *Наш народни живот*, II, Београд 1930, с. 12). Осим обезбеђења подмлатка, женидбом

члана домаћинства добијала се и радна снага, па су стога у Морави често женили још недорасле младиће са зрелијим и за рад способним девојкама. Код Црногораца у Гајтану, напротив, женили су стасале момке, способне за брак и домаћи живот. Најзад, нежењене и неудате у селу су сматрале неспособним и неравноправним са ожењеним сродницима и комшијама, па је и то био разлог за ступање у брак. Родитељи су чак настојали да и своју болесну или дефектну децу ожене или удају, што потврђују и подаци Драгутина Борђевића, свештеника из Лесковца: „Ја сам предбрачно испитао и венчао један глувонеми пар. Они сада имају двоје здраве, нормалне деце. Приликом склапања таквих бракова гледа се да женици имају сличне недостатке, да се супра не би корили“ (Лесковачка Морава, с. 151). Због важности брака и тако велике тежње за децом, врше се извесне радње и обичаји још пре склапања брака, а између осталог гледа се да „девојка буде из фамилије која се добро пати“ (видети: Марија Бокић — Одељак о обичајима о рођењу).

Прилике за упознавање и зближавање младих у прошлости биле су породичне светковине (свадбе, славе, „седељке“, мобе), сеоски скупови, сабори, играчке, „за стоком“ итд. У послератном периоду тих прилика је много више, нарочито ако се млади школују или ако су запослени. Они су у избору и опхођењу много слободнији и, као што ћемо видети, при одлучивању за ступање у брак много самосталнији.

У време постојања задружних породица постојао је „ред“ при удаји и женидби. „Некад се млади нису прежењували“, што значи да су се женили по реду, према годинама старости. Гледало се да најпре поудају девојке, нарочито Црногорци, да се онаје и заове „у дом не састају“.

У прошлости је овде била уобичајена сеоска ендогамија. Према подацима, то је нарочито било изражено код Војвођана у Косанчићу који су се у почетку искључиво међусобно узимали. Чак су њихови младићи одлазили у Срем или Банат или нешто ближе, у Александрово, и одатле доводили девојке Војвођанке (Војвођани су себе сматрали бољим у односу на своје суседе, јер су они у Косанчић донели прве кревете, шпорете, плугове и вршалице, а Србијанци су у то време — после 1878, спавали на асурама, пекли хлеб у препуљама итд.). Данас, међутим, у Косанчићу живи више Врањанаца и Шопова него Војвођана, тако да има и мешовитих бракова. Слично је и са Црногорцима из Гајтана. Све до другог светског рата ретко се ко од Црногораца женио девојком из Пусте Реке или Мораве. Увек су желели да то буде Црногорка, па макар је довели и из Црне Горе, гледајући на пријатеље и племе. После ослобођења критеријуми су се унеколико изменили, „али је и данас милија снаша Црногорка“.

На године старости за ступање у брак гледа се различито. Док су Војвођани и Црногорци одувек сматрали да млади треба да се припреме, односно да „ојачају“ за брак, јер ће татав и порода рабати (момци су се женили после одслужења војног рока, девојке удавале од 19 до 25 година), дотле је код Моравца било уобичајено да родитељи жене своје неодрасле синове девојкама старијим од њих, како би, пре свега, обезбедили још једну радну снагу. Ова појава је нарочито у прошлости била доста раширена и у неким другим крајевима. Тихомир Борђевић наводи чак и пропис о добу за женидбу и удају у Србији из 1837. године, по коме „ни један момак не може се венчати пре навршене седамнаесте године, ни девојка пре четрнаесте“ (*Наш народни живот*, књ. II, с. 20). Сличне податке налазимо и код Валтазара Божишића (*Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slavena*, Zagreb 1874, с. 151). Међутим, ови као и многи други прописи најчешће су заобилажени па су се млади женили да „не испусте прилику“, да обезбеде радну снагу, а о супружанским односима нико није водио рачуна. Данас је таквих појава све мање, али нису ретки ни случајеви где млади чекaju да напуне потребан број година да би се венчали. Колики је то број нисмо могли да сазнамо, а и матичне књиге то не показују, јер се млади венчавају онда када за то испуне услове. Стиче се утисак да се девојке удају младе, често малолетнице, а да се младићи жене по повратку из армије. Женски сениорат више није тако изражен као у прошлости, поготову не код школоване омладине.

Иначе, за ране женидбе дечака, које су њихове много старије супруге „у наручју у кревет носиле“, везан је обичај снахачења, познат и у неким другим крајевима, посебно у источној Србији (Н. Пантелић, *Друштвени живот у Неготинској крајини*, ГЕМ 31 — 32, Београд 1969, с. 314 и тамо наведена литература). До када се овде обичај снахачества одржао нисмо могли да сазнамо. Уместо одговора било је подсмешљивих инсинуација, али без указивања на одређене породице, односно особе. Има и невенчаних бракова, које народ не одобрава, а једна од таквих, невенчаних, рекла нам је да „венци кућу не држив, него памет“.

Склапање брака „на пробу“ није познато, као ни брак међу сродницима „од једну крв“ или од „један сој“. Моравци сматрају да после седмог колена могу да се међусобно узимају, а Црногорци чак после десетог „дојаса“. Међутим, пошто је четрна одобрала венчање после четвртог колена, многи су се тога и овде држали.

При избору брачног партнера у различитим срединама различито се и понашају. У прошлости се углавном поштовала боља старијих — родитеља, стрицева, браће. Код Црногораца гледало се на углед породице, на њихове међусобне односе, на

здравље, а код Мораваца на имовно стање, јер су се најчешће орођавале породице сличног имовног стања. Љубав није била одлучујућа, јер се пре венчања младенци нису ни познавали. У Косанчићу је било најважније да је млада Војвођанка а не сељанка (тако су називали Шопове). Међутим, после другог светског рата, тачније од пре 30 година, одлучујућу реч у избору брачног друга имају млади. Девојке, нарочито оне школованије, радије се удају у град за запосленог момка „важно је да га бије први“ — да прима плату и да је одслужио војни рок. Удају за сеоске момке избегавају због тешких пољских послова, избегавају заједницу, посебно свекрву. Општа је појава да је данас наклоност и љубав младих одлучујућа у склапању брака. Међутим, и поред тога, постоје одређени критеријуми при избору девојке, а један од њих је да је девојка запослена. „Село је раније било затупано и све до шездесетих година нико није хтео да узме девојку која ради у фабрици — због морала и неупућености у домаће послове. Неке су чак напуштале посао да би се удале“ (Брза). Данас, напротив, из Брзе је запослен велики број жена и девојака у Вучју, у текстилној индустрији, и оне су, према садашњим критеријумима, пожељне за брак. Слично је и у неким другим селима. „Напред (раније) гледала се кућа, имање и углед. Сада, ако је запослена — добра је, јер доноси плату. Раде оне и код куће, а понека и у њиви“ (Мирошевце). Тако је у напреднијим селима у близини града где је могућност запошљавања већа. У брдском селу Бабичко, мали је број запослених изван насеља уопште, девојака поготову, па су и критеријуми за избор девојке нешто другачији.

И поред изјава да је данас љубав одлучујућа у избору брачног друга, честа је појава тражења мираза. Изузетак чине Црногорци. Код њих нема мираза као по пољу код Шопова и Мораваца. „Момак тражи дјевојку, уз дјевојку родитељи што хоће и дају. Да ми је зет уз ћерку тражио кола или кућу, би га на врата ишћер’о“ (Гајтан).

У прошлости се девојци давала спрема и један ковчег са даровима и то је било све. Старији људи ни данас, а ни раније, док се живело у већим задругама, на мираз нису радо гледали. Сматрали су да је то „зла пара“ која ће кућу да разори, браћу да завади. У суседном Врањском Поморављу мираз је такође био узрок неслози: „Због женске паре браћа се делила и спотепала“; „Женина пара је омраза“, „Жена ће те гази и без паре, ама с паре на главу ће ти се качи“ (В. Стојанчевић, *Врањско Поморавље*, с. 346). Слично се гледало на „особину“, или „башкал’к“, што је претходило миразу и у неким другим нашим крајевима (В. Богишић) нав. дело, с. 322. Сретен Вукосављевић, *Делење задруга*, Писма са села, с. 161). Данас, у погледу мираза, појединци просто уцењују девојачке родитеље, по-

готову ако унапред одведу девојку (осим намештаја, тражи се новац, кола, стан, трактор и слично). Жалећи се на овакве трошкове, људи кажу: „Ослепи ме за век“; „Лоша катастрофа дошла због мираза“; „Не може се оправим док сам жив“ итд. Момке, који не траже мираз комшије и другови сматрају неспособним и да себе на умеју да цене. Очитледно је да се овим надметањем у тражењу мираза, поред добити, показује и одређена жеља за престижом, истичу се вредности и умешност момка.

У начину склапања брака појединци се и данас делимично придржавају традиционалних норми. Иако се млади узимају према личном избору, ипак постоји жеља да се у том погледу задовоље и родитељи, од чега зависи даљи ток припрема за свадбу, као и каснији њихови међусобни односи, поготову ако живе у истом домаћинству. У прошлости се до девојке долазило на више начина, најчешће отмицом, што је данас доста ретко, и одбегавањем, односно добегавањем, што је чешћи случај. Отмице су се дешавале у случају да испрошена девојка не одржи реч (код Црногораца је долазило чак и до убиства) или ако родитељи из одређених разлога ометају удају своје кћери. „Отмица девојака није ни мало наивна ствар. У отмицу се иде с оружјем. Кашто отмицари довребају девојку код стокe или код куће на воду па је ухвате и одведу... Отмицом се не баве најбољи људи, већ понајвише момчад који не слушају родитеље, а за поштена момка и од поштена рода слабо ће кад отети девојку, нити ће такав момак отићи у отмицу“ (Вук Караџић, *Српски Рјечник*, под отмица). У Србији су одмах после ослобођења и Карађорђе и кнез Милош издавали строге наредбе против отмице девојака (Т. Борђевић, *Наш народни живот II*, с. 74, 78). Као што се види, отмица није нормалан начин на који се до девојке долази, она је реметила традиционални ред при склапању брака, а била је и узрок утпрошћавању свадбеног церемонијала. Међутим, и поред свега она се у народу дуго одржала, у неким срединама и до данашњих дана. Истина, отмице се дешавају и у договору са родитељима да би се избегли свадбени трошкови, који су данас на селу врло велики. Интересантно је да се код Војвођана у Косанчићу не памти отмица девојака, што они тумаче својом културом, за разлику од Шопова и суседног Врањског Поморавља, где је отмица била доста честа (В. Стојанчевић, нав. дело, с. 361).

Одбегавање и добегавање девојака у договору с момком, па чак и са родитељима, опет због избегавања трошкова, овде је и данас честа појава. Некада су „бегане“ девојке најчешће „бегале са воде“ а данас то чине чак и из школе. После одређеног времена прави се „мир“, даје мираз и обавља венчање.

Поред отмице и одбегавања, у склапању брачних веза у прошлости су проводације или наводације имале значајну улогу.

Они су били посредници међу младима и њиховим породицама, они су преговарали око мираза. То су били способни људи, нарочито жене, робаци, комшије или пријатељи. Код Црногораца у Гајтану наводација није имао никакву улогу јер се мираз није давао, а о угледу девојке, односно момка, распитивали су се преко „својте“. Данас, кад млади готово искључиво сами бирају брачног партнера, наводације све више губе некадашњу улогу. „Момцима не треба адвокат (мисли се на наводацију), умеју они и сами добро да зацепе кад је мираз у питању“. Међутим, поједини бракови склапају се и данас посредством провадације (Бабичко, Мирошевце), нарочито тамо где млади још увек економски зависе од родитеља (нешколовани, незапослени итд.).

2. Живот у браку

Мушко, „муштина“ старији је од жене, „женштине“. Кад свештеник свети воду у кући, најпре помене све мушкарце, па жене. Муж је у породици важнији, он је руководилац свих важнијих кућевних послова. Он је спона између куће и светог света. Он учествује у свим верским и друштвеним обичајима у дому и селу. Но, иако је муж „старији“ од жене, иако изгледа да он има превагу над женом, ипак неће ништа крупније започети, купити или продати без женине сагласности (Д. Борђевић, нав. дело, с. 152). Осим у Морави, слични су подаци и за Пусту Реку. Домаћин је старешина куће, отац породице. Он управља газдинством, снабдева домаћинство оним што је нужно за живот и привређивање. Уопште у селу, домаћин је човек који служи као узор у имовинском, моралном и сваком другом погледу. Најзад, домаћин није више оно што је некад био. Све су чешћи сукоби између очева и деце у мишљењу, схватању и животу. Готово сва омладина се школује, а утицај школе и друштва чине их супериорнијим од оца, деде поготову (Ј. Јовановић, *Пуста Река*, с. 94). У прошлости су саме жене више цениле мужеве, више су од њих зависиле а тако су и васпитаване. „Мој домаћин“, „мој другар“, а у случају његове смрти говориле би „остадо гологлава“. Јер, муж је, ако ваља, и домаћин и друг, заштитник женин и од њиховог разумевања зависи живот породице и одгој деце (Д. Борђевић *Лесковачка Морави*, с. 152). Међутим, у Морави се и за жену каже да је „стуб на који се ослања кућа“ — породица. Многе жене, нарочито у печалбарским породицама, остају једини радници у кући, у виноград, башти и пољу, па су и оне у селу веома цењене. Зато су у већини случајева у односу супружника, нарочито оних старијих, сачуване традиционалне норме, по којима је најважнија борба за опстанак, за напредак деце и домаћинства. На питање ко доноси важније одлуке у кући, чешћи је одговор био „мушке главе су и сада главније“. Међутим, млади су чешће одгова-

рали: „Па, заједно, договарамо се” нарочито око важнијих набавки, подизања куће, набавке механизације, продужетка школовања деце, нарочито мушке. Тако је ако је у питању ужа породица. Кад је у питању проширена породица, онда то чине мушки чланови, док ситније кућне потребе и одећу купују жене. У вези са поделом рада у породици најчешће су нам говорили да нема поделе на „мушке” и „женске” послове, осим што сви кућни послови спадају у „женске” послове. Запазили смо да подела послова ипак постоји и да она зависи од типа домаћинства (пољопривредног, мешовитог, непољопривредног), као и од тога да ли су домаћин, односно домаћица запослени и где.

Однос мужа и жене најчешће је добар. Моравци и Војвођани су „мекши”, док су планинци често грубљи „воле да господаре”. Међутим, положај жене у савременој породици знатно се променио. Жени се данас поверава чување и управљање новцем, васпитање деце, велики број је запослен у индустрији ван куће или насеља (у Печењевцу у „Радану”, у Вучју у текстилној индустрији ради велики број жена и девојака из Брзе, у Лесковцу такође). Та самосталност млађих жена у много случајева смета старијима, поготову ако живе у заједници, па је то један од узрока одвајања домаћинстава. Треба рећи да се положај жене доста променио. Чак и тамо где још увек владају патријархални породични односи, где се домаћин пита за све, располаже новцем и имовином, он то чини у договору са укућанима, пре свега са женом. Код Црногораца у Гајтану, и поред равноправности, поштују се традиционалне норме у понашању укућана и међусобним односима, нарочито између мужа и жене. Младу невесту је свекар одувек, па и данас, поштовао као своје дете, за разлику од Мораваца, где је било и обичаја снахачества све до после овога рата (Д. Борђевић, нав. дело. с. 157, В. Стојанчевић, нав. дело. с. 374).

Проучавајући породицу и породичне односе, посебно однос између мужа и жене, што потврђују и подаци из матичних књига венчаних, утврдили смо да је овде и у прошлости било развода бракова, али не тако често као данас. Као и у Врањском Поморављу тако и у околини Лесковца раније су, наводно, жене биле узрок развода, док су временом улоге измењене, па је муж тај због кога се брачне заједнице растурају. Повода за развод било је више: снахачење, неплодност у браку, прељуба, неслога супружника или снахе и свекрве, батине и малтретирање жене (и данас, али више у шали кажу: „Ако жену не удариш, за 40 дана ће се увамшири”), болест и слично. Од тога колико се ценио брак и углед брачне заједнице зависили су и разводи. Тако, на пример, код Црногораца у прошлости је развод брака био „пораз” и брука за племе, а одива која је без своје кривице напуштала кућу и децу била је и даље поштована. Неплодност се толерисала иако је жеља за потомством увек

била изражена. Код њих су савремени бракови доста стабилни, разводи су ретки (ако је муж нерадник, пијаница, љубоморан). Код Војвођана у Косанчићу разводи су били ретки, готово се и не памте. Све до другог светског рата ако је неко хтео да се разведе, морао је да проведе у браку седам година (за то време неки би се и предомислили) да би добио одобрење за развод. И овде се неплодност толерисала, па се до данас одржало неколико старачких домаћинстава без деце. У Лесковачкој Морави, како у прошлости тако и данас, разводи су доста чести. „Један згреши, други неће да трпи и зато одвоје брак и млади и стари“. Деца већином припадају мајци, „татко“ даје паре за издржавање. Поред осталог овде су, према подацима, свекрве криве за „бегане снајке“ или: „Криви су стареји што се мешају и хоће да господаре“. Сличних случајева има много и они су свакако узрок разводима којих, на жалост, има све више, што је, поред осталог, и дуг наглим променама у друштвеним, породичним и економским односима у селу, где самосталност и економска независност од родитеља или брачног друга најчешће убрзава одлуку о разводу. Према томе, може се закључити да су разводи чешћи у мешовитим и непољопривредним домаћинствима, нарочито ако су због запослења изван насеља супружници дуже раздвојени. За девојке које су из ових села удате у град, било да су запослене или не, кажу да су веома добре жене и мајке и да се до сада ни једна није развела. Ако подсетимо на чињеницу да се девојке из ових насеља најрађе удају у град, онда је и разумљиво да им је жеља да тај брак и сачувају, спремне и да „опросте“ ако затреба.

3. Породица

Најчешћи облик данашње породичне заједнице је ужа породица, коју чини брачни пар са нежењеном или неудатом децом, а затим проширено домаћинство, у коме живе родитељи са ожењеним сином или удатом кћерком и њиховом децом. Веома ретко живе у заједници два ожењена брата са родитељима. Велики је број старачких домаћинстава у којима живе само муж и жена у подмаклим годинама.

Развијенији облик породичног живота у прошлости била је „кућна задруга“, „задруга“, „велико домаћинство“, „крупно домаћинство“ — многољудна заједница крвних сродника, у којој је живео отац са више ожењених синова и њиховом децом (Д. Борђевић, нав. дело с. 157, 158; Ј. Јовановић, *Пуста Река*, с. 94). У задрузи је, према сећању казивача, живот био лакши и сигурнији. Старешина је водио рачуна да сваки члан буде равноправан у правима и обавезама. Радиле су сви за све, помагали се у радости и болести, штитили од непријатеља. Личну својину нико није имао. Једино су жене имале „башкал'к“ (лич-

ну својину), што би, приликом удаје од оца донеле. Та својина је, временом, поред осталог, била узрок деобе задруге. После ослобођења од Турака велике задруге су се делиле на мање и као такве у овом крају одржале се до другог светског рата, негде и до после ослобођења (М. Филиповић, *Пуста Река*, с. 104). У Винарцу су чак 60-их година забележене као последње веће задруге Светозара Цветановића (имала је 25 чланова, од четири брата) и Живка Тасића, који је имао пет ожењених синова. Мајка је била „чврста“ и све је држала у својим рукама. Међутим, жене се нису подносиле и растуриле су задругу. И у осталим селима остала је у сећању задружна кућа. „Нас је шес' у кући, то је домаћинство. Када има девери, онда викав задруга. Данас слабо има да браћа седе заједно, сваки хоће да буде домаћин, а свака жена вуче за своје дете“ (Бабичко). Војвођани никада нису живели у великим задругама, јер су они своју ожењену и удату децу одмах одвајали.

У послератном периоду, у условима друштвеног и економског развитка села, развитка индустрије и све већих могућности за запошљавање сеоске радне снаге и изван земље, задружне породице се све више деле у проширена или индивидуална домаћинства. Структура породице знатно се изменила, како по броју чланова тако и по старосној, што је нарочито изражено (В. Маринковић, *Етнодемографске карактеристике...*, рукопис). Поредети, на пример, пописе становништва из 1961. и 1971. године може се закључити да су 1961. године процентуално најбројнија петочлана и шесточлана домаћинства у брдско-планинским насељима (Бабичко, Гајтан, Брза), а у равничарским (Винарце, Печењевце, Мирошевце и Косанчић) породице са четири члана. Године 1961. карактеристична је и по томе што је високо учешће домаћинства са осам и више чланова (у Горњем Гајтану 29,7%, у Доњем Гајтану 18,2%, у Косанчићу најмање 2,1%). Само после десет година у већини насеља најбројнија су домаћинства са четири члана. Осетно опада број домаћинства са пет и више чланова, а повећавају се она са једним или два члана. Значајно је поменути да се смањује број домаћинства са осам и више чланова (у Горњем Гајтану од 29,7 у 1961. на само 7,5%). Опадање броја чланова по домаћинству свакако је резултат убрзаног процеса распадања патријархалних заједница, као и запошљавање појединих чланова ван насеља. Највеће смањење броја чланова по једном домаћинству од 1948. до 1981. године забележено је у Горњем Гајтану (3,44), а најмање у Мирошевцу (1,9), што је условљено раслојавањем многочланих породица, уситњавањем домаћинства и др. Посебно је значајан степен општег развоја насеља и привређивања у њима, а посебно миграциона кретања из брдско-планинских предела, односно из неразвијених у развијеније делове подручја и градске центре, где су много веће потенцијалне могућности за рад, за-

пошљавање и школовање. Уочава се да су планинска насеља доста изван непољопривредних делатности. Зато је у њима и незнатан број радника који раде у привредним делатностима (Бабичко, Доњи и Горњи Гајтан и Косанчић); приградска насеља, међутим, која се налазе у равничарском делу области, обухваћена су интензивнијим дневним миграцијама, јер је ту знатно већи степен запослености у привредним делатностима.

Анализом старосне структуре становништва пада у очи све већи процент старачких домаћинстава која сачињавају брачни парови изнад 60 година старости. Они у највише случајева у појединим насељима (Бабичко, Брза, Гајтан), и не само тамо, представљају посебан демографски, социолошки и економски проблем. Поред поменутих брдско-планинских насеља, где је емиграција становништва последњих година све већа, број старачких домаћинстава повећава се и у равничарским насељима, са повољним условима за пољопривреду. Из тих домаћинстава млади се запошљавају ван куће, односно насеља, као радници, службеници, занатлије, оснивају посебна домаћинства тако да стари остају сами на имањима, која су најчешће необрађена. Економска структура старачких домаћинстава често је доста повољна. Повољна утолико што један од два члана домаћинства прима пензију или инвалиду, уз то дају имање у наполицу или им је неко од сељана обрађује уз надницу, а добијене пољопривредне производе током године продају и тако долазе до новца. Много је мањи процент оних који немају никакве приходе, односно имање и упућени су на заштиту и помоћ социјалних установа (колико нам је познато неке ромске породице у Мирошевцу и Винарцу примају социјалну помоћ, као и двоје беземљаша у Косанчићу). За нека од старачких домаћинстава може се рећи да и нису права, већ привидна, јер о њима брину њихови млади. Они их повремено обилазе, воде рачуна о обради земље, позивају их себи макар да презиме, што стари одбијају не желећи да напусте кућу. У Гајтану, на пример, има таквих старачких домаћинстава у којима живе старци материјално обезбеђени али увређени и незадовољни што су остали сами и што их млади низашта не питају. Међутим, има и таквих који нису имали порода, па су имање преписали комшијама или рођацима да их доживотно негују и пазе, разуме се и сахране. Старачка домаћинства код Војвођана мање су угрођена, не осећају се напуштеним, јер их деца обилазе и брину о њима. И у насељима ближе граду (Винарце, Мирошевце) проблем старачких домаћинстава још није тако изражен, јер је мали број оних који за стално напуштају село због запошљавања. То су најчешће дневни мигранти, који највећи део слободног времена проводе код куће са породицом и родитељима, па макар они живели у одвојеном домаћинству. Треба, на крају, рећи да се месне заједнице старају о остарелим и немоћним и да таква домаћин-

ства ослобађају од обавеза према селу и заједници у погледу измирења пореза, самодоприноса, зајма итд. Значајно је поминути и помоћ родбине и комшија у тренуцима када то затреба (у случају болести, око набавке хране и огрева).

С обзиром на тенденцију уситњавања сеоских домаћинстава, као и на тежњу њихових појединих чланова ка запошљавању ван пољопривреде, у перспективи ће, свакако, бити све више старачких домаћинстава. У вези с тим занимљиво је мишљење једног од више наших саговорника на терену, који је из планинског села Бабичко: „Изгледа да ће убудуће бити више старачких домаћинстава. До сада је било више деце, па су нека од њих остајала и код куће на земљи. Сада све више беже на службу и у свет, па се теже враћају на земљу, због чега ће стари бити све угроженији. А како ја ствари видим, деца ни сада немају баш много љубави за нас остареле. Како ће даље бити, боље и да не мислим. . .”.

Да се код нас, у Југославији, све већа пажња посвећује старењу, животу и раду старих, показује, поред осталог, и Први геронтолошки конгрес Југославије (Београд 1977), на коме су учествовали многи истраживачи различитих струка. Резултати њихових проучавања нису оптимистички, јер, према њима, број старих лица знатно брже расте од укупног становништва.

4. Тенденције и перспективе даљег преображаја породице

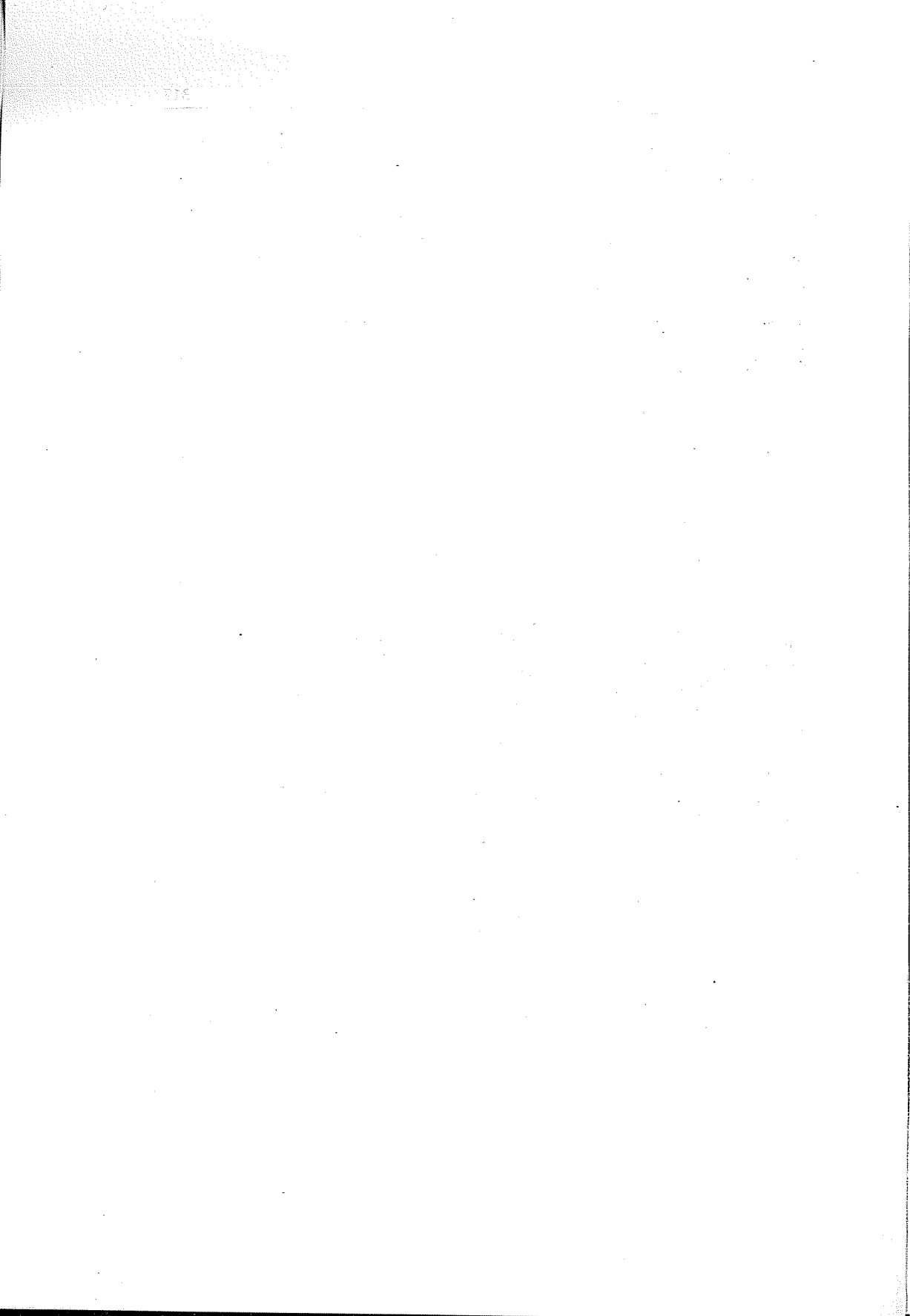
Да бисмо боље уочили промене у савременој породици и породичним односима, трудили смо се да, колико је то било могућно, дамо основне карактеристике брака и породице и у прошлости. Јер, опште позната чињеница која важи за шире, па и за наше подручје, јесте да савремено село, самим тим и породица, преживљава дубоки преображај. Међутим, није било тешко запазити да промене у начину живота у породици не теку равномерно и уједначено и да често међусобно нису условљене. То потврђује веома брз и видан напредак у материјалној култури, док су промене у духовној култури нешто успореније, зависно од одређене друштвене средине, њене културе и менталитета. Под утицајем савременог схватања живота и тежњи за новим, сеоско становништво се све више приближава граду, односно индустријској средини, обезбеђујући тако, делимично или у потпуности, егзистенцију своје породице. На тај начин се појединци економски осамостаљују и тиме стичу услове за издвајање својих ужих породица из већих, односно проширених породица, што неминовно доводи и до промена у до-тадашњим породичним односима. Да је то доста честа појава, позната и изван лесковачког подручја, навешћемо још неке закључке у вези са проучавањем савремене породице. „Економско осамостаљивање чланова сеоске породице (нарочито тради-

ционално издржаваних потомака и жена) условљава нове унутарпородичне односе. Сувремену породицу обиљежава демократизирана структура и једнакоправност брачних другова те родитеља и дјеце, па односи између њих нису више хијерархијски него кооперативни. Мјесто и улогу оваког члана породице не одређују принципи патријархалности и генерацијске припадности већ његов професионализам (радни и финансијски) допринос породичној заједници...“ (Ружа Фирст-Дилић, *Сеока оmlадина и породица*, Социологија села 49 — 50, Загреб 1975, с. 19). Ради поређења наводимо и податке В. Стојанчевић (*Врањско Поморавље*, с. 476) о неким појавама у породици у Врањском Поморављу: „Неке појаве су посебно значајне за савремене тенденције породичног живота: с једне стране, породица чији чланови зарађују ван куће у индустрији, печалби и разним установама са месечном зарадом као противност задружној породичној форми и њеним традицијама из којих су саме поникле; на другој породице које не мењају свој начин занимања ни патријархалне форме породичног живота, а тиме ни породичне обреде и обичаје. Бројнији су они са делимично измењеним навикама, а малобројнији они са потпуно измењеним схватањима и навикама. Отуда се данас као носиоци породичне обичајне традиције јављају старије и средње генерације, док млађе генерације заборављају старо или га замењују новим обичајима насталим у најновијем периоду нашег савременог друштвеног развитка. Другим речима, млађе генерације, како смо запазили, изражавају тенденцију ка културном изједначавању свога родног краја са другим крајевима, тежњу да се „старовремско“ замени новим „савременим“.

Жеља појединаца у погледу запошљавања ван пољопривреде, рекли бисмо, присутна је у свим насељима, нарочито оним ближим Лесковцу и Вучју, као и насељима у којима постоји могућност запослења. Такво је, на пример, Печењевце, веома напредно приградско село, које развија сопствену индустрију и запошљава радну снагу и из суседних села. У целини посматрано, јасно је изражена тенденција престројавања активног становништва из примарних у секундарне и терцијарне делатности. Тај процес ће се сигурно наставити и даље и утицати на социјално-економску структуру становништва, односно породице, изузимајући насеља брдско-планинског подручја, где ће се и даље задржати високо учешће активних лица у примарним делатностима. У таквим срединама (Гајтан, Бабичко) жеља родитеља је да макар једно од деце остане на имању, док већина сматра да је перспектива младих ван пољопривреде, због чега се приличан број омладине школује или стиче потребне квалификације уз рад. У сваком случају чињеница је да је све мањи број младих пољопривредника, а да је село, односно обрада земље, препуштено старијим генерацијама.

Међутим, иако све те чињенице иду у прилог раслојавању породице, њеном економском и социјалном осамостаљивању, треба рећи да су сроднички односи у одељеним домаћинствима најчешће и даље добри и присни, да се одржавају родбинске везе и да се заједнички прослављају значајнији породични догађаји и празници, (рођење новог члана породице, женидба или удаја, испраћај регрута, религиозни, као и државни празници), када се окупљају даљи и ближи сродници. У то смо се уверили у више махова приликом наших теренских истраживања, како у селима тако и у самом Лесковцу. Истина, многи обичаји, нарочито религиозни па и друштвени, умногоме су измењени, па се окупљање рођака често своди на „једење и пијење“, узајамно посећивање и одржавање породичних и пријатељских веза.

На основу закључака многих истраживача савремене породице, као и на основу наших сазнања, рекли бисмо да се већина сеоских породица код нас услед већ познатих чинилаца доста изменила, па чак и унифицирала на ширем простору и да као таква и даље представља основну јединицу друштвене заједнице. Тако је и Вера Ерлих на крају своје књиге *Југословенска породица у трансформацији*, на основу анализе обимне грађе из свих крајева Југославије, закључила да је „породица и данас примарна група која пружа људима ону емоционалну топлину, без које људско биће не може живјети. Породични афекти спадају у ону домену живота која остаје готово нетакнута од бурне струје историјских пертурбација и промјена, иако се њезини вањски облици трансформирају” (нав. дело с. 503). Тако је она видела југословенску породицу пре више година (књига је штампана 1971. године). У међувремену су се, свакако, као и у другим сферама савременог живота, дешавале различите промене, позитивне или негативне по породицу, сродство и сродничке односе, али је сигурно да је породица остала и данас примарна група у насељима у околини Лесковца и у граду Лесковцу такође.

Марија БОКИЋ

ОБИЧАЈИ ЖИВОТНОГ ЦИКЛУСА У ОКОЛИНИ ЛЕСКОВЦА

У проучавању обичаја животног циклуса у околини Лесковца сусрећемо се са бројним и сложеним ритуалима којима се обележавају разне етапе везане за људски живот од рођења до смрти¹. Поједини елементи тих обичаја врло су архаични и могу се пратити до далеке прошлости. Обичаји животног циклуса код становништва у насељима у којима су вршена истраживања, по своме садржају, имају заједничке одлике али и локалне разлике, које су одраз сложене етничке структуре овог подручја.² Истраживања су вршена у седам одабраних насеља, која се разликују по положају, типу и по етничкој структури. Печењевце, Миршовце и Винарце су типична приградска насеља, на које знатно утиче близина града, као и његов економски напредак, што се одражава у материјалној и у духовној култури њихових становника. Брза и Бабичко су планинска насеља, нешто удаљенија од Лесковца, где се поменути утицаји осећају, али у мањој мери, па је у њима и процес промена успоренији. Карактеристично за ова насеља је да посредно одржавају везу са Лесковцем, преко насеља — варошица којима природно-географски гравитирају. Брза је село на малој удаљености од варошице Вучје, које у својој текстилној индустрији запошљава велики број, углавном жена, из околних села. У овом случају Вучје представља мало градско језгро које привлачи радну снагу из приградских насеља. На другој страни, Бабичко је повезано са Печењевцем, које и само почиње да развија индустрију — погон „Радан” (пржионица кафе, прерада зачина и др.). Веза Бабичко — Печењевце мање је економског, а више културног карактера. Може се рећи да је становништво поменутих насеља етнички хомогено и представља спој стариначког становништва и досељеника из осталих крајева јужно-моравске области.

Друга два насеља удаљенија од Лесковца су: Косанчић, у чијој је непосредној близини Бојник, и Гајтан који гравитира Лебану и Лецу. Ова два насеља, поред тога што су по типу различита, имају и различиту етничку структуру становништва.

1 Видосава Стојанчевић, *Ритуална обележја животних циклуса (иницијације) и забране (табуи) у обичајима становника Јужног Поморавља*, Лесковачки зборник XIX, Лесковац 1979, 159.

2 Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, књ. I, Београд 1928, 163, 173, 227 — 229.

Гајтан је изразито планинско село разбијеног типа, настањено Прногорцима после ослобођења Лесковца од Турака 1878. године.³ То насељавање у почетку је вршено плански, на позив тадашње српске владе, а касније је било и појединачног досељавања на опустошена имања. Етничка структура овог села и до данас је остала непромењена, задржани су неки елементи традиционалног начина живота из Црне Горе, који ће у даљем излагању бити поменути. Леце, као центар коме гравитира Гајтан, привлачи велики део мушке радне снаге у свој рудник, што потпомаже лагани економски просперитет овог сиромашног планинског села.

Косанчић је плански насељен такође после 1878. године, досељеницима из Војводине — из Баната и Срема. Сви досељеници добили су подједнако испарцелисана имања и простор за кућу и окућницу. Убрзо су почели да се враћају у Војводину, а даље се врши појединачно насељавање становника из јужноморавске области у периоду између два рата, а интензивније од другог светског рата. Склапањем брачних веза између тих група долази до мешања, па је село изгубило карактеристичну етничку композицију, а самим тим мењао се и начин живота и обичаја код ових становника. Изглед насеља као типичног банатског села, са улицама које се секу под правим углом, са ушпореним кућама, још једино подсећа на време када су у њему живели искључиво Војвођани.

Као и у већ поменутиим насељима, и овде су видне савремене промене у начину живота. У Косанчићу оне су израженије због бољих комуникација и мешања становништва из различитих крајева. У Гајтану су промене мање видљиве, а главни узроци су удаљеност од града и слабије комуникације.

Испитивани обичаји животног циклуса подељени су у пет група:

- 1) обичаји око рођења и подизања детета;
- 2) обичаји око поласка детета у школу;
- 3) обичај испраћаја војника у војску;
- 4) свадбени обичаји;
- 5) погребни обичаји.

Пре него што приступимо анализи појединих обреда који су претрпели видне промене, који су евентуално нестали или се трансформисали, укратко ћемо дати опис традицијског модела обичаја, користећи углавном теренску праћу која се односи на период пре другог светског рата или непосредно после њега.⁴

3 Радош Требјешанин, *Насељавање црногорског становништва у Јабланицу и Топлицу од 1880. до 1906. године*, Лесковачки зборник XIX, Лесковац 1979, 125 — 157.

4 Драгутин М. Борђевић, *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, СЕЗБ књ. LXX, Живот и обичаји народни, књ. 31, Београд 1958.

Обичаји око рођења и подизања детета

Трудна жена мора да се придржава одређених правила да би дете које ће родити било здраво. Трудница не сме видети змију — да дете не би било пегаво, не сме видети или појести зеца — да дете не би имало зечју усну или да не би спавало отворених очију⁵, и сл. Она не сме украсти ништа од воћа, јер ако би се после тога негде додирнула, дете би имало белег сличан украденој воћки; не сме водити зубе да би јој дете било здраво. Трудница не сме оставити неоплетену иглу, јер би се тешко породила и остала би удовица. Не треба да види ништа заклано, да дете не би имало црвених мрља по лицу и телу, итд.⁶

Када дође час порођаја, породиља то крије од укућана, а посебно од мужа, јер ће у противном порођај бити тежак. Сам порођај одвијао се ван куће, често и у њиви, ако жена не би имала довољно времена да оде у неку од споредних зграда, најчешће у кош. Уз породиљу, ако се не породи сама, била је свекрва или бабица, жена која је већ раније порађала многе жене. Жена се порађала стојећи. Свекрва би пуштала да дете додирне земљу, а онда би српом пресекла пупак и везала га црвеним концем. Свекрва је уносила дете у кућу, купала га и повијала у пртене пелене. Затим се уноси слама на којој породиља и дете спавају три до четири дана. Тек тада отац може да види дете и да га дарује — обично новцем (Бабичко).

Да би се новорођенче заштитило од урока отцепи се парче од крпе којом се бришу црепуље и стави се под детињу главу. Први дан по порођају свекрва доноси „кравајче”, со, црни лук, јаја, „суклију”, сир и друго. Затим долазе и остали, комшије, родбина, а породиљина мајка у недељу, и сви доносе кравај. То је мали кравај. Дете подоји прво нека жена из суседства која већ доји, а тек касније га доји мајка. Та жена сматра се помајком, а деца — браћом. Сродство по млеку било је равно крвном сродству, а за такве сроднике важила су иста правила и забране као и за крвне сроднике. Одмах по порођају, неки од мушкараца из куће, одлази са ибриком у цркву по „молитву” и доноси је кући. Од те воде породиља дода у воду да се окупа, а до четрдесет дана од молитвене водице додаје се у детињу „бању”. До четрдесет дана дете се купа два пута дневно, а после тога једанпут. Дете се доји од једне до три године. Треће вече дете се први пут обуче у кошуљицу, поред њега ставе се гробени, метла, бели лук и сл. Упали се лампа, свекрва и породиља целу ноћ не спавају, чекају долазак суђеница. Ако ујутру приметете детету црвенило на лицу верује се да су га суђенице сбележиле (Мирошевце). Првих четрдесет дана породиља и де-

⁵ Исто 403.

⁶ Душан Бандић, *Табу у традиционалној култури Срба*, Београд 1980, 33 — 43, 322.

те не смеју да излазе из куће кад зађе сунце. Ако иде у њиву, после седам дана, носи и дете са собом, а враћа се кући пре заласка сунца. Ни пелене не смеју да заноће за првих четрдесет дана. Дете се крсти у прву недељу. Позове се стари кум, дете се носи у цркву и ту га поп окупа и крсти именом које је кум изабрао (обично старинско име). Месец дана после рођења детета спрема се велики кравај и тада се доносе поклони детету и јела и пића. Детиња „бањка” се сипа на младо дрво да би дете расло као и дрво.

Ко први угледа детету зуб удара га металном паром — да би зуби били чврсти (Гајтан) или му баба или мајка умесе кравај пољубе онога ко је први видео зуб, дају му кравај, а овај дарује дете неком паром (Брза). Ако дете дуго не прохода, сече му се страх, меси се кравај и „крши” (ломи) му се над главом. Ако дете дуго не проговори, украде се хлеб из циганкине торбе и да се детету да поједе или му баба сече жилу под језиком. Кад испадне први зуб, стави се у хлеб и баца преко крова. При том се каже: „Врано, врано, на ти коскен, дај ми железан!” Повојница се прави око године. Баба спреми дарове за дете и сва родбина долазе и доноси детету „ангериче”, гаће, „кошуљка” и др. Стрижба се прави после навршене године. У четвртак уочи стрижбе умеси се погача, окити се ибрик и сипа ракија, стави се три или пет јабука у бисаге. С тим деда одлази до комшије па заједно иду да зову кума на стрижбу у недељу и дају му здравицу.

У недељу се спрема велико весеље. Мајка спрема дарове за кума и госте. Кум доноси детету одело и сви гости доносе поклоне за дете и нешто од хране за тозбу. Све што је донето од дарова и хране кум покрије белим чаршавом. Мајка окупа дете, обуче га и умота у очеву белу кошуљу и да дете оцу. Отац пољуби кума, стави му дете на крило на десно колено. Кум окићеним маказама одсече прамен косе с десне на леву страну и позади па напред. За то време девојке и жене певају:

Долетеше сиви, бели голуби,
 Долетеше милу куму у собе,
 Па стануше милу куму на крила,
 И запева иза свега гласа,
 Стрижи, стрижи мили куме кумчики,
 Мајка му је бели дари спремила,
 Татко му је рујно вино точно,
 Деда му је бело јагње донео... (Дарка Петровић, Брза)

Сви присутни стављају новац у капу. Кум дарује дете, а потом мајка дарује кума и све остале. Све време весеља свирају гајде и пева се. Рођендани нису прослављани.

Полазак у школу није се посебно обележавао. Обично се за ту прилику сашвије детету пртена торба, да му се парче хлеба и два грумена шећера (Винарце).

Испраћај у војску. — Сакупљала се само најближа родбина, мало се поседи и поприча, не спрема се ручак, већ се доносило: вино, пиле, баница, колачи, новац војнику — „по две банке“ а онда се регрут испрати. Изузетак је Гајтан, где су раније приређивани велики испраћаји. Позивале су се комшије, сродници, својта, пријатељи. Спремао се дочек, јело, пиће, веселило се уз музику, припремала се игранка. Војнику наздравља глава куће, честита му пут, саветује га да буде частан и веран домовини. Војнику су доносили поклоне у новцу и роби (чарапе, кошуља, пешкир).

Свадебни обичаји

Постојало је више начина склапања брака, али је целокупан свадбени церемонијал био готово исти, с малим локалним разликама, посебно у Гајтану и Косанчићу. Веома чест начин склапања брака био је одбегавање девојке за момком. Оно је могло бити договорено између девојке и младића и његове фамилије, а често је и девојчина фамилија знала за такав договор. У том случају девојка је одмах прихватана у момковој кући као будућа невеста, а њен долазак би се прославио. Касније би момкова фамилија ишла код будућег таста и „бабе“ по „мир“. Ако се договоре о свему, то би се прославило као да је девојка испрошена, после чега би се уговарала свадба, а девојка се враћала у очеву кућу да се припреми за свадбу и ту дочека сватове. Даље се свадба одвијала по већ утврђеном реду и представља традицијски модел јединствен за овај крај, односно за испитивана насеља. Ређе су се дешавала добегавања девојке у договору само са момком или и без његовог знања. Даље решење било је или као и код договореног добегавања, а дешавало се да се та девојка врати родитељима, и онда би била осрамоћена, тешко би се касније могла удати. Раније су се момци женили пре одласка у војску, углавном старијим девојкама. Лакше су се удавале „миражцике“, из бољих кућа. Најчешће су родитељи уговарали брак, или се то чинило преко наводаџије. Дешавало се и да се момак и девојка загледају и то саопште родитељима, а они, ако им одговара прилика, спреме се да иду да просе девојку. Главни елементи у свадбеним обичајима били су: мала просидба, китка — игранка и сама свадба. Овде ћу укратко описати обичаје који прате свадбени церемонијал, забележен у селу Винарце (жазивач: Нада Петковић, рођена 1915. године).

Мала просидба. Кад се млади договоре, спреми се целивање, одлази се код девојке у кућу, и то: свекар, свекрва, зет, јетрва, заова, девер, сва ближа родбина и момак. Носи се „бакшиш“ — марама, полка, манистра, помада, минбуше, белило, црвенило и прстен. У девојчиној кући спреми се вечера: супа,

печење, паприке, хлеб, колачи, вино, ракија. Кад гости дођу, поседају за сто и разговарају са пријатељима — „оће да се пријатељимо, ако може“. Ако домаћини поставе сто, онда је пријатељство могуће. Потом свекар и девојчин отац измене ракију, попију по чашицу и љубе се за склопљено пријатељство. Девојка је све време ту, служи госте кафом и ракијом, а мајка и стрина служе вечеру. Девојка се дарује, уговара се свадба, која је најкасније после месец дана.

Китка — игранка. Сви стари људи из фамилије одлазе код девојке у кућу, иду и свекрва и „татко“ момков који носи прасе на „друго пријатељство“. У девојчиној кући се опет постави целивање, девојци се донесу: торта, колачи, капут, хаљина, прстење, златан ланац, минђуше, огледало, бунда (ко шта има), свекар однесе и хлеб, а затим се поново изврши пријатељство. Постави се вечера, девојка обуче ново рухо. После игранке се разилазе, одлазе момковој кући, а дарове такође враћају их и поново их доносе на свадбу.

Свадба је увек у недељу. Позива се у госте сва родбина, пријатељи, кумови (100 до 150 кућа). Сватови одлазе по девојку и носе девојачке дарове који су ношени и на китку. Сватови обавезно иду са музиком. Дарови се предају „баби“, а она разгледа да ли су дарови исти. Пријатељ пита да ли је све ту, па ако јесте, наводација носи девојци да се обуче. Девер уће по девојку, обује јој ципеле, у десну ципелу стави металну пару, а за све то време девојка стоји у бакарној тепсији. Девер прстенује младу, ставља јој минђуше, а погачу коју је донео девојке му „искрше на главу“ — „грабена погача“ (да се грабе момци за девојке). Младу изводи брат и целива руку оцу и пријатељу, а затим свекрва свима љуби руку. Девер узима младу за руку, погађа свираче и поведе коло у „авлији“. Мајка изађе и донесе чашу вина да млада попије. Млада се прекрсти, попије вино а чашу баци преко главе. Ако се чаша не разбије, биће добре среће. После тога сватови крећу најпре у цркву да их попенча, а затим младожењиној кући. Кад млада сиђе са кола, дају јој накољче (мушко дете). Она га подиже и дарује обично чарапама. Потом свекрва опаше младу и младожењу тканицом, под руку им стави тестијче воде и хлеб и уводи их у кућу. У кући свекрва даје снахи масло (или мед), а млада маже праг куће — да би била добра у кући. Долазак младе у кућу, прати већи број обреда. Овом приликом, побројали бисмо само неке елементе. Млада одигра коло са девером, затим се она и свекрва узајамно дарују: кошуља, чарапе, сукно, папуче и сл. После свадбене гозбе, млада и младожења одлазе у припремљену собу за младенце и ту проводе прву брачну ноћ. Ујутру, ако је девојка била поштена, греје се ракија и носи се њеном оцу да наздраве, а ако није — носи се хладна ракија. Изјутра млада одлази на воду и цело село зна да ли је поштена или није, оа

чега зависи њен будући статус и у породици и шире у друштву. Деца се рађају обично одмах до године дана, а више се свуда рађају мушкој него женској деци.

Погребни обичаји

Предзнаци смрти слични су као и у другим крајевима: ако се чује да кокошка „пропоје“ (пропева) или ако се сања да се вади зуб. Ако се неко у кући тешко разболи, одмах се јави родбини и пријатељима, и сви се искупе око болесника да са њиме последњи пут поразговарају. Болесника чувају све време, а кад наступи смрт, отварају врата и прозоре. Покојника затим окупају, обуку му припремљено ново одело, а затим га положи на сто у великој соби, где остаје да лежи до сахране. У шерпу се стави брашно и забоду се запаљена свећа или се упали кандило. Код Црногораца у Гајтану породица у тренутку смрти кука, а посебно старе жене које знају да лелечу. Одмах се јави попу да дође да опоје покојника. Пре сахране покојник обавезно преноћи код куће, и увек је неко од родбине или комшија уз њега да га чува. Ујутру жене доносе свеће, пасуљ, брашно, ракију и др. Само је родбина у црници. Spreма се ручак од донете хране. Поп долази око 14 часова да опоје покојника и да освети жито. Сандук се направи ујутру. За стару особу у сандук се стави само чаршав и ћилим (покрив), за девојку се ставља: сукно, блуза, дар — везене чарале, пешкир, бошчалук; за момка — девојке доносе пешкир и кошуљу, а другови му доносе новац. До сахране се не покрива преко главе и не затвара се сандук, већ се тако отворен носи кроз село до гробља. Покојнику се не везују ципеле, а у Гајтану ни кошуља се не закопчава. Покојника износи из куће обично четворо, на прагу мало спусте сандук, а затим га положи на волујска кола. На челу поворке је неко од родбине ко носи крст, а поворка иде иза кола. На гробљу, поред већ ископане раке поп га још једном опоје, баца покојнику на груди жито и попрска га вином. Сродници прилазе да пољубе покојника, а тек потом се стави покрив и затвори се сандук. Кад се сандук спусти у раку, пре него што се закопа, држи се говор о добрим особинама покојника. Свако баца по грумен земље на сандук, и тек потом га закопају. На гробље се носи само жито и вино или ракија. Са гробља се одлази покојниковој кући на вечеру. За вечеру се спрема: полача, месо, пасуљ, купс, коље се јагње или брав, месо се колачи и торта, спреми се пиће. Ако је среда или петак, спрема се посно (риба). У кући остаје да преноћи само родбина да би ујутру изашли сви заједно на гроб (прва три јутра у Гајтану), и враћају се кући на ручак. Затим се на гроб излази у суботу, на четрдесет дана, пола године и годину. Сваки пут се на гробље понесе нешто од хране и пића и обавезно

жито, али се не оставља на гробу ништа, закити се крстача и упале свеће. У Гајтану се на „четресницу“ носе бели везени барјаци. Барјаци доносе „одиве“ (девојке, сестре, тетке).

На задушнице цело село излази на гробље. За умрле те године носи се: погача, баница, вино, крушке, грожђе; ту се поједе, али се ништа не оставља на гробу. Највеће су јесење задушнице, пошто је тада све родило, па се и највише носи на гроб. Црнина се обично носи годину дана и за старима и за децом, мајка за дететом обично целог живота носи црнину. У Гајтану црнину носи и девојка која је обећана за умрлим момком, а и њена породица исто. Ако умре девојка, момак и момкова фамилија је жале. Већа је жалост за младима и онда се више лелече. За младом особом се пушта брада и коса за четрдесет дана, па и више. Сестра за братом носи расплетену косу четрдесет дана. Док траје жалост, не иде се на прела, посела, седнице. Споменик се диже на годину дана, а има случајева да се подиже и за живота.

Обичаји око рођења и подизања детета, свадбени и погребни обичаји су веома стари и до данас су задржали неке архаичне елементе у вршењу обреда. Основни елементи код поменутих обичаја могу се дефинисати као низ магијско-религијских радњи које се врше да би се обезбедио добар исход одређеног догађаја. Такође су и прописана одређена правила понашања појединца и шире друштвене заједнице. У тим правилима садржан је велики број забрана — табуисаних радњи, којих се појединац и његова околина морају придржавати ради обезбеђења жељеног тока догађаја. Заједничко у свим обичајима су узрасне иницијације — обреди прелажења и увођења појединца из једне животне етапе у другу, као и веома изражен култ предака и аграрни култ. Веровања у зла натприродна бића су позната, а ради заштите од њих предузимају се различите магијско-религијске радње, а користе се и хамајлије. У савременим условима друштвено-економског развоја, многи елементи традиционалне обредне праксе постепено су нестајали, тако да их данас сусрећемо у сећањима код старијих људи овога краја, а делом и у свести и навикама код осталог становништва као нешто што „се ваља“, иако им се сврха и значење више не знају⁷.

Обичаји око поласка детета у школу и испраћају војника у војску су новијег датума. Може се углавном одредити њихово настајање у периоду од ослобођења, а интензивнији су уназад 15 до 20 година. О њима ће више речи бити у каснијем излагању.

Са наглим економским напретком у послератном периоду настале су изразите промене у материјалној култури станов-

7 В. Стојанчевић, н. д. 159, 160.

ника овога подручја. Могу се, такође, запазити и промене у области духовног живота, али оне су много мање, поготову ако се говори о обичајима и веровањима. Неки елементи у обреди мањају се под утицајем промена у материјалној култури и начину живота, но ипак се обичај у целини и даље одржао и као такав може се пратити.

Заједничко за сва испитивана насеља је да највише промена има у обичајима око рођења детета. Више магијских радњи пратиле су припреме за порођај и прихватање новорођенчета као новог члана породице.⁸ Ткане су вунене и пртене пелене, припремани повоји и љуљке. Данас се више нигде не тка, а заменили су их куповне пелене и креветићи. У тренутку рађања и породилца и њена околина постајали су табу. Зато се дешавало да се жена често сама порађала, а понека уз бабицу или свекрву, ван куће, без присуства ч знања мушкараца. Скривање часа порођаја имало је за циљ магијску заштиту новорођенчета од злих натприродних сила. Сада се порођај готово увек одвија у болници, осим у случајевима када се, због удаљености и брзине тока порођаја, не може на време стићи до града. Рађањем детета у болници многе обредне радње изгубиле су свој ранији значај. Ако је порођај био тежи и дуже трајао, вршене су магијске радње имитативног значења, чији је циљ олакшање порођаја. Жена се на пример напајала из мужевљевог опанка или се муж провлачио породици између ногу. У тим радњама има тратова куваде⁹. Приликом рођења, детиња глава додиривала је земљу и сламу, а пупак се пресецао српом. На тај начин новорођенче се симболично доводило у контакт са духовима предака посредством аграрних магијских симбола. Пупак се више не везује црвеним („алевим“) концем, који симболично представља нит живота којом су међусобно повезани чланови породице.¹⁰ Бабица или свекрва не присуствују порођају и касније у прва три дана. Свекрва је прва купала новорођенче, чиме је оно симболично увођено у породичну заједницу. Прва детиња „бањка“ имала је и значење магијског очишћења.¹¹ Молитвење, прво ритуално купање породице и детета освећеном водицом сутрадан по порођају, такође се не одржава.

Први контакт између мајке и новорођенчета у болници остварује се дојењем, а управо први подој заузимао је важно место у традиционалним обичајима око рођења детета. Прво обредно задојавање новорођенчета обављала је нека жена из

8 Исто 160, Д. Борђевић, н. д. 403.

9 Тихомир Борђевић, *Кувада*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XV, СКЗ, Београд 1936.

10 Веселин Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, СКЗ, Коло LXVI, књ. 443, Београд 1973, 128 — 129.

11 В. Стојанчевић, н. д. 163 — 164.

суседства која већ доји. Нај тај начин стварано је сродство које је било равно крвном сродству. Између тих ритуалних сродника важила су иста правила као и за праве сроднике¹². Данас дете доји врло кратко, два до три месеца, понекад уопште и не доји, већ се храни вештачким хуманизованим млеком или, чак, крављим млеком, док је у прошлости дете дојило најмање годину дана, а понегде и дуже, до три године.

Многи обреди који су изгубили значај још се памте, а најважнији међу њима су обичаји везани за трећи дан и треће вече. Трећег дана мајка је први пут износила дете у двориште, проносила га између разних воћки. Затим га подоји на кућном прагу, прекрије белом марамом и остави га на прагу мало самог до заласка сунца. Бела боја (мараме) и кућни праг у ствари су елементи у обреду којима се дете везивало за духове предака. После тога и мајка и дете спремали су се за обред треће ноћи. Трећа ноћ је судбоносна за живот новорођенчета, јер субенице — митска женска бића одређују судбину детету. У том обичају изражен је култ предака, најпре тиме што се одвија ноћу, затим у жртвеном ритуалу обредне гозбе, када се на трпезу износе хлеб и со, а затим дарови које доносе бабица и свекрва. Треће вечери детету се први пут облачила кошуљица направљена од рукава очеве кошуље, и на тај начин је вршено обредно прерушавање и магијско скривање детета.¹³ Обичај кравај — доношење обредног хлеба краваја одмах по порођају изостаје из сасвим разумљивих разлога, али се преноси на време кад породиља изађе из болнице. Обично се и сада доноси у прву недељу или на први празник. Велики — големи кравај (повојница) раније се одржавао месец дана по рођењу детета, а данас се често дешава да се дочека година, тако да се често големи кравај поклапа са рођенданом. Раније нису слављени рођендани, а као главни елементи у животу детета до треће године обележавали су се велики кравај, крштење и стрижба. Данас се углавном славе рођендани. Крштење и стрижба се још одржавају, али су мање значајни него у прошлости, посебно стрижба. Име детету давао је венчани кум по овом избору, а за прву децу увек по старини, док данас, у договору са родитељима, кум даје неко савремено име по њиховој жељи.

Сви обреди у току првих 40 дана били су везани за култ предака, а скоро искључиво учешће жена у њима указује на архаичне преостатке матријархата.¹⁴ Током трудноће и четре-

12 Исто 164, Т. Борбевић, н. д. 410 — 411.

12 Видосава Николић-Стојанчевић, *Врањско Поморавље*, Етнолошка испитивања, САНУ СЕЗб књ. LXXXVII, Живот и обичаји народни, књ. 36, Београд 1958, 419.

13 В. Стојанчевић, н. д. 165, Д. Борбевић, н. д. 414.

14 В. Чајкановић, н. д. 129, В. Стојанчевић, н. д. 162, 164.

сет дана после порођаја породиља је била табу за околину, чувала се од тежих пољских радова, а већ после четрдесет дана преузимала је скоро све послове у кући и у пољу. То се данас скоро изгубило, јер боље комуникације са градом омогућиле су запошљавање жена из сеоске средине. Одласком на обавезно, законом регулисано породиљско боловање, жена се ослобађа тежих радова на послу, а и у кући за период дужи од четрдесет дана, као што је било прописано традицијским кодексом.

Као што смо напоменули, законске мере и санкције могу да утичу на нестајање појединих обичаја, али могу и да допринесу и настајању нових обичаја. Један од таквих обичаја је и обележавање поласка детета у школу, настао после другог светског рата, када је и донесен закон о обавезном осмогодишњем школовању деце. Раније је само мањи број деце похађао школу, па обичаји који су пратили овај догађај нису имали шир. значај. У обичајима око поласка детета у школу могу се издвојити неки елементи иницијација — одвајања детета од куће и породице, и улазак у нову, ширу друштвену заједницу. Полазак детета у школу у свим насељима обухваћеним овим истраживањима обележава се готово идентично. У кући се припрема свечанији ручак, на који се позива родбина и пријатељи и детићи другови, и том приликом се пожели срећан полазак у школу.

Ретко да нека породица пропусти да свом малом члану не честита овај важан тренутак и преко радија. Нови обичаји праге и цело школовање детета. За добијену петицу ставља се новац у књижицу, а одличан успех награђује се куповином поклона.

Заједничко у свим насељима, изузев Гајтана, јесте да се од пре 15—20 година припрема и слави испраћај у војску. За такву прилику сакупи се велики број гостију, сродника, пријатеља и другова и другарица будућег војника. У кући се припрема велико славље, свечана вечера, која подсећа на свадбену гозбу, чак се изнајмљују шатре и подижу бараке. Ту свечаност обавезно прати довођење плаћене музике. Војнику се доносе поклони, који се углавном купују: кошуље, одео, штофови, шипеле, чарапе, пешкири, јоргани и друго. Од родбине војник добија углавном новац, а вредност добијених поклона и новца адекватна је вредности поклона који се доносе на свадбу. Такво славље готово је једнако свадбеном и по уложеном новцу и по ангажовању на његовој припреми. Занимљиво је да економско стање домаћинства нема значајну улогу у извођењу овог обичаја. Претходно смо издвојили Гајтан, пошто се у њему одвија процес за који се може рећи да је обрнут од овога. У Гајтану је испраћај у војску стари обичај, у коме се може прет-

познати ратничка прошлост црногорског народа. У наздрављању војнику, глава куће указује на свети и частан задатак одбране и верности домовини, и честита му пут. Испраћај у војску се и данас у Гајтану припрема али веома скромно, што, у овом случају, зависи од економског статуса становника овог не баш много богатог села.

У свадбене обичаје унесено је такође доста новина, тако да многе магијско-религијске радње и неписана правила понашања верника, и околине према њима, губе свој ранији значај. Неки елементи обреда потпуно су нестали, док су други претрпели своју трансформацију под утицајем општег пораста животног стандарда. Погодније комуникације између села и града омогућиле су даље школовање младих у оближњим центрима и њихово запошљавање у разним делатностима. У таквим условима јавља се могућност упознавања младих ван традиционалних оквира, тако да у већини случајева они сами бирају брачног партнера. Временска граница за склапање брака постепено се помера. Раније су се младићи и девојке женили веома рано, а малолетнички бракови били су чести. Један од елемената који указује на рано склапање брака је и ритуално *прво бријање* младожење уочи свадбе.¹⁵ Данас се момци жене по повратку из војске, док је честа појава да се девојке на селу удају веома младе, од 15—16 година. Ток свадбеног церемонијала углавном је исти, и у њему се врши низ обреда и магијско-религијских радњи ради обезбеђивања плодности — берићета у браку. Такође се врше и обреди иницијација, увођења у нови ред младе и младожење и њихових родитеља и сродника у ширу сродничку друштвену заједницу, у ред сродника по тазбини (по брачном сродству)¹⁶. Промене у свадбеним обичајима узрочно су повезане са променама у материјалној култури. По девојку се готово нигде више не иде воловском или коњском запрегом, већ аутомобилима. Обичај давања накончета невести, пошто је свекар дочека при изласку из кола, готово је изгубљен или се више не пази да то буде баш мушко дете. Млада и младожења носе савремену свадбену одећу, за ту прилику шивену или купљену у граду. У припремању свадбене гозбе и на самој трпези, све ређе се употребљава бакарно посуђе и посуђе од глине — црепуље, а ретко где се може у кући наћи огњиште, које је имало веома важну улогу у домаћем животу и обичајима везаним за њега. И у обредној исхрани може се запазити низ промена, традиционална јела и пића уступају место савременим. Тако, на пример, у мало домаћинства сада се меси хлеб, а куповно вино и пиво заузимају све више места на

15 В. Стојанчевић, н. д. 176, Д. Борђевић, н. д. 451.

16 В. Стојанчевић, н. д. 178.

трпези. Недостаје традиционална девојачка спрема и поклони које је невеста припремала и доносила у свој нови дом. Уместо тога, млада, зависно од свог економског положаја, доноси у мираз аутомобил, трактор или нешто од пољопривредне механизације, спаваћу или комбиновану собу, техничке апарате, постељину и друго. И поклони који се доносе за свадбу разликују се. То су углавном индустријски производи, за које се издавају већа сума новца, зависно од степена сродства. Изобичајени су обреди свођења младеца прве брачне ноћи и објављивање невестине невиности ношењем грејане ракије уз музику прво јутро после свадбе.¹⁷ Данас већина младеца има предбрачна сексуална искуства.

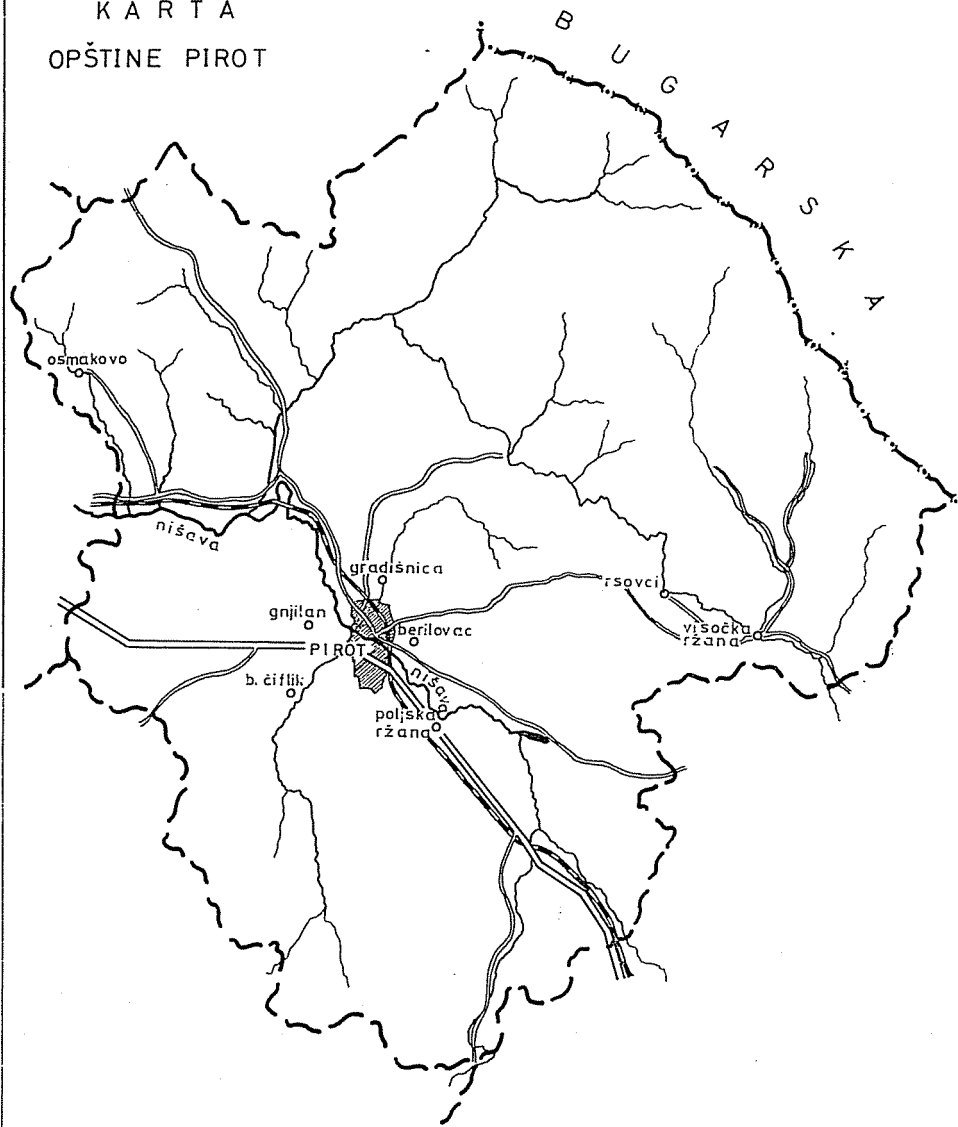
Најмање промена претрпели су погребни обичаји, у целини посматрано. У њима су се и до данас задржале многе магијско-религијске радње везане за култ покојника, као и велики број прописаних правила понашања и табуа којих се околина мора придржавати. Нема традиционалног чувања тешког болесника пред смрт само ако се он налази у болници, док се у случају смрти код куће све одржава по прописаној обредној пракси. У случају теже болести, када болесник своје последње дане проводи у болници у траду, где и умире, или ако неког члана породице задеси смрт ван места боравка (у саобраћајној несрећи на пример), долази само до временског померања обреда. Наиме, кад родбина законски може да преузме свог преминулог члана, односи га кући и тамо одржава традиционални погребни церемонијал. Променама су, и у овом случају, захваћени елементи материјалне културе у вези са овим обичајима. Све чешћа је појава, нарочито у приградским насељима, да се подижу скупи надгробни споменици, чак и у виду куће, а подижу се и споменици још за живота.

Из претходног излагања види се да су савремени услови живота, проузроковани општим економским напретком, утицали на то да се поједини обичаји из традиционалне културе становништва лесковачког краја изгубе, или трансформишу, као и на стварање нових обичаја. Близина градског центра који врши утицај на поменута насеља, иако различита по типу и етничкој структури, води ка општем унифицирању културе, па и обичајног живота. Разлике које су се могле уочити у обичајима, односно у појединим обичајима животног циклуса, на основу литературе и казивања старијих становника овога краја, све више се губе. Готово да више и нема локалних разлика, осим изузетно, на пример у Гајтану, у одржавању поменутих

¹⁷ Исто 177, Тихомир Борђевић, *Наш народни живот*, књ. II, Београд 1930 — 34, 197, Д. Борђевић, и. д. 477 — 480.

обичаја, а може се претпоставити да ће их временом бити све мање. За такву претпоставку има више разлога. Први је свакако даљи развој комуникација, запошљавање становника из околних насеља у индустријском центру — Лесковцу, а самим тим и додир са градском културом и културом других насеља из околине, преко запослених радника у граду. Велику улогу у друштвеном животу има и боља организација културно-забавног живота и у самом Лесковцу и у поменутиим насељима преко постојећих домова културе. Све већи број младих који се школују потврђује претпоставку да ће у наредном временском периоду доћи до општег унифицирања културе становника овога краја.

KARTA
OPŠTINE PIROT

Тодор ВАСИЋ

АНТРОПОГЕОГРАФСKE И ЕТНОДЕМОГРАФСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ ОДАБРАНИХ НАСЕЉА У ОПШТИНИ ПИРОТ

Антропогеографске и етнодемографске карактеристике (чак и одабраних насеља) пиротске мезорегије, ако није реч од чистом фактографском материјалу, не могу се доследно сагледа-ти ако се претходно не да макар и у оптималном размеру, преглед тих карактеристика на подручју које се може сматрати етнодемографском целином.

Пошто се Пирот са својим утицајним радијусом може уврстити у ред таквих регија, најпре ће се дати преглед карактеристичних географских, саобраћајних и привредних обележја, а затим разрадити карактеристике насеља, њихове етнодемографске одлике и промене у прошлости, а нарочито под утицајем послератних друштвено-економских кретања. Све то илустроваће се на репрезентативним примерима са по два насеља: за планинску регију — Рсовци и Височка Ржана, за равничарску — Извор и Пољска Ржана и за приградску — Бериловац и Градашница.

ГЕОГРАФСKE, КОМУНИКАЦИОНЕ И ПРИВРЕДНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Географске карактеристике

Пиротско подручје сврстава се у претежно планинско. Са североисточне стране пружа се Стара планина, а затим се таласасто ребају, нешто нижи, али ипак значајни планински масиви, углавном паралелног правца са њом. Од врха Старе планине према југозападу повија се Бабин зуб, који се, преко развођа слива Тимока и Нишаве, продужава на запад у Рињску планину и Сврљичке планине. Посебно изразит је планински масив Видлич, паралелан са билом Старе планине. Између њих се пружа релативно одвојено подручје — Висок, које може и само за себе да представља целину у морфолошком, привредном и социјалном погледу.

На истоку се Стара планина повија у правцу југа и разлива се у разбацане планинске масиве, међу којима се посебно истичу Влашка планина, Руј и Велики сто, који са оградима Сүве планине, затварају Пиротску котлину с југа и запада.

Пиротска котлина, како је назива Петар Јанковић¹, јесте најпространија у читавом Понишављу. Пружа се правцем југо-исток—северозапад, у дужини од око 18 km, максималне ширине 8 — 10 km. У ствари, она представља плиоценско језерско корито са недовољно израженим језерским терасама деформисаним воденим спирањима и наносима. Посебан и занимљив део пиротског подручја јесте Висок, паралелан са током Нишаве. Налази се између била Старе планине и Видлича, на истоку отворен према Бугарској, што се одразило и на етно-демографске прилике.

Комуникационе карактеристике

У комуникационом погледу, долина Нишаве представља гравитационо средиште не само свих региона у сливу Нишаве него и других, пре свега суседних подручја Лужнице и Заглавског Буцака. Зато пиротско подручје може да се посматра у двојаком смислу: према особинама макрорегионалног положаја и према особинама положаја мезорегионалног значаја.

Са историјског аспекта нишавски комуникациони правац био је приоритетнији у односу на моравско-вардарски². Још Римљани, из војностратешких разлога, изградиле су пут *Via militaris*, који је, вековима био скоро једини комуникациони објект кроз централни део Балкана, како за време византијске тако и за време турске управе. Па и данас је скоро иста линија значајна за главни продор од запада према истоку, и обратно³.

Поред ове значајне комуникационе греде која се пружа дуж Нишаве, постоји, иако не правилна, али смисаоно прилично одређена, попречна комуникациона линија која нема такав значај, али, ипак, излази из оквира микро и мезорегионалног значаја. Она пресеца нишавску долину кроз Пиротску котлину и повезује је, преко Лужнице, са јужноморавском долином и Повардарјем, а преко Буцака — са тимочком репијом све до Дунава. Иако је овај правац од мањег комуникационог значаја, ипак је имао и данас има значајну улогу у динамици становништва.

Кад је реч о положају мезорегионалног значаја, онда се може говорити о његовој привредној и културној привлачности у односу на непосредну и ширу околину. У том смислу Пирот има и субмезорегионалан и микрорегионалан значај, зависно од сми-

1. Петар Јанковић, *Историја развика Нишавске долине*, Београд, САН, 1909.
2. Јован Цвијић, *Главне особине централне области Балканског полуострва*, Говори и чланци, Београд 1921. с. 113.
3. О томе се говори у раду др Јована Ђирића, *Ниш — постапак и територијално-урбанистички развој*, Гледишта, Ниш, бр. 3/63 и Константина Јиречека *Историја Срба*, I књига, 1952, с. 4

сла и карактера струја које својим положајем изазива и које се оријентишу према њему.

Привредне карактеристике

У привредном погледу, скоро на читавом подручју, користе се само богатства са површиноких слојева. Рудно богатство није испитано. На трагове угља наилази се на подручју Доњег Висока. Досадашња истраживања су показала да су наслаге плитке и незнатне па се зато и није приступало експлоатацији. Због такве ситуације, рударство на овом подручју није могло да буде оријентациона грана делатности. Остало је да се способно радно становништво усмери на оне делатности које су биле условљене површинским аграрним условима и индустријским развојем Пирота.

Скоро читаво подручје, осим дела у Пиротској котлини, планинско је и са релативно плитким слојевима земље на кречњачкој подлози. На присојној страни, у виду ребара или комплексних блокова, пружају се скраћени гребени кречњачког камена, са оазама зеленила по долинама или површима издубљеним већим или мањим вртачама. Од 123.500 ха укупне земљишне површине, на голети отпада 6.695 ха, или 5,42%, под шумама 29.640 ха, или 24%, пашњаци захватају 30.085 ха, или 24%, ливаде 12.944 ха, или 10,36%, оранице и баште 29.403 ха, или 23,53%. Под воћњацима и виноградима је 3650 ха, односно 2,92%⁴. Наведени подаци довољно речито говоре о условима под којима становништво треба да обезбеди свој опстанак. Ако се томе дода и вредност квалитета природног простора, добиће се права слика о економским могућностима, па и о њиховој оријентацији.

Плодност земље веома је неуједначена. Једино у рејону некадашњег језерског дна могуће је рентабилно ратарство, које би могло да се уклопи у југословенски просек, док је остали део или неправилно оријентисан на житарске културе или су ту ливаде, које пружају повољне услове за сточарство. На такву оријентацију упућују и простране површине пашњака — сувата који, ако се оплемене биљним растињем и прихрањивањем, могу да буду веома богата подлога за прогресивно сточарство. Овде је реч, пре свега, о билу Старе планине, која се релативно благо спушта с наше, југословенске стране. Има добрих сувата и на огранцима Суве планине, али они, по пространству и квалитету, заостају за суватама на Старој планини.

Ово подручје такође је, богато и шумама. Шумски комплекси, ако се узме у обзир да и подручје ливада садржи раштркане шумске оазе, захватају површину скоро једнаку зиратној зе-

4. Подаци су обрачунати према шестомесечном статистичком прегледу за прво полугође 1960. године, издање Завода за статистику Среске скупштине — Ниш.

мљи. Дрвна маса је релативно млада, али и као таква она може да послужи као основа за будући развој дрвне индустрије. На језерским, пак, терасама по ободу пиротског поља постоје услови за успешно гајење винове лозе и воћа.

У целини, подручје упућује на сточарску оријентацију и на индустријску прераду дрвета. Но и те су могућности ограничене па се, само са овим привредним изворима, може сматрати неразвијеним чиме се, умногоме, усмерава и социјална оријентација.

СТАНОВНИШТВО

Порекло становништва

О становништву Понишавља из времена пре Римљана не може се говорити на основу неких сипурних података. Једино се може, на основу историје римских освајања и римске управе на подручју Понишавља и њихових лингвистичких, топонимастичких и културних остатака, закључивати како о Римљанима, тако и о њиховим претходницима Илирима и Трачанима.

Као први становници на ширем нишавском подручју наводе се Дардани, који су ту обитавали од 284. године нове ере⁵. Осим њих, као становници источно од Дардана, нешто раније од њих, помињу се Трибали и Беси⁶. Та племена била су у сталним сукобима са македонским Грцима. Око 280. године на Балканско полуострво провалили су Келти⁷. У Понишављу се тада настанило племе Скордисци под посебним називом „Мали Скордисци“ који су се измењали са заосталим Илирима и Трачанима и створили посебну етничку средину, од које су трагови очувани и до данас⁸.

Староседеоци Балкана нису римским освајањима ни истребљени ни потиснути; они су остали на својој територији. Изменила се, међутим, њихова политичка, економска и социјална ситуација.

Јустинијанови покушаји да се, путем реформи стабилизују односи у Империји и обезбеде границе нису били успешни,

5. Константин Јиречек у: *Историја Срба*, I књига, на страни 10. преноси податке које је обрадио Ladak Remerstein у напису *Antipe Dekmaler in Serbien*, према којима се Дардани помињу као „...храбри непријатељи Македонаца а доцније Римљана“.
6. Ibid., страна 14. и Мирко Живановић, *Нишавље*, Пирот 1933.
7. У грчким изворима познатим под именом Галати. Јиречек, нав. дело, с. 15.
8. Према подацима које наводи Јиречек у наведеној књизи на страни 16. „...Ниш (Naissus), Бела Паланка (Remeziana) и још многа друга келтска су имена“.

па се све коначно завршило насељавањем Словена на Балканском полуострву. Око 500 година одвијао се тај процес у коме се умногоме изменила популациона структура, јер се старо-седачко становништво, изумирањем или стапањем, са дошљацима, постепено губило. Стабилизовањем Словена на Балканском полуострву, стварањем њихових првих држава и њиховим јачањем настали су нови сукоби, нарочито између Срба и Бугара, и трајали су све до турских освајања. Ти сукоби су знатно утицали на структуру становништва у граничној регији, па према томе и у пиротској, јер баш то подручје, у ужем смислу (мисли се на читаво гранично подручје од Трна до Берковице и од Ниша до Софије), налазило се у рејону сукоба, прелазило из руку у руке па је зато и касније увек представљало предмет међунационалног сукоба између Бугара и Срба⁹.

Од 1454. године до децембра 1877. године, нешто више од четири века, пиротско подручје било је под турском влашћу. Турски феудални систем, саздан од источњачког скитачког ратног стила и мухамеданског верског фанатизма, све покорене народе ставио је у посебан положај. Признајући статус слободних људи само припадницима исламског верског исповедања, док су остали представљали „рају“ која треба да служи „слободним људима“, Турци су спонтано постали узроком своје врсте за перманентно миграције становништва у правцу северозапада. Турска освајања су на двојак начин условила померање популације на испитиваном подручју: као освајачи потискивали су староседеоце испред себе, а као организатори власти, својим самовлашћем, нагонили су их на појединачно и групно одливање.

Тако изнуђена миграција становништва из освојених подручја одвијала се у двоструком смислу: а) у правцу северозапада — као апсолутно померање и мењање подручја у ширим географским размерама и б) релативна померања у оквиру истог подручја, која се огледају у бежању са комуникационих линија у неприступачнија планинска подручја. Тако је, услед тих померања, настало подмлађивање становништва, нарочито у пределу Старе планине. Према испитивањима (личним) и према подацима који су забележени у историјатима школа на подручју бившег пиротског округа¹⁰, може се са сигурношћу твр-

9. Потпуни приказ овога процеса дао је Мирко Живановић у цитираној монографији и Јиречек у цитираној историји на стр. 324, 351, 355, 367. и 380.

10. Учитељска школа у Пироту, сада Педагошка академија, шездесетих година је организовала прикупљање и обраду материјала из историја школа на ширем подручју Понишавља и располаже драгоценим рукописима.

дити да приличан број родова, у планинском региону, води порекло из Бугарске¹¹.

До почетка XIX века значајније су промене у структури породичних група. Оне су се збијале у широке патријархалне задруге које су, само удруженим социјалним и економским напорима, могле да се одрже у веома суровим економско-политичким условима које је наметнуло безвлашће у Турској.

Устанци на Балканском полуострву, с једне стране, допринели су успостављању каквог-таквог поретка у Турској Царевини. С друге стране, они су изазвали нове појаве које су се посебно одражавале на динамику становништва Пирота и околине. Налазећи се на домаку релативно слободне Књажевине Србије, оно је почело да се комеша. На те промене, међутим, нису утицале једино ослобођене земље, односно повољнији изгледи за ослобођење него и читлаук-сахибијски систем који се конституисао као последица устаничко-револуционарних врења у српским земљама¹².

У свему, у току тих ослободилачких врења, до ослобођења Пирота од Турака, са овог подручја емигрирало је у Србију више стотина људи¹³. Као узрок њиховог миграција у свим документима се наводи висок данак глобе и зулума¹⁴.

11. Др Гаврило Видановић, *Висок*, САНУ, Београд 1955. У тој студији он наводи да су чак и имена села донесена из Бугарске заједно са досељеницима. Међутим, таква аналогија је несигурна. Називи села, који се појављују у нишавском подручју са једнаком фреквенцијом појављују се, како у Бугарској тако и у централној Србији и, даље, преко Босне и Хрватске све до Словеније и више подсећају на карактеристичне локалитете, на пример: Јеловица, Завој, Гостуша, Бела, Ржана, Студена, Висок итд.
12. Према Сергију Димитријевићу (*Аграрни односи за време Турака у лесковачком крају*), Библиотека Градског народног музеја у Лесковцу, 1951. године, турске спахије, не осјећајући се сигурно у узврелој ондашњој Србији, мигрирали су инверсно. Они су бежали из побуњених подручја и насељавали се у граничним областима Косова, Прокупља, Ниша, Пирота и Лесковца и ту падали на терет подручног становништва поред већ постојећих, да их назовемо, староседелачких спахија. Они су се појављивали у својству допунских господара па су установили и допунске дажбине, које су се кретале од десетка па чак и до половине прихода сељака.
13. Милан Б. Милићевић, *Краљевина Србија*, на страни 184. наводи да је око 530 људи прешло у ондашњу Србију од јануара до априла 1836. године.
14. Тако, у писму Стефана Стојановића од 5. децембра 1835. године наводи се да су два емигранта „... пребегла у Србију зато да овде лакше и безбедније живе“. (Насеља и порекло становништва, књ. 22, 1926, Преписка Кнеза Милоша и Аврама Петронијевића, с. 421). На дан 24. децембра исти извештач пише да је један човек емигрирао зато што је био дужан, па да би избегао дуг, а 27. децембра пише да су „... неко 24 кмега из Пиротске нахије 22 декемврија т. г. због зулума тамошњих Турака у Гургусовац побегли...“ (Ibidem, с. 422). Михајило Георгијевић пише Кнезу Милошу, 10. децембра 1836. године да је из пиротског краја у Гургусовац прешло 26 људи, и то ма-

Берлинским конгресом установљена је српско-бугарска граница, којом је коначно усмерена економска, политичка и социјална оријентација становништва пиротског краја. Граница и изграђена моравско-нишавска пруга још више су допринеле да се већ постојећа етнодемографска стремљења још рељефније изразе и допринесу интеграцији данас постојећих националних и етничких структура.

Дакле, од времена насељавања Словена коначно је преовладао словенски етнички елемент, док се о староседеоцима може говорити само на основу незнатних и непоузданих трагова који воде у далеку популациону прошлост. О разним појавама и етничкој разубености може да се говори само у граду Пироту, па и ту је реч о релативно новијем времену, када се нешто динамичније развијала трговина, тј. у периоду настајања и развоја капиталистичког начина привређивања.¹⁵

Истина, у највишим пределима Старе планине, до најновијег времена постојала су номадска насеља Црновунаца (Каракачана). О њиховом етничком пореклу нема сагласности међу истраживачима. Називају их Црновунцима, Власима, Каравласима, Карагунима, а тврди се да су пореклом Грци, Цинцари или Румуни. Сви се слажу у једноме: да живе као номади. Највише их је било номадских сточара који су, по групама, лети настањивали Стару планину. Неки од њих, женидбеним везама, стално су остајали у Горњем Високу. Као номадске групе користили су старопланинске сувате све до 1930. године, када су они потиснути, а сувате су почели да користе домороци.¹⁶

Етничке одлике становништва

Етничке одлике овог становништва нису довољно испитане. Највише података о њима дали су Јован Цвијић, Риста Николић и Владимир Николић. Има осврта на тај проблем и у другој, нарочито етнографској литератури, али се махом сви ослањају на ове ауторе.

Према Цвијићу, на испитиваном подручју се као основни сусреће школски варијетет. Разуме се он их не сматра чистим и

хом из села: „...људи ови пред Г. мајором Антонијем Пећанином изјавили су да због великог данка, глобе и зулума беже“. (Ibid., с. 423). Стојан Стојановић наводи исте мотиве у свом писму од 11. марта 1836. године: „Између 3. и 9. о. м. које из Пирота које из Нахије пиротске, избегли су 107 људи у Гургусовац и сви жале се да им је зулум тамошњег војводе досадио“ (Ibid., стр. 423).

15. Према попису из 1878. године, у Пироту је било 7 180 Срба, 638 Турака и 260 Јевреја, док у селима пиротског округа не показују се припадници несловенских раса. (М. Гј. Милићевић, наведено дело, стр. 227).

16. Гаврило Видановић, с. 53.

тврди да има примеса чак и шумадијског и динарског¹⁷. И Џвијић и Риста Николић приказују шопски елемент као туробан, затворен и повучен, без осећања заједнице, суморан и неповерљив, са недовољно развијеном фантазијом. Риста Николић, говорећи о знепољском становништву на следећи начин одређује његове особине: „Нема оне суровости и затворених повучених типова, какви се виђају и код нас при прелазу у пиротски шоплак. У тим деловима ове области нема ни оне природне интелигенције која је карактеристична за западне крајеве, те становници уопште не бриљају оним симпатичним особинама духа као народ западних крајева“¹⁸. Јован Џвијић сматра да је „код Шопова утицај старе византијске цивилизације био најслабији и зато се њихова област може обележити као област најчистије патријархалне културе у централном типу“¹⁹. „Темељни, телесно довољно развијени, Шопови се одликују великом издржљивошћу у раду и упорном истрајношћу да до циља дођу. Врло се споро умно развијају и тај се развитац код њих продужава у познијим годинама... Изгледа да у овом варијетету има више духовно тромих но у другим варијететима. Често има карактеристичних тврдоглавстава, која не попуштају и тешко се савлађују. Код њих се осећа нека врста притајене и сузбијане осетљивости и понос који тешко показују, а увређени носе увреду у себи годинама као отровну жаоку. Али, поред ове примитивности и скривене осетљивости, код њих нема крвне освете и у предању нема ничега што би на њу опомињало“²⁰.

Џвијић наводи да су припадници шоплука „...изузевши донекле оне у Србији, задржали доста рајинских особина, ниског рајинског морала, затворености и често простот лукавства“²¹.

Овакав третман становништва пиротског подручја, без обзира на то што долази од најеминентнијих ауторитета, заснива се на посматрању спољних појава. Међутим, ако је становништво по спољним манифестацијама показивало извесну закопчаност, туробност и повученост, из чега би могло да се закључи да је и друштвено одбојно, изближе посматрано оно даје другу слику: иза хладне маске скрива се доброћудност и срдачност, које до пуног изражаја долазе баш у оним друштвеним односима које су цитирани аутори негативно оценили, на пример у гостопримству. Већ и изражене констатације Џвијића и Ристе Николића међусобно противрече. Они кажу да је становништво тромо и интелектуално заостало да би затим изнели како су лукави, на раду упорни све до остварења замисли.

17. Јован Џвијић, *Балканско полуострво*, с. 152.

18. *Ibid.* стр. 245.

19. Џвијић, *Балканско полуострво*, књ. II, страна 151.

20. Исто, страна 152.

21. Исто, страна 152.

љеног циља. На пример, Риста Николић приказује нека мишљења Мораваца о Шоповима, према којима су „...веома смишљени, увиђавни, не дају се преварити. Праве си изгледају да не знају ништа, што у ствари није случај (веле: „да те бог сачува од њих“). Буталице су, али увек умеју да се у свему снађу, умеју и да слажу, од њих се ништа не може да измами, чак су и окретнији...“²² Такве констатације не заснивају се само на спољним утисцима него произлазе и из пословних односа, па су многу реалније. Владимир Николић, који је дубље зашао у познавању нишавског менталитета, наводи да „...су сељаци по Лужници и Нишави углавном по природи мирни. Тек после веће количине пића постају разговорнији, веселији и раздражљивији. Кад су весели, онда и певају. Но, обично у сваком селу има по неколико њих који су свакад, и без пића, весели и насмејани и познати као особите шаљивчине, преклапала или, како их зову, „кленцаре“²³. Елементи рајинског морала и лукавства заиста у доброј мери карактеришу скоро све становништво у Горњем Понишављу. То се објашњава тиме што су били приморани да се, у току дугог робавања под Турцима, нарочито у периоду турског самовлашћа, „сналазе“ на разне начине, како би избегли бар неке од недаћа које им је наметала турска власт.

Сналажљивост и опрезност су произашли из непрестане борбе са многим недаћама. Као печалбаре или насељенике по разним крајевима сви антропогеографи и етнологзи приказали су их као вредан и трезвен елемент, који се успешно сналази баш у средини високо оцењиваног динарског и пумадијског варијетета. Зато је Јован Цвијић изразио чуђење како може негативно оцењена уметничка способност пиротске популације да негује тако компликовану и укусну ћилимарску шару. То потврђује и девојачка спрема израђена у живописним шарама, о чему недвосмислено сведоче многи експонати у Музеју Понишавља у Пироту. Осим тога, на испитиваном подручју, нарочито по планинским селима на Старој и Сувој планини, богато је неговано певање уз гусле.²⁴

Из свега што је речено произлази да становништво пиротског подручја карактеришу: упорна и издржљива радиност, бистрина која се не испољава при првом сусрету, међусобна поверљивост и поверење, веровање у поштење других људи, уздржана веселост и духовитост.

22. Владимир Николић, Из Лужнице и Нишаве, Београд, САН, 1910, с. 231.

23. Владимир Николић, Исто, с. 406.

24. Детаљније о томе у чланцима Митра С. Влаховића: *Гусле и песме у Источној Србији*, Гласник етнографског музеја у Београду, књига X, и *О гуслама и гусларима у пиротском крају*, Гласник, књига XI.

У последње време ово подручје постаје и имигрантско за разне популационе елементе, па се етнодемографска ситуација све више компликује. Тако су се, због високе насељености становништва, на том подручју задржали веома разнородни елементи.

Тај ће се процес сигурно још усиљеније у том смислу развијати, па ће приказане етничке вредности имати више историјски него текући карактер. То показују и најновија истраживања миграционих процеса и друштвене динамике у пиротском подручју.

НАСЕЉА

Пиротска општина једна је од најраспрострањенијих у Србији, и, поред Пирота као градског насеља, обухвата 72 села. По величини сва су села слабо насељена. Њихова величина, осим неколико изузетака, у обрнутој је сразмери с надморском висином, односно број становника по селима опада у сразмери са удаљеношћу села од Пирота. Популационо села, осим оних непосредно повезаних са градом, у последње време све више опадају и разређују се у складу са својом удаљеношћу од града и надморском висином; нека чак и изумиру.

а) Положај насеља

Према положају Јован Цвијић сва села дели на села на висинама и села по долинама, јаругама, котлинама и равницама²⁵. Како је подручје пиротске општине изразито планинско, јер је Стара планина највиша у моравско-тимочком делу Србије, могло би се очекивати да ће по, аналогiji, пиротска села бити међу највишим. Међутим, нема ни једног на висини већој од 1000 м. Зато се сва села на овом подручју, према Цвијићевој подели, сврставају у другу групу, јер се налазе или по планинским ободима у равници или по планинским долинама.

Пиротска села су најчешће образована на граници двеју морфолошких врста земљишта, и то баш на одсецима међу њима „... јер та је граница у исто време прегиб у терену, често одсек: услед тога дуж ње махом има извора; на њој се сучељавају две врсте облика који су по својој природи намењени за различите експлоатације: нижи, испод прегива, за земљорадњу а изнад прегива за сточарство. Како је ова морфолошка граница права или вијугава, то се села јављају у низовима“²⁶. Такав положај села веома је погодан јер омогућава боље коришћење пољопривредних површина. Како су планински

25. Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Загреб, 1922, с. 306 — 307.

26. Исто, с. 311.

ободи у пиротској котлини углавном терасастог облика, и села се ређају у ободне низове, и то: присојна насеља су на прегибима на источном ободу Пиротске котлине, док на осојној страни, поред настањивања на прегибима, насеља су се образовала и на флувијално-гацијалним терасама. Испитивана села Бериловац и Извор налазе се на прегибима, док је Градашница у једној јарузи која се одмах из села продужава у уску удолину преко које се слива са Пиротом. Сличан је случај и са селима на граничном пресеку Старе планине и удолине реке Височице. И ту су се формирала села у низу, с једне или друге стране реке. Међу њима су и села Рсовци и Височка Ржана, која су предмет истраживања у овом раду²⁷.

б) Тип насеља

Насеља могу да буду разбијена, разређена и збијена²⁸. На подручју општине Пирот сва су села збијеног типа, али грађена без икаквог реда и плана. Улице су кривудае и, осим оних које воде у поље или повезују село са путем вишег реда, следе су. Све је сагледано само са функционалне стране, и то са минималним могућностима, док су естетски моменти занемарени. Тек у новије време чине се напори да се уведе извесан ред у грађењу и да се створе бар основне комуникационе линије, односно да се села ушоре. То се, углавном, односи на она села која се развијају под утицајем градске средине. Али и ту стихија и даље доминира.

ОСНОВНИ ПОДАЦИ О ИСТРАЖИВАНИМ НАСЕЉИМА

Претходни уводни приступ био је нужан јер се у савременим условима високо развијених комуникација не могу одржати друштвено-економске оазе као целине за себе, тим пре ако је реч о појединим сеоским насељима која данас трпе многу струке утицаје.

У даљем излагању ће се третирали етнодемографске појаве у селима: Бериловцу, Градашници, Извору, Пољској Ржани, Рсовцима и Височној Ржани. Та села нису узета насумице, него су одабрана по принципу узорака: Бериловац и Градашница су у градској зони, али, по својој урбаној физиономији и по радној и социјалној садржини, она нису интегрални део града,

27. Цвијић дословно констатује: „У Високу... испод једрих карстних кречњака планине Видлича долазе шкриљци, глинци, лапори и на тој граници или у њеној близини јављају се такође низови села“. Исто, с. 311.

28. Риста Николић, *Крајиште и Власина, Насеља српских земаља*, књ. VIII, 1912, с. 83.

без обзира на близину и његов непосредни утицај. Села Извор и Пољска Ржана су насеља удаљена око 5 km од града и она треба да репрезентују сва насеља која су удаљена више од 4 km, али која, под утицајем градске социјално-економске средине, доживљавају промене на исти начин. То су углавном пољска села. Најзад, два височка села, Рсовци и Височка Ржана, изразито су планинска и представљају насеља која су удаљена више од десет километара од града и махом одсечена од њега планинским венцима, али су ипак под његовим производним и комуникационим утицајем. Та села треба да репрезентују, својим етнодемографским квалитетима и социјално-економским процесима огромну већину насеља пиротске мезорегије.

Б е р и л о в а ц

Село је удаљено приближно 3 km од центра Пирота. Иначе, оно је, интензивним насељавањем међупростора између града и села за последњих десет година, већ спојено са Пиротом па је зато просторно прерасло у предрађе. Традиционално језгро села смештено је у једном усеку са веома скученим могућностима за просторни развој, поготову што се сада испод њега изграђује хидроелектрана са праћећим објектима, чиме се могућности за ширење још више сужавају, чак и онемогућују.

По пореклу је релативно старо. Постоје претпоставке да је ту било насеље још у време римске владавине. Изнад села постоји локалитет под називом Кула. Других података који би упућивали на такве закључке нема. Најстарији писани подаци о селу потичу из прве половине XVI века. Помиње се у Софијском дефтеру из 1525 — 1526. године под називом Буриловац у кази Шахирђој и тамо се наводи да је било у њему једно целепкеншко домаћинство²⁹. У истраживањима Олге Зиоројевић оно се цитира као „Улачко село Бериловац; ову службу оно обавља од првих деценија вледевине Сулејмана“³⁰.

Топонимски подаци говоре о томе да је ово село, тако збијено на падиницама брегова с леве и десне стране потока који, у виду врела, извире непосредно изнад села, настало пресељавањем из заселака изнад данашњег села: са Старог селишта, Малог врха, Битке и Руговца. Један од казивача, Голуб Гошњић, памти да је у његовом детињству (осамдесетих година прошлог века), односно непосредно пре ослобођења од Турака, у селу било само 16 домаћинстава, од којих наводи Бецине, Дрмине и Ђирине као староседеоце, а да је прилив становништва значајнији после ослобођења од Турака.

Први писани подаци новијег датума потичу из времена ослобођења ових крајева од Турака. У првом попису из 1884. године наводи се да је у Бериловцу било 66 пореских глава³¹.

Због просторних услова село се није значајније ширило и остало је скоро непромењено све до најновијег времена. Убрзаним процесом индустријализације Пирота у њему се одигравају интензивне промене, али своју сеоску физиономију није изгубило.

29 Подаци из турских дефтера обрађени су у чланку др Јована Ђирића, *Насеља Горњег понишавља и Лужнице*, Зборник — Пирот 1887 — 1977, 1979.

30. Цитирани чланак.

31. Исти чланак.

Г р а д а ш н и ц а

Ово доскора одвојено село данас је, са Завојским насељем, само продужетак града Пирота, уз Градашничку реку у правцу севера. Налази се у једном клисурастом усеку и веома је збијено.

О старости села постоји мало података, али, иако оскудни, они говоре да је веома старо. Под називом Градешнице и Градашнице помиње се у два турска извора: у списковима целепкешких дајбина из 1576 — 1577. године наводе се три целепкешка домаћинства, а у једном непотпуном списку баштине софијског, пиротског и перничког краја из 1606. године говори се о војничким обавезама мештанина Градашнице Стефана Михина. Постоје, и темељи једног старог манастира под називом Свети Спас. На тим темељима подигнута је црква, за коју тврде да је једна од најстаријих у целом крају. У њој има књига које су штампане у Русији средином XVIII века, као што је, на пример, псалтир штампан у Москви 1744. године. На маргинама овог псалтира помињу се као учитељи у овом насељу „даскал Тоша“ и „даскал Живко“ с краја XVIII или почетка XIX века. Ипак, први подаци из новијег времена записани су половином прошлог века. Као први стални учитељ потписао се Борђе Јовановић на Новом завету, штампаном у Смирни 1840. године „... као учитељ... 18. XII 1848.“³² Од тог времена може се пратити историја села на основу поузданих података.

О имену села такође нема ни много ни сигурних података. Традиција указује на то да је село било стално повезано са градом, у њему су се склањали збегови из града јер се у време Турака налазило на обронцима великих шума, па отуда и његов назив у деминутиву — Градашница. Традиција још каже да је ту постојао и један средњовековни град.

Производно пољопривредно подручје на које се ослања Градашница, без обзира на близину града и Пиротског поља, махом је брдовито и скрашћено па је то највише деловало да се становништво рано оријентисе ка градској привреди.

И з в о р

Село Извор припада низу ободних села источно од Пирота. Удаљено је 4,5 km од града, али је непосредно повезано са планинским испустима Видлича, па се економски може оријентисати како на културе које успевају у плодном Пиротском пољу тако и на виноградарство, које успешно може да се развија по ободним терасама, или сточарство на планинским падинама Видлича.

Најновија истраживања указују на то да је село старо. Изнад села, управо непосредно изнад доста богатог врела водом, налази се високо, стрмо одсечено брдо које се назива Вишиград, што наводи на претпоставке о могућности постојања старог словенског насеља — окола (таквих назива има широм читавог пиротског краја). Под именом Извор село је убележено у попис софијског и пиротског краја из 1446 — 1455. године. У овом попису наводи се да је у насељу било 15 домаћинстава и једна удовица. Такође се помиње и у целепкешком списку пиротске казе из 1576 — 1577. године, у коме се наводи да су била два целепкешка домаћинства³³. Ако се томе дода да у селу постоји црква са фрескама из познијег средњег века, онда се са сигурношћу може тврдити да је село, без обзира на могуће честе промене становништва, континуирано постојало на том месту.

32. Владимир Николић, *Народне школе у Пироту и Округу пиротском*, Сремоки Карловци, 1924.

33. Цитирани чланак др Јована Бирића.

Назив је сигурно дошао из хидролошких разлога јер у самом селу извире врело воде. У традицији остао је и назив „Паша Извор“. У ствари, после вишеструког паљења и рушења, у време турске власти, изворско подручје је припало једном паши који је, ради обраде земље, населио домаћинства из Шутрина, Завоја, Трговишта и Горњег Висока. Ти досељеници су послужили као језгро данашњег села.

Село је збијеног типа, грађено без икаквог плана. Чак и у најновије време, када се реновира из темеља, задржава стару урбану физиономију.

Новији писани подаци о селу потичу из прве половине прошлог века. Према Владимиру Николићу, основна школа у Извору отворена је 1854. године³⁴, а у документима у вези са Хаџи-Нешином бунем из 1836. године наводи се да су два човека из Извора емигрирала у гургу-совачку нахију³⁵.

Према попису становништва после ослобођења од Турака из 1884. године, види се да је село било популационо доста богато, јер је пописано 114 пореских глава.

Све што је речено недвосмислено указује на то да је насеље Извор, без обзира на све недаће кроз које је прошло у току свог постојања, под истим називом постојало све до времена насељавања Словена у ове крајеве, али не и у истом популационом саставу и да је, у време на које се односе наша истраживања, напредно село са широким производним и демографским могућностима.

П о љ с к а Р ж а н а

Пољска Ржана је око 5 km удаљена од Пирота, и налази се источно од града, усред Пиротског поља. Његова дубља историјска прошлост веома је нејасна. У близини насеља, у месту званом Висећи брег нађене су ископине на основу којих се може закључити да је ту било неко старо насеље, можда још из римског доба. Ископавани су и остаци озиданих гробница у којима је било људских костура и римског новца. Постоји и један проблематичан податак у списку тимара нахије Висок и Знеполе из 1447 — 1489. године, где се помиње село Ржана, са 41 домаћинством, седам удовица и приходом од 2.349 акчи. Не може се, међутим, одгонетнути о којој се Ржани ради. Сличан је податак и у целепкешком списку из 1576 — 1577. године, где је насеље уписано као Иржана, са једним целепкешким домаћинством. Колебање да је овде реч о Пољској Ржани, унеколико се отклања податком да се Височка Ржана у одговарајућим списковима редовно помиње као Иржана Висока³⁶. Апсолутне сигурности ипак нема.

Традиција каже да је село на садашњем месту релативно младо и да је настало од неких породица настањених на левој обали Нишаве, које су обрађивале турске поседе. О томе сведоче имена потеса, као што су Демировица, Асин луг, Алиница и други. И две породице су се с десне обале Нишаве преселиле на леву обалу, на место данашње Пољске Ржане, због куге која је харала четрдесетих година XIX века у селу Раковици, које се и раселило због куге (назив Раковица је остао, али само као локалитет на коме се сада формира насеље викендаша). Пресељене породице су Дамњанови и Утљареви.

Историја села, иако релативно млађег, била је бурна. Сви налети са истока, према Пироту, тешко су се одражавали и на село. Нарочито тешко било је погођено у време српско-бугарског рата 1885. године. Тада је село имало око 40 кућа. Хроничар пише: „У Ржани (нишавској), где је свега 40 кућа, наишао је читав батаљон те је заузео све куће. К њи-

34. Владимир Николић, наведено дело.

35. Милан Милићевић, *Краљевина Србија*, с. 184 — 185.

36. Цитирани чланак др Јована Ђирића.

ма је дошао и Батенберг. Његово владалачко присуство подстакло је његове исте војнике на највећи грабеж. Све зграде су развалили и свако дрвце покупили и изгорели... Становништво, а нарочито женскиње разбегло се куд које³⁷.

После тих разарања село је обновљено и, захваљујући повољним привредним условима, брзо се развијало, да би, у најновије време, под утицајем пиротске индустрије, израсло у развијено приградско насеље у коме се начин живота већ приближава градском.

Данас је Пољска Ржана напредно равничарско село, које се, под налетом економских миграција, све брже просторно и економски развија, а због слободне градње, растојање између Пирота и Пољске Ржане све више се сужава. И језгро села мења своју урбану физиономију и као да више нема трагова староседелачких патријархалних породица. Од њих су остали називи махала, као Ченџини, Соколови и други. Али све више преовлађују називи према локалитетима, као Горња мала, Доња мала и друго.

Р с о в ц и

Село Рсовци налази се на левој обали реке Височице, више од 20 km североисточно од Пирота, на дну између планине Видлича и огранка Старе планине. Земља је, осим незнатних нешто плоднијих потеса, некавалитетна и неплодна и тражи већа агрохемијска улагања. Она пружа повољне услове за ситно сточарство. Зато није чудно што се становништво овог села рано оријентисало на печалбарство.

О постанку села и пореклу становништва може се говорити на основу оскудних писаних података из времена конституисања турске власти, топонима и недовољно поузданог предања. Југозападно од села уздиже се шиљати врх Градиште на коме постоје остаци словенског насеља — града (окола) и, по свој прилици, води порекло из времена досељавања Словена у ове крајеве, у VIII или IX веку. На основу тог податка могу се изводити закључци да је подручно становништво словенског порекла. Међутим, многи топоними, као Чумгул, Миџор и други, указују и на старије народе.

Име села се први пут помиње као Хрсовјани, у списку заемата и тимара Висока из 1447 — 1489. године. Тамо је уписано да село има 30 домаћинстава и шест удовица и прихода од 1280 акчи. Припадало је неком Али Шабардару у нахији Висока. У целепкешком дефтеру из 1576 — 1577. године село је, под називом Хрсовча, уписано са пет целепкешких домаћинстава. У исто време оно се, под мало измењеним називом — Хрсовче, помиње и у списку спахилука пиротског и суседних крајева са 45 домаћинстава, шест неочењених и пет удовица и са приходом од 3995 акчи³⁸. Из назива се види да је село настањено у средњем веку и да је тај назив добило по неком словенском роду, а да турска управа није битно изменила његову популацију.

Према традицији, која још живи у селу, а и према неким називима родова, на пример Каракашевци (име несловенског порекла), постојало је више заселака разбацаних широм читавог атара села. Таква су насеља постојала у Ковачеву, Доњој Рудини, Лукама и Селишту. У Доњој Рудини и Селишту и данас се могу видети контуре темеља негдашњих зграда. Место на коме је данас село било је обрасло високом буковом шумом и богат изворима воде. Изворска вода и близина реке свакако је привукла становнике из рацтрканих насеља и они су се, сигурно, веома рано ту настанили, о чему говоре и наведени подаци из турских извора.

37. Васо Б. Кољевић, *Бугарско-татарска разбојништва, пустошења и силовања у нашем крају*, II издање, 1885. године.

38. Цитирани чланак др Јована Бирића.

О старости села сведоче још два податка: у близини села постоје две богомоље из ранијих дана хришћанства — један манастир на два километра југозападно од села и црква у каменој пећини одмах преко реке од села³⁹.

Ово село је важило као најнасељеније село у Горњем Високу. Подигнуто је без икаквог урбанистичког плана, са веома уским и кривудавим сокацима и такође кривим и тесним путем који води средином села као главна саобраћајница кроз Горњи Висок. Перспективе за даљи опстанак и евентуални развој нису оптимистичке. Субјективни фактори настоје да се процес распадања овог, а и осталих насеља у Високу, застави па и да се регенерише. Планирана је изградња, односно дислокација неких индустријских објеката ради задржавања радне снаге, па и младог становништва у насељу. Међутим, изгледа, бар кад је реч о овом селу, да су ти плански потези закаснили, јер се способни део радне снаге већ одлио и лоцирао ван села и тешко се може очекивати обратни економски миграциони процес, па и обнављање села.

В и с о ч к а Р ж а н а

Височка Ржана заузима централно место и има улогу микрорегионалног центра за села у Горњем Високу која административно припадају пиротској општини. Од Пирота је удаљено више од 25 km. Налази се на саставу Јеловичке реке и Височице, па се ту стичу и регионалне комуникације које воде кроз Висок и које имају чак и међународни значај. Село се налази на стешњеној тераси, са каменитом подлогом, и могућности за ширење веома су скучене. Источно и западно од села постоје испусти — проширења квалитетне зиратне земље погодне за ратарство. Остали део је брдовит и у највећем делу скрашћен и неплодан. Такви географско-економски услови упућују становништво на ратарство и сточарство, односно на занимања везана за те две примарне делатности.

Први подаци о овом селу забележени су у списку целепкешких домаћинстава из 1576 — 1577. године. Село је уписано као Иржана Висока. Назив је словенски, што говори о пореклу његове популације. У овом списку је уписано пет домаћинстава која плаћају целепкешки данак а припадала су кази шахирхој⁴⁰.

Непосредно поред Височке Ржане, источно од села, уздиже се мало брдо Маџилка (искварени назив од могила), а и још неки називи, на пример Селиште, посредно говоре о некој доста далекој и недовољно јасној прошлости о мноштву могућих малих насеља чак и несловенског порекла, јер раније поменути називи Миџор, Чумгул, а овде и Стајкул, свакако нису словенски и указују на постојање популације различитог етничког порекла.

Од половине XVI до почетка XIX века нису откривени писани подаци који би нешто ближе сведочили, како о овом тако и о осталим насељима Висока. Али мноштво „селишта“ и „црквишта“ недвосмислено говоре о томе да је на том подручју сигурно било мањих, али доста честих насеља која су међусобно била тесно повезана али нису могла да се одрже као сталне веће насеобине. Памте се, а и забележена су многа пустошења која су и доводила до нестабилности и непостојаности ондашњих насеља.

Зато се, поред осталих села, и Височка Ржана може сматрати селом које је, на садашњој локацији, настало у време релативно стабил-

39. Предање о трагедији у овој цркви записао је др Јован Илић на једној црквеној књизи у цркви рсовачкој. Према том предању велика група људи, бежећи од турских одметника, сакрила се у овој цркви пећини и ту помрла или изгинула.

40. Цитирани чланак др Јована Ђирића.

нијих економских и политичких услова. То доказује и традиција која, у скоро свим случајевима настајања насеља у Високу, па и шире, говори о томе да су настала пресељавањем патријархалних номадских родова настањених широм морфолошки омеђених атара.

О старости популације од које води порекло становништво Височке Ржане сведочи и старост манастира Свете Богородице, који се налази око 4 km северозападно од села. За овај манастир Милан Б. Милићевић наводи да „... је богомоља начињена на старом црквисту (подвукао Т. В.) године 1853. За сам допуст, да је могу начинити, височани су дали Турцима 700 гроша“⁴¹. Овај податак указује на то да су становници овог насеља били територијално стабилizовани и да су у даљој прошлости имали организовану заједницу. Зато је Височка Ржана, у време ослобођења од Турака, стабилно село у коме је, по попису из 1884. године, било 89 пореских глава.

У популационом погледу то село је куриозитет посебне врсте. Његово становништво, у квантитативном, а сигурно и у квалитативном етничком погледу, није се битно мењало током скоро читавог једног века. Ако је 1884. године у њему било 89 пореских глава, а тада су пореске главе у ствари били старешине дома, значи да је било и толико домова. Из података у каснијим, нарочито новијим пописима, бар до 1961. године, може се закључити да се величина села незнатно мењала. Тек после 1960. године оно нагло губи своју популацију и постоји опасност, без обзира на све просторне, комуникационе и економске услове и друштвени интерес, да изумре. И овде се развојним програмом пиротске општине до 1985. године предвиђају посебне мере за ревитализацију насеља. На њеном подручју, у контексту тог програма, већ се изграђује једна фарма, али способни део становништва је већ отишао, па ће ти напори бити много компликованији него да се са њима почело раније.

ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И СОЦИЈАЛНА ДИНАМИКА

У овом одељку биће изложене и анализиране демографске карактеристике и друштвене промене у испитиваним насељима у периоду од ослобођења Југославије 1945. године па надаље, јер је народна револуција прекинула традиционалне токове развоја и усмерила све напоре у новом правцу, којим су већ дуго ишле развијене земље. Оријентацијом у нашој земљи на индустријализацију планског производњом, са читавим системом институционалних оквира, омогућен је брз развитак. То је изазвало интензивне и, по садржини, дубоке промене у свим видовима друштвене динамике, па се, логично, суштински одразило и на село. Управо, на селу су настале такве промене које су дубоко задрле у његово традиционално језгро, што је условило раслојавање до тада традиционално мирна села. Тај процес се може веома рељефно пратити на примеру одабраних села.

Елементарни видови процеса раслојавања села огледају се у два повезана, али ипак различита вида: у виду просторног померања сеоског становништва и у виду структуралних

41. Милан Б. Милићевић, наведено дело, с. 180.

промена у сеоској заједници. Просторно померање огледа се у ове интензивнијој миграцији на релацији село — село и село — град у микро мезорегионалним оквирима, мада се не искључују и макрорегионална померања, јер пиротско подручје, без обзира на све брзе промене, ипак је само релативно индустријски развијено па не може да прихвати све интересенте за запошљавање. Међутим, миграциона кретања су само вид испољавања једног дубљег процеса који захвата много ширу област индивидуалних и друштвених промена. Из тог сплета појава, у димензији суштинских промена у проучаваним селима, посебно су занимљиве промене у економској и професионалној структури, квантитативне и квалитативне промене код становништва и у домаћинствима и промене у култури и образовању.

Миграционе карактеристике

У периоду до 1956. године, стална покретачка снага за померање становништва села у пиротском крају била је економско-социјална ситуација на селу, неразвијене производне снаге, скученост и неплодност земљишног поседа и релативна пренасељеност. Тако ограничене производне могућности у већини пиротских села деловале су као одлучујући унутрашњи чинилац који је потискивао и нагонио вишак радне снаге на одливање.

Међутим, од 1956. године па надаље, у складу са политиком постепеног самоуправног осамостаљења локалних друштвено-политичких заједница, размах индустријског развоја, за ово подручје пре свега у Пироту а затим и даље, доводи подручно сеоско становништво у ближи додир са секундарним и терцијарним делатностима и са предностима које те делатности пружају за побољшање радних и посебно животних услова. Једном речју, створени су нови продукциони односи који, осим већ поменутих унутрашњих фактора, делују снагом примарних узрока — покретача сеоске радне снаге у смислу преливања у секундарне и терцијарне делатности. На тај начин је квалитативно измењен смисао кретања сеоског становништва. Док се миграциони процес одвијао у оквиру претежно пољопривредне производње, он је више имао облик спорог преливања из једног пољопривредног подручја у друго пољопривредно подручје без измене своје сеоске физиономије, јер су последице таквог процеса биле квантитативне природе, док су квалитативне промене биле незнатне и веома споре; најпосто, ни су се ни осећали револуционарни заокрети.

У новој друштвеној ситуацији, тај процес мења и свој смер и свој интензитет. Он пре свега постаје изузетно убрзан, што показују упоредни подаци о квантитативним променама код становништва и у домаћинствима у испитиваним насељима.

ма у периоду од 1948. до 1981. године, (видети табеле 1 и 2). Према тим показатељима, током целог послератног периода, број становника на територији пиротске општине није се повећао. Међутим, ако се узму у обзир подаци о просечном приливу од наталитета, који је за пиротски крај 5 промила годишње, може се са сигурношћу тврдити да је становништво општине у опадању. За сеоско, пак становништво резултати су позитивни, јер се градско становништво у истом периоду више него утростручило и сада чини половину становништва у општини.

Из табеле о кретању броја становника у периоду од 1948. до 1981. године види се да се становништво у испитиваним насељима, до 1961. године, осим у Градашници, у односу на 1948. годину смањивало, али не у тој мери да је одсељавање битно утицало на измену његове социјалне физиономије. У односу на остала села са незнатним порастом броја становника у истом периоду, Градашница је изузетак. Ту је, у ствари реч о успоренијој миграцији, с обзиром на то да се становништво овог села најпре окренуло према индустрији, а близина града, односно индустријских радних места, није изазвала потребе за миграцијом. Међутим, просторне могућности Градашнице за ширењем, са оснивањем насеља Новог Завоја на подручју између Градашнице и Пирота, скучене су до те мере да оно никако није могло просторно да се шири, па су и могућности за прилив становништва сведене на најмању меру. Зато ће надаље популација Градашнице опадати, без обзира на све погодности које пружа близина града.

Становништво села Извора понаша се као и у свим селима са повољним условима за пољопривредне делатности, али нагрижено индустријском револуцијом са израженим полутанским тенденцијама. Број становника се релативно благо смањује, што се одиграва у свим пољским селима која имају добре комуникационе везе са Пиротом.

У Берировцу и Пољској Ржани се од 1961. године стално повећавао број становника. Ту није реч о виталним подстицајима, наталитет је скоро једнак у овим равничарским селима око Пирота, него о приливу сеоског становништва из планинских села пиротске општине и из општина Димитровград и Бабушница. У ствари, ова два села, у последњој деценији постају посебно занимљива за настањивање миграната, јер су отворена према Пироту и све више урастају у њега.

Ипак, када је реч о језгру та два села, о њиховом „старом“ делу, она се понашају као и сва остала села око Пирота. Међутим, показатељи о релативној устаљености популације приградских села варљиви су јер се, из тврдње о интензивном досељавању у току последњих деценија, може закључити да је механички прилив висок, али је одлив сигурно већи, па становништво и у овим насељима, осим у Берировцу и Пољској Ржани,

ни, апсолутно опада, јер у њима се не постиже ни проста репродукција популације.

Планинска села, према исказаним подацима у табели 1, изумиру а најновија досељавања су неперспективни повратници, махом пензионери или радници тренутно потребни у просвети и шумарству.

Миграциона кретања и промене у занимањима као нужни гратица тих кретања, изазвали су значајне промене и у домаћинствима, како у упоређењу са бројем становника тако и у перманентном опадању броја чланова у њима (видети табеле 2 и 7). Подаци из табеле 2 показују још и то да се број домаћинства у односу на 1948. годину у пољским и приградским селима апсолутно повећава, без обзира на релативно опадање броја становника. У планинским селима број домаћинства апсолутно опада, али, у сразмери са брзином опадања броја становника, он ипак релативно расте. Височка Ржана, са исказаним повећањем броја домаћинства према попису из 1961. године, показује само како су се понашала села која су, до 1962. године, имали улогу микрорегионалних центара, са управним и школским функцијама. Иначе, аутохтоно становништво и домаћинства крећу се и у овом селу као у Рсовцима и у свим осталим планинским насељима, односно у перманентном су опадању и становништво и домаћинства са тренутно несагледивим последицама, без обзира на напоре субјективних снага да се тај процес заустави.

Општа констатација за сва испитивана насеља, кад је у питању кретање становништва и домаћинства, могла би да буде: број домаћинства, пропорционално кретању броја становника, перманентно се повећава, што на другој страни значи да се стално смањује број чланова у домаћинствима. Али тим се залази у проблем социјалне динамике, што тражи и посебан приступ.

Старосно стање становништва

Горње Понишавље припада оним регионима у којима је прираштај становништва, и поред релативне неразвијености (за неразвијена подручја карактеристично је да имају висок фертилитет), веома низак. У том смислу, поред осталог, овде делују и неки посебни чиниоци. На овом подручју доста касно су извршене суштинске промене у структури производње, па се зато задржала ситна инокоштина, која је условила перманентну „глад за земљом“, што се одражавало и на natalитет. Индустријализација је последњих година само појачала интензитет опадања природног прираштаја и довела га до забрињавајућег стања. На подручју пиротске општине, од 1961. године natalитет се смањио од 9,4 на 2,1 промила. У исто време он

се у Височкој Ржани спустио испод 0, што значи да је завладала „бела куга“, док села око Пирота прате показатеље за Пирот. Ти подаци показују да пиротско подручје у целини, а посебно планинска села, нагло старе (видети табелу 3).

Наталитет као природни феномен, међутим, мада и у њему има итекако значајних друштвених компоненти, није једини узрок за прогресивно старење нишавских села, нарочито планинских. Приградска и остала равничарска села механички се подмлађују, тако да је у њима процент старења релативно уједначен. Детаљније речено, нешто је интензивнији пораст нараштаја од 20 до 40 година старости, јер, поред града, и ова села привлаче радну снагу стасалу у планинским селима. На пример, у Рсовцима и Височкој Ржани, у периоду од 1948. до 1961. године, релативно је висок процент популације до 15 година, управо једнак је са истим категоријама у осталим насељима у општини. Од 1971. године процент младих у тим насељима нагло опада, тако да се у 1981. години становништво старо до 40 година у Рсовцима свело на 24%, а у Височкој Ржани свега на 15%. Ако су та два села узроци, а она то јесу, за сва планинска села у пиротској општини, онда није чудно што се села око Пирота одржавају у оптималној младости, без обзира на одлив младих и из тих насеља.

Међутим, констатација о перманентној младости равничарских села је релативна јер, ако се узме у обзир само становништво пореклом из одговарајућих села, онда и приградска села апсолутно старе. Према томе, њихово подмлађивање је механичко и остварује се деловањем мигрантских придошлица. И то подмлађивање је процесног карактера и сигурно је да ће, професионалном диференцијацијом и опредељењима и равничарска села у догледно време постати старија. На то већ показују и подаци тренутне старосне ситуације у неким од испитиваних села. Реч је, пре свега, о Извору којим се узоркују сва равничарска села, осим оних која непосредно урастају у град.

Неки видови социјалне динамике

Миграциона кретања и квантитативне промене у структури становништва и домаћинства и у старосној структури само су вид одређеног испољавања једног дубљег процеса који захвата много ширу област индивидуалних и друштвених промена. Разуме се, тај вид промена није пасиван одраз тога процеса; он има и своје ретроактивно дејство на све појаве које су га изазвале. Ипак, остаје чињеница да у основи тих кретања код сеоског становништва доминира процес дезинтеграције и раслојавања сеоске средине.

Промене у начину производње у пиротској општини, а и шире, нарочито привлачност градске привреде, изазвале су из-

разиту мобилност сеоског становништва, тако да су се, за релативно кратко време, и село и људи у њему и структурално и психични толико изменили да већ представљају проблеме који су нужни пратиоци индустријализације на свим меридијанима.

Из укрупног сплета таквих појава за нас су интересантне појаве и промене у економској и професионалној структури становништва и квантитативне и квалитативне промене у сеоским домаћинствима.

а) Промене у професионалној структури становништва у испитиваним насељима

Сеоско становништво у пиротском крају, у периоду од ослобођења од Турака па до краја другог светског рата, било је скоро у целини пољопривредно. Мало је било непољопривредних или мешовитих домаћинстава. Чињеница да је један део сувишне радне снаге, у потрази за допунским изворима прихода, стално или повремено, мигрирао, не мења структуралну сдржину сеоског становништва, јер су ови ти мигранти били пре свега пољопривредници и, осим ретких изузетака, сезонски су мигрирали.

Победом социјалистичке револуције, нарочито од половине шездесетих година, професионални лик нишавских, па према томе и испитиваних села, убрзано се мења (видети табеле 1, 2, 4 и 5).

Под дејством индустријског развоја, на селу се формирају три посебне економско-социјалне групе. Ово разврставање је извршено по критеријуму извора прихода и занимања становништва у испитиваним насељима. Према овим критеријумима могући извори прихода, па према томе и занимања, су: само из пољопривреде, из пољопривреде и непољопривредних делатности и само из непољопривреде. Истина, на пиротском подручју је и раније био висок процент становника села који су, путем допунских делатности, остваривали додатне приходе. Међутим, те делатности су имале привремен карактер и, у највећем делу, одвијале су се у оквиру пољопривреде па зато нису могле пресудно да делују на промене у професионалној структури.

Тек развијенија индустрија у Пироту омогућила је стабилност на непољопривредном послу и постојани временски неискдан доходак, који или егзистира сам или се сједињава са пољопривредним.

б) Активност и однос пољопривредног и непољопривредног становништва у испитиваним насељима

Аналитички осврт на промене у професионалној структури активног становништва у испитиваним насељима, кад је

у питању основна подела на пољопривредно и непољопривредно становништво, даје занимљиве резултате. Пре свега, из односа активног и издржаваног становништва уочава се сразмерно висок број издржаваних лица (видети табелу 4). То је тако скоро у свим насељима. Можда је овде више у питању њихова механичка статистичка подела, коју је наметнула статистичка служба, при чему је као одлучујући момент деловала старосна структура. Познато је да на селу сваки члан домаћинства, према својим физичким могућностима, учествује у обављању послова на имању. Можда је реалнији овај статистички приступ у насељима у којима непољопривредно становништво постаје основни носилац дохотка у сеоским домаћинствима (реч је о периоду после 1961. године).

Занимљиви су и реалнији показатељи којима се исказује однос пољопривредног и непољопривредног становништва. У приградским и осталим равничарским селима овај однос је обрнуто пропорционалан: пољопривредно становништво се смањује, а непољопривредно расте и чини се да тај процес није завршен. У планинским селима, уз незнатна одступања, однос међу овим категоријама се не мења. Нека мала одступања у корист непољопривредног становништва, на пример у Височкој Ржани, резултат су административне и просветне улоте таквих села у својим микрорегијама.

в) Структура домаћинства као израз социјалних промена у насељима

У средишту пажње приликом посматрања ових појава је су категорија домаћинства према изворима прихода и према броју чланова (видети табеле 5 и 6). У пописима становништва из 1948. и 1953. године домаћинства су исказивана само као пољопривредна или непољопривредна. Других категорија није ни могло бити, јер је становништво претежно било пољопривредно. Домаћинства су била у високом проценту радно хомогена. Међутим, промене социјално-економских услова одразиле су се и на сеоско становништво у пиротском крају па је оно, са релативним закашњењем, за кратко време али веома интензивно, закорачило у неминовне токове које је наметнула индустријализација.

У вези са структуралним променама у сеоским домаћинствима потребно је нагласити да сеоско становништво од чисто пољопривредног постепено постаје мешовито и непољопривредно. Стално се повећава број становника који се баве или само непољопривредним делатностима или и једним и другим. У приградским и равничарским селима све је значајнија категорија непољопривредних радника, док се у планинским селима способни део радне снаге сели у град и одваја од пољопривреде.

Иако ово становништво није покидало све везе са селом, оно се не исказује у селу порекла, него као градско. Кад се упореде подаци о мешовитим домаћинствима из 1961. и 1971. године видеће се да се категорија мешовитих домаћинстава релативно смањује, а повећава се број чисто непољопривредних домаћинстава и становништва. Ипак, овај податак треба узимати са извесним резервама, јер у приградским селима учестана је фиктивна подела домаћинстава да би се обезбедиле пореске олакшице или нека социјална права. Многи од тих радника из села Извора, Пољске Ржане и других имају сопствене куће или станове у граду и фигурирају као посебна домаћинства, али и даље живе на селу заједно са родитељима, а станове издају под кирију.

У пописима за 1981. годину нису посебно за сва насеља обрађивани подаци о домаћинствима према изворима прихода. Међутим, анализом налаза у делу који се односи на занимања и активности може се извући закључак да у приградским насељима и равничарским селима скоро да нема више домаћинстава без мешовитих извора прихода јер се чланови домаћинстава запослени у непољопривредним делатностима све мање одвајају из својих домаћинстава, или пак, деобом и даље задржавају положај радника са двојним занимањем. Обратно, у планинским селима радни подмладак и стасала радна снага напуштају села и оснивају своја домаћинства у граду или у околини. То се види из показатеља о веома малом броју лица која се баве непољопривредним делатностима у следећим селима: у Рсовцима 51, у Височкој Ржани 14; у насељима око Пирота више од половине активног становништва остварује дохотке из непољопривредних делатности (видети табелу 4). Треба напоменути и то да добар део непољопривредног становништва није категорија сталних становника Рсоваца и Височке Ржане — реч је о запосленима у непољопривреди који још увек нису решили питање домицила или о привремено настањеним ради обављања сезонских или других привремених делатности које не обавезују на стално присуство (наставно особље, шумски радници и други).

Посебно су интересантне промене у структури домаћинстава према броју чланова (видети табелу 6). Ако се подаци из те табеле упореде са подацима који се односе на квантитативне промене у становништву и домаћинствима (табеле 1, 2), видеће се да се број становника или задржава непромењен или се рипидно умањује (у планинским селима), док се домаћинства у односу на промене броја становника, апсолутно повећавају. Тако у Бериловцу, у периоду од 1948. до 1981. године, становништво се повећало за 63, а домаћинства за 182%, док се становништво у планинским селима умањило за око 70, а домаћинства — за мање од 35%. То недвосмислено говори о убрзаном цепању домаћинстава или о њиховом виталном опадању и свођењу само на брачне парове или остариле појединце, који више не мо-

гу бити третирана као домаћинства јер она то и нису ни по радним способностима ни по привредним могућностима и вредностима. Ради примера могу се навести изведени подаци о просечном броју чланова по домаћинствима у Височкој Ржани: 144 становника распоређено је у 61 домаћинству, или домаћинства са по једним или два члана чине 68% од укупног броја домаћинстава, док је свега 3% са више од четири члана по домаћинству.

Упоређивањем података о старосној структури и броју чланова по домаћинствима, опет на претходно датим примерима, видеће се да је број старачких домаћинстава у селима око Пирота у благом порасту или остаје непромењен, док се у планинским селима рапидно и енормно повећавају; становништво старије од 40 година у Рсовцима износи 76% а у Височној Ржани 84%. Ово јасно показује да су старачка домаћинства у планинским селима основна, ако не и апсолутна категорија, а она су, у радном и социјално-економском смислу, бесперспективна и не могу да послуже као основа за ревитализацију планинских подручја.

Образованост и писменост становништва

Образованост и писменост становника може се сагледати из приложених табела 7, 8 и 9. Према њима, општа констатација могла би да буде да се образованост становништва креће у складу са општом просветном и културном политиком која је, у прошлости до данас, вођена на подручју Србије. Најнижи ниво образованости по селима исказан је непосредно по завршетку револуције. То је у ствари нека врста наслеђа, како просветне политике до ослободилачког рата тако и ратних последица. Знатан је број становника без школске спреме. Тај се број у равничарским селима рапидно смањује тек у последњој деценији, док је у планинским селима остало скоро непромењено све до данас. Сигурно је да се образованост аутохтоног становништва не мења ни у пољским селима, али механичким приливом планинског подмлатка у њима се механички мења и образовна структура. Зато није чудно што се категорија становника без школске спреме и са четири разреда основне школе у Рсовцима и Височној Ржани квантитативно не мења.

Остале категорије образовања: средње, више и високо, код становништва које не флукутира, сагласне су са реалним месним могућностима и потребама становништва и крећу се, за период од 1961. до 1981. године, у оптималним размерама. Одступа унеколико Височка Ржана у категорији вишег и високог образовања зато што она, без обзира на висок степен опадања становништва и домаћинстава, још увек представља управно и културно-образовно средиште микрорегиона Горњег Висока.

Писменост становништва је више одраз традиционалног односа становништва према писмености и образовању и званичне просветне политике него реалног опредељења становништва⁴². Све док није постало обавезно школовање, или обавезно само за мушку децу до четворогодишњег основног образовања, у школу су ишли ретки ентузијастички или само они који су били обавезни на школовање, па је зато непосредно после рата изразито висок процент неписмених, нарочито жена. То негативно наслеђе исказивало се и у каснијим пописима и померати се по старосним годинама. У планинским селима он ће се задржати са стандардним показатељима, јер се млада свет одлива а остаје старије, који константно задржава неповољну структуру.

Изложена запажања о структури писмености и односу становништва према писмености мушких и женских лица. Константно је висок број неписмених женских лица, зато што или нису била обавезна за школовање, или је то израз традиционалног става да жени, за домаћинство и рад у пољу, није потребно да буде писмена. Тек новије време учинило је да се раскорак у тим односима између мушких и женских превазиђе и да се, са извесним нијансама изједначи. Управо, писменост почиње да се схвата као потреба, а не као обавеза. То недвосмислено потврђују и подаци о писмености лица од 10 до 30 година старости у свим испитиваним насељима.

Тенденције и перспективе даљег преображаја

Из претходног излагања види се да сеоско пољопривредно становништво све више напушта села ради обављања секундарних и терцијарних делатности, што је и природни ток. Проблеми на селу и у пољопривреди настају пре свега због тога што мигрира пољопривредни подмладак, управо што се скоро у целини одлива. Зато констатација да наше село „стари“ не значи да се напушта село и одлази у град само због повољнијих економских изгледа. Много је значајнији, чак и пресудан, чинилац што се код сеоског, односно пољопривредног подмлатка ствара одбојност према пољопривредним занимањима.

У ствари, крајњи циљ социјално-економских кретања на селу, односно у пољопривреди, и јесте прелазак на индустријски начин рада. Али он је остварљив под условима друштвене својине на претежном делу пољопривредног поседа. Међутим, на ширем нишавском подручју у друштвеном сектору је око 30% од укупне површине земљишта. На први поглед такво својинско стање могло би да буде и задовољавајуће. Али податак да је од укупне површине свега 46% обрадиво, од чега је у дру-

42. Аутор овог написа, као учитељ у горњовисочким селима уз велике напоре успевао је да приволи родитеље да шаљу децу у школу.

штвеној својини свега 2%, говори о нечему савим другом⁴³. Преображавање села у смислу индустријализације на пољопривредној бази, у таквим условима, незамисливо је без опредељеног и масовног учешћа индивидуалних произвођача. Зато се тежиште напора мора усмерити на сарадњу друштвених и индивидуалних снага.

Међутим, за остварење такве успешне сарадње у пиротском подручју потребне су и реалне људске снаге. Ако се погледају показатељи о радној спремности и способности становништва (видети табеле 3 и 4) и ако они делују репрезентативно, могло би се тврдити да се планинска села не могу укључити у удружени продуктивни пољопривредни рад, јер се не располаже перспективним радним кадровима. У последње време све су учесталији предлози да лица старија од 50 и 60 година старости, удруживањем средстава и рада и откупом дела радног стажа, остваре право на старосну пензију. То је, међутим, последњи напор у том смислу у пољопривреди планинских села и усмерен је на остваривање социјалних права, односно на разрешавање проблема старачких домаћинстава, а не на производне циљеве. То је, опет, само још један аргумент да планинска села, са својом социјалом структуром, не могу бити константа стабилног пољопривредног развоја. Према томе, показатељи о виталној структури становништва у планинским селима, њихова социјална структура и њихова спремност и способност за укључивање у нове производне и социјалне токове, поражавајућа је. Зато, ако се нешто битно не измени у њиховим социјално-економским условима, моћима и односима, предстоји им постепено уништење.

Тако неповољна динамика сеоског становништва и последице изазване на плану економских и социјалних услова у планинским селима добили су своје место и у службеним пројекцијама и напорима за даљи развој и ревитализацију ове средине. Органи пиротске општине планирали су брз и интензиван развој делатности у планинским насељима, пре свега везаних за природне услове, а затим и дислокацију одређених индустријских објеката који би требало да изазову инверсно кретање већ одливене популације.

Програм развоја који је Скупштина општине Пирот утврдила почетком 1983. године предвиђа више корених економских и других мера које треба да се спроведу у развоју до 1985. године. Тежишта развојног правца заснивају се на:

„— развоју пољопривреде која има изванредан економски... значај у активирању недовољно искоришћених природних потенцијала... подручја и задржавање становништва на њему;

43. Из анализе: *Неки проблеми агроиндустријског комплекса на подручју региона Ниш.*

— развоју радно интензивних индустријских капацитета, првенствено прерађивачких, које ће веће радне организације дислоцирати на овом подручју;

— бржој изградњи инфраструктуре, првенствено путне мреже. Развијена саобраћајна инфраструктура треба да обезбеди већу повезаност насеља и привредних објеката и да омогући бржи развој овог подручја;

— стварању услова за елементарне културне активности: изградњом ТВ репетитора у Горњем Високу, којим ће се омогућити видљивост ТВ програма у насељима овог подручја, ширењу и јачању активности библиотека и културноуметничких друштва;

— потпунијем коришћењу природних услова за развој излетничко-рекреативног и планинског туризма, лова и риболова, а посебно зимских спортова;

— потпунијем геолошком истраживању сировина на овом подручју, чиме би се употпунила могућност развоја.⁴⁴

У смислу наведених пројекција већ је започета изградња сточарске фарме на средокраћу између височких села Височке Ржане, Росомача и Славиње. Такође се предвиђа скоро изградња индустријских објеката, односно дислокација производње гумених опанака из производног програма Индустрије гума „Тигар“ у Пироту у село Рсовци, где треба да се ангажује око 300 радника и дислокација једног погона Радне организације „Први мај“ за производњу трикотажних производа, у коме би се запослило око 50 радника. Такви и слични програми предвиђају се и за остала села по превојима Старе планине.

Сигурно је да те пројекције и њихово остварење значе много за ово подручје и да ће покренути популацију овог подручја и на друкчија размишљања и усмеравања од досадашњих. Али да су ти напори учињени бар за 10 до 15 година раније, сигурно би уродили много повољнијим резултатима.

Што се тиче приградских и равничарских села, она су, према старосној структури, кадровски способна да се укључе у све форме радног удруживања. Но и ту има још неразвијених проблема који могу да буду пресудни за радне и социјалне односе. Млада радна снага се оријентише на пољопривредне делатности, бар у претежном делу. Зато су релативно старија годишта и ту резерва за удруживање. Ова констатација се потврђује и односом становништва испитиваних насеља у примени агротехничких средстава. Техничка средства могу рационално да се користе само или на удруженом пољопривредном поседу или на индивидуалном поседу укрупњеном путем комасације. Сва села у Општини или нерадо прихватају удруживање у производњи, или се води погрешна политика на селу, или је одраз

44 Програм развоја неких подручја Општине Пирот од 1983. до 1985. године.

посебних социјално-психичких услова изазваних двојним радним ангажовањем становништва.

Удруживање се остварује само на начин којим се не задире у неограничено право располагања поседом и производима са поседа. У таквом удруживању друштвени чиниоци имају само посредничку улогу. То се одражава и при набавци пољопривредне и остале радне опреме. У последње време изразита је појава да се купују трактори са основним прикључним машинама. Према попису из 1981. године (у ранијим пописима ова категорија била је небитна), број трактора по селима био је следећи: Бериловац 18, Градашница 8, Извор 129, Рсовци 13 и Височка Ржана 6. Сви ти трактори, међу којима је 114 једноосовинских, употребљавају се углавном у оквиру домаћинства, па су тако нерационално искоришћени и представљају неку врсту снаге за успоравање радног удруживања.

На плану комуникација остварени су одређени резултати. Испитивана села повезана су асфалтним путевима и успостављене су службене телефонске везе. Све то је, међутим, само минимум од онога што је потребно да се у насељима пиротског подручја створе привлачне снаге за задржавање и ангажовање све пробирљиве популације.

Дакле, токови су усмерени и доста јасни, али перспективе нису много повољне. Сигурно је да се на овом подручју мора још много чинити да би се неповољни токови друштвене динамике преусмерили.

Табела 1

КВАНТИТАТИВНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА ПРЕМА ПОПИСИМА
ИЗ 1948, 1961, 1971. и 1981. ГОДИНЕ

Насеље	Г о д и н е				Однос у процентима према 1948. години		
	1948.	1961.	1971.	1981.	1961.	1971.	1981.
Бериловац	622	563	687	1053	90,5	110,5	163,0
Градашница	690	698	657	610	101,2	95,2	88,4
Извор	1217	1069	1003	1007	87,8	90,5	82,7
Пољска Ржана	976	909	946	1114	91,0	96,8	114,1
Рсовци	1519	1221	823	479	80,3	54,1	31,5
Височка Ржана	561	516	301	144	92,0	53,6	25,7

Табела 2

БРОЈ ДОМАЋИНСТАВА ПРЕМА ПОПИСИМА ОД 1948. ДО 1981.
ГОДИНЕ

Насеље	Г о д и н а				Однос у процентима према 1948. години		
	1948.	1961.	1971.	1981.	1961.	1971.	1981.
Бериловац	108	139	177	305	128,7	163,9	282,4
Градашница	119	155	166	170	130,0	139,5	141,6
Извор	196	231	257	278	117,8	131,1	141,8
Пољска Ржана	171	200	247	315	117,6	144,4	185,3
Рсовци	265	245	225	183	92,4	84,9	69,0
Височка Ржана	98	124	94	61	126,5	95,9	62,2

Табела 3

СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА ПРЕМА СТАРОСТИ И ПОЛУ

Година	Бериловац		Градашница		Извор		Пољска Ржана		Рсовци		Височка Ржана		Година							
	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.								
1948	29	33	10	45	45	53	14	68	81	13	86	87	18	161	162	16	48	46	18	1948
	32	48	14	55	75	19	82	69	14	66	64	15	131	105	19	49	47	19	1961	
	53	33	13	45	57	15	65	73	13	51	46	11	34	36	9	8	1.1	6	1971	
	92	96	18	48	42	14	52	60	11	75	81	14	9	6	3	3	2	4	1981	
1911-10	87	79	27	67	62	20	43	120	23	117	131	26	202	156	25	49	56	18	1948	
	47	41	15	68	41	15	97	64	13	53	75	16	84	125	18	32	34	14	1961	
	64	56	18	48	52	15	89	73	15	62	64	13	85	80	20	32	31	18	1971	
	83	61	14	49	61	16	61	64	12	72	63	13	23	22	9	4	3	5	1981	
1939-20	91	87	28	109	100	31	188	201	33	140	156	29	191	202	27	76	80	28	1948	
	84	86	31	116	106	32	182	160	31	134	147	31	182	177	29	48	78	25	1961	
	96	82	25	101	90	29	166	114	26	145	114	28	78	71	19	34	28	18	1971	
	207	167	35	98	86	28	148	124	27	163	144	28	33	27	12	4	6	7	1981	

М.	Ж.	СВ.	М.	Ж.	СВ.	М.	Ж.	СВ.	М.	Ж.	СВ.	М.	Ж.	СВ.	ГОДИ- НА			
63	75	23	66	80	22	131	144	23	89	89	19	164	164	23	67	64	23	1948
73	66	25	80	79	22	130	136	25	128	113	27	126	140	22	72	77	29	1961
79	91	27	67	68	21	137	143	26	129	129	28	110	132	30	48	52	34	1971
105	129	22	84	89	26	142	148	29	148	144	27	92	96	39	28	31	40	1981
36	40	12	40	47	13	67	74	8	34	47	8	58	59	9	29	46	13	1948
34	52	15	34	48	12	64	85	14	41	56	11	75	77	12	32	31	13	1961
65	48	17	66	63	20	110	111	20	92	96	20	98	79	22	33	43	24	1971
60	53	11	54	49	16	97	120	21	106	87	18	74	101	37	34	29	44	1981
306	316	622	328	362	690	597	620	1117	466	510	976	775	774	1519	269	292	561	1948
270	293	563	353	345	698	551	518	1069	449	460	909	598	623	1221	253	263	516	1961
357	310	667	327	330	657	566	537	1103	491	455	946	411	412	823	142	159	301	1971
547	504	1051	333	327	660	500	507	1007	570	544	1114	252	227	479	73	91	144	1981

40—59 г.

60 и више

УКУПНО

Табела 4

ПОЉОПРИВРЕДНО И НЕПОЉОПРИВРЕДНО СТАНОВНИШТВО ПРЕМА АКТИВНОСТИ

Насеље	Година	А к т и в н о										Издржавано % Свега
		Укупно стан.	Овега %	Пољопр. %	Непољопр. %	Пољопр. %	Непољопр. %	Пољопр. %	Непољопр. %	Пољопр. %	Непољопр. %	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
Бериловац	1948	622	399	64,2	376	94,4	23	5,6	223	35,8		
	1961	563	326	57,8	227	70,0	99	30,0	237	42,2		
	1971	687	404	58,8	261	64,4	143	35,6	267	41,2		
	1981	1053	668	63,4	290	41,9	378	58,1	385	36,6		
Градашница	1948	690	429	62,3	391	94,4	38	5,6	261	37,7		
	1961	693	412	59,4	277	67,2	135	32,8	281	40,6		
	1971	657	323	50,6	170	52,6	153	47,4	318	49,4		
	1981	610	427	70,0	149	34,9	278	65,1	183	30,0		
Извор	1948	1217	804	66,2	756	94,0	48	6,0	413	33,8		
	1961	1069	784	73,3	625	79,7	159	20,3	285	26,7		
	1971	1103	629	57,3	421	81,2	208	18,8	463	42,7		
	1981	1007	640	63,5	326	51,0	314	49,0	367	36,5		

Насеље	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Пољска Ржана	1948	976	400	41,0	362	96,1	38	3,9	376	38,5
	1961	909	580	63,8	462	80,0	118	20,0	329	36,2
	1971	946	630	66,6	458	72,7	172	27,3	306	33,4
	1981	1114	680	61,0	334	49,0	346	51,0	434	39,0
Рсовци	1948	1519	897	59,0	841	93,8	56	6,2	622	41,0
	1961	1221	657	55,5	595	90,6	62	9,4	624	44,5
	1971	823	427	51,9	395	92,5	32	7,5	366	48,1
	1981	479	323	67,0	272	89,4	51	10,6	156	23,0
Височка Ржана	1948	561	339	60,0	307	89,6	32	10,4	222	40,0
	1961	516	240	46,5	181	75,4	59	24,6	276	53,5
	1971	301	180	60,0	142	78,8	38	21,1	111	40,0
	1981	144	99	61,8	85	86,0	14	14,0	45	38,2

Табела 5

ДОМАБИНСТВА ПРЕМА ИЗВОРИМА ПРИХОДА

Насеље	Година	Свега		Пољопривр.		Мешовита		Непољоприв.	
		Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Бериловац	1961.	139		67	47,8	62	44,1	10	7,1
	1971.	177		62	35,0	68	38,4	47	26,6
Градашница	1961.	155		54	35,0	80	51,5	21	13,5
	1971.	166		44	26,5	68	41,0	54	32,5
Извор	1961.	231		113	49,0	112	48,3	6	2,7
	1971.	257		88	34,3	142	55,2	27	10,5
Пољска Ржана	1961.	200		110	55,0	73	36,5	17	8,5
	1971.	247		107	43,3	117	47,4	23	9,3
Рсовци	1961.	245		147	60,0	90	36,8	8	3,2
	1971.	225		156	70,0	49	21,0	20	9,0
Височка Ржана	1961.	124		79	63,7	13	10,5	32	25,8
	1971.	94		54	57,4	16	17,1	24	25,5

Табела 6

ДОМАЊИНСТВА ПРЕМА БРОЈУ ЧЛАНОВА

Насеље	Година	Свега домаћинстава												
		са 1	%	са 2	%	са 3	%	са 4	%	са 5	%	са 6 и више		
Бериловац	1961.	139	5	3,8	24	18,2	20	15,2	38	28,9	28	21,8	28	20,1
	1971.	177	11	6,2	29	16,4	36	20,4	47	26,6	25	14,1	29	16,3
	1981.	304	29	9,5	50	16,5	68	22,6	104	34,5	33	11,4	20	6,6
Градашница	1961.	155	8	5,2	19	12,2	27	17,6	28	18,2	26	16,8	48	30,0
	1971.	268	10	6,9	32	19,3	19	11,5	46	27,7	30	18,2	29	20,0
	1981.	172	14	8,2	33	19,2	23	13,4	46	26,8	27	15,7	29	16,7
Извор	1961.	231	3	1,3	24	10,4	43	18,6	47	20,3	38	16,4	76	33,1
	1971.	257	8	3,2	47	18,2	31	12,1	47	18,2	56	21,6	68	26,9
	1981.	277	25	9,0	65	23,6	43	15,5	59	21,4	44	15,7	41	14,8
Пољска Ржана	1961.	200	6	3,0	24	12,0	28	14,0	41	20,0	45	22,0	56	29,0
	1971.	247	12	5,0	55	22,2	45	18,2	55	22,2	33	13,3	47	19,1
	1981.	315	28	8,9	73	23,2	47	14,9	100	31,7	25	7,9	42	13,4
Ровци	1961.	245	5	2,0	28	11,5	27	11,0	46	18,8	44	17,9	95	38,8
	1971.	225	21	9,1	47	20,5	33	14,6	51	22,4	34	16,6	39	16,8
	1981.	183	31	16,9	82	44,8	26	14,2	25	13,7	13	7,1	6	3,3
Височна Ржана	1961.	124	13	10,5	16	12,8	12	9,7	28	22,5	26	20,8	29	23,7
	1971.	94	10	10,6	33	35,1	11	11,7	22	23,5	10	10,6	8	8,6
	1981.	62	10	16,2	32	51,6	14	22,6	4	6,4	—	—	2	3,2

Табела 7

ПРЕГЛЕД ОБРАЗОВАНОСТИ СТАНОВНИШТВА

Насеље	Година	Света	Безшколске спреме		Четири разреда основн школе		Основна школа		Средња школа		Виша и висока школа	
			број %	број %	број %	број %	број %	број %	број %	број %	број %	број %
Бериловац	1961.	563	243	43,0	259	45,8	27	4,7	33	5,7	1	0,8
	1971.	687	167	27,9	298	43,8	76	17,6	43	16,3	3	0,5
	1981.	1051	128	12,2	215	20,4	289	27,5	151	14,4	6	0,6
Градашница	1961.	693	343	48,0	304	43,6	20	3,0	39	5,4	1	0,1
	1971.	657	257	39,0	277	42,3	68	10,3	53	8,0	2	0,4
	1981.	610	107	17,5	191	31,3	137	22,4	78	13,0	6	1,0
Извор	1961.	1069	418	39,0	555	52,1	40	3,7	56	5,2	—	—
	1971.	1103	408	36,3	473	43,1	141	13,1	76	7,1	3	0,4
	1981.	1007	178	17,8	306	30,6	226	22,6	119	11,9	11	1,1
Пољска Ржана	1961.	909	363	40,0	460	50,6	41	4,4	45	5,0	—	—
	1971.	946	331	35,1	429	45,3	80	8,5	95	10,1	9	1,0
	1981.	1114	203	17,3	380	34,1	173	15,5	123	11,0	9	0,8
Рсовци	1961.	1221	612	50,1	553	45,3	34	2,8	20	1,6	2	0,2
	1971.	823	342	41,5	372	45,2	88	10,8	19	2,4	1	0,1
	1981.	479	161	34,0	216	45,0	51	10,6	23	4,8	—	—
Височка Ржана	1961.	516	248	48,0	221	42,4	23	4,4	12	2,0	10	1,9
	1971.	301	110	35,4	121	42,2	33	11,0	29	9,1	8	2,3
	1981.	144	51	35,4	74	51,4	5	3,4	4	2,8	2	1,4

Табела 8

СТРУКТУРА ПИСМЕНОСТИ СТАНОВНИШТВА ОД 10 ГОДИНА НАВИШЕ

Насеље	Свега	10 — 19 г.		20 — 34 г.		35 — 64 г.		65 и више		година						
		ж.	св. неп.	ж.	св. неп.	ж.	св. неп.	ж.	св. неп.							
Бериловац	557	151	118	163	2	1	138	23	17	180	70	60	76	56	40	1948.
	483	117	97	88	3	2	119	1	—	215	69	58	61	44	37	1961.
	585	126	94	122	5	1	139	7	6	216	64	47	108	50	40	1971.
	863	107	71	151	3	2	300	2	1	311	38	32	91	64	36	1981.
Градашница	595	176	136	129	2	1	166	28	20	189	81	69	87	65	46	1948.
	568	168	141	108	1	—	182	11	10	240	93	79	48	36	25	1961.
	559	108	90	100	—	—	158	4	3	192	54	47	114	50	40	1971.
	502	778	62	107	—	—	90	1	1	228	35	29	77	37	32	1981.
Извор	857	171	152	254	3	1	361	31	30	141	74	68	101	63	53	1948.
	918	201	192	161	3	3	258	4	4	392	132	124	107	54	53	1961.
	924	197	175	162	3	1	210	5	5	387	114	99	194	75	70	1971.
	895	155	132	125	3	—	205	4	2	292	50	48	202	99	82	1981.
Пољска Ржана	793	148	127	248	3	3	238	14	11	236	69	60	81	62	47	1948.
	779	188	150	160	6	3	199	9	6	371	137	110	49	36	31	1961.
	831	153	137	126	2	1	195	2	2	346	94	85	164	55	49	1971.
	958	130	112	142	2	2	139	4	3	301	43	39	167	81	68	1981.
Рсовци	1197	299	232	358	10	6	330	29	23	392	176	144	117	83	58	1948.
	985	249	198	209	3	—	273	16	14	407	174	140	96	57	44	1961.
	733	169	139	165	—	—	100	2	1	308	86	70	160	81	68	1971.
	464	115	97	49	1	—	43	—	—	241	45	32	131	70	55	1981.
Височка Ржана	467	124	100	105	3	2	124	9	6	163	60	50	75	52	42	1948.
	484	137	123	178	—	—	126	4	4	228	100	89	52	34	22	1961.
	301	59	50	63	—	—	46	—	—	133	32	27	59	27	23	1971.
	139	35	23	7	—	—	8	—	—	71	6	1	53	29	22	1981.

Табела 9

СТРУКТУРА НЕПИСМЕННИХ ОД 10 ГОДИНА НАВИШЕ У РЕЛАТИВНИМ ПОКАЗАТЕЉИМА

Насеље	Година	Укупно	Број неп.	%	Од тога		До 34 године		Преко 34 године	
					м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.
Бериловац	1948.	557	151	26,9	22,0	78,0	4,7	12,0	17,3	66,0
	1961.	483	117	23,4	17,1	82,9	1,7	1,7	15,4	82,2
	1971.	585	126	26,0	25,5	84,5	4,0	5,5	21,5	69,0
	1981.	863	107	12,5	33,6	66,4	1,8	2,8	31,8	63,6
Градашница	1948.	595	176	30,0	24,0	76,0	5,1	12,0	18,9	64,1
	1961.	568	168	29,5	21,9	78,1	1,2	5,9	14,8	78,1
	1971.	559	108	19,4	16,9	83,1	0,9	2,7	16,0	80,4
	1981.	502	78	13,0	16,3	83,7	1,3	1,3	15,0	82,4
Извор	1948.	857	171	16,1	11,1	88,9	1,7	18,2	9,4	70,7
	1961.	918	201	24,5	8,0	92,0	—	3,5	4,5	92,0
	1971.	924	197	31,1	4,1	95,9	1,0	3,0	10,1	85,9
	1981.	895	156	15,6	14,3	85,7	3,2	1,3	12,1	83,4
Пољска Ржана	1948.	793	148	18,4	18,2	81,8	2,0	9,4	16,2	73,0
	1961.	779	188	24,1	25,0	75,0	3,2	4,8	21,8	70,2
	1971.	831	153	18,4	26,1	73,9	0,6	0,6	25,5	73,3
	1981.	958	130	13,7	13,8	86,2	0,8	3,8	13,0	83,0
Рсовци	1948.	1197	299	25,0	22,3	77,7	3,3	9,6	19,0	68,1
	1961.	985	249	21,4	24,4	75,6	2,4	7,0	22,0	68,6
	1971.	733	169	23,0	17,5	82,5	9,5	0,5	17,0	82,0
	1981.	464	115	24,8	17,4	82,6	0,9	—	16,5	82,6
Височка Ржана	1948.	467	124	26,6	19,4	80,6	3,2	6,4	16,2	74,2
	1961.	484	137	22,8	22,2	77,8	—	3,8	22,2	74,0
	1971.	301	59	19,6	16,3	83,7	13,3	11,6	3,0	72,1
	1981.	139	35	25,0	34,3	65,7	—	—	34,3	65,7

Ласта Бановић

КУЛТУРА СТАНОВАЊА И ПРОМЕНЕ У ЊОЈ
У ПИРОТСКОМ КРАЈУ

У периоду од 1976. до 1980. године проучавана је култура становања у шест насеља у пиротској општини, од којих су четири приградска, удаљена до 5 km од Пирота, а друга два удаљена су од овог града око 26 km; једно од даљих је Осмакова, на граници према белопаланачкој општини, а друго, Височка Ржана — близу димитровградског атара.

Од четири приградска насеља три се налазе на рубу Пиротског поља (Бериловац, Гњилан и Градашница), на побрћу, па су унеколико одвојена од главних комуникација. Насупрот њима је Пољска Ржана, која лежи у самом Пиротском пољу, и зато се унеколико разликује и по пребашњем изгледу и по данашњем развоју од осталих проучаваних насеља; наиме, и Осмакова и Височка Ржана такође су смештене на побрћу.

Сва села, укључујући и она удаљена, електрифицирана су и у све куће је спроведена струја. Вода је у већини села уведена у куће, а у малом броју је увођење у току (Бериловац). Међутим, и у тим селима вода је спроведена у насеље и постоје јавне чесме. Водовод је градски или је коришћен природни пад изворске воде. Канализације нема ни у једном селу. У новим деловима насеља, ближе граду улична расвета је постављена, али се не користи.

У старим деловима насеља Бериловац, Градашница и Гњилан улице су кривудавае, непоплочане. Дворишта су пространа, углавном неправилног облика, најчешће непоплочана, осим што понекад постоје веома уске стазе засуте камењем. Куће су, због нагиба терена, на хелицу, најчешће удаљене од улице. По положају оне прате линију улице, али се није обраћала пажња на то којим су делом окренуте улици. У дворишту су смештене привредне зграде, од којих је највећа плевња (није баш увек у дворишту), а ту су поред мањих зградаца и хлебна пећ и пољски нуржик.

Међутим, у приградским селима подижу се многе нове куће, тако да постоје потпуно нови делови насеља. Куће у тим насељима групишу се поред пута, који је асфалтиран, и приближавају се граду. Терен је ту, по правилу, у мањем нагибу. Куће нису грађене непосредно поред пута, већ је остављен испред куће мањи простор засађен цвећем. Како се иза тих нових кућа поред пута зидају нове куће, до њих најчешће воде

праве стазе, али неасфалтиране. Парцеле на којима се налазе нове куће најчешће су правилног облика, квадратног или правоугаоног, а цело ново насеље је такође правилног облика, за разлику од старог. Како су куће у новом делу насеља збијеније у двориштима у којима су прилази до куће најчешће асфалтирани (или поплочани), нема великих споредних зграда плевњи. Често оне више и нису неопходне, јер се становништво све мање бави пољопривредом, односно сточарством, већ се запошљава у граду.

Оријентација нових кућа у овим сеоским насељима је још увек најчешће условљена странама света, а мање на њу утиче улица. Таква оријентација, која је условљена странама света, нарочито је уочљива у селу Бериловцу. Бериловац се једним својим делом готово потпуно спојио са Широтом — раздваја га пруга и један уски слободан простор поред пруге. У том делу насеља, недалеко од града, распоред просторија је условљен улицом, као што је то случај и са кућама у градској зони, а тај део, под називом Берам, и формално припада градској зони. Од тог насеља водио је пут до села Бериловац, које се налази на побрђу. Данас се поред пута подижу или су већ подигнуте нове куће, тако да неке видљиве границе између Берма и Бериловаца и нема. Ипак граница је видљива баш у оријентацији куће. Наиме, пут, сада улица, пролази средином једне косе. И с једне и с друге стране су нове куће. Оне које су, условно речено, узбрдно, својим улазом и собним прозорима окренуте су ка путу, а у кућама с доње, низбрдне стране пута најчешће су само прозори споредних просторија окренути путу — улици.

Као што је већ речено, организација дворишта условљена је местом на коме је кућа подигнута и начином привређивања породице. У двориштима старих кућа и домаћинства најчешће се налазе привредне зграде, али не постоји неко правило како су оне постављене. Нове куће подижу углавном или инокосне породице млађих људи који раде у граду, или млађи људи у заједници са родитељима¹ који, иако се и даље баве земљорадњом, ипак то раде смањеном снагом, или задржавају споредне зграде у ранијем домаћинству.

Старе куће су претежно зидане ћерпичем, односно бондрук-системом, или су кованице. Те куће су најчешће на ћелицу и на косом терену, тако да су једним делом укопане. Доњи део, до полуспрата, зидан је од камена, а на њега се ослања кованица, односно бондрук са ћерпичем. Кровни покривач је од ћерамице. У доњем полуукопаном делу најчешће је подрум, штала (све ређе) и понекад једна стамбена просторија која се често користи као летња кухиња. Различито је једино у Пољској Ржани, у којој, због равнотерена, не налазимо полуукопани део куће. Ту је летња кухиња смештена у посебну кућицу. У селима на побрђу, спољне степенице воде у главни стам-

бени део куће. Степенице најчешће воде до доксата. Кућа и доксат су покривени ћерамидом. Доксат (трем) јесте и улазни претпростор за горње просторије и тераса на којој се може боравити; вероватно условљен својом конструкцијом и материјалом градње, има лукове и дрвене стубове. Зид доксата је најчешће од ћерпича, а понегде (Осмакова) од дрвета. Све те старе куће су споља и изнутра обељене и веома су живописне.

Како пише Владимир Николић,² у Пироту је почело редовније кречење кућа тек после 1837. године, после једног налета куге. Вероватно су и насеља у околини града убрзо прихватила кречење кућа, па су и сада све старе куће обељене.

Као што је познато из литературе, а и данас је то уочљиво, досељавање сеоског становништва у град, у ранијим периодима, оставило је трага на градској архитектури. Ипак, после ослобођења од Турака постепено продиру у град и европски утицаји градње, који се претежно одражавају на спољњем изгледу куће (фасаде су изведене у класицистичком стилу), а мање у прерасподели унутрашњег простора, како пише арх. Јован Крунић.³

Утицај другачијег обликовања фасада, као и коришћење другог материјала за градњу, почиње се осећати у овим селима, према нашој оцени, пред други светски рат. Такве куће зидају, изгледа, имућнији. Ћерпич је замењен циглом, а ћерамида црепом. Упоредо се, међутим, зидају куће од трошног материјала, све до шездесетих година, од када је он за зидање људских станишта готово сасвим искључен из употребе.

Доњи део нових кућа гради се од бетона, а горњи део је од цигле. Кровни покривач је од црепа. Вероватно услед коришћења нових материјала, стари доксати, са луковима, потпуно се губе.⁴ Доксат је делимично замењен терасом, која у ствари представља продужетак степеница. Она најчешће, нема толико простора колико је имао доксат. Куће се више не беле, већ се малтеришу и боје. Прозори су велики, са стандардним дрвеним прозорским оквирима и, све чешће, са ролетнама.

Међутим, занимљиво је да се распоред унутрашњег простора веома мало мењао. Он је и у новим кућама сличан распореду у кућама старим више од сто година.

Изнећемо основни, најчешћи распоред просторија:

Кућа која је на ћелицу може у доњем, укопаном делу имати простор за стоку (ребе) и подрум, или само подрум, или подрум и једну стамбену просторију, такозвану летњу кујну (у новије време). У горњем делу, је стамбени простор. Он се састоји од ходника, који по целој дужини дели кућу на два дела, и из њега се улази у све просторије. У новије време тај се ходник насупрот улазу презиђује и ту се смешта или намерава да се смести купатило. Каткада је купатило уређено, чак луксузно опремљено (плочице у боји са озиданом кадом, лавабо и

WC, понекад и машина за рубље). Међутим, још увек се ретко тај WC употребљава, јер сенкруп, изведен по прописима, мора посебно да се зида, па то раде на крају кад су сви остали радови у кући завршени. Ипак, чини ми се нужним да напоменем, да скоро свака кућа има пољски нужник у дворишту, чији отпад одлази у каменом озидани простор у земљи, у који се углавном спроводи и отпадна вода из домаћинства.

Варијација описаног распореда је следећа: у доњем простору, који је делимично укопан у земљу (осим у Пољској Ржани) и који је такође ходником подељен на два дела, с једне стране је подрум, а с друге кухиња и један собичак. На високи партер, односно полуспрат, најчешће се пење спољним степеницама. Горњи простор је, такође, ходником подељен на два дела и из њега се улази у четири просторије: две мање и две веће собе.

Исти распоред, али са унутрашњим степеништем (уколико је кућа на спрат) налазимо у Пољској Ржани и, веома ретко, у Осмакови.

Свакако да постоји и другачији распоред просторија, као и куће са само две просторије. Међутим, како овај описани распоред унутрашњег простора налазимо и у старим кућама, зиданим пре више од сто година, затим у кућама зиданим између два рата и пред други светски рат, као и у кућама зиданим недавно, чини нам се да га можемо сматрати типичним за ово подручје.

Уређење унутрашњег простора и његова искоришћеност зависи од:

- а) делатности, врсте привређивања у домаћинству;
- б) структуре домаћинства.

- а) Делатност, врста привређивања у домаћинству

Познато је, а на терену и видљиво, да су домаћинства у којима се сви чланови баве пољопривредом у уређењу стана скромнија. Таквих домаћинстава је, међутим, мало, чак и у удаљенијим селима. Домаћинства чији је један члан или више чланова запослено ван пољопривреде настоје да своју кућу уреде што савременије.

- б) Структура домаћинства

Проучавајући културу становања, запазили смо да структура домаћинства има утицаја на уређење и искоришћеност стамбеног простора. Стога ћемо своја запажања и изложити према следећој подели:

- 1) старачка домаћинства;
- 2) мешовита, трогенерациска домаћинства;
- 3) инокосна домаћинства млађих људи.

1) Старачка домаћинства

Током испитивања је констатовано да у свим селима постоји извештан број старачких домаћинстава. Он је израженији у удаљенијим селима (Осмакова, Височка Ржана, у којој нема човека млађег од 40 година), али није занемарљив ни у приградским насељима.

Запажено је да су разлике у уређењу стамбеног простора највеће баш код старачких домаћинстава. Истраживањем смо дошли до закључка да на то утиче следеће:

- деца су у неком удаљенијем граду и не старају се много о родитељима;
- деца су у граду, још неситуирана или се школују;
- деца су у граду, доброт материјалног стања;
- немају деце или су с децом у лошим односима;
- имају деце и у добрим су односима, али не желе никакве промене.

Постоји доста старачких домаћинстава која се одржавају радом у пољопривреди и гајењем једне или две краве. Деца тих људи (уколико их имају) запослена су у граду, често у Нишу па и Београду, и мало помажу својима. То се осећа и у уређењу стана. Најчешће се намештај састоји од најнужнијег: дрвени кревети занатске израде или гвоздени кревети, сто, понека стара столица, шпорет на дрва и шкриња за ствари.

Слично је и код оних чији је однос са млађима запосленим у граду (одељеним) добар, али су млади или на школовању или решавају своје проблеме живота у граду па их стари помажу. Ипак, они поседују неке апарате за домаћинство, најчешће електрични шпорет, фрижидер и ТВ пријемник.

У старачким домаћинствима која одржавају чврсте везе са својом децом у граду, а деца су се већ снашла, уочава се двојако уређивање стамбеног простора:

Прво, деца која су се већ снашла у граду преносе у родитељску кућу намештај који им више није потребан, јер теже модернијем уређењу свог градског стана. Тај намештај је још увек бољи и новији од оног постојећег у родитељској кући. То су на пример кухињски креденци, спаваће собе од фурнираног дрвета и слично. Таква старачка домаћинства опремљена су апаратима за домаћинство и ТВ пријемницима.

Друго, кад има више деце добро ситуиране у граду, која одржавају чврсте везе са родитељским домом, она се и труде да га опреме новим покућством. Разлика у таквом уређењу стана старачког домаћинства и осталих домаћинстава састоји

се само у томе да се у старачком домаћинству још чувају неки елементи старог намештаја: сандуци у којима је била девојачка спрема и дугачки уски столови од простог дрвета и клауше са наслоном или без наслона. Ти столови и клауше служили су за породична славља, првенствено за пријем гостију о славама. Раније су најчешће били смештени у једној пространијој соби, која се користила само за те прилике. Сада су део намештаја једне од соба, али нису уклоњени.

Понекад се налази на оскудан и стари намештај у старачким домаћинствима једноставно зато што стари не желе да га мењају јер су на њега навикли (додуше ретко).

2) Трогенерацијска домаћинства

Ако је неко од чланова трогенерацијског домаћинства запослен, а најчешће су то млађи, онда се уређење стана не разликује од уређења кућа инокосних домаћинстава млађих људи. Често отац и мајка, односно деда и баба, бораве у доњем делу куће, а понекад спавају у кухињи — дневном боравку. Они поседују и своју спаваћу собу, која је најчешће опремљена фурнираним индустријским намештајем из педесетих година. Млађи имају модерну спаваћу собу индустријске производње (оно што се тренутно налази на тржишту), а ту је обавезно и једна комбинована соба, са регалима, каучима и фотељама, у којој се не борави. Једном речју, задржана је традиционална гостинска соба, само опремљена другим намештајем. Предвиђена је и соба за децу. Опремљена је комбинованим намештајем, или само каучем, орманом и сточићем. Деца после навршене пете године све чешће спавају одвојено од родитеља.

3) Инокосна, двогенерацијска домаћинства млађих људи

Инокосне породице чији чланови спадају у млађу генерацију углавном живе у новијим кућама. То су људи који су или из приградских села, али зидају нове куће и одвајају се од родитеља, желећи да буду ближе граду, свом послу и да им деца буду ближе школи, или су дошли из удаљенијих села, запослили се у пиротској индустрији и сазидали куће у „приградској“ зони.

Куће су, као што је већ речено, од тврдог материјала. Под у кухињи и ходнику у тим кућама је, као и у свим новијим кућама, од бетона, покривен и виназ плочицама, а у собама је паркет, често лакиран (у адаптацијама наилазимо на земљани под прекривен линолеумом, у новије време — таписоном). Зидови су понекад облепљени тапетима, прилично интензивних боја и шара. Занимљиво је да је то, као и неки увезени предмети из Грчке и Италије (шарени лустери, зидни сатови) једино што

одскаче од иначе веома складног и с укусом уређеног стана на овом подручју. Намештај је индустријске производње, биран према простору, без претензија, удобан и подешен за свакодневно коришћење. Најчешће се стан састоји од три собе и комбинације дневног простора и кухиње. Уколико је уређење стана завршено, деца спавају одвојено од родитеља, па чак, ако су деца различитог пола (најчешће нема више од двоје), она спавају одвојено. Простор је искоришћен, мада се јавља и соба са комбинованим намештајем која се користи само у посебним ситуацијама.

У многим новим кућама у готово свим селима у непосредној близини Пирота запажа се трансформација кухиње. Кухињски елементи се сада смештају уз један зид. Ту је шпорет на дрва (готово се искључиво греју дрвима), електрични шпорет и судопера, а на зиду је окачен кухињски ормарић. Судопера је стављена чак и тамо где још није спроведена вода. Простор у коме се налазе елементи је у плочицама (и под и зид). Плочице на зиду су најчешће беле. Тај простор (кухиња) одељен је од осталог дела просторије полузидом и понекад завесом. У другом делу је смештена трпезаријска гарнитура (сто, столице, витрина), индустријске производње, од тамног сјајног панела, а столице су тапациране црним или тамносмеђим скајем. У просторији је најчешће и кауч прекривен ручно тканом цргом, црне основе са ситним геометријским орнаментима црвене или зелене боје. У новије време има прекривача тканих на машини у Бугарској. Они су компликованији по шари, вишебојни и мање леги од црга. Сличне простирке могу се видети и на поду.

Такво уређење дневног простора — кухиње готово је униформно (осим у Пољској Ржани и удаљенијим селима). Чак се и у старијим кућама, где живе млађи, а за то постоје могућности, врше адаптације да би се изградио такав простор. Претпостављам да једнообразност уређења ове просторије делимично произлази из понуде у продавницама, али већином отуда што се угледају једни на друге. Избор тамне боје трпезаријског намештаја вероватно потиче из афинитета према тој боји,⁵ јер и основа домаће црге је црне боје.

У тој просторији се кува, једе, гледа ТВ програм,⁶ једном речју одвија се дневни живот. Старији чланови породице зими ту и спавају.

Још се чувају неки обичаји при подизању куће и усељењу. Знају их углавном сви: и старији људи, и мајстори који зидају, и млађи људи (који о њима нерадо говоре, па чак кажу и да их не знају, већ су све препустили мајсторима).

Обичај је да се на источном ћошку темеља нове куће коље јагње. У темељ се укопава јагњећа глава и „беле паре” (беликовани новац), који неки стављају претходно у боцу са зејтином „да не поцрни”, и све заједно укопавају у темељ. То раде

да би кућа била напредна. Нисам наишла на то да је нека нова кућа подигнута без поменутог обреда.

Међутим, сви радо говоре о свечаности коју приређују приликом постављања кровне греде или, како овде кажу, „на попа”. Тада се на рогове стављају поклони: за мајстора кошуља и чарапе, за помоћнике чарапе (данас све индустријске производње), затим вино у боци окићеној цвећем. На гозбу се позивају рођаци и пријатељи, који такође дарују мајсторе. Можемо закључити да је овај обичај, који је у прошлости имао и извесну магијско-религијску основу, на шта указује и именовање свечаности „на попа”, данас попримио изразито друштвени карактер, па се зато о њему радо говори.

Раније се у кућу није улазило док је не освети свештеник. Данас то више не упражњавају.

Појединци и данас приликом усељавања уносе сито — да све у кући буде сито; цео хлеб и у шерпи пасуља — да кућа буде богата „да иљадата кућа”. Затим, мушко дете или мушко чељаде који има живе родитеље потпаљује ватру да све иде напред. Потом сви улазе. У тањир се ставља кувана пшеница и у њу се забада запаљена свећа, па се све то ставља на хлеб. У кадилицу се стави жар и тамјан да се прекади, крсте се и благосиљају (данас све ребе). Секу „колач” (хлеб), вечерају и тада се преноћи у кући.⁷

Можемо закључити да се обичаји везани за подизање и насељавање станишта још чувају, одређене магијско-религијске радње, са веома архаичним елементима, још се обављају, али се о њима нерадо говори, док се оне друге, у којима је превагнуо друштвени карактер, радо помињу.

*
* *
*

Циљ ових истраживања био је да се сагледају промене у култури становања: како на зидање куће, уређење дворишта, намештање и искоришћеност стамбеног простора делују град, развој индустрије, промена занимања, као и промене у економској моћи породице, а затим да се установи шта је од традиционалног начина живота, односно становања, остало у данашњем тренутку.

Насаља су у прошлости била типична села, збијеног скопско-тимочког типа. Била су мало увучена од главних комуникација, куће су постављане без икаквог реда, дворишта су била неправилног облика. Улице кривудава и непоплочане. Нови делови насеља подижу се ближе комуникацијама и ушоравају се. Дворишта су мања, квадратног или правоугаоног облика, поплочана и у њима се не подижу велике привредне зграде (плевње), јер, услед промене занимања, нису ни потребне. Улице су праве и асфалтиране.

Од шездесетих година трошни материјали (ћерпич, плетер и ћерамида) од којих су зидане чатмаре, кованице и бондручаре, престају да се користе за градњу људских станишта, па се чак ретко користе и за подизање привредних зграда. У употреби су бетон, опека, блокови и цреп. Нестаје старих доксата који су лети служили и за ноћивање (понегде се називају „кревет“). Заменејује их тераса која је мања и представља продуже-так спољњег степеништа.

Унутрашњи распоред просторија углавном се не мења много. Квадратни, односно правоугаони унутрашњи простор ходником се и данас, као и раније, дели на два дела и из њега се улази у све просторије, обично четири. У новије време ходник се, насупрот улазу, презибује и у том простору се смешта купатило.

Кухиња се друкчије опрема: Кухињски елементи се смештају уз један зид, што је свакако утицај града. Други део просторије, издвојен полузидом, претворен је у трпезарију, односно дневни боравак. Међутим, поред изразите прерасподеле намештаја, сама просторија је задржала функцију коју је имала кухиња, односно „кућа“: у њој се припрема храна и обедује се; ту се окушљају чланови породице, гледа се ТВ програм и примају се гости. Старији чланови зими у њој и ноћивају.

Стамбени простор је укусно уређен, подешен за живот и и рационално искоришћен. У вишегенерацијском домаћинству свака генерација има своју спаваћу собу. Деца од пете године не спавају са родитељима, већ добијају своју собу. Посећује се пажња и полу дече. Задржана је традиционална гостинска соба, намештена по угледу на градске собе. Једино код неких старачких домаћинстава јавља се, силом прилика, „вишак“ стамбеног простора.

Обичаји приликом градње и усељења чувају се и врше се одређене, чак веома архаичне мађијско-религиозне радње, али се о њима нерадо говори, осим оних светковина које су поприимале изразито друштвени карактер.

НАПОМЕНЕ

- 1 Ако су млађи људи са родитељима подигли нову кућу у истом насељу, та кућа је, по правилу, ближе граду. Мењање места становања знатно утиче на друштвени живот старије генерације. Везе са старим суседством престају бити блиске. Ребе се посећују, јер су „далеко“. Нови односи још нису чвршће успостављени. Можемо предпоставити да ће се успоставити ближи односи са новим суседима, али у време испитивања стекао се утисак извесне отуђености.
- 2 Владимир М. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974.
- 3 Јован Крунић, *Пирот, о урбаном ткиву и старој кући града*, Пирот 1877—1977, Пиротски зборник 8—9, Пирот 1979, с. 246.

- 4 Последње године истраживања (1980) запажено је да се поново јавља лук као украсни елемент. Тераса која је у ствари продужетак спољњег степеништа, налази се под кровом и има лукове.
- 5 На питање зашто сви купују готово истоветан намештај одговорено ми је да је та трпезаријска гарнитурa најјефтинија. Проверили смо понуду у пиротским продавницама намештаја и установили да у радњама има истих гарнитурa, по истим ценама, и у светлом и у тамном дрвету. Ни у једној кући нисмо нашли трпезаријску гарнитуру светлог дрвета!
- 6 ТВ пријемник има централно место у просторији за дневни боравак. Он је много утицао на промене у друштвеном животу. Раније су се жене окупљале и ткале, преле и плеле. Сада ручне радове раде у својој кући. Све ребе ткају (то се не може радити уз телевизор), већ хеклају и плету. Како скоро свака кућа има свој пријемник, не сакупљају се ни да би заједнички гледали програм.
- 7 Желим да истакнем да сам овај податак о усељењу добила тек после трећег одласка у кућу Јове и Маре Митић, Бериловац, треће године испитивања, и после успостављања доста добрих односа са домаћинима, који су приближно моји вршњаци. За време претходних посета негирали су да знају било какве обичаје.

3-1-1

СТАНОВИ И ПОВРШИНА СТАНОВА ПРЕМА КОРИШЕЊУ, ДРУГЕ НАСТАЊЕНЕ ПРОСТОРИЈЕ И НАСТАЊЕНА ЛИЦА

ОПШТИНА ПИРОТ

Број станова у м ²	Станови за стално становање			Друге настањене просторије	Број лица		Станови који се користе повремено			
	Укупно	Настањени	Привре- мено		Настањени	У стано- вима	У другим про- сторима	За одмор и ре- креацију		
								У пољо- привреде	8	9
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Општина укупно	21 789	20 582	833	374	69 716	220	1 264	519	474	
повр.	1 413 221	1 347 616	47 100	18 505	2 229	—	58 102	28 461	13 458	
У градским насељима	10 560	10 163	348	49	36 393	167	148	13	50	
повр.	715 422	692 266	20 746	2 410	1 721	—	5 837	737	996	
У осталим насељима	11 229	10 419	485	325	33 323	53	1 116	506	424	
повр.	697 799	655 350	26 354	16 095	577	—	52 265	27 724	12 462	
Бериловац	299	293	6	—	2	1 048	6	25	1	
повр.	21 853	21 356	496	—	34	—	905	150	74	

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Височка Ржана	ст.	66	61	5	—	142	—	53	36	—
	повр.	3 645	3 435	210	—	—	—	2 343	1 740	—
Гњилан	ст.	436	419	15	2	1 475	—	57	10	8
	повр.	29 258	28 218	937	103	—	—	1 976	659	132
Градашница	ст.	178	164	4	10	660	—	5	—	4
	повр.	11 734	11 020	261	453	—	—	141	—	78
Осмакова	ст.	224	195	19	10	604	—	26	18	15
	повр.	12 928	11 659	853	416	—	—	1 226	742	586
Пољска Ржана	ст.	326	317	4	5	1 114	3	19	5	—
	повр.	21 373	20 827	406	140	—	—	825	263	—

3-1-1

Подаци из ове табеле под 3 и 4 указују на то да не постоји нека
веза између привремено ненастањених и напуштених станова и удаљености
насеља од града.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Гњилан	ст.	436	7	23	96	111	134	64	20	99	89	97	66
	лица	1 475	25	61	286	386	474	242	41	285	303	377	252
Градашница	ст.	178	1	4	31	63	46	33	11	31	42	50	24
	лица	660	4	7	97	213	197	142	29	90	147	219	109
Осмакова	ст.	224	2	50	88	60	23	1	29	74	60	32	16
	лица	604	—	76	247	189	87	5	46	159	194	117	63
Пољска Ржана	ст.	326	9	60	88	110	45	13	10	42	59	101	48
	лица	1 111	28	156	309	379	179	61	22	99	159	393	196

3-2-2

Уочава се да највећи број породица поседује прособне станове. Осим тога, уочљиво је да је у удаљенијим селима, Осмакови и Височкој Ржани, повећана изградња станова између 1946. и 1960. а да изградња после тога опада, док је у селима у непосредној близини града изградња почела да расте од 1961. до 1970, да би у том периоду у Градашници — са 50 изграђених станова, и у Пољској Ржани — са 101 изграђеним станом, достигла максимум и незнатно почела да опада (Градашница 41, Пољска Ржана 93 у периоду од 1971. до 1980). У Берилонцу са 155, и Гњилану са 128 новонаизграђених станова у периоду од 1971. до 1980, изградња достиже максимум у последњем десетљећу. Повећана изградња у приградским насељима пада у период развоја индустрије у Пиrotу.

3-1-3

СТАНОВИ И НАСТАЊЕНА ЛИЦА ПРЕМА ОПРЕМЉЕНОСТИ СТАНОВА ИНСТАЛАЦИЈАМА И ПОМОЃНИМ ПРОСТОРИЈАМА, ВРСТИ МАТЕРИЈАЛА, БРОЈ И ПОВРШИНА СТАНОВА У ДРУШТВЕНОЈ СВОЈИНИ

ОПШТИНА ПИРОТ

	Број станова и број лица	Опремљеност инсталацијама										Станови у друштвеној својини	
		Укупно	Водовод канализ. ен. струја	Водовод ен. струја	Само водовод	Само ен. струја	Без инсталација	Купатило	Клозет на испирање	Клозет без испирања	Станови у зградама од тврдог материјала	Број	Површина у м ²
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
Укупно	ст. 21 789 лица 69 716	13 096 41 414	2 416 7 019	3 4	5 795 15 699	471 555	10 606 38 920	9 328 33 904	259 907	16 122 55 613	1 548 4 668	81 697	
У градским насељима	ст. 10 560 лица 36 393	9 241 32 775	295 968	— —	944 2 534	72 91	8 287 29 984	7 866 28 329	211 755	9 564 33 602	1 415 4 439	75 288	
У осталим насељима	ст. 11 229 лица 33 323	3 855 13 639	2 121 5 051	3 4	4 851 13 165	399 464	2 319 8 936	1 462 5 575	48 152	6 558 22 011	133 229	6 409	
Бериловац	стан. 299 лица 1 048	177 663	16 55	— —	93 294	10 36	117 451	108 418	— —	246 909	— —	—	
Височка Ржана	стан. 66 лица 142	33 77	7 14	— —	26 51	— —	9 10	8 8	— —	18 36	6 4	260	

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Гњилан	стан. 436 лица 1 475	307 1 122	80 210	— —	45 137	4 6	193 735	130 503	23 69	322 1 162	1	63
Градашница	стан. 178 лица 660	92 392	27 98	— —	54 160	5 10	54 250	49 225	5 21	135 560	—	—
Осмакова	стан. 224 лица 604	88 305	85 238	— —	44 61	7 —	47 188	16 51	1 1	115 363	2	—
Пољска	стан. 326 лица 1 114	169 639	13 52	— —	138 392	8 31	141 569	103 403	2 11	277 1 032	1	2

3-1-3

У овој табели се уочава да сва испитивана насеља имају канализацију. Наше испитивање дало је друкчије резултате, тј. ни једно насеље нема канализацију у правом смислу речи. Можда су нови делови приградских села, који се готово спајају са градом, па делимично и потпадају под градску зону, спојени са градском канализацијом. Осмакова и Височка Ржана, међутим удаљене су од града и сигурно немају канализацију. Понека домаћинства, у свим испитиваним насељима, изградиле су сенгрупе по пројекту, а код већине је изградња сенгрупа по пројектима тек у плану. Као што се из табеле види, многе куће поседују купалила. Такође, многе куће поседују WC са испирачем. Међутим тај WC се релативно ретко користи, јер нема правог сенгрупа.

Занимљиво је да ниједан стан у Височкој Ржани није без инсталације. Можемо овде напоменути да су становници овог села тридесетих година купили, удруженим средствима, у Бугарској, апаратуру за малу хидроелектрану, која је радила до пре неколико година, док није увећена „државна струја“.

3-1.4

НАСТАЊЕНИ СТАНОВИ ПРЕМА БРОЈУ ДОМАЊИНСТАВА У ПРОСЕЧНОЈ ПОВРШИНИ НА ЛИЦЕ

ОПШТИНА ПИРОТ

Број станова и број лица	Станови са просечном површином на лице																																																								
	Укупно			1. домаћ.			2 домаћ.			3 и више домаћ.			Укупно домаћин- става у становима			До 6 м ²			6,1-10,0 м ²			10,1-12,0 м ²			12,1-15,0 м ²			15,1-20,0 м ²			20,1-25,0 м ²			Преко 25 м ²			Други стан домашинства																				
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28																				
Укупно	ст.	20 582	19 160	645	131	20 879	279	1 871	1 344	2 844	4 780	3 053	6 400	613	лица	69 716	64 796	3 748	1 126	—	1 542	9 624	6 403	12 158	17 482	9 381	13 124	—	У градским насељима	ст.	10 163	9 257	582	127	10 837	140	876	686	1 555	2 663	1 566	2 671	178	лица	36 393	31 937	3 350	1 073	—	750	4 448	3 168	6 697	9 938	5 224	6 166	—
У осталим насељима	ст.	10 419	9 903	63	4	10 042	139	995	658	1 289	2 117	1 487	3 729	435	лица	33 323	32 859	398	53	—	792	5 176	3 235	5 461	7 544	4 157	6 958	—	У осталим насељима	ст.	3 323	3 285	398	53	—	792	5 176	3 235	5 461	7 544	4 157	6 958	—	лица	10 419	9 903	63	4	10 042	139	995	658	1 289	2 117	1 487	3 729	435
Бериловац	ст.	293	284	6	1	299	3	31	14	25	70	47	103	1	лица	1 048	993	40	14	—	17	157	66	112	288	162	246	—	Бериловац	ст.	293	284	6	1	299	3	31	14	25	70	47	103	1	лица	1 048	993	40	14	—	17	157	66	112	288	162	246	—

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Височка	61	61	—	—	61	—	3	—	6	11	10	31	—
Ржана	142	142	—	—	—	—	15	—	19	30	24	54	—
Гњилан	419	408	1	—	410	11	50	19	58	97	58	126	10
лица	1 475	1 470	5	—	—	57	225	88	246	402	189	268	—
Градашница	164	157	7	—	171	2	28	13	28	38	15	40	—
лица													
Осмакова	195	188	—	—	188	4	17	9	24	31	31	79	7
лица	604	604	—	—	—	31	96	50	108	112	75	132	—
Пољска	317	292	11	—	314	17	26	33	39	67	47	88	12
Ржана	1 114	1 042	72	—	—	90	141	149	170	248	141	175	—

3-1-5

СТАНОВИ ЗА ОДМОР И РЕКРЕАЦИЈУ ПРЕМА БРОЈУ СОБА И ВРСТИ ЗГРАДЕ У КОЈОЈ СЕ НАЛАЗЕ

ОПШТИНА ПИРОТ

	Станови према броју соба					Станови са површином					Станови у				
	Укупно	са 1 собом	2	3	4	5 и више	До 20 м ²	21-40 м ²	41-60 м ²	61-80 м ²	Преко 80 м ²	Укупна површина у м ²	Викенд кућама	Породичним кућама	Осталим зградама
Укупно	1 264	348	548	274	71	28	150	506	381	161	63	58 102	717	519	28
У градским насељима	148	48	66	23	10	1	27	70	33	11	7	5 837	135	13	—
Осталим насељима	1 116	300	477	251	61	27	123	436	348	153	56	52 265	582	506	28
Бериловац	25	17	5	1	1	1	9	11	2	1	2	905	24	1	—
Височка Ржана	53	21	22	8	2	—	1	31	14	7	—	2 343	17	36	—
Гњилан	57	20	24	6	6	1	20	21	9	5	2	1 976	47	10	—
Градашница	5	4	—	1	—	—	2	2	1	—	—	141	5	—	—
Осмакова	26	10	11	4	1	—	—	12	11	2	1	1 226	8	18	—
Пољока Ржана	19	8	5	6	—	—	2	10	2	5	—	825	14	5	—

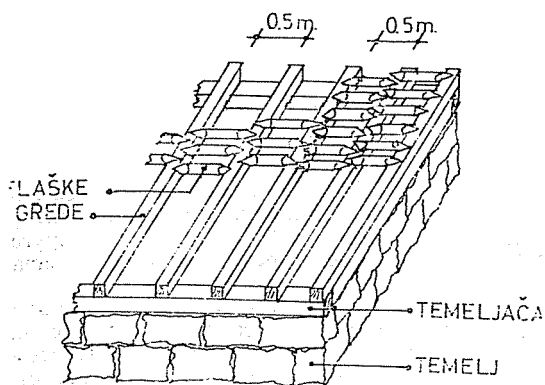
3-1-6

СТАНОВИ ЗА ОДМОР И РЕКРЕАЦИЈУ ПРЕМА ГОДИНИ ИЗГРАДЊЕ, ОПРЕМЉЕНОСТИ, ИНСТАЛАЦИЈАМА И ПОМОБНИМ ПРОСТОРИЈАМА, ВРСТИ МАТЕРИЈАЛА И СТАНОВИ КОЈИ СЕ ИЗДАЈУ ТУРИСТИМА

ОПШТИНА ПИРОТ

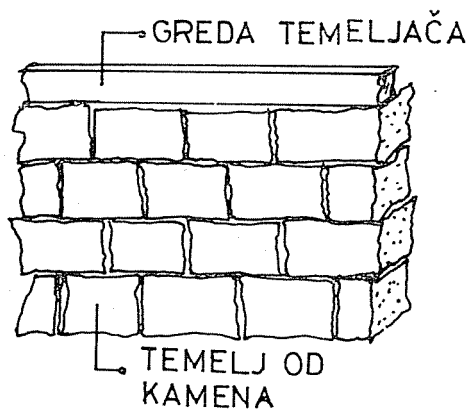
	Година изградње и опремљеност инсталацијама				Опремљ. помоћн. просторијама				Станови у зградима од твр. материј.	Станови који се издају туристима			
	Укупно	До 1960	1961-1971	После 1970	Водовод и канализ. ел. струја	Водовод и ел. струја	Само ел. струја	Без инсталација			Кухиња и купат.	Само кухиња	Само купат.
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Укупно	1 264	462	159	614	199	155	593	316	29	887	2	936	8
У градским насељима	148	8	19	121	37	15	14	81	4	96	—	140	—
У осталим насељима	1 116	454	140	493	162	140	579	235	25	791	2	796	8
Бериловац	25	1	—	23	—	—	17	8	—	11	—	25	—
Височка Ржажна	53	33	4	16	2	3	48	—	—	52	—	22	—
Ѓњилан	57	12	8	37	8	2	11	36	—	19	—	50	—
Градашница	5	—	—	5	—	—	—	5	—	3	—	5	—
Осмакова	26	16	2	8	7	6	11	2	1	22	—	16	—
Пољска Ржажна	19	4	2	12	7	—	9	3	2	10	—	18	—

ТЕРМИНОЛОГИЈА КОНСТРУКЦИЈЕ ПОДА И ЗИДОВА

Слика 1

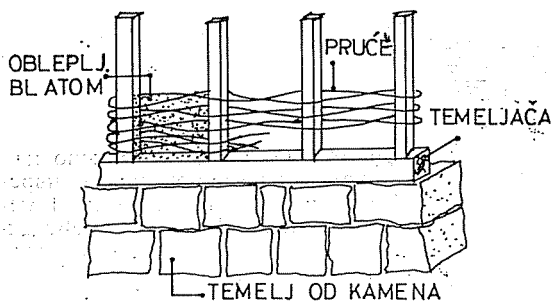
РАНИЈИ ПОД. Међупростор између греда попуњава се „флашама“, „флашкама“. То су ваљкасте облице, чији су крајеви стањени. Тањи, делови се наслањају на попречне греде. „Флашке“ се пре стављања уваљају у каљиште (блато) да би се после за њих боље хватао нови премаз каљишта, којим се све премазује. Данас се тако зидају само шлевње, и то ретко.

Слика 2

На камени темељ поставља се дрвена греда „темељача“.

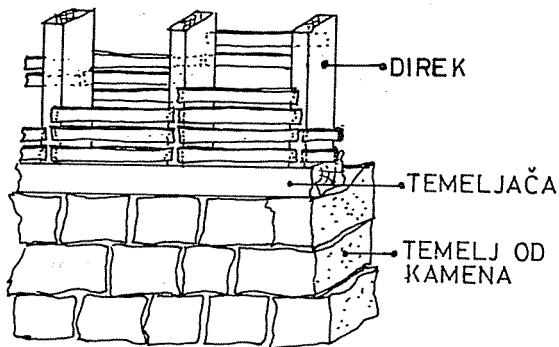
ЇАТМАРА

Слика 3

ЇАТМАРА. На темељачу се поставе диреци. Међупростор се оплете прућем. Пруће се, затим, и с једне и с друге стране, облепи каљиштем (блатом). (Градашница)

КОВАНИЦА

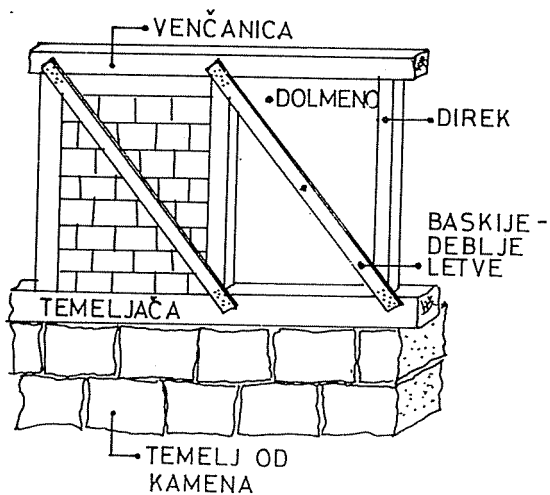
Слика 4

КОВАНИЦА. На темељачу се поставе диреци. Даске се закују „закову се“ и с једне и с друге стране дирека. Зато се назива кованица.

Међупростор се напуни земљом измешаном са сламом и водом. Мења се мотиком. Каљаштем (блатом) омаже се зид с обе стране.

(Бериловац)

ДОЛМАРА

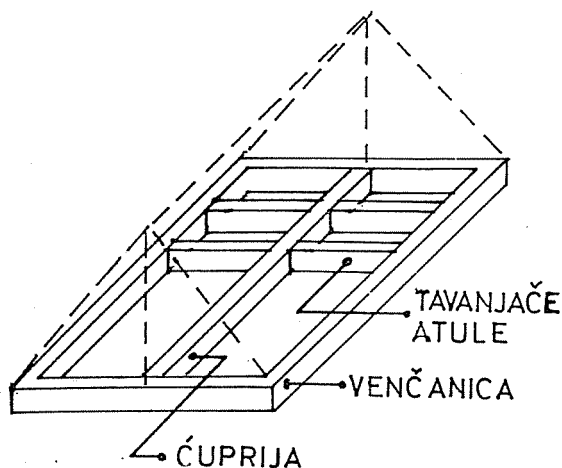

Слика 5

ДОЛМАРА. Гради се слично као кованица: на темељачу се учврсте диреци, дебље греде, на 1 метар размака. Простор између дирека, долмено, попуњава се ћерпичем, а потом се учвршћује баскијама, дебљим летвама.

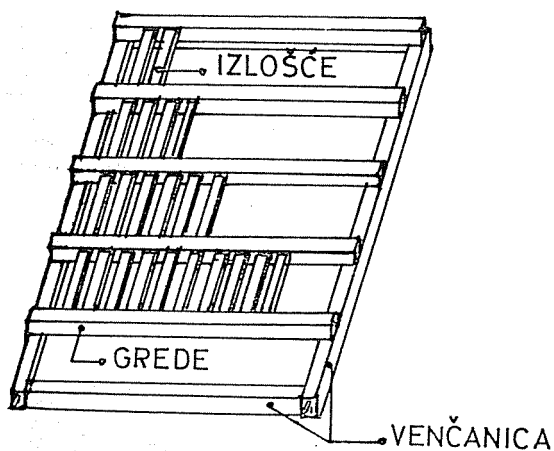
(Пољска Ржана)

ТЕРМИНОЛОГИЈА КОНСТРУКЦИЈЕ ТАВАНА И КРОВА

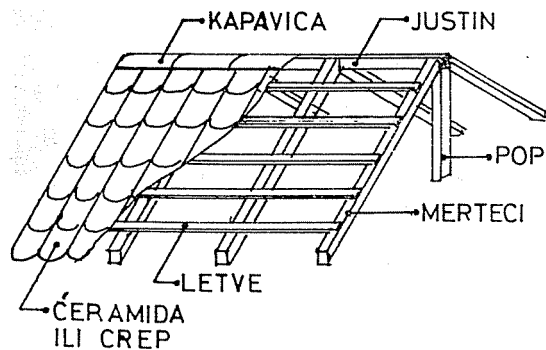
Слика 6

Скица с терминима таванске конструкције.

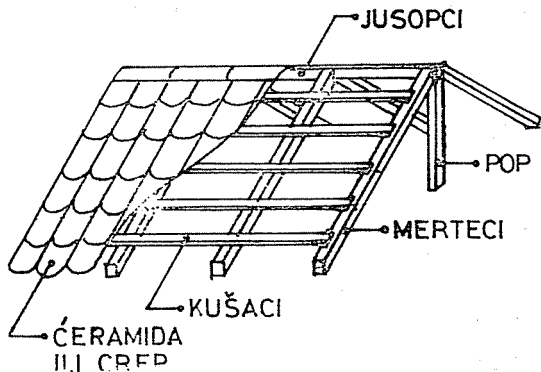
Слика 7

КАРАТАВАН. Између таванских греда ставља се танка граба — излошће, а преко тога се ставља блато. Такав таван назива се каратаван. Није предвиђено ходање по њему. Данас се користи само за мање привредне зграде. (Височка Ржана)

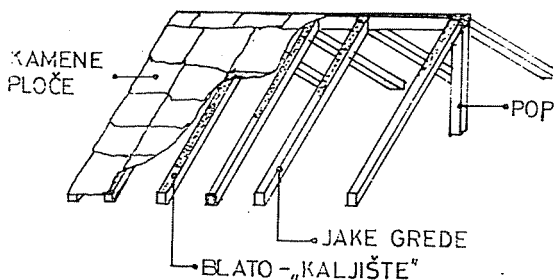
Слика 8

Скица и термини кровне конструкције. У целом крају при подизању носача кровне конструкције, која се овде назива „поп“, кућа се „запопује“, и то се слави. Годишња изградње је на забату. (Пољска Ржана)

Слика 9.

Скица и термини кровне конструкције.
(Височка Ржана)

Слика 10

У прошлости у планинским се-
чима према Бугарској граници
крОВНИ покривач је био од ка-
мених плоча. Довозили су их са
Мипора. Јаке греде се премажу
каљиптем (блатом), па се на то
ставе камене плоче да се залепе.
Панас се на исти начин учврш-
ћује цреп да га ветар не бе но-
сио.

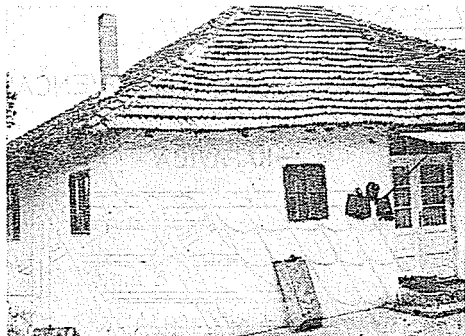
ДОКУМЕНТАЦИЈА О КУБИ

КУЋА I
Слика 11

Кућа са уличне стране

Слика 12

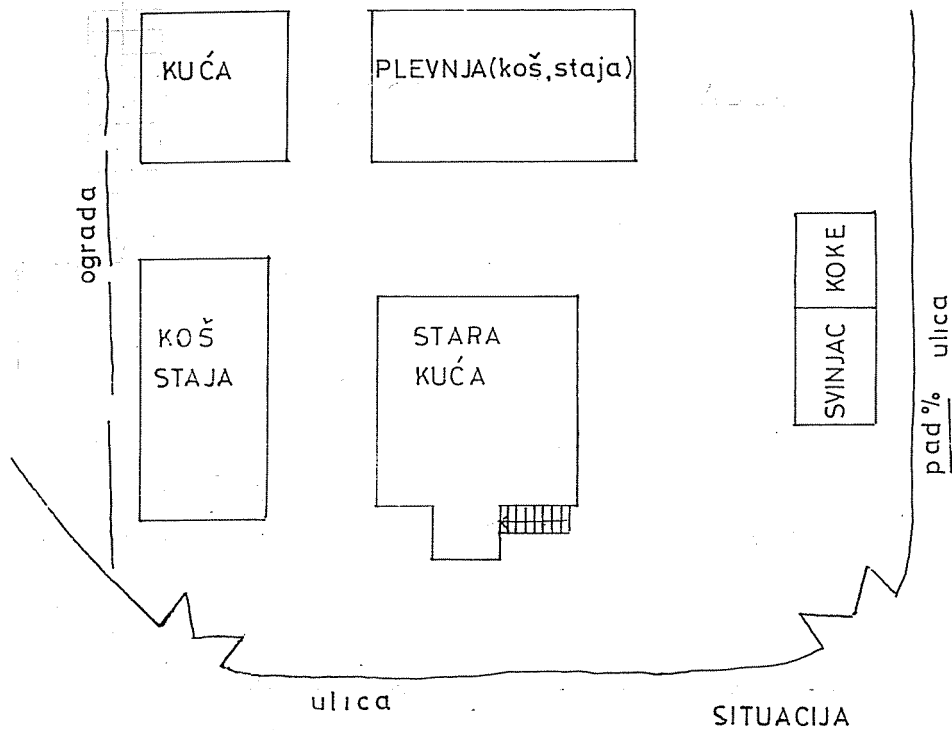
Улаз са дворишне стране

ГРАДАШНИЦА. Кућа Вукадина Бурџа

Кућа је стара око 100 година, а на „попу“ је уписана година изградње.
Подигнута је на земљишту са благим нагибом тако да је на страни док-

сата на полуспратној висини (испод доксата је полуукопан подрум), а на страни насупрот доксата је приземна (видети слику 12). Чатмара је на каменом темељу. Кровни покривач је од црепа. Споља и изнутра је обељена.

Слика 13

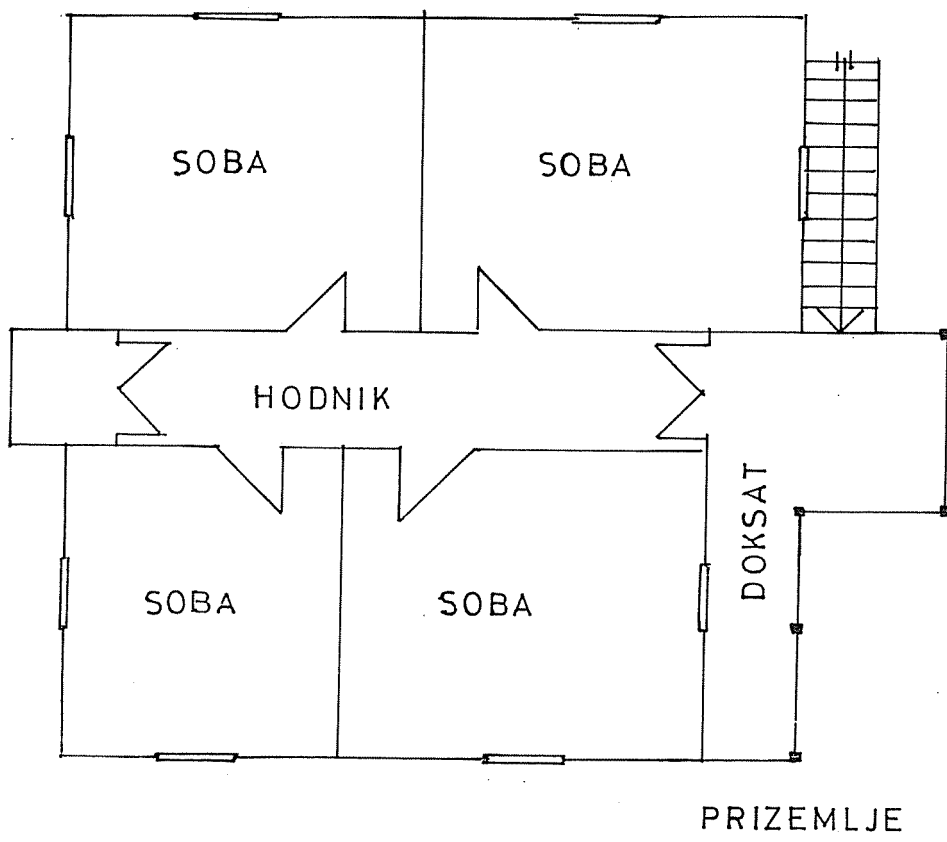
Кућа Вукадина Бурића смештена је у повећем дворишту. У истом дворишту налази се и кућа Вукадиновог брата, подигнута 1933. године, када су се браћа поделила. У дворишту су и две плевње (сваки брат има своју), свињац и кокошињац. Двориште је једно од најуређенијих у селу.

Слика 14

Кућа брата Вукадина Бурића, подигнута 1933. године.

Слика 15

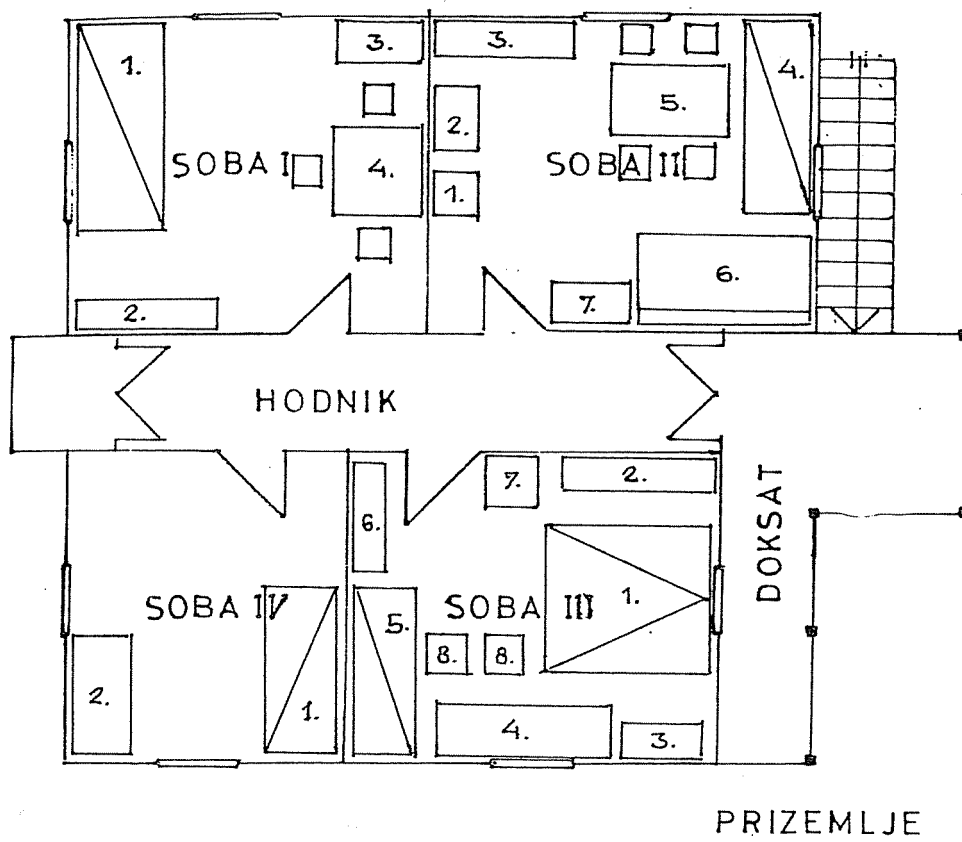
Основа стамбеног дела куће Вукадина Бурића

Кућа је ходником подељена на два дела. Састоји се од четири просторије. Раније је у њој живело двадесет укућана. У соби која гледа на доклат раније се славила слава. У њој се није спавало.

Данас у кући живе Вукадин и његова жена. Он је од 1949. године радио у фабрици „Тигар“ и пензионисан је после 25 година. Имају четири кћерке. Три раде у Пироту, а једна живи у Градашници. Стари живе сами. Имају воће, две краве и осам оваца. Спремају се да уведу воду и копају сентруп.

Домаћинство Вукадина и његове жене спада у она старачка домаћинства у којима се негују добри односи са децом, која су ситуирана и савремено су уредили своју кућу.

Слика 16

I — кухиња

- 1) гвоздени кревет покривен тканицом
- 2) старински креденац
- 3) шпорет на дрва
- 4) сто и хоклице
на зиду је огледало

II — соба

- 1) електрични шпорет
- 2) шпорет на дрва
- 3) старински креденац
- 4) гвоздени кревет

- 5) политиран сто и столице, са седиштима и наслонима од скаја, тамне боје
- 6) модеран кауч, истог типа као сто
- 7) витрина са телевизором, уз трпезаријску гарнитуру

III — соба

- 1) кревети модерне спаваће собе
- 2) орман уз ту собу
- 3) комода и огледало
- 4) дут узан сто од простог дрвета, користи се за славу
- 5) кревет од спаваће собе из педесетих година, дебелих фурнираних страна
- 6) орман истог типа
- 7) фрижидер
- 8) модерне полуфотеље

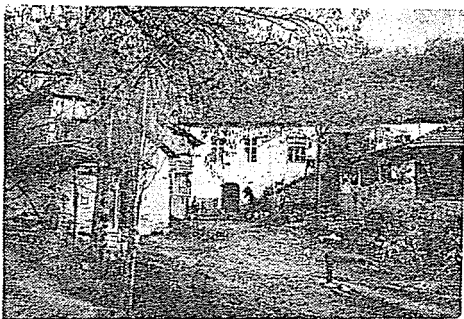
iV — соба претворена у оставу

- 1) гвоздени кревет
- 2) сто

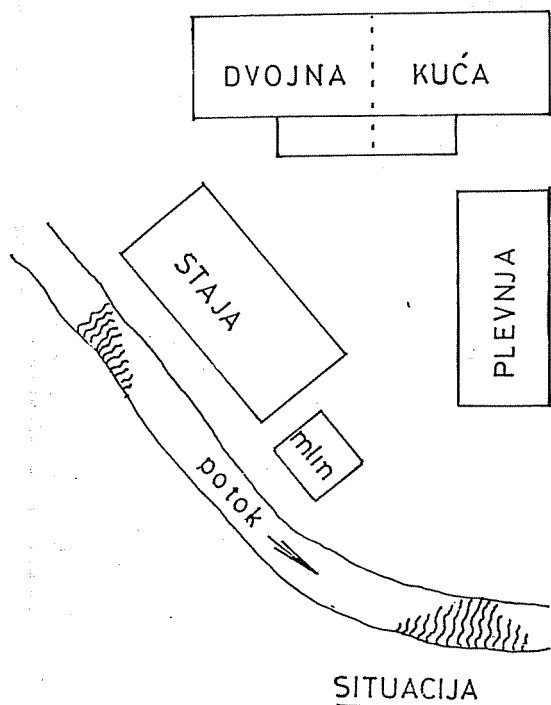
Војин Бурић и његова жена у току лета, ако су у кући, бораве у кухињи, а зами у соби III. Сада и славу, св. Николу, славе у тој просторији, док су раније славили у садашњој спаваћој соби.

КУБА II

Слика 17

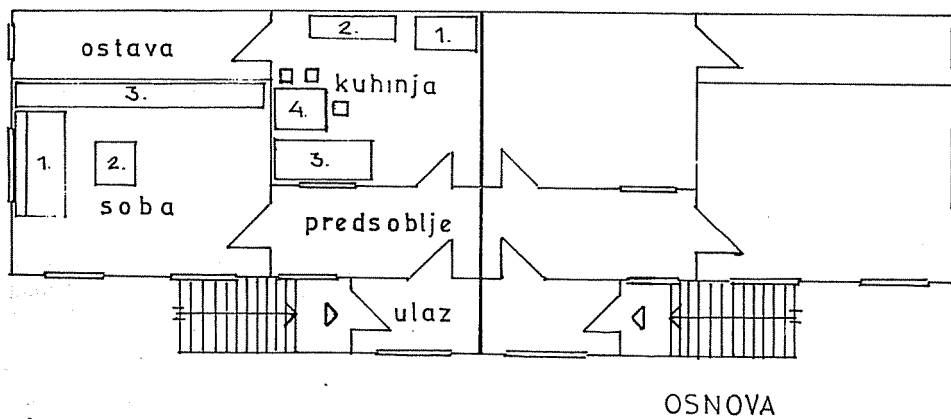
БЕРИЛОВАЦ. Кућа Милоја Андрејевића, зидана 1906. године. Подигнута је на падини. Темел и полуукопани подрум су од камена. У подрум се улази споља и спушта се низ три степеника. Пошто је у њему увек иста температура, подесан је за чување ракије, а нарочито вина. То је један од три подрума у селу који има таваницу на свод. Стамбени део је од печене цигле. Кров је од црепа званог „бибер“, или „биберче“. Та врста црепа је по технологији производње иста као и обичан цреп, али се разликује од њега, по облику: без избочина је и тесније се ставља (отприлике иду два „бибера“ а један цреп).

Слика 18

Кућа се налази на падини. Милоје Андрејевић живи у њој са братом, од кога је одељен. Испред куће су стаје (плевња) и сеник на спрат, у чијем саставу је и хлебна пећ, која се ретко користи. У овом склопу је и воденица. Простор није ограђен па нема дворишта.

Слика 19

Милоје Андрејевић ради у Пироту, у предузећу „Столар”. Има једног сина, који живи с њим и школује се. Зиди нову кућу, па ову не уређује. У кућу се улази степеницама, па у ходник (предсобље), а из њега у кухињу и собу. Из кухиње се улази у оставу. Прозори кухиње гледају у ходник. Под је од бетона, прекривен топлим подом у кухињи, а у соби

— поњавом домаће производње. Намештај је оскудан. Апарата за домаћинство нема.

I — кухиња

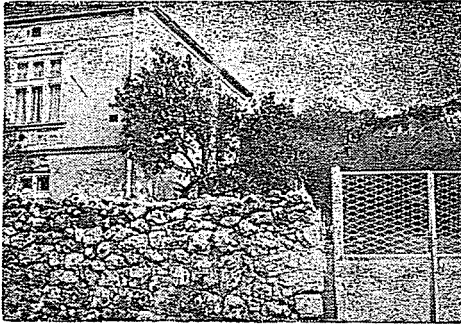
- 1) шпорет на дрва
- 2) кухињски креденац
- 3) бели метални кревет
- 4) кухињски сто и хоклице

II — соба

- 1) модеран кауч
- 2) сто
- 3) регал

КУЋА III

Слика 20

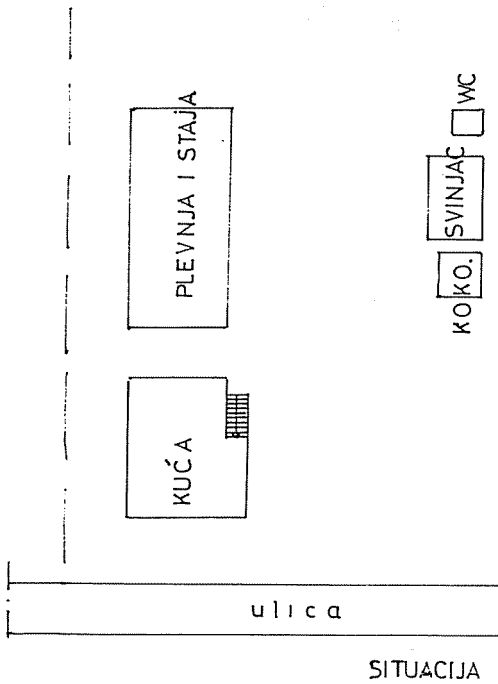

Кућа са улице стране

Слика 21

Улаз у кућу је с дворишне стране

Слика 22

БЕРИЛОВАЦ. Кућа Цветановића, зидана око 1940. године. Зидови су од опеке, а кров је покривен црепом. Малтер је жуте боје са плитким рељефним украсима изведеним у малтеру и бело обојеним. Изгледа као градска кућа.

Кућа је подигнута на брду, на терену са падом. Налази се у дугачком пространом дворишту. Испред куће је цвеће, ограђено тарабом. У дворишту је стаја (плевња) и друге привредне зграде.

Слика 23

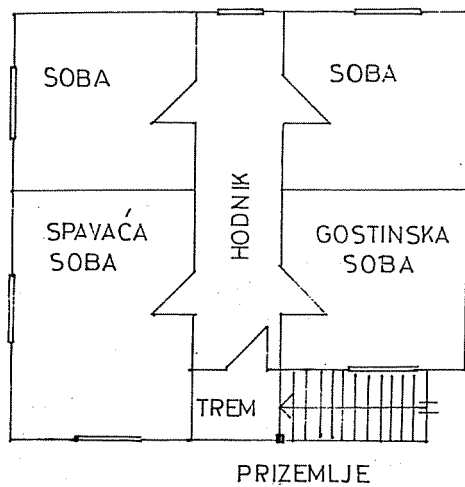
Плевња је иза куће

Слика 24

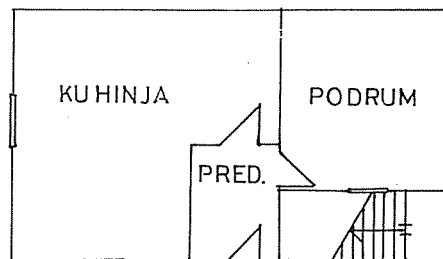

После свадбе (дуги столови)

Слика 25

PRIZEMLJE

PODRUM

Цветановић је пољопривредник. Живи са женом, а кћерка, која се школовала, непосредно пре нашег доласка се удала. На капији се још налазио венац од цвећа, а у дворишту дуги столови од простог дрвета који се користе и за славе.

Како је кућа подигнута на терену са падом, у доњем делу су, мало укопане, две просторије: кухиња и подрум.

У горњем делу је ходник, из кога се улази у четири собе. Две собе су уређене, једна је претворена у оставу, а једна (бивша кћеркина) је празна.

I — спаваћа соба

- 1) кревети
- 2) орман
- 3) комода са огледалом
- 4) шиваћа машина

Спаваћа соба је намештај индустријске производње, с краја шездесетих година

II — гостињска соба

- 1) регали
- 2) два кауча
- 3) две фотеље
- 4) ниски сточић

Гостињска соба је намештена као градска комбинована соба, односно дневна соба, из истог периода као и спаваћа соба.

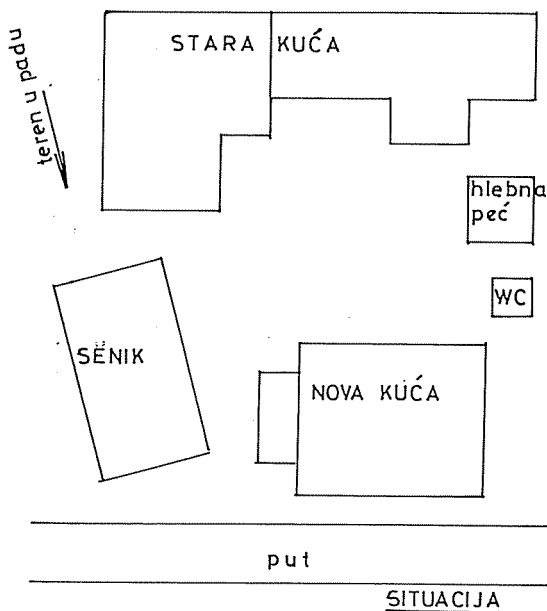
КУЋА IV

БЕРИЛОВАЦ. Куће породице Бетини

„Племе Бетини живи од давнина у Берировцу; има их преко 60, а по мушкој линији у селу и данас има дванаест домаћинстава.

У испитиваном дворишту живе четири породице.

Слика 26

Двориштем доминира стара кућа, подигнута на највишем делу, са старим доксамом, обељена Зидана је пре више од сто година. У њој живи Благоје са женом. Године 1958. један делић старе куће (једна соба) и неке споредне зграде, које су биле уз зграду, порушене су и уместо њих, на слањајући се на стару кућу, дозидан је нови део на „г“. У том делу живи Благојев брат са женом, сином, снахом и унуком.

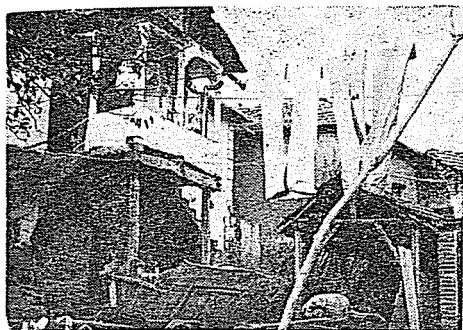
Испред старог дела куће, ближе путу, налази се нова кућа (подигнута 1974). У њој живи Благојев син Витомир.

Благојев отац је имао седморицу браће. Међутим, презимена Бетиних су различита, јер су их неки узимали по чукундеди — Гошић, по прадеди — Анђелковић, по деди — Максимовић.

Тако се Благојев син презива Гошић, а синовац — Анђелковић. Сви славе Митровдан.

У дворишту се још налази плевња (сеник), WC (има сентруп) и хлебна пећ. Хлебна пећ је заштићена кровом на четири воде, који држе четири дрвена стуба.

Слика 27

Доксат старе куће. У углу се види покривена хлебна пећ

Слика 28

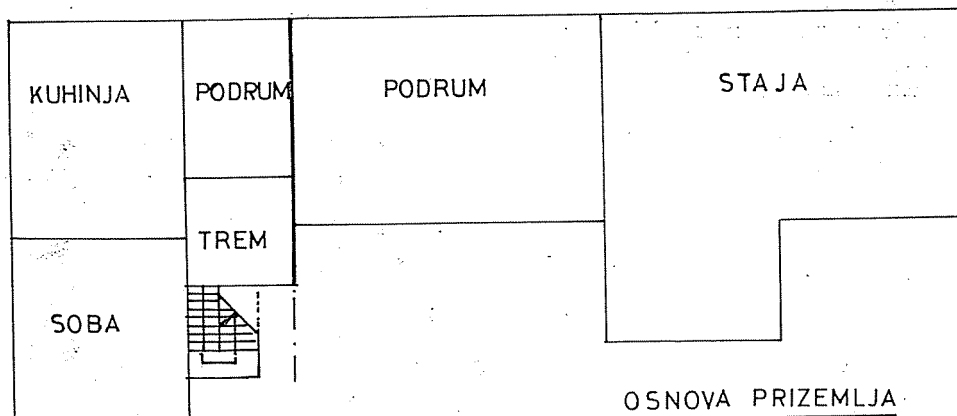

Стара кућа

Стара кућа је на узвишици и истиче се својом висином и доксатом. Кованица је на каменом темељу, а кровни покривач је од црепа. У доњем делу се налазе стаја и подрум. На спрату је стамбени део, који се састоји из три собе, кухиње и оставе. Таваница је висока, а прозори довољно велики па су просторије светле и зрачне.

У том простору живи Благоје са женом. Бави се пољопривредом. Живеће тако одвојени док могу, а онда ће се преселити код једног од синова (имају три сина и сва тројица су у селу).

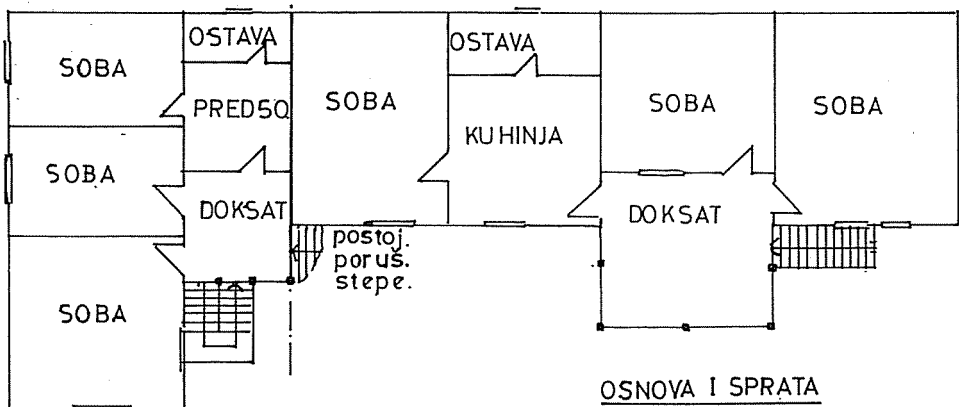
Слика 29

Намештај је стар. Састоји се само од најнужнијих предмета: три гвоздена кревета, ормана, стола, старих столица, и шпорета на дрва.

Домаћинство је конзервативно старачко домаћинство које не жели ништа да мења. На пример, не дозвољавају да се двориште попљоча или бетонира јер имају стоку.

Слика 30

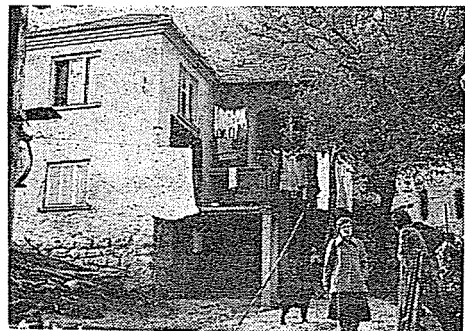

Кућа породице Анђелковић

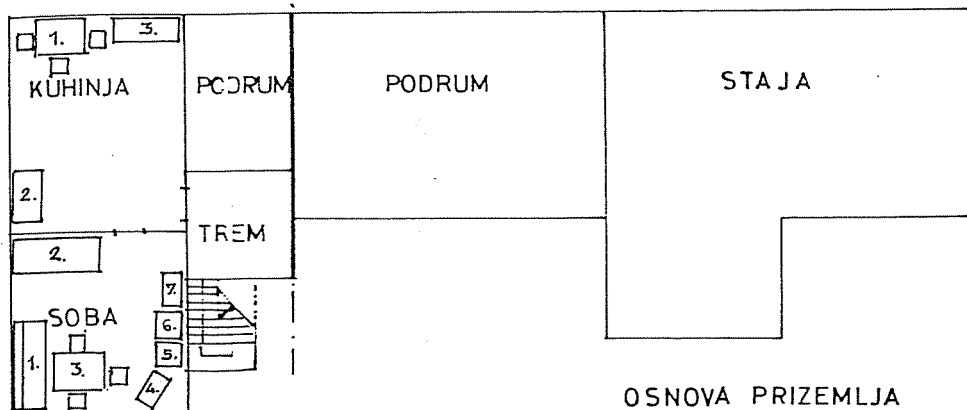
На стару кућу је 1958. године дозидан нови део. Темелј је од камена, а горњи део од печене цигле са бетонском плочом. У том делу живи Благојевић брат, тј. породица Анђелковић. Син и снаха раде у предузећу, зидају нову кућу и одвојиће се ускоро од родитеља. Стари се баве пољопривредом.

У Анђелковићев део се улази кроз покривени трем, из кога се улази у подрум и кухињу, а из ње у собу. Подрум има лучни строп од цигле. Са трема се пење двокраким степеништем на терасу (на коју још постоје трагови срушених степеница). Са терасе се улази у собу, с једне стране, и ходник, с друге стране, а из њега у две собе и оставу.

Слика 31

Слика 32

— кухиња

- 1) стари кухињски сто и хоклище
- 2) шпорет на дрва
- 3) стари креденац

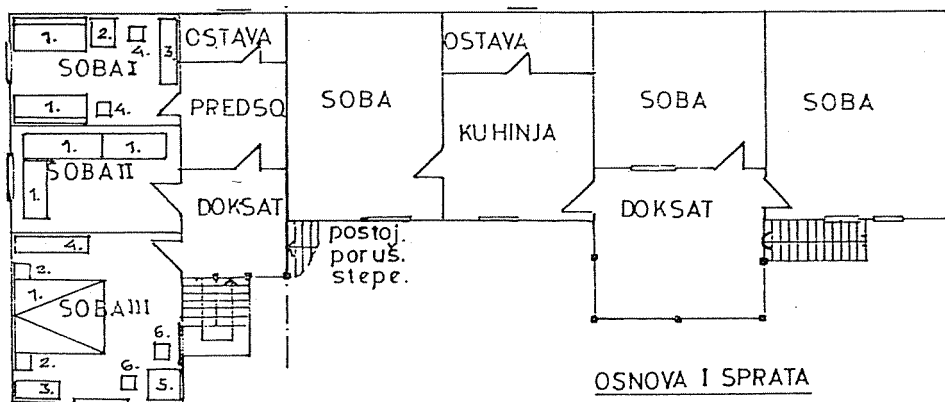
У трему је стајала модерна веш-машина коју употребљавају премда нема водовода, јер је додат неки део који је грађен за такве услове.

— соба

- 1) фурнирани кауч из педесетих година
- 2) отоман
- 3) сто и столице, исте врсте као кауч
- 4) на орману исте врсте — ТВ пријемник
- 5) фрижидер
- 6) електрични шпорет
- 7) пиваћа машина

Цела соба деловала је неуређено и претрпано вероватно зато јер је био Митровдан, слава, па је једна горња соба била намењена за госте

Слика 33

OSNOVA I SPRATA

I — соба

- 1) каучеви
- 2) ниски сточић
- 3) орман
- 4) фотеље

Модерна комбинована соба индустријске производње (1975/80.-тих година)

II — соба

- 1) три уска стола од простог дрвета, постављена у „г“, спремна за славску вечеру

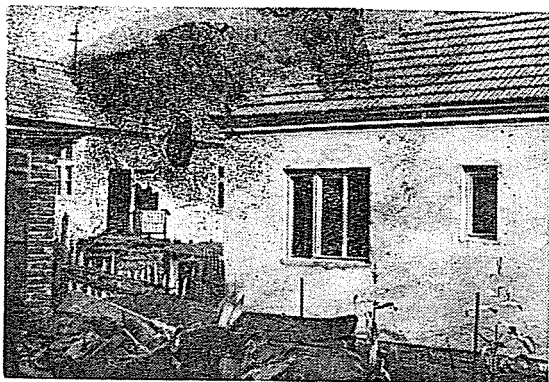
III — соба

- 1) кревети спаваће собе, дебелих страна, фурнираног дрвета, индустријске производње из педесетих година; цео намештај у тој соби припада том типу
- 2) ноћни ормарићи
- 3) комода са огледалом
- 4) орман
- 5) сто
- 6) две полуфотеље

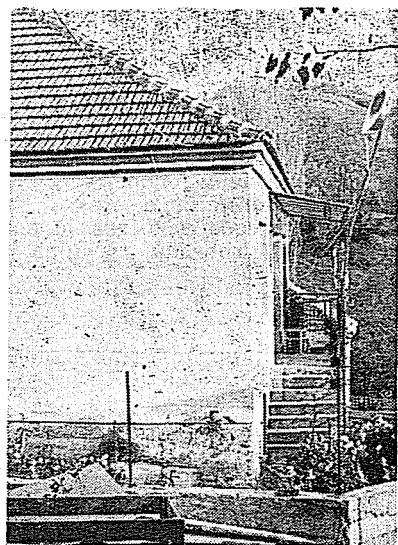
КУЋА IVa

Слика 34

Кућа Витомира Гошића

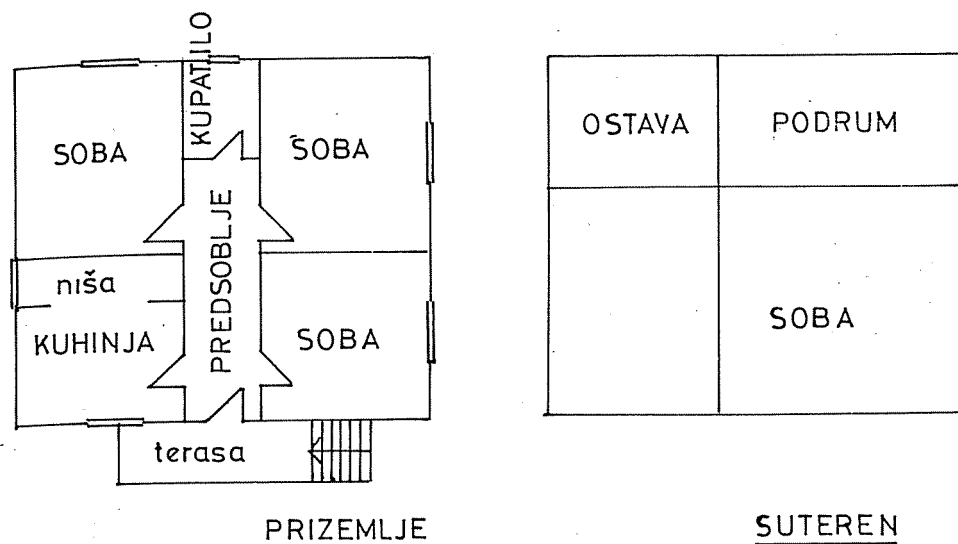
Слика 35

У истом дворишту, испред старе куће, ближе путу, налази се нова кућа, квадратне основе, Благојевог сина Витомира Гошића. Зидана је 1974. године и „покривена за 19 дана“. Темљи су од бетона, а зидови од домаће печене цигле. Кров на четири воде покривен је црепом.

Због нагиба земљишта, у делу окренутом путу су соба, остава и подрум. Изнад је бетонска плоча и стамбени део, у који се улази преко неколико степеника и терасе наткривене салонитом. Имају купатило, али пошто још није спроведен водовод, не користе га.

Слика 36

Витомир Гошић ради у радној организацији „Столар” у Пироту. Жена Зорица, родом из Дојкинаца (село удаљено од Пирота) одрасла у Пироту, бави се шивењем и ткањем ћилима. (Разбој држи у неуређеној соби у сутерену. Вуну добија од свекрве или од рођака на поклон; женама у селу нешто сачије, а оне јој за то испреду вуну). Имају сина и кћер. Баке у осмогодишњој школи.

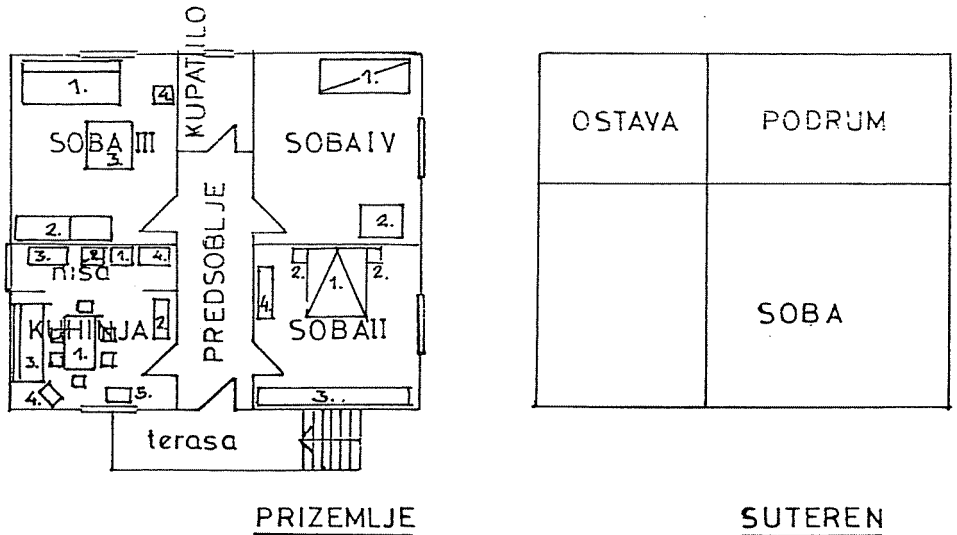
Живели су осам година у Војводини, али како Зорици није пријала клима, вратили су се. Хтели су да зидају кућу ближе граду, али пошто на њиховом плацу није била дозвољена градња, сазидали су у дворишту његових родитеља, чиме снаха није баш одушевљена.

На источном углу темеља клали су јагње (неко коље и јаре). У темељ су још ставили стакло (флашу) ракије и паре. „На попа” су правили веселе, клали су свињу, иако је обичај да се коље јагње; на кровну греду окачили су ракију и освећену водичу у боцама окићеним цвећем. Мајсторе су даривали пешкирима и чарапама, а главног — и кошуљом.

Тераса је повезана са пространим ходником, са виназ-плочама, из кога се улази у четири просторије и купатило. У собама је лакиран паркет, а на зидовима су тапете. У дневном боравку — кухињи (под је покривен итисоном на бегенској подлози) проводе дан; имају спаваћу собу и свако дете има своју собу. Родитељи спавају у спаваћој соби, а зими у дневној, јер се у њој греје. Редовно се ложи и у соби у којој спава кћерка.

Гошићи, као и сви у околини Пирота, постепено довршавају и намештају своју кућу. Из године у годину промене нису велике. Приликом прве посете био је потпуно уређен само дневни простор — кухиња. По каталогу, наручили су спаваћу собу из „Леснине”. У то време једна соба је служила као остава. После две године светла спаваћа соба била је намештена, али друге две собе још нису биле сасвим опремљене.

Слика 37

I — дневни простор — кухиња

- a) кухињска ниша
- 1) фрижидер
- 2) електрични шпорет
- 3) шпорет на дрва
- 4) судопер

на зиду изнад судопере је зидни кухињски ормарић. Ниша је одељена од осталог простора полузидом и белом завесом. Под је од керамичких плочица, а белим плочицама је обложен и зид.

б) дневни простор — трпезарија

- 1) сто и шест столица, са наслонима и седалима пресвученим црним скајем, све у тамном панелу
- 2) витрина из исте трпезаријске гарнитуре
- 3) кауч на развлачење, истог типа, прекривен домаће ткиним прекривачем званом „дрга“, црне основе и ситних црвених геометријских шара
- 4) сточић за телевизор са ТВ пријемником и радио-апаратом на доњој полици
- 5) пиваћа машина

Зидови су облепљени тапетама (имитација цигле), а на прозорима су лепе беле завесе (купују их у Италији)

II — спаваћа соба

- 1) кревети, прекривени ткиним прекривачем светлих боја и барокних шара, ткиним у Бугарској на машини, од њихове вуне
- 2) ноћни ормарићи
- 3) плакари
- 4) комода са огледалом

Соба је облепљена светлим тапетама, а под од лакираног паркета застрт је малим крзеним застиркама.

III — кћеркина соба

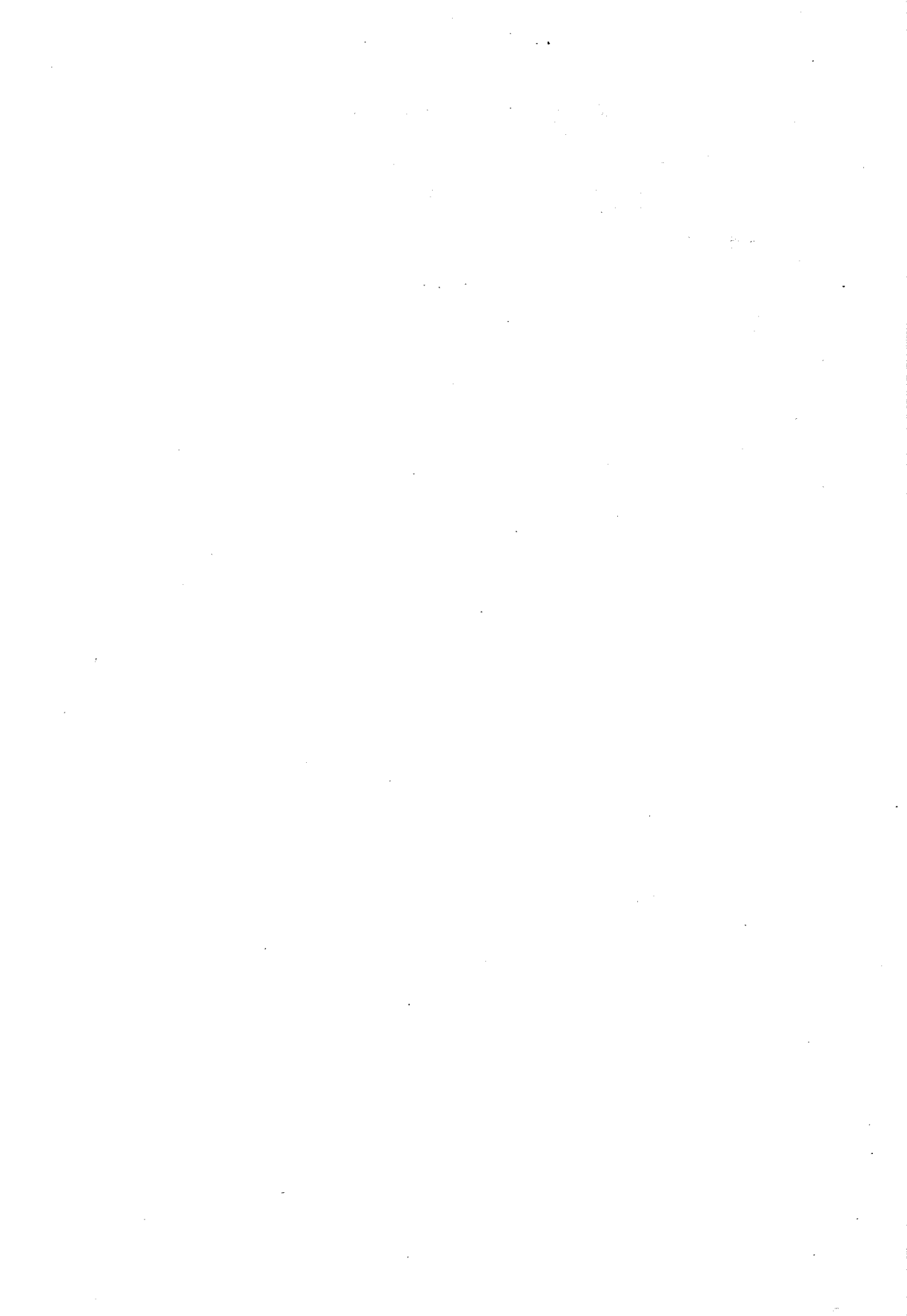
- 1) кауч од фурнираног дрвета, индустријска производња педесетих година
- 2) два ормана истог типа
- 3) сточић
- 4) гвоздена пећ

IV — синовљева соба

- 1) кревет
- 2) обичан сто

НАПОМЕНА:

Фотографије: Ласта Баповић
Цртеже, према теренским скицама Ласте Баповић, изradio дипл. инж. арх
Милета Баповић.

Душан ДРЉАЧА

ПРОМЕНЕ У БРАКУ И ПОРОДИЦИ У ПРИГРАДСКИМ
СЕЛИМА ПИРОТА

Проучавања промена у браку и породици у приградским селима у околини Пирота започета су 1976. године. На основи теренских рекогносцирања, извршених те године, у периоду од 1977. до 1979, обављена су тридесетодневна испитивања у одабраним насељима, као и детаљно проучавање локалних извора — матичних књига за та места за последњих сто година, мада претежно за послератни период. У 1980. години вршена су контролна испитивања и допуњени су подаци.

За проучавања су најпре одабрана само четири, у прошлости углавном пољопривредна и печалбарска приградска села: *Гњилан* (лончари и „ћиримиције“), *Бериловац* (млекације), *Пољска Ржана* и *Градашница*. Изузев Гњилана, у остала одабрана насеља у прошлости се углавном и није досељавало становништво из околних места, осим малог броја Рома (у Бериловац и Градашницу). Међутим, Гњилан је и у прошлости био „етапа“, на пример, за досељенике из Цариброда. Сва одабрана села су, у послератном развоју, а нарочито у последње две деценије, постала средишта за окупљање, такозвани сабирни центри Завојаца (нарочито у Градашници), Височана, Топлодолаца и Добродолаца, а затим Бугара (Пољска Ржана, Бериловац).

Од планинских насеља, одабрана је од Пирота знатно удаљена *Височка Ржана*, у којој се у последњих двадесетак година запажају снажни процеси депопулације, а за ова компаративна разматрања сабрани су подаци и за удаљено село *Осмакову*, где је земљордничка задруга носилац прогреса и окупљања људи, па су послератни процеси исељавања заустављени и где сада посматрамо обрнуту појаву — повратка, додуше старијих људи махом пензионисаних железничара.

Упоредни подаци, и то не само из матичних књига, бележени су нарочито током 1978 — 1980. године, пре свега за *Пирот*, а затим за *Барје Чифлик* (заједничке матичне књиге с гњиланским) за удаљени *Завој* (од 1957), касније пресељен у градашнички атар где се јавља као *Нови Завој* (од 1963). У свему, дакле, располажемо подацима за осам сеоских насеља, и то пет приградских (Гњилан, Бериловац, Пољска Ржана, Градашница, Барје Чифлик), стари расељени и некада удаљени *Завој* и новостворени *Нови Завој*, два удаљена села (*Височка Ржана* и *Осмакова*), као и градско насеље *Пирот*.

Литература, извори и начин рада

Пирот и околна села били су предмет истраживања стручњака разних специјалности, у прошлости и данас. Драгоцени су подаци К. Костића¹, В. Николића², И. Николића³, Т. Васића⁴, Ј. Бирића и В. Живковића⁵, Б. Здравковића⁶, М. Поповића⁷ и др. Они пишу: „о строго принудним браковима“, закључивању брака као традиционалном, али „строго пословном односу“, свадбама приређиваним по правилу зими; извођењу презимена по очевом или дедином имену, надимцима — „дрекорима“, карактеристичним за пиротски крај; печалбарству и квалитативно новим миграционим процесима почевши од средине педесетих година на релацији село — град.

Видосава Стојанчевић⁸ разматра етно-демографске карактеристике и друштвенообичајну традицију Пирота и пиротског краја у време ослобођења од Турака (1878 — 1890). У свом раду, она обрађује архаичне црте у друштвеном животу сеоских и варошких породица, посебно указујући на преостатке архаичне родовске структуре и сродничке економске заједнице, а поред осталог помиње, карактеристична сеоска мушка имена, генерацијска и остала обележја у одевању; у свадбеним обичајима: посреднике — „наваџије“, отмицу — „бегане или „влачење“ девојака, нарочито у планинским селима, а у самом Пироту — „вијење венаца“, „прекидање прида“ и „носење“ невесте на коњу — све као преостаци ритуалне симболике. „Оно што је видљиво у променама у браку — пише Т. Васић — највише се односи на место и улогу родитеља приликом закључења брака.“⁹ У најновијим социолошко-етнолошким разматрањима

1 К. Костић, *Историја Пирота*, Пирот 1973, с. 30 — 31.

2 В. М. Николић, *Пирот*, Етнолошке белешке из прошлости града, Пирот 1974, с. 15.

3 *Пирот и срез нишавски*, Грађа I — III. Сабрао и приредио И. Николић, Пирот 1981. и 1982.

4 Т. Васић, *Токови и секвенце просторног кретања сеоског становништва горњег Понишавља*, Пиротски зборник, Пирот 1968, с. 64 *Исти*, *Приградске појаве изазване развојем индустрије у Пироту* Пиротски зборник 3, Пирот, с. 168.

5 Ј. Бирић и В. Живковић, *Крупац*, Географија, историја, друштвени живот, народноослободилачки рат, Пирот 1974.

6 Б. Ј. Здравковић, *Од Алачев Чивлика до Великог Јовановца*, Пирот 1976.

7 М. Поповић, *Неке промене у становништву Пирота — последица његовог економског развоја*, Пирот 1877 — 1977, Пиротски зборник 8 — 9, Пирот 1979, с. 369 — 377.

8 В. Стојанчевић, *Етно-демографске карактеристике и друштвена обичајна традиција Пирота и пиротског краја у време ослобођења од Турака (1878 — 1890)*, Гласник Етнографског института САНУ књ. XXVII, с. 23 — 37.

9 Т. Васић, *Смисао кретања сеоског становништва у Нишави и Лужници* (рукопис докторске дисертације), Пирот 1965, с. 223.

ма о Добром Долу, Ј. Ђирић и Т. Петровић говоре о строго патријархалном режиму у недавној прошлости, селима — „седенћама“ као облику друштвених контаката, „проводацијама“ — „огладницима“, али и савременим променама, на пример да у Добром Долу родитељи онедавно не бирају брачног партнера сину или кћерки и о „планирању породице“ младих супружника са двоје или, само по изузетку, са троје деце, итд.¹⁰

По нашој радној претпоставци, очекивали смо да у приградским селима и данас затекнемо, уз опште познате процесе (уситњавање породица, смањење броја деце у браку, појачана запосленост жене и промене у њеном положају) и неке посебне одлике у породици, која је још увек могла да има печалбарска обележја, али и специфичности које доносе различите досељеничке групе у ова приградска насеља. После рекогносцирања у 1976. години, следеће 1977. испитивања су вршена само у два приградска села (Ѓњилан, Бериловац), а матичне књиге за та насеља у време од 1946. до 1977, тј. за 32 годишта детаљно су проучене. Затим су обрађени подаци за 728 бракова склопљених у наведеним местима у послератном периоду и закључци тих анализа накнадно проверавани, према нашем подсетнику, у самим селима. Нашим истраживањима у следеће две године требало је проверити и, по могућству, што прецизније документовати, присуство констатованих одлика брака и породице и у другим селима у околини Пирота и удаљенијим насељима пиротског краја и, у оквиру могућности, указати на разлике и повући границе њиховог територијалног распрострањења. Напоре с подацима из матица прикупљана је граба у породицама, од непосредних казивача. Тим теренским записима, сабраним нарочито у последње две године, дато је више простора у овом прилогу. Јер, један део анализа података из матичних књига већ је саопштен на научном скупу којим је обележена стогодишњица ослобођења Пирота од Турака, и касније објављен, са одговарајућим табелама¹¹. Осим тога, за пољско-југословенско саветовање о етнолошком проучавању брака и породице (Познањ, 1980) припремљен је реферат под насловом *Женски сениорат у печалбарским браковима пиротских села, у последњих сто година*, који ће бити ускоро објављен.¹² Неки од закључака до којих се дошло у тим радовима биће овде поновљени, али су изостављени табеларни прегледи, број и анализа структуре казивача, као и неки други наводи.

10 Ј. Ђирић, Т. Петровић, *Dobri Dol, Sociološko-etnološka razmatranja, Sociološki pregled 1, godina XII, Beograd 1979. s. 51 — 69.*

11 Д. Дрљача, *Прилог етнолошком проучавању брака и породице у приградским селима околине Пирота, Пирот 1877—1977, Пиротски зборник 8 — 9, Пирот 1979, с. 379 — 402.*

12 Д. Дрљача, *Женски сениорат у печалбарским браковима пиротских села, у последњих сто година, Београд 1981, с. 16.*

Промене у браку

За послератни период, утврдили смо следеће основне одлике промена у браку:

— појава других вишебрачника, уз обудовела лица, а која заснивају нови брак;

— мали проценат малолетничких бракова, али као новија појава;

— снажна традиција женског сениората која, додуше, све више узмиче;

— релативно касно, за сеоску средину, доба за ступање у брак;

— све већа запосленост брачних партнера ван села, и то запосленост оба млада супружника (посебно у неким приградским селима), тако да се све више губе или нестају брачне везе у којима је супруга по занимању домаћица;

— склапање (уз ендогамне српске и ендогамне ромске брачне везе) национално мешовитих српско-бугарских бракова, истина у малом проценту;

— појава и нових насеља из којих се бирају брачни партнери и ширење територијалних оквира за склапање брака посебно у вези с најновијим досељавањем ближе граду, и то како мешањем староседелаца и досељеника, тако и тиме што досељеници у приградским селима задржавају и стари круг своје брачне провенијенције;

— непостојање сродничких бракова ни у традицији;

— домазетство и привлачност приградских села за „призетњаке“ посебно из удаљенијих, планинских насеља;

— стабилност бракова и релативно низак процент развода;

— сезона за закључење брака је, по овдашњој традицији, касна јесен и зима, с прекидом који се, у начелу, подударара с временом божићног поста, али уз констатацију да наступа и узмицање ове традиције, нарочито последњих година, тачније од 1975. године.

Компаративно узето, многе од наведених појава у браку (и породици) у приградским селима у околини Пирота, регистроване у прве две године испитивања, карактеристичне су и за Врањско Поморавље¹³ а, вероватно, и за неке друге области у југоисточној Србији; с друге стране, оне су скоро у свему различите од наведених брачних одлика забележених у последње две деценије у већем делу источне Србије, што је и разумљиво с обзиром на порекло и етнички састав становништва.

Током испитивања у периоду од 1978. до 1980. године трудили смо се да одговоримо на три круга питања: 1) да ли се,

13 В. Николић-Стојанчевић, *Врањско Поморавље*. Етнолошка испитивања, Српски етнографски зборник књига LXXXVI, Одељење друштвених наука, Живот и обичаји народни, књига 36, Београд 1974.

у послератном периоду, у осталим приградским селима у околини Пирота запажају исте појаве као у Гњилану и Бериловцу; 2) постоје ли, у погледу брака (и породице) у пиротском крају суштинске разлике између приградских и удаљенијих, планинских села; 3) да ли су послератне промене у браку (и породици), регистроване на пример у Гњилану, посебно ако се упореде с променама у истом месту у последњих сто година; најзад, какав је однос тих појава у једном приградском селу према ономе што се у исто време дешавало у граду, у Пироту. Када смо тако сабрали грађу из матичних књига (исцрпни подаци за 6 265 бракова), детаљније смо анализирали појаву женског сениората у селу Гњилану и граду Пироту од 1878. до данас, комбинујући их с подацима о другим насељима за по неколико деценија.

Износимо неке од резултата тих анализа. Ако се, на пример, на основи података из литературе и претходног увида у матичне књиге, могло тумачити да је женски сениорат у Гњилану и пиротским селима преостатак наслеђених друштвених формација из времена пре ослобођења 1878, онда су нам нови резултати указали на чињеницу да је женски сениорат у Гњилану у првој деценији после ослобођења био реткост, као и да ова појава није била честа у неким другим селима у околини града и у самом Пироту (била је заступљена у 44 од укупно 632 склопљена брака). Међутим, већ крајем прошлог столећа, особито од 1890. године женски сениорат је све заступљенији, и то много више у околним (и удаљенијим) селима, него у вароши Пироту. Током две деценије пред први светски рат, женски сениорат у Гњилану заступљен је у 64 од 176, или у више од 36% од укупног броја склопљених бракова, а у самом Пироту — у 93 од 704 или у нешто више од 13% бракова. Дакле, у граду је већ тада а затим и касније преовладавао „чаршијско-занатлијски“ брак, како смо га назвали, у коме је женик (трговац или занатлија, чиновник) био знатно старији од невесте (женио се, наиме, тек пошто се у стручно, односно службено осамостали).

У периоду између два рата проценат бракова са женским сениоратом повећан је и у Гњилану и у Пироту: у селу на 37% (у 110 од 293 брака), а у вароши на 18% (у 227 од 1 261 брака). Занимљиво је видети каква је истовремено била ситуација кад је реч о женском сениорату у селима удаљенијим од града. Пред други светски рат, у планинском селу Височка Ржана проценат ове појаве је још израженији — 43% (у 97 од 225 бракова), док је у Осмакови од 1936. до 1945. године тај проценат био 42,7% (у 102 од 239 склопљених бракова). Приградски Гњилан је, дакле, у прошлости и данас био и остао не само „етапа“ за досељенике из удаљенијих села већ је у погледу брачне разлике у годинама у корист невесте представљао пре-

лазну фазу: близак сеоским насељима и по много чему различит и удаљен од града.

После другог светског рата, приградска села Гњилан и Бериловац су се, у погледу женског сениората, релативно једнако понашала: процент невести старијих од мужева био је врло висок: од 19 до 24%. Подаци за приградску Градашницу, додуше само за период од 1957. до 1979. године показују знатно нижи постотак женског сениората (у 13 од укупно 101 склопљеног брака) и, што је још занимљивије, скоро искључиво код Завојаца досељених у ово место, а све с изразитом тенденцијом пада од 1965. године.

У Височкој Ржани, данас карактеристичној по депопулацији, процент женског сениората пред други светски рат и у првој деценији по ослобођењу, био је врло висок — 35% (у 88 од 247 бракова); од 1958. појава нагло нестаје, а у последњих 12 година, кад је склопљено свега десет бракова, женског сениората нема. У Осмакови, такође удаљеној од Пирота, у време од 1946. до 1969. године женски сениорат био је знатно заступљен — 31,8% (у 89 од 280 склопљених бракова) да се у последњој деценији сведе на 14% (у 8 од 57 бракова). У том погледу су најилустративнији подаци за село Завој. У старом Завоју, високо у брду, од 1957. године, кад су почеле да се воде посебне матичне књиге за насеље, до краја 1962, кад је почело нагло расељавање због пуцања земљане бране, процент женског сениората износио је 53% (у 35 од 66 склопљених бракова). По пресељењу, у Новом Завоју се, разликују две фазе: прво петогодиште од 1963. до 1967, са 26,3% женског сениората (у 5 од 19 бракова) и друга фаза, од 1968. до 1979, са незнатних 9,8% женског сениората (у 5 од 51 брака). Поречења ради, ова појава у приградским селима Гњилану и Бериловцу почиње нагло да се губи од краја 60-тих година, тј. од убрзанијег процеса запошљавања људи ван пољопривреде.

На основу изложеног може се закључити да је у питању повремено снажење, у економско кризним (друштвеним или породичним) ситуацијама, појаве наслеђене пре ослобођења ових крајева од Турака, у чијим је елементима препознатљив снажан утицај родитељске воље и принуде. Учесталост појаве женског сениората веома је индикативна за промене у карактеру брака (и породице). Велика заступљеност ове појаве све донедавно упућује како на традицију печалбарске породице тако и на специфичну улогу родитеља у избору брачног партнера. И не само на то већ и на читав низ пропратних појава: од броја деце (за старије невесте кратко фертилно доба!), па до положаја „остарије” снахе у кући. Да овом приликом и не помињемо могућност да је у прошлости било реликата снахачества у таквим породицама. Указујући на дубоку укорењеност појаве женског сениората у овом делу наше земље настојао сам да покажем

њену узрочну повезаност с печалбарством, кохезионо или атхезионо дејство на породицу и, слично задрузи, на тенденцију њеног обнављања у новим условима. На примеру градског насеља Пирот — током једног века, и приградских села — у послератном периоду, видимо да се модел брака са женским сениоратом губи с појавом и растом сталног запошљавања ван пољопривреде, што је све пропраћено и другим променама у браку, брачним односима и обичајима.

Промене у породици

За разматрање промена у породици послужили су нам као грађа, уз изворе из литературе, одговори испитаника (најстарије поколење, припадници средње генерације, млади нараштај), и то све компаративно са статистичким и другим доступним подацима.

Већ је поменуто да је В. Стојанчевић указао на преостатке архаичне родовске структуре и сродничке економске заједнице у друштвеном животу сеоских и варошких породица. Т. Васић пише о развијеном индивидуализму и његовим озбиљним реперкусијама на породичну задругу у Нишави и Лужници, и закључује „да иако у задружном облику, на овом подручју развијенија је инокоштина”. Аутор сматра да је овде у питању „специфична варијанта патријархалне породице која одуара од класичне српске и по своме обиму и по унутрашњим односима.” Васић указује и на један од значајних узрока деобе задруге: поделу рада у задружној породици, тј. стално присуство или трајније одсуство из куће само неких њених чланова (печалбар, овчар и др.).¹⁴ Он тврди да су „односи у примарним групама: у породици и селу и поред све инокоштине, и поред свих могућих утицаја, остали у суштини патријархални”. По Васићу, „релативна стабилност породице може да се протумачи њеним саставом: јер она није развијена и трошена него састављена од најближих сродника — родитеља и непосредних потомака.”¹⁵

Према исказима наших најстаријих казивача, узор којем се тежило и који је доминирао била је задруга, у којој се ожењени синови нису делили од оца, нити браћа један од другог. Ауторитет мужа и старешине био је снажан (расподељивао је послове, упућивао млађе мушкарце на рад — печалбу, одлучивао о трошењу свег стеченог новца итд.), а положај жене веома неповољан. Али и у тој даљој прошлости, млади су локушавали да се супротставе родитељској вољи, на пример у избору брачног партнера — (отуд „одбегавања”). Међутим, улога роди-

¹⁴ Т. Васић, *Смисао кретања сеоског становништва у Нишави и Лужници* (рукопис докторске дисертације), Пирот 1965, с. 67 — 69.

¹⁵ Исто, с. 73 — 74.

теља и локалне заједнице била је и даље веома изражена, од забрана сродничких бракова („до седам колена“), до учешћа у свадбеном церемонијалу (навације, огледи, купување, контрола честитости невесте — карактеристичан позив пријатеља, слатком или горком ракијом на „велико госје“).

И у приградским селима, баш као и у планинским насељима, задруге су се и у међуратном периоду сматрале „обичним фамилијама“. У селима најближим граду, скоро једну четвртину домаћинстава чиниле су задруге од 15 до 20 чланова. У Пољској Ржани је од 130 домаћинстава, било је 30 задруга. При том треба истаћи да је задружним животом, ако се узму ове бројке у обзир, живела скоро половина свег становништва пиротских села. Просечна породица бројала је шест чланова, што значи да су уз задружна постојала инокосна домаћинства, са свега неколико укућана. Васић истиче да се наставља процес раслојавања ионако неразвијених домаћинстава — патријархалних задруга, ограничава се наталитет да не дође до претераног уситњавања поседа као у источној Србији. Уз земљорадњу и сточарство, важан приход је био и од печалбе. Ауторитет оца и старешине огледао се и даље у руковођењу пословима, располагању имовином задруге (преузимањем печалбарске задруге од синова, улагањем у земљу, супротстављањем деоби, удаљавањем бунтовног сина из задруге), улогом у склапању брака. Међутим, очинска власт опада, иако су имовинскоправни односи били скоро неизмењени — пише Т. Васић. „Отац све мање жени сина да би довео још једног радника, већ син сам себи доводи брачног друга.“¹⁶ Почевши од тридесетих година па до почетка другог светског рата, један број задруга у селима околине Пирота се поделио. У овом раздобљу родбинске везе као препрека за склапање брака рачунате су од четвртог појаса, а посредници за склапање брака још увек су имали одређену улогу.

И данас становници приградских села у околини Пирота врло живо и с много појединости причају о традиционалној задрузи, нарочито о деобама задруга половином педесетих година. Мада се тај процес наставио и до наших дана, у сваком од приградских села сачувала се бар по једна задруга. У планинским селима, задруга је све до шездесетих година била прилично распрострањен облик породичног живота, чије трагове налазимо и данас код планинаца досељених у приградска села или на периферију града (једна братинска задруга и данас постоји, а три очинске и једна братинска су се поделиле у последњој деценији). Према резултатима пописа из 1981. године¹⁷ у шест одабраних приградских села има укупно 14 домаћинстава

¹⁶ Исто, с. 84 — 86.

¹⁷ *Popis stanovništva, домаћинстава и станова 1981. Konačni rezultati po naseljima. Opština Pirot, Beograd 1982.*

са више од осам али не више од девет чланова. Најмање таквих је у Барју Чифлик (једна), а највише у Бериловцу, Ђулану и Градашници (по три домаћинства). У Осмакови има чак шест домаћинства са више од осам, односно са укупно 63 члана, док у Височкој Ржани, у којој је све мање становника, нема домаћинства ни са седам чланова.

У испитиваним селима данас преовлађује модел проширене родбинске заједнице, у којој с родитељима остаје да живи најмлађи ожењени син или удата кћерка са зетом (модел). На облик и величину такве проширене породице несумњиво утиче данашње ограничено рабање. Већ шездесетих година просечна породица у овом крају бројала је једва четири члана. У породицама у којима смо имали представнике три генерације супружника, ситуација у погледу броја деце била је следећа: 4:2:1, или 5:3:2, понегде чак и 6:4:2 у корист најстаријег брачног пара. У шест одабраних приградских насеља, највише је (скоро четири петине) домаћинства са до пет чланова. Слична је ситуација у планинској Осмакови а посебна, услед депопулације — у Височкој Ржани, где половина од укупно 62 домаћинства нема више од два члана, а четири петине становника живе у домаћинствима до четири члана.

Извори прихода проширених и невеликог броја задружних породица у приградским селима били су мешовити (пољопривреда и индустрија). Још шездесетих година у овим селима било је скоро половина домаћинства са комбинованим изворима привређивања. Број мешовитих домаћинства све више расте, а чисто пољопривредних је све мање. Некад развијено сточарство, посебно гајење оваца, готово је напуштено. Обавезну осмогодишњу школу сада завршавају и женска деца, а све је већи број жена из приградских села запослених у граду.

Иако примат оца и мужа у породици овде ни до данас није превазиђен, ипак се у последње две деценије запажа знатна ерозија његовог ауторитета. Стицање дохотка ван пољопривреде појединих чланова домаћинства одразило се и на њихова права у породици. Многи је и напуштају, гако да је старачких домаћинства све више. У приградским селима самачких домаћинства је, према последњем попису, било 135, од чега најмање у Градашници (12), а по (27) у Ђулану и Пољској Ржани. И у планинским селима, број самачких домаћинства је, углавном, у тим оквирима. Улога родитеља у женидбеним обичајима је умањена, свадбени церемонијал је сажет, а младожења преводи невесту у кућу одмах после веридбе.

Закључак

Наша испитивања потврдила су претпоставку да су приградска села у околини Пирота не само „етапа“ у миграцијама

становника удаљенијих планинских насеља пиротског краја већ, у погледу промена у браку и породици, представљају прелаз између онога што град и урбана цивилизација собом носе и онога чиме се још увек одликују удаљенија насеља. У деценијама присутном сучељавању архаичне родовске структуре и инокоштинне, патријархалног и новог у овим печалбарским селима, ново почиње да надвлађује у приградским селима али највише као резултат сталног запошљавања ван пољопривреде и, с тим у вези, измењених економских односа у домаћинству и породици. С обзиром на то да је до снажнијег развоја пиротске индустрије дошло с извесним закашњењем, почетком шездесетих година, промене у браку и породици, као последица запошљавања и слабљења печалбарства, све су интензивније. Међутим становништво пиротских села, за разлику од неких других у Србији, још увек има стабилне бракове (мали процент развода!) и породицу, са знатним степеном патријархалних односа.

Милица ПЕТКОВИЋ

ОБИЧАЈИ ИЗ ЖИВОТНОГ ЦИКЛУСА
У ОКОЛИНИ ПИРОТА

Промене у обичајима у селима пиротског краја, који прате животни циклус, тесно су повезане с променама у циклусу друштвених обичаја, који су саставни део живота и рада људи. Неопходно је у раду користити дело о обичајима из овог краја *Из Лужнице и Нишаве* Владимира Николића (СКА, Српски етнографски зборник, 16, Београд 1910).

У периоду од 1978. до 1980. године проучавани су неки елементи обичаја у оквиру пројекта *Стално праћење промена у народној култури* у следећим селима у пиротској општини: Бериловац, Градашница, Гњилан, Пољска Ржана, Осмакова и Височка Ржана. Прва четири села су приградска, повезана добрим саобраћајницама. Осмакова и Височка Ржана удаљени су од Пирота, али се са њима лако комуницира захваљујући добрим путевима и регулисаним међумесним аутобуским саобраћајем.

Повезаност са Пиротом као индустријским и културним центром Понишавља, измењен начин живота услед пораста животног стандарда, међусобно комуницирање људи, а донекле и утицај „гастарбајтера“, учинили су да села мењају свој изглед.

Пре свега, измењена је социјално-економска структура, а затим и традиционалне културне карактеристике. Не треба заборавити да су села удаљенија од града претежно „старачка“, а да су млађи, тамо где их има, углавном запослени у пиротским радним организацијама или се баве неким занатом. Не зависе, дакле, од пољопривреде.

Међутим, приградска села доживљавају велики преображај. Висок је проценат механизације у пољопривреди, велике измене у начину живота (хигијена, исхрана, покућство, одећа, телевизори у боји, аутомобили, одлазак на летовање), а све чешћи су и напори на подизању друштвеног стандарда села (обнављање домова културе или њихова изградња, асфалтирање главног пута кроз село, спомен-обележја палим борцима и слично). У једном селу су месним самодоприносом изграђени дом културе и амбуланта.

Још један елемент је веома значајан при праћењу и проучавању промена обичаја, а то је стално кретање становништва. Планинска села све су „старија“ и празнија, а у приградским је све већи број становника. Становништво из приград-

ских села гравитира ка граду и то стално кретање утиче на преплитање навика и обичаја, при чему се неки елементи традиционалних обичаја губе или редуцирају.

Из животног циклуса праћен је преображај следећих обичаја: обичаји о рођењу, прослава рођендана, испраћај у војску (иницијације), свадбени обичаји и погребни обичаји.

Преображај наведених породичних обичаја праћен је и у времену и у простору. Временски интервал је пре и после другог светског рата. Обухваћен је и најновији период, односно време у коме је испитивање извршено (1978 — 1980).

I. Рођење

Основна тежња свих брачних заједница и у прошлости и данас јесте обезбеђење здравог потомства. Мушко потомство се много више жели да би се продужило породично име и наследила слава.

Ако је брак био неплодан, одмах су ангазоване старије жене у кући или фамилији да помогну млади да „остане” (да zatrudни). Примењивано је бајање, кувале су се и пиле разне траве. „Специјалном” водом; на пример, брачна постеља је прскана сваке вечери пре спавања.

Данас, међутим, младе жене траже помоћ лекара, а исто-времено се придржавају и „савета” старијих. Често се набављају и медицински препарати од рођака и пријатеља који раде у иностранству.

За жену која не може да роди постојало је више назива којима је, углавном, обезвређивана њена личност, а и иначе се према њој односило са много презира, на пример: „бездетка”, „јаловица”, „има мушко срце” и тако даље. И данас је слично. Старији у таквој ситуацији саветују мушкарцу да остави жену („да ју мане”) и потражи другу која ће моћи да рађа. Немање деце сматрало се „божјом казном”. Веровало се да је разлог томе неки грех предака због кога „испаштају” млади. У вези с тим постоји изрека: „Бог бави, ама не заборави”.

Да би се обезбедила плодност у браку, још током свадбеног церемонијала врше се неки обреди, као што су: бацање жита, леблебија и других плодова, шећера, слаткиша, ситног новца из сита. То млада чини на улазу у нову кућу, после чега сито баца преко главе.

Лена Минчић (82 године) из Пољске Ржане испричала ми је да су на њеној свадби, док је свекрва обилазила са свећом, а она мазала врата, изнад њене главе пуцале пушке — „да се уплаши, па да роди!”.

Накоњче („ускутњак”) такође је било саставни део свадбеног церемонијала, чији је циљ плодност у браку. „Ускутњак” је здраво мушко дете. Невеста га, пре уласка у кућу, подигне

и удари по образу да заплаче, а потом дарује црвеном јабучком и чарапама. Овај обичај задржао се и данас, али је у приградским селима све ређи.

За трудницу је најраспрострањенији термин био „тешка жена“, или „пошла тешка“ (затруднела), „родуља“, а у најновије време „у другом стању“, затим „трудна“ и „благословена“.

Верује се да су труднице посебно подложне утицају злих сила — урока. Да би се заштитиле, постоји више забрана. На пример, ограничавају се у кретању. У прошлости, на пример, нису одлазиле у цркву, на вашаре и разне скупове. Међутим, несметано су настављале да раде у кући и на имању. Једино кад „привреми“, кад је „много отежала“, ослобађа се неких послова. Тада носи храну радницима у поље, пере и слично. Ако је првороткиња, онда се више пази.¹ Лекару такође нису одлазиле. Чак и кад искрсне неки проблем, помагале су старе жене.

Данас, међутим, труднице се чувају и пазе. Не раде у пољу, остају код куће. Редовно одлазе лекару. Млади пар излази веома често, поготову ако раде у граду; тада је круг пријатеља шири и честе су узајамне посете.

И пре рата и непосредно после ослобођења, исхрана трудница није се разликовала од исхране осталих укућана. Данас, међутим, трудница све више води рачуна о правилној исхрани, уз помоћ разних приручника и савета лекара.

Веома стар је обичај у овом крају да се од труднице ништа не сакрије. Ако се било шта од хране налази на столу, треба је понудити и она мора да проба, за „адет“. Верује се, наиме, да жена може да „побаци“ ако види нешто и силно зажели да поједе, а то јој буде ускраћено. Пред трудницом не треба говорити ко је шта на неком другом месту појео или шта је ко припремао.

Ни трудница не сме да сакрије од других ако нешто једе или пије, јер се верује да ће на местима која руком додирне, чак и ако обрише уста, на детету остати „белег“. Зато трудница треба да једе и пије јавно, без икаквог устручавања.

Трудница не одлази ни на погребе. Ако је у питању рођак и мора да уђе у одају у којој лежи покојник, пре него што уђе треба да веже црвен конац око руке да дете не би било бледо „како мртавац“ и не сме да гледа у покојника. Овај се обичај задржао и данас. Трудница не носи црну мараму, а приликом рођења детета и остале жене у кући је скидају.

Да би се заштитиле од злих сила и урока, труднице су раније носиле бели лук у појасу или џепу. Данас је то изобичајено. У планинским селима труднице и данас стављају испод јастука икону, раширено је ношење крстића на златном ланчићу око врата.

¹ В. Николић, Из Лужнице и Нишаве, Српски Етнографски зборник 16, Београд 1910, 163.

Прво дете је „првенче“, а последње — „истришче“. У најновије време најчешћи су бракови са по двоје деце, ретко троје, а најређе једно. Дете рођено ван брачне заједнице је „копиле“, „копилдак“, а мајка се „копилила“. Ови термини су још у употреби, али се каже и „ванбрачно дете“.

Порођај треба обавити скоро у тајности. Верује се, наиме, да што више људи зна, породиља има више болова. Сви укућани треба да буду на окупу. Верује се да ако један члан породице оде из куће (а знао је да је наступио порођај), жена неће родити све док се он не врати.

Породиља треба да расплете косу, развеже све чворове и раскопча дугмад. Да би се трудници „обезбедио“ лакши порођај, свекрва или друга старија жена треба да пропусти јаје кроз њену кошуљу од грла до земље (да се дете лако роди, као што је јаје прошло). „Да ти бог даде л'кост“ — често се каже породиљи. Пошто су се жене раније порађале у кући, није ваљало да их види невенчано лице.²

Данас је сачуван обичај да само укућани знају кад муж одведе жену у породилиште. О томе се не говори све док се порођај не заврши.

Задржан је још један обичај, мада веома ретко. Кад трудница осети болове, стави се у воду босиљак освећен у цркви на Крстовдан. Пошто мало одстоји, трудница попије воду — да се лакше „раскрсти“ (породи). После тога је ипак одведу у болницу.

Од ослобођења, све труднице из приградских насеља порађају се у пиротској болници и касније користе услуге Саветовалишта Медицинског центра. Приликом прихрањивања одојчади често користе готову храну (хумана, бебирон и др.).

Од пре 15 — 20 година и жене из удаљенијих планинских села порађају се у болници, јер ни та села нису више „одсечена од света“. У Осмакови и Височкој Ржани изграђене су модерне амбуланте, са сталним лекаром опште праксе, стоматологом и средњим медицинским особљем. И остала удаљена села у пиротској општини обухваћена су веома развијеном мрежом сеоских амбуланти. У села у којима нема сталног лекара, здравствена екипа долази два до три пута седмично (у екипи су лекар, сестра и фармацеутски техничар), што само потврђује чињеницу о побољшаној здравственој заштити становништва, посебно трудница.

Међутим, пре 30 и више година није било тако. Шездесетогодишња жена која је родила троје или четворо деце данас каже да је двоје или троје родила у кући, а само најмлађе у болници. Скоро је иста ситуација и у приградским селима. Таквих примера има доста.

² В. Николић, нав. дело, 166.

Док су се жене порађале у кући, вршени су извесни обреди чији је циљ заштита породиље и новорођенчета од злих сила и напредак детета. Одласком у болницу многи од тих обичаја су изумрли.

Постојало је веровање да дете треба да задоји друга здрава жена, најбоље Циганка. Данас се то чини само онда кад мајка нема млека.

У планинским селима се до скоро задржао обичај да се изнад новорођенчета одмах по рођењу, лупка ситом да би било сито и да не плаче. У приградским селима овај поступак је избачајен.

Данас је такође изобичајено стављање метле, гребенца и белог лука поред колевке, и то одмах по рођењу. Метла се стављала да би терала ђаволе, гребенац — да се зле силе кад пођу на дете убуду, а бели лук — да ђаволима смрди. Све то остављало се поред колевке 40 дана. То су „навје“ — заштита од „ала“, да не „дију дете“. Уместо метле стављао се и чешаљ, а уместо белог лука — катран.

Верује се да првих 40 дана имају веома значајну улогу у животу детета. За то време суђенице (разне силе) исписују детету даљи животни пут. Оне могу бити и веома зле, због чега новорођенче треба заштитити.

Метла, међутим, може да значи и нешто друго. Јелица Стојановић (65 година), из Гњилана, остављала је метлу поред детета док је спавало да би било чисто.

Најраспрострањенији вид „заштите“ је ушивање разних предмета на капи детета, да би поглед „урокуљиве“ жене и злих сила скренуо са детета на капу.

Одмах по рођењу детета доносили су из цркве „светену воду“, од које се приликом сваког купања стављало по неколико капи.

У Височкој Ржани био је обичај да се дете пре првог купања удари по лебима да би било јако.

У имућним кућама се у воду за купање разбијало јаје да би детету омекшала кожа. У удаљенијим селима у ту воду су стављали пепео. Свуда се водило рачуна о томе да се вода у којој се дете окупало не просипа на месту куда се стално газе да дете не би било краставо.

И до данас се одржао обичај да се пелене и друго бебино руђе не остављају напоље да преноће. Скупљају се пре мрака — „да га не зајде сунце“. Такође, до године дана не треба наопако окретати деље одело.

Кад дете напуни 40 дана, носи се у цркву на „голему молитву“. Ако је мушко, уносе га у олтар, а ако је женско — носе га око цркве. (Кад дете одрасте, ако је много немирно, стари људи имају обичај да кажу: „Ти неси носен у свата ћошетија“.)

По повратку из цркве свраћају код рођака или пријатеља и ту се задрже извесно време или остану на ручку. Углавном, из цркве не иду одмах кући.

До 40 дана жене доносе повојницу — кравај или, како се у Височкој Ржани каже, „турта”. Води се рачуна о томе да кравај најпре донесе дете „мајћино и баштино”, односно оно које има живе и оца и мајку. Верује се да ће то утицати и да и ово дете одрасте уз мајку и оца.

Обичај је да се задржи понеки суд кад се донесе кравај — да се задржавају деца. Ако је мушко дете, по судове су долазила женска деца из куће чије су ствари — да би за њим трчале девојке, што је изобичајено. Жена која „није чиста” (има менструацију) не треба да носи кравај, јер ће детету изаћи флаке по лицу.

Кад је реч о повојници — кравају, треба напоменути да су раније одлазиле само жене. У последње време, међутим, жена и муж посећују породићу заједно, па чак и девојка и момак.

Свака жена, без обзира на поклон који је донела, дарује дете новцем. Новац одмах по доласку у кућу стави испод јастука и каже: „Да си купиш сан”; „Да си купиш убаво девојче — момче” итд.

Породиља је имала раније и извесна ограничења. На пример, до 40 дана није излазила из куће — јер је још „ровита”, нити је спавала са мужем. Прво ограничење данас је скоро изобичајено.

Крштење и прослава рођендана

Дете се крштавало недељу — две по рођењу, а најкасније до 40 дана. За тај дан спремила се велика гозба, позивао кум и родбина на ручак. Крштење се обављало у цркви и плаћао га је кум. Он „дарује дете” и донесе поклон. И домаћини припреме дар за кума и његову породицу. Најчешће су то били кошуља, чарапе и пешкир. У периоду између два светска рата обичај је био да кум донесе погачу и јатње или прасе.

Крштење је требало што пре обавити ако је дете болешљиво, слабо и неразвијено или ако наступа сезона пољских радова „да му мати иде што пре на работу”³

И данас се деца у селима крштавају у цркви. У породицама у којима родитељи не желе да се о томе зна, то чине старије жене и, углавном, у њиховом одсуству (док су на послу, путу и сл.). У таквим случајевима и кума може заменити неки рођак, старије дете, млађа тетка и сл.

Међутим, обичаји око крштења мање су упражњавани у периоду после ослобођења, па све до пре десетак година. У по-

³ В. Николић, нав. дело, 167.

следеће време крштењу се придаје већи значај, и то не толико из верских побуда колико да се покаже економска снага породице. Поред кумова и родбине позивају се пријатељи и комшије. Кум и његова породица добијају дар, а остали — по пар чарапа. За крштење се припрема обилата гозба.

Рођендани се у прошлости нису славили, али су биле раширене прославе имендана. На пример, особи која се зове Душан имендан су Духови, Николи — св. Никола, Марији — св. Богородица итд.

Први рођендан се празнује, а остали ређе. Настаје извесна пауза између првог и осмог, односно деветог рођендана. Наиме, кад дете пође у школу оно само жели да родитељи славе његов рођендан, на који позива другове из школе, тако да се данас рођендан углавном слави.

Откако постоји локална радио-станица, рођендани се честитају и путем радио-таласа.

Рођендан је и прилика да се окупе родбина и пријатељи. Прослава није стриктно везана за дан рођења, већ се „помера“ дан — два пре или после самог дана. Најчешће се бира субота или недеља, или се „везује“ за државни празник, и то из практичних разлога, посебно кад су мајке запослене.

Старији људи саветују да ако се рођендан већ „помера“, то треба да буде унапред — да детету иде „напредница“.

II. Испраћај у војску

Одлазак у војску веома је значајан догађај у животу мушкарца. То је симболичан „улазак“ у ред озбиљних људи. Ако је неки младић необузданог понашања, не воли да учи или ради, старији људи су говорили: „Че му дојде памет у војску“.

У првим деценијама овог века у војску се одлазило у веома немирно време (балкански ратови, први светски рат). Због тога је војни рок понекад трајао дуже од предвиђеног.

У жељи да војниковање буде срећно завршено, младићу се на поласку од куће ушивао „белег“ (врста амајлије). У неким породицама белег се преносио с колена на колена, тако да многе жене и не знају од чега је направљен. У селу Градашници наишла сам на пример да је белег сачињен од дела владикине кошуље.⁴ У Ђџиану: парче дудовог дрвета, „труд“ — кора од печурке на дрвету и нокат „копилета“ — детета рођеног у ванбрачној заједници.⁵ Веровало се да пушка „не габа“ човека са оваквим белегом. У Височкој Ржани белег се зове „обрвина“. Сачињен је од златне паре увијене са „давировим зрном“⁶ у

4 Казивачи: Младенка (70) и Момчило (70) Минић

5 Казивач: Нада Ристић (88)

6 Народни назив за зрно у махуни бадема.

марамицу. Веровало се да ће онај ко носи такву обрвину бити јак и тврда — непробојан за тане.⁷ У Осмакови белег је састављен од косе копилета и ноктију некрштеног копилета, а понегде од косе и ноктију копилета и Циганчета.⁸

Испраћај у војску састојао се у томе да младић обиђе родбину и поздрави се (мада ни тога није било свуда), да му мајка ушије белег и да му се једноставно зажели срећан пут и повратак. Према речима једног старца из Осмакове није било „ручка ни музике и сабирање паре него бела торбица од поставу и војнички сандук, па у здравље. Путујеш, а не знаш куда идеш”. Такав је био испраћај у војску до после ослобођења.

Шездесетих година овог века, међутим, испраћај у војску поприма нову димензију. Све ређе се ушива белег, али су зато гозбе све веће и богатије.

Гозба поводом испраћаја у војску данас траје по два дана, обавезно уз музику. Први дан светковине је за родбину и пријатеље, а други за другове. За тај дан дају се и музичке честитке у локалној радио-станици.

Ручак се приређује у кући — „под вејник”. Све званице донесу по неки поклон, али се у последње време претежно даје новац. Пре годину-две један младић из Пољске Ржане сакупио је 25 хиљада динара.

На дан одласка, младић са друговима и родбином креће у Пирот. Улицама града формирају поворку сличну свадбеној и тако до железничке станице. У првом реду је војник са цветом у реверу, а поред њега девојке и младићи који носе ракију, пиво и цвеће. Прати их музика. На железничкој станици одиграју коло и сликају се.

Ту се дешавају и непријатности, јер после једне или две ноћи весела буде пијаних и мамурних младића. Ако истовремено полази у војску већа група младића, воз често крене и са закашњењем. Пре десетак година један младић је остао без ноге приликом испраћаја друга у војску.

Висина трошкова око испраћаја у војску одмах је после свадбених трошкова, што се односи на имућније породице.

Обиласци војника веома су чести (о сваком државном празнику), а полагању заклетве скоро редовно присуствује неко од чланова породице.

III. Свадба

Најзначајнији догађај у животу младића и девојке је женидба, односно удаја, па је и свадбени церемонијал врхунац свих друштвених обичаја. Трошкови за свадбу су веома велики, што се данас појачава и жељом за престижом. То се огледа

⁷ Казивач: Јевда Стаменовић (84).

⁸ Казивач: Добрица Борбевић (72).

у многим спољним ефектима, као што су: број гостију, квалитет и цена музике, опремљеност места на коме се одржава свадбени ручак, поклони родбине и других гостију младицима, мараз младе, даривање сватова, број аутомобила у свадбеној поворци, марке аутомобила и слично. Осим жеље за престижом, постоји и жеља да се добију што скупоценији поклони. Један младожења је недавно изјавио: „Правићу велику свадбу и довешћу скупу музику (око 2 милиона старих динара), ако ми стари сват купи машину за прање рубља, а кум — телевизор у боји. Онда ће ми се исплатити!”.

Међутим, у свадбеним обичајима задржали су се и поједини архаични елементи, чији је циљ да обезбеде напредак и срећу у новој брачној заједници.

Време ступања у брак

Избор брачног партнера

Нема одређеног правила о томе на коме узрасту младићи ступају у брак. Они који су учили школу жене се, углавном, после одслужења војног рока. Они који су изучили занат или остали на селу, жене се пре војске — да се „осигурају” да девојка не пође за другог. Међутим, поједини се жене после повратка из војске — да виде како ће се девојка владати док су они одсутни. Девојке се удају раније, најбоље после завршене средње школе и запослења.

Неки број девојака са села започне студије, а напушта их после две или три године — због удаје, али је много и оних које заврше факултет. Те девојке се углавном удају за своје колеге и, по правилу, не враћају се у село.

Званично, у брак се ступа после осамнаесте године. У Пошављу, међутим, ни раније није било раних бракова. Ништа необично није било да девојка буде и више година старија од момка и обратно, али рани — малолетнички бракови нису били чести. Женили су се, углавном, између 18. и 22. године.

У кући се женило и удавало по старешинству, оним редом којим су деца рођена. Ако из разних разлога млађа сестра или брат „претекну” старијег — то се називало „прежењушка”. „Преженил си брата” — каже се. А за оног младића или девојку који су на реду за женидбу или удају каже се: „на полицу је”.

У прошлости су брачног партнера, по правилу, бирали родитељи, а та пракса задржала се до непосредно после другог светског рата у планинским селима. У селима ближим граду, брачног друга су углавном бирали девојка и момак.

Уз помоћ родбине и проводације, родитељи бирају погодну прилику за своје дете. Ако је у питању син, будућа снаха

треба да буде „мираџика“, да је из добре куће (за коју се ништа лоше није чуло), да је радна, здрава, једра и лепа. Данас свему томе треба додати и да је завршила неку школу, а још је важније да је запослена. Ако је у питању кћи, будући зет такође треба да буде доброг имовног стања, да је из добре куће, да није женскарош, бећар и пијаница. Често се у овом крају каже: „И куче се од сој бира, а камо ли снаха или зет“.

Кад се родитељи (углавном отац) обавесте о свему што их интересује, провадација приступа посредовању. Млади се нису много питали.⁹ Међутим, млади су се често врло добро знали и пре венчања. „А’гали смо се годину или две“, присећају се старице своје младости. Но, и поред тога наводације долазе да питају за одобрење оца девојке. Исто је и данас, односно од ослобођења до данас.

Млади су се упознавали на седенћама, у цркви о празницима и сл. У најновије време упознају се у школи, на игранкама, радном месту и разним скуповима. Али, иако се млади већ познају, потребно је одобрење родитеља за ступање у брак.

После одлуке родитеља да ожене сина одређеном девојком или удају кћер за изабраника, или после одлуке младих „да се узму“, почињу уобичајене припреме за свадбу, у чему постоје извесне локалне разлике.

Веридба и припреме за свадбу

Пре рата су просили провадације и родитељи. После ослобођења, у селима ближим граду, после веома кратког и најчешће случајног познанства млади одлучују да ступе у брачну заједницу. Данас се млади „забављају“ и више година. После договора између њих самих, одлази се у кућу девојке на разговор и прошевину.

Тодор Борђевић (86) из Осмакове сећа се да је његов отац са двојицом — тројицом рођака — провадација ишао у Рагодеш да испроси девојку (без њега). По повратку донео је дарове и рекао да су одредили дан за „испит“ и свадбу. Тодор

⁹ Лепосава (70) и Раде (80) Петровић из Пољске Ржане „а’гали“ су се извесно време, јер његова мати није дозвољавала да се њоме ожени. У међувремену, Раде се разболео па је морао да да 500 динара кауцију да Лепосаву не би узео други младић. Убрзо су се и венчали.

Кристина Голубовић (57) из Осмакове желела је да се уда за младића који је имао још три брата. Отац јој није дозволио плашећи се свабе са јетрвама. „Заједница је тешка — говорио јој је — Ортачко месо ни псета не једу“. И тако се удала за Бранка (53) — онако како је отац одлучио.

Кристинина свекрва Никосава (94) удала се посредством провадација са 16 година „за ћопавога човека“ (мало је храмао). Он је био бакалин, а она овчарица. Кад се сама одлучила на удају, затворила је увече овне у појати на планини, дошла у Осмакову и ту остала. Родила је седморо деце.

се са „својом“ изабраницом Цветом (87) срео у Пироту у кафани. Ту су се први пут видели, а затим заједно отишли у цркву „на испит“. Први пут је у младину кућу ушао на дан венчања, 1920. године.

Године 1953. Миодраг Соколовић (50) из Пољске Ржане ишао је са оцем и зетом у Извор *на договор* са родитељима своје изабранице Љубинке (48).

Разговор о миразу водили су родитељи, а после договора уследило је *руковање*, затим се пуцало из пушке и вечерало. На поласку, млада је младожењу, његовог оца и зета даривала кошуљом, чарапама и пешкиром; то је „мали нишан“.

После краћег времена младожења са ужом родбином и кумовима долази поново код младе, овога пута на ручак. То је веридба, или „велики нишан“. Доносе младој прстен, „ж’лтицу“ и зубун. Свекар купује ципеле и остало што је потребно за венчање, а млада младожењи даје кошуљу, чарапе, пешкир и „ж’лтицу“ ушивену на кошуљи. Старији се договарају о свадби: дан одржавања, број званица с једне и друге стране, шта ће се спремати за ручак, колико грла ће се заклати и тако даље. За то време млади ћаскају и забављају се.

При завршетку ручка младожења и његови родитељи понесу младину спрему, коју сутрадан могу да разгледају суседи. Данас свекрва позива сусетке да виде само дарове које су укућани добили од младе. То исто чини и кума.

Јелица Стојановић (63) из Гњилана испричала ми је да јој је после прошевине („мали нишан“), а пре веридбе, свекар „у крпи слао новац“. Ако није задовољна износом, девојка крпу враћа, а свекар „тура“ још и тако до три пута.

Нада Ристић (88) из Гњилана удала се посредством проводација. Посредници су долазили три пута. Њени родитељи нису одмах дали пристанак нити су одбили проводације. У међувремену су се распитивали, заједно са родбином, каква је кућа из које је младожења.

После веридбе одржавао се „испит“ у цркви, или, како се овде каже, „поп“. Од испита до свадбе треба да прођу три празника (рачунајући и недеље) да се за то време „пронесу гласови“ о веридби, па ако су у крвном сродству да се то на време јави.

За то време момак и девојка се не састају. У новије време састају се редовно и јавно. Родбина их чак позива и у госте.

Између веридбе и венчања младожењина фамилија долазила је још једанпут на ручак код младе — да свекрва распореди („разгаца“) дарове родбини.¹⁰ То је данас изобичајено, а обичај се најдуже задржао у планинским селима.

¹⁰ Казивач: Даница Андоновић (78) из Височке Ржане.

У периоду пред свадбу млади обављају завршне припреме за свечани чин, а родитељи припремају свадбено весеље. У најновије време све је краћи период између веридбе и свадбе. Све чешће (то се подједнако односи и на планинска и на приградска села), девојка долази у младожењину кућу одмах после веридбе, односно још исте вечери поће са младожењом и његовом родбином.

У суботу, дан пре свадбе, и код младожење и код невесте „вију се венци“ (данас момачко и девојачко вече). Води се рачуна да венац „заплете“ девојка која има живе родитеље.

У планинским селима венци су се плели у петак. А у суботу, дан уочи свадбе, код младе добу три девера, који доносе овна, хлеб и вино.

Пре него што уђу у младину кућу, укућани их шаљу да у решету донесу воду! И после других пригодних шала пуштају их у кућу. Они ту и преспavaju.¹¹

Пре другог светског рата сватови су позивани са пљоском ракије. Домаћин који жени сина или удаје кћер крене најпре код кумова са пљоском ракије, у коју је стављен цвет, а затим код рођака, пријатеља и комшија. Свако од позваних наздрављива за срећу младих, отпије гутљај-два из пљоске, а затим долије своју ракију. Данас сватове позивају штампаним позивницама. И позивнице уручује неко од укућана (не мора да буде домаћин). Том приликом каже се: „У недељу че имамо (праймо) весеље“. Ако неко од рођака не живи у селу, писмом га обавештавају о дану венчања.

Данас је такође обичај да се кумови најпре питају да ли желе да кумују, јер кумство често преносе на младе ако су остарели, а дешава се да дају „одрешене руке“ младожењи да си „најде другара“ за кума.

Данас се све чешће рођаци и пријатељи обавештавају позивницама о дану одржавања свадбе, иако то већ знају, а комшије се позивају усмено. Комшије, углавном жене, изабу испред својих капија да поздраве младенце и сватове, али не присуствују ручку.

Последњих година неко од млађих укућана упућује музичку честитку преко Радио-Пирота. Ако су младенци запослени, онда то често чине и другови са посла.

Венчање

За дан свадбе сви укућани и понеки рођак добијају своја задужења (да дочекају госте, да нуде ракијом, да контролишу послове у кухињи, да мотре на ствари у кући).

¹¹ Исто.

После ослобођења, сватови, углавном млади, већ ујутру почињу да се окупљају у младожењиној кући. Ту је и музика. Кад се сакупи довољан број, крену по кума и доведу га. Девојке их дочекују са „киткама“¹² и послужењем. После краћег задржавања крећу по младу. Ако је млада из другог села, путовало се колима (запрегом и чезама), ребе фијакером, а у најновије време аутомобилима и изнајмљеним аутобусом.

У младиној кући дочекују их девојке са „киткама“. Затим следи послужење: закуска, ракија и слаткиши. Приликом доласка сватова такође постоје одређени обичаји¹³.

Први улази девер и настоји да превари домаћина. Ако уђе неопажено, младожења неће морати да „плати“ невесту¹⁴. У новије време неко од младожењиних рођака покушава да неопажено узме неки мањи предмет (пепелара, ваза, чаша и сл.). Ако је предмет скупоцен, касније га врате.

Испред врата одаје у којој је невеста стоје девојке и држе суд „котле“ у који девер ставља новац да би их пустили да уђу код невесте. После погодбе, младу изводи пред сватове њен брат или рођак и тек тада настаје погађање између младиног брата и младожење о износу новца који младожења треба да да.

Кад се „погоде“, младожења даје новац младином брату (шуграку), а овај њему своју сестру. Затим се млада рукуже са кумовима и осталим сватовима и седе за сто. Износи се потом мезе и ракија, игра се у колу, а затим је ручак. Млада даје дарове свим сватовима и кад младожења (у приградским селима) или кум (у планинским селима) сломи чашу, то је знак да сватови треба да крену. Свадбена поворка креће у град или оближње село у цркву на венчање, односно после ослобођења у Општину у Пироту.

Из цркве, односно Општине, сватови крећу младожењиној кући. Из поворке се издвајају један или два младића („утичњаци“) да јаве домаћинима да сватови стижу. За ту вест добијају „шале“ са ракијом. После тога одлазе поворци у сусрет и нуде сватове добијеном ракијом. То је карактеристично за планинска села. У приградским селима, група младих, који нису у свадбеној поворци, мотре кад ће се сватови приближити селу и, онај ко их први види, појуре да јави домаћинима.

Кад свадбена поворка стигне пред младожењину кућу, невеста остаје у колима док не дође свекрва¹⁵, која носи свећу

12 „Китка“ — китица цвета и рузмарина са црвеном или разнобојном траком. Прикопча се прибадачом („шпенадлом“) за ревер сакоа или хаљине.

13 Свакако треба рећи да су обичаји који следе у потпуности упражњавани пре другог светског рата и непосредно после ослобођења.

14 Казивач: Миодраг Соколовић (50) из Пољске Ржане.

15 Редослед обреда није исти, али је, углавном, овај који је описан.

(увијену у крпу) у чаши и обилази невесту три пута. Потом невеста гаси свећу и ставља је у цеп. За то време девојке певају:

Света свети редом
гледа мајћу да си види¹⁶.

Затим се млада, са пешкиром у руци, „клања“ свекру, свекрви, куму и осталој родбини. Временом је то „клањање“ сведено на најмању меру, па се млада клања само свекру, свекрви и куму¹⁷.

После тога, свекрва дочекује невесту на вратима куће са медом и маслом, чиме млада маже углове врата, и то следећим редоследом: горњи леви угао — доњи десни угао, и обратно. Како који угао намаже, тако свекрва крпом брише (да буде мир у кући). Понегде невеста сама брише истим редом којим је мазала.

Невеста још увек не улази у кућу. Са кућног прага из сита преко главе баца жито, леблебије, бомбоне, шећер и ситан метални новац. Негде невеста баца само жито, а свекрва бомбоне и ситан новац. Док млада просипа жито, сватови певају:

Не врљај моме, невесто, житото,
Неси га жела, неси га врла.¹⁸

Невеста затим оставља сито и подиже мало мушко дете („ускутњаче“ или наконче). Пошто га подигне, удари га мало по образу да заплаче, да му црвену јабуку и чарапе (да би рабала здраву мушку децу).

Свекрва ставља цедило са хлебом на леђа невесте. Тек тада је свекар уводи у кућу, али је најпре закити паром, а она њему узврати даром. У кући три пута „обикаља“ око огњишта (да буде вредна), а затим са ибриком купљеним за ту прилику („невестински“ ибрик), сипа мало воде у свако јело. Док то ради, жмури и подиже главу високо.

Млада затим ложи ватру, коју младожења гаси, што се понавља три пута. Невеста после тога одлази на „дрвник“, где сече дрва. Скидају јој вео са главе и везују „шамију“. Кум и стари сват попрскају је вином, а младожења удари песницом по леђима.

Кум, стари сват и невеста затим улазе у кућу и играју коло око огњишта. Каткада невеста, пре почетка свадбеног ручка или вечере, обиће са ситом све сватове, који јој дају новац.

16 Забележено од Д. Андоновић из Височке Ржане.

17 Лена Минчић (82) из Пољске Ржане, кад се клањала куму, он је ударио.

18 Песма забележена од Наде Ристић, (88) из Гњилана. Забележио је и В. Николић, нав. дело, 290.

Тек тада почиње обед. Невеста не једе све до сутрадан, када јој долази родбина. Свадбе су трајале и по три дана.¹⁹

Многи од поменутих обичаја више се не спроводе.

Данас, свадбено весеље (званично) траје један дан. Задржавање у невестиној кући веома је кратко.

Најиме, део свадбене поворке формира се у младожењиној кући. Ту добу кум и младожењини сватови. Сачекају их девојке и ките цветовима. Почне се од кума и сви плате кићење. Новац се ставља на служавник где китице и стоје. Наравно, очекује се да највећу новчаницу да кум. Новац сакупљен на кићењу деле девојке, а негде један део дају и невести. У кући се служи закуска, пиће, колачи. Музика свира, а пред полазак се одигра коло. Из младожењине куће сватови крећу по невесту најчешће аутомобилима.

И данас се задржао симболични обичај „куповине“ младе. Невесту изводи брат, „погађа се“ са зетом око цене и када се договоре (све је чешћи случај да се њих двојица унапред договоре која сума ће бити коначна), младожења плати, а шупрак му даје младу и опали му шамар. Често се деси да том приликом дође до инцидента, али ако нема „зартих“, све се лепо заврши. Све то пропраћено је музиком. И у младиној кући износи се јело, пиће и слаткиши. Наравно, не задржавају се дуго, јер је утврђен час венчања у Општини у Пироту.

У општинској згради води се рачуна да се погледи двеју млада не сретну. Нормално је данас да се две свадбене поворке сретну. Али у таквој ситуацији млада треба да окрене главу једна од друге. Ако је њихово сусретање и поглед неизбежан, онда једна другу треба да „прогледају“ кроз бурму. Ако се познају или су у неком сродству, треба да размене шнале

¹⁹ Од Зорице (52) и Илије (55) Димић из Височке Ржане забележен је занимљив пример. Илија је „призетен“ — дошао у њену кућу. Зорица је на дан венчања дошла са својим сватовима у младожењину кућу, одакле су кренули у цркву на венчање. Из цркве су се вратили код свекрве на ручак. На улазу у двориште свекрва је ставила конач и невеста је ходала по њему (да буде како свекрва каже). После бацања сита, мазања врата и сл. чим је ушла у кућу за њом су затворена врата („да не излезне реч“), да се сачувају породични договори и тајне. Затим следи ручак и млада даје дарове, а потом отпрате кумове. Увече прелазе у младину кућу, а претходно одлазе по кума. За вечером гости дају поклоне који су купили младенцима, а млада, пошто је покупила све дарове које је дала сватовима за ручком, поново те исте дарове даје приликом узимања поклоне.

У истом селу, од Данице (89) и Илије (86) Станковића забележено је следеће: Венчање је обављено у цркви у Дојкинцима, одакле је Даница. Када су, по повратку са венчања, сватови стигли у младожењину кућу, на капији их је чекао „опет (разапет) канап“. Сватови скидају канап, наводно на силу, и уђу у кућу, где их чека још једна „засада“ — прострта црга усред дворишта око које се три пута обрћу и младенци и сватови (нису умели да објасне зашто се све то чинило). Затим следе обичаји који су саставни део свадбеног церемонијала.

„укоснице” да деца не буду „енђава” (да говоре кроз нос и размажена).

После венчања долази се младожењиној кући на ручак. На вратима младенце дочекује свекрва. Послужи их слатким и водом. Млада даје слатко младожењи, а затим он њој. Свекрво потом даје невести хлеб да с њим прекорачи кућни праг.

У планинским селима понегде се задржало мазање врата, а још чешће — бацање из сита.

„Свекрва данас више не обикаља окол’ снауту сас свечу, нема ни клањање. Данас се младе не клањају никоме, зато и нема срам”²⁰. Међутим, ни раније се нису баш све невесте клањале. Мирка Манојловић (63) из Бериловца није се клањала свекрви и другима и мисли да је била у праву у томе. Мирка Манић (80) из Градашнице не само да се клањала већ је обавила и све обреде, а њена снаха — унука дошла је одмах после веридбе и свадба је одржана без икаквих обреда.

Занимљив је пример из куће Тодора Борђевића из Осмакове. Године 1920, кад се женио, његова невеста није се клањала, а његова кћер, која се удала 1946. године у Црвенчеву, клањала се свекрви, свекру и куму.

Свадебни ручак одувек је био обилат.

У току ручка су такође обављани обичаји. Најраспрострањенији је био обичај сакупљана новца „на чорби”. Онај ко служи чорбу (обично је то био „чауш”) тобож се саплете и просипа је (а у посуду се налази вода). Домаћини почињу да прикупљају новац за „нову чорбу”. Касније, а тако је и данас, новац је сакупљан на погачи. То је новац „за младу”, с тим што је раније тај новац узимала свекрва, а данас — млада.

Данас се често и по три пута износи погача и сакупља новац²¹, а сватови, према својим могућностима и степену сродства, стављају новац на погачу. Увек се почиње од кума, који, редовно, даје највише.

Новац је раније сакупљала сама невеста. Данас, невеста и младожења, уз кумове, заузимају централно место за софром, а новац на погачу сакупљају други.

Било је примера, додуше врло ретко, да се сватовима „продавала” и ракија у кондиру²². И тај новац био је за младу. У Височкој Ржани кума донесе „баницу” (питу) и по парче да сваком госту, а они је „дарују” новцем. Сакупљени новац кум предаје невести²³.

20 Казивач: Костадинка — Дуда Ђирић (90) из Градашнице.

21 Исто је испричала и Лепа Ристић (57) из Гњилана, уз напомену да је она сама износила погачу.

22 Казивачи: Перса (80) и Љуба (85) Милић из Пољске Ржане.

23 Казивачи: Загорка (71) и Ратомир (68) Дамјановић из Височке Ржане.

У току свадбеног ручка изговарају се здравице, збијају шале, уз музику се пева, игра и весели. Веселе траје дуго и данас читаве породице одлазе на свадбу.

Увече је такозвано „свођење младенаца“. Овде је улога „кумице“ значајна.

Кума је уводила младенце у собу, давала им соли да „ли-зну“, а затим их закључавала.

Данас тог обичаја нема. „Какво че ди кумица своди кад су они смешали крацити још порано?“ — питају се старе жене. О „свођењу младенаца“ не може се говорити када девојке долазе у младожењину кућу одмах после веридбе.

Пре другог светског рата и двадесетак година по ослобођењу, сутрадан ујутру по венчању невесту су водили на кладенац по воду. Она наточи воду у „невестињски“ ибрик и обиђе село. По повратку кући спрема „жешку рађију“. Позову се родбина и комшије. У прошлости, пре него што млада крене по воду, младенце откључава кума и саопштава вест о младиној невиности. Касније је било довољно да то види само свекрва, а у најновије време — то је лична ствар младенаца.

Било је примера да се и раније није ишло по воду. Љубица Гирић (91) из Градашнице није „ишла по воду“. „На младожењу вамилија укинула да се иде, а мен' криво ли је криво!“.

После „жешке рађије“, млада је секла дрва, уносила их у кућу и ложила ватру. Каткад је млада давала и дарове па је тек тада грејана ракија.²⁴

После тога спрема се ручак, на који долазе младини родитељи и фамилија. Кад добу младини родитељи, то је „големо госје“.

У планинским селима млада са свекром и осталом родбином одлази по воду, па тек тада код куће спрема врућу ракију, после чега сви играју коло. Онда млада одлази код кума са колачем („плетеница“) који је то јутро умесила, па затим код девера и, на крају, спрема доручак. Око подне почињу да долазе гости на ручак²⁵.

Има и примера да свекар дарује невесту на кладенцу, а она све редом кити „варком“ (шимшир премазан машћу)²⁶.

Пријатељи и младенци узвраћају посету младиним родитељима следећег четвртка, а негде и после једну до две недеље; то је „мало госје“.

Тиме се завршава свадбени циклус.

24 Казивач: Кристина Голубовић (57) из Осмакове.

25 Казивач: Даница Андоновић (78) из Височке Ржане.

26 Казивач: Велица Стојановић (63) из Гњилана.

Одећа младенаца

За свадбу младожења облачи ново („неносено“) одело, а кошуљу и чарапе које је на прошевини добио од младе. Млада је пре рата облачила „кадивен з'б'н“, нову мараму и преко ње венац и, врло ретко, ципеле. После ослобођења, млада има вео на глави, ташну, ципеле, хаљину, а младожења одело и кравату.

У најновије време за венчање се купује у Италији и Грчкој, а куповина се претежно обавља у Нишу. Младожења често ставља лептир-машну и кошуљу са „ришевима“, а распрострањена су и одела веома светле боје („да је у тоњу са младом“).

У имућнијим породицама млада у току ручка обуче другу хаљину да би приметила траг злим силама да је не урекну. Када треба да прими поклоне, опет облачи венчаницу.

За свадбу је одувек требало улагати и велике напоре и материјалне издатке. Данас се посебно ангажује знатан број рођака и пријатеља да би се припреме обавиле на време и боље „од претходника“. Стари људи истичу да после женидбе „лудовања“ више нема, да је женидба, у ствари, симболичан улазак у ред озбиљних и радних људи. „Када те удари горњи праг, тагај че видиш“, стари најчешће говоре младима пре ступања у брак.

Отмица и бег девојке

„Влачење“, или отмица девојке није карактеристична за ово подручје. Владимир Николић бележи да је „влачење“ за време турске владавине било много чешће, а после ослобођења, 1877. године, скоро изобичајено²⁷.

Наравно, различити су разлози да је девојка „бегала сама“: или је родитељи нису давали за изабраника или је остала без родитеља и сл.

Лена Минчић (82) из Пољске Ржане побегла је у Суково свом момку зато што је остала без мајке, а отац јој је био пијаница. И поред тога, свадбени церемонијал одржан је „по свим прописима“.

И Никосава Голубовић (94) из Осмакове побегла је када је имала 16 година „за човека“ јер је остала сама у планини.

Новији примери бежања девојака углавном се односе на малолетнице.

²⁷ В. Николић, нав. дело, 248.

V. Смрт

У току испитивања најтеже је било добити податке о обичајима везаним за погребни церемонијал. „Че буде како је бог рек'а“ — био је најчешћи одговор казивача.

По веровању старих људи, смрт је само престанак живота на земљи, односно почетак „стварног“ живота на „оном свету“. На питање верују ли у то, најчешће одговарају: „Кој га знаје. Никој се неје врнуо озгоре да рече како је там!“.

Кад неко од старијих укућана почне да „лобољева“ тада почне да се припрема одело и рубље за „укоп“ („премена за мречку“). Ако није болестан толико да је везан за постељу, болесник то чини сам. У противном, неко од укућана, најчешће снаха и кћи.

Пре рата, ишло се на „опроштај“²⁸ болеснику на самрти. Данас тога обично нема. Болесника посећују било да је у кући или у болници. То је само посета са жељама за брзо оздрављење и с по неком „понудом“, а не „прочка“²⁹ са упућивањем поздрава умрлим сродницима.

Данас се задржало да старија жена још за живота припреми све „за покров“ и себи и мужу, одложи то у орман или сандук и о томе обавести снаху или кћер. „Покров“ у овом крају није назив само за платно које се ставља преко сандука већ и за одело, рубље и све остало што је потребно за „премену“.

И данас постоји веровање да се много чиме може „предсказати“ смрт. На пример, кукање кукавице, „пуцкање“ разних ствари по кући, завијање пса, сан. У најновије време се може чути: „Ма, гледа ми Деса у шољу и виде крст. Да ли че па дедата отегне папцити?“.

Док је болесник на издисају или чим умре, стављала му се свећа у руке („пободе се свеча“) — кад „оди по онија свеи да види“.³⁰

Чим болесник издахне позове се неко од старијих рођака или комшија да покојника окупа и пресвуче. Затим га ставе у сандук, који сами направе. Сандук је фарбан црном бојом и украшаван. Сандук са покојником поставља се на земљу. Од ослобођења, ставља се у „гостинску собу“, на сто. Данас сандук, крстачу и венце купују у Пироту. Наравно, то се односи на приградска села.

28 В. Николић, нав. дело, 249.

29 „Прочка“ — опроштај са чланом породице, рођаком или пријатељем који је на самрти. Поздрави се са њим или се љуби у руку и пошаље „поздрав“ преминулим рођацима.

30 Негде се свеће стављају поред главе, руку и ногу; казивачи: Добринка (74) и Димитрије (75) Пешић из Височке Ржане.

У планинским селима сандук направи неки мајстор у селу. На предњој страни крстаче упише се име и презиме покојника, а позади — година рођења и година смрти. Или само „Пож. 78. г.“ (поживео 78 година).

Кад се то оконча, по селу се „разбрало“ да је „умрел“ тај и тај, и почну да долазе жене са свећом у цвећем. На улазу у кућу рукују се са породицом и кажу: „Бог да прости“. Раније се с врата нарицало („завивало“), а данас веома ретко. Поред покојника је свећа (она што је одмах упаљена), а поред ње пале се оне које донесу родбина, пријатељи и комшије.

Пошто се „прати аб’р“ о нечијој смрти свима које треба обавестити и чим се заврше ти први послови око покојника и кад људи већ почну да долазе на „бог да прости“, неколико жена повуче се у кухињу и почну припреме за „даћу“. Води се рачуна о томе да ли је покојник умро у посне или мрсне дане, па се према томе јела и припремају.

У народу је веома распрострањен страх да се покојник не повампири. Зато му се у пету забоду игла, у кући се окрећу или покривају огледала — да се мртвац „не огледа“ па да се „утенчи“ (повампири). У соби у којој је покојник треба увек да буде неког, а ноћу се врата и прозори затварају да не уђе нека животиња (нпр. мачка), јер ако она прескочи покојника — „прерипи мртваца, он ће се утенчи“.

Такође се верује да ће, ако у једној породици умру две особе у једној години, умрети и трећа. Да се то не би догодило, у сандук другог покојника ставља се заклана кокошка. Верује се да ако је покојник умро отворених очију то је знак да ће још неко умрети, мада се то негде сматра знаком да је умро „жељан живота“. Слично је и са побивањем ексера у сандук. Наиме, кад се износи мртвац из куће, мушкарац који није из те куће треба да закуца поклопац за сандук („да стане умирање“).

Од тренутка смрти до изношења из куће треба да гори светло — да се покојнику осветли пут до „оног света“.

На кућу из које је неко умро раније се стављао црни барјак, а данас врло ретко. Сада се ставља посмртница на црно платно и закуца на зид куће. „Плакате“ се још лепе и око здружног дома и цркве (ако их, наравно, има).

Сахрана се обавља обично другог дана од смрти, ретко истог или трећег дана. Опело се врши у цркви, ако је има у селу, или у кући. До тада се већ окупила сва родбина из града и других села за последњи опроштај са покојником.

На спроводу, крстачу носи унутр покојника, а ако га нема — онда неко од млађих рођака, и то на челу погребне поворке.

Сандук данас ретко носе на рукама јер су гробља углавном ван села. Зато сандук стављају на воловска кола, иза којих је родбина, по степену сродности. Они који су покојника изнели из куће, у поворци иду поред кола.

Чим се поворка приближи гробљу, почињу да звоне звона. На гробу, пре него што се сандук спусти у раку, раније су жене „завивале“. Данас је то веома ретко. Ако је умро млађи мушкарац, данас тако плачу само жена, сестре и, евентуално, ћерка. Држање посмртног слова у селима овога краја није уобичајено.

У прошлости, после сахране сви учесници враћали су се кући покојника. Испред куће их чека жена и полива их да оперу руке. Затим улазе у собу и седају за „совру“. Одмах се износи ракија, коју гости пију за „бог да прости“. Служи се једно до два јела и све време се ћути. На крају свако узме мало жита опет за „бог да прости“ и устаје — да би и други јели. Најчешће се поставља једна или три софре (непаран број).

У новије време, после сахране, учесници у поворци на излазу из гробља служе се житом. Сви се послуже, а покојниковој кући враћају се само рођаци, блиски пријатељи и они који су се „нашли“ око сахране. Данас се спремају три-четири врсте јела, печење и торте.³² Такође се води рачуна о непарном броју софри, а разговор за столом много је слободнији. Свештеник и старији људи за првом су софром, а млађи се служе касније. Млади воде веома живе разговоре, често се исприча и неки виц, а каткада има и пијаних.

Сутрадан се иде на „појутрењу“. Раније су ишле само жене, а у новије време и мушкарци и деца. Носи се жито, свеће, мало јела и цвеће. Гроб се окади, а затим се присутни послуже јелом. После тога, до 40 дана се редовно иде на гробље, носи жито и пале свеће. Иде се рано поподне („пред вечерњу“). Тако је и данас.

До 40 дана „остављају се“ још два помена — „деветина“ (девет дана од смрти) и „двајестина“ (20 дана).

Четрдесет дана врло су значајни за покојника. Веровало се, наиме, да 40 дана покојникова душа лута око куће и обилази сва места на којима је покојник за живота био. Негде и данас пале свећу 40 дана на месту где је покојник умро, јер се верује да му се и ту „душа вије“.

За четрдесетодневни помен („парастос“) штампају се плакате, позивају рођаци и пријатељи и спрема више него за сахрану. То је „равнање гроба“. Свештеник обави црквени ритуал, затим се гроб „заравни“ и направи крст (симболично пресуђивање где ће душа — у рај или у пакао).

³² Казивачи: Лена Минчић из Пољске Ржане и Зорица Димић из Височке Ржане.

После 40 дана до године дана на гробље одлазе суботом и о задушницама. „Оставља“ се још и полугодишњи помен. Пред годишњи парастос треба подићи споменик да би се том приликом „осветио“. После годишњег помена, на гробље („гробница“) одлази се о сваким задушницама. Одржава се и трогодишњи помен. После тога, на гробље се одлази само кад су задушнице: предускршње, духовске и митровске. Између њих поета гробу покојника није уобичајена.

За умрлим се носи црнина: мушкарци црну кошуљу, а жене — црне чарапе и црну мараму. Тако је било пре другог светског рата, док су се још носили зубуни.

Одмах после ослобођења, чим су почеле да се носе „куповне дреје“, жене су почеле да носе до годину дана потпуну црнину, за ближним сродником.

У најновије време има много нелогичности у ношењу црнине. По мишљењу многих жена, црна марама је једини знак жалости. Сукња и блуза могу бити и црвене и шарене — важна је марама. Ако је нека жена пре истека године скинула мараму, а наставила да носи црнину, комшинице ће на то рећи: „О, још кад је она стурила мараму!“

Дубоком црнином „жале“ се супружници, родитељи, деца. Деде, бабе, ујаци, „жале“ се, углавном, до 40 дана, и то само марамом или траком у коси.

Забележила сам само неколико примера да је девојка сахрањена опремљена као млада. Тај обичај није распрострањен у овом крају.

Девојке су сахрањиване са венцем на глави и у народној ношњи. Лепосава Петровић из Пољске Ржане сећа се да је у прошлости било таквих сахрањивања у селу. Ружа Тошић из Њилана каже да је пре рата девојка (из њиховог села) сахрањена као млада невеста, а Мирка Манојловић из Бериловаца истиче да је око 1925. године и у овом селу на такав начин сахрањена једна девојка.

Међутим, и у Градашници је 1975. године једна девојка сахрањена као невеста — кћи Дивне (51) и Светислава (60) Гирића. Била је рођена 1955. године и умрла је од повреда задобијених у саобраћајној несрећи.

Обичаји око сахране одржавају се скоро са истим бројем обреда као у прошлости. Унеколико је измењено спремање даћа, а одлажење на гробље остало је скоро неизмењено, једино је смањен број одлазака на задушнице.

V. Закључак

Испитивана села повезана су са градом dobrим путевима (изузимајући Бериловац) и добро регулисаним аутобуским сао-

браћајем. Те комуникације, уз друге елементе, утицале су на преображај обичаја из животног циклуса.

Поједини обичаји везани за породични живот редуковани су. У обичајима око рођења има највише промена, свакако због тога што се деца рађају у болници. Обичаји који се односе на трудноћу, кравај и негу детета задржали су се. Крштење се такође одржало, а прослава рођендана се устаљује.

Испраћај у војску данас је значајан догађај у животу мушкарца. Ретко се ушива белег, а гозбе су све богатије. Обилазак војника такође је устаљена пракса.

Свадба је пропраћена великим бројем обичаја. Одлуку о избору брачног партнера данас доносе млади, али у томе учествују и родитељи. Ретки су „самовољни“ бракови. Некада се свадбени ритуал састојао из седам делова: *прошевина* — договор између младожењиних и младиних родитеља, њихово руковање и „мали нишан“, када млада даје дарове; *веридба* — прстеновање младе; млада затим даје дарове; обе стране се договарају око неких детаља у вези са свадбом и на крају односе младичну спрему; „испит“ у цркви; момачко и девојачко вече; венчање; „женшка ракија“ и долазак младине родбине — „големо госје“; „мало госје“ — узвратна посета младенаца и младожењиних родитеља младиним, чиме се, практично, свадбени церемонијал завршава.

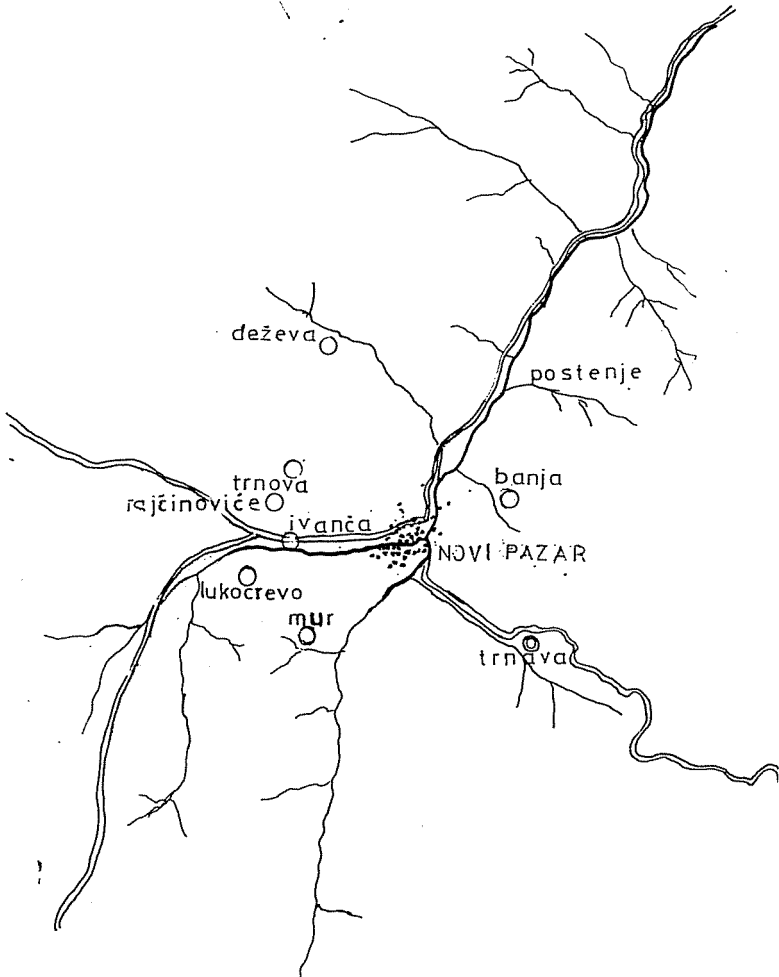
Данас, иако су многи обичаји задржани, свадбени церемонијал је знатно упрошћен. Састоји се из следећег, и то: *веридба* — када млади, после међусобног договора, обавесте родитеље о својим жељама и утаначе дан доласка младожењине родбине. На веридби се родитељи договарају, а млада, ако има припремљене дарове, даје их, ако их нема даје их касније. После договора и пригодне вечере, млада полази младожењиној кући; *свадба*; „големо госје“; „мало госје“.

Од веридбе до свадбе може да прође и више месеци.

Посмртни обичаји задржали су верски карактер. Ретке су сахране без учешћа свештеника, а погребни церемонијал остао је скоро неизмењен.

KARTA
OPŠTINE NOVI PAZAR

*Миљана РАДОВАНОВИЋ*ОСНОВНЕ АНТРОПОГЕОГРАФСKE И ЕТНОДЕМОГРАФСKE
ОДЛИКЕ ПРИГРАДСКИХ И ДРУГИХ СЕЛА У ОКОЛИНИ
НОВОГ ПАЗАРА

— општи део —

1. Као индустријско, управно, здравствено и културно средиште, са неколико околних сеоских насеља, Нови Пазар је одабран као посебно подручје за истраживање у оквиру обимног пројекта о променама у народној култури у Србији, из следећих разлога. У погледу некадашњих и данашњих друштвено-економских, антропогеографских, етничких и етнографских карактеристика ова се област одликује знатним специфичностима. Политичко-историјски, то је крај ослобођен од османске власти тек 1912. године, стотину година касније него северни и средишни део Србије. У друштвено-економском погледу карактеристично је да, иако је Нови Пазар у Турској био веома значајан трговинско-занатски центар, важног стратешког положаја на путу од Цариграда према Босни (у више махова страдао у ратним разарањима и поново подизан), од почетка нашега века он почиње да опада и осиромашује, па се после уласка у састав данашње Југославије, после првог светског рата, такав процес економског назадовања наставио и деценијама трајао, све до шездесетих година нашег века. Такав процес, међутим, дешавао се не само у Новом Пазару и селима на подручју његове данашње општине него и у суседним подручјима која су многоструким односима повезана са Новим Пазаром, како у раније доба тако и данас (особито подручја општина Тутин и Сјеница, унеколико и Рашка). Према томе, Нови Пазар са селима у својој општини, као и три суседне општине, типични су економски неразвијени крајеви у Србији све до најновијег времена и поред тога што су у послератном социјалистичком периоду, у склопу општих друштвено-економских кретања у нашој земљи и уз помоћ шире друштвене заједнице, и овде започели процеси економског раста и развоја. Међутим, изградња индустријских објеката у Новом Пазару почела је, и то у скромним размерама, тек шездесетих година, па иако је у току двадесетак година развита индустрије у Новом Пазару постигнут значајан напредак, тај напредак био је недовољан да би се овај

крај уврстио у ред развијенијих крајева. Напротив, економска заосталост карактеристична је овде и данас¹.

Према томе, Нови Пазар је град младе индустрије, настале у току последње две деценије. Тај период је, у правом смислу, раздобље формирања радничке класе у овом граду и његовим околним, пре свега приградским селима, на једном до-недавно типично земљорадничко-сточарском подручју недовољно искоришћених постојећих природних потенцијала.

Етничка хетерогеност становништва Новог Пазара и околине такође је специфична одлика ове области у Србији, која је посебно значајна за етнoлошка истраживања.

2. Проучавање антропографских и етнодемографских особености насеља у којима се испитују процеси промена и преображаја у традиционалној народној култури представља, сматрамо, незаобилазну полазну основу за таква истраживања. Проучавањем антропогеографских и етнодемографских одлика новопазарских приградских и других села спознаће се конкретни услови и фактори савремених промена у традиционалној култури на овом подручју, а познато је да су то услови и фактори друштвеног, историјског, економског, демографског и антропогеографског карактера.

С обзиром на то да је приликом теренског рада у периоду од 1976. до 1980. установљено савремено антропографско стање и развитак у току последњих двадесетак година², које представља промену у односу на претходна стања, било је неопходно имати на уму антропогеографске одлике новопазарске области бар за неколико ранијих деценија.

Неке антропогеографске одлике овог краја подробно је разматрао Јован Цвијић у својим *Основама за географију и геологију Македоније и Старе Србије*,³ делу објављеном годину дана пре него што ће новопазарска област 1912. године, бити ослобођена од турске власти и пре него што ће ући у састав Краљевине Србије. У одељку *Рогозна и Новопазарска област*⁴ Цвијић је приказао антропогеографске одлике предела северно од Рогозне, у Старој Рашкој, на чијем тлу се, почевши од шездесетих година 15. века развио турски град Нови Пазар, на месту око 7 km удаљеном од некадашњег српског средњовековног Трговишта и тврђаве Рас. Неке од описаних одлика остале су скоро у непромењеном виду све до нашег времена. На пример, појмом село у овом крају означавало се свако насеље,

1 Општина Нови Пазар и по најновијој званичној категоризацији општина у Србији спада у економски неразвијене општине.

2 Претходно је израђен подсетник за теренска истраживања за све четири теме пројекта.

3 Јован Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, књ. III, Београд 1911.

4 *Ibid.*, с. 1146 — 1157.

макар и од једне или две настањене куће,⁵ а такво се схватање могло чути од сељака и у време наших испитивања; разбијени тип сеоских насеља, према Цвијићевој категоризацији назван старовлашки, са ибарским варијететом тога типа у долини Рашке, карактеристичан је и данас, а промене су настале у оним деловима насеља у којима су изграђене нове модерне саобраћајнице. Цвијићев антропогеографски приказ новопазарске области, као и његова разматрања о истом предмету у делу *Балканско полуострво и јужнословенске земље*,⁶ чињеницама о привређивању, саобраћајним приликама, начину транспортовања робе, пореклу становништва итд. на почетку нашег века имају особити значај за констатовање савремених промена у насељима, становништву и традиционалној материјалној култури. Наиме, иако су се свакако непрекидно дешавале постепене промене у склопу измењених историјско-политичких и друштвених прилика на овом подручју, тек у последњих двадесетак година, на основи економских чињилаца пре свега, друштвене а са њима и антропогеографске и етнографске промене, задобијају изванредно већи обим и интензитет, па су се у нашим испитивањима могли установити садржаји и облици тих промена, у односу на стање какво је било у првој половини нашег века.

Знатан прилог познавању савремених етничких процеса у новопазарској области представља историјски заснована монографија Ејуп Мушовића *Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара*. Изложени материјал о данашњим родовима и породицама настањеним у Новом Пазару, са подацима о времену досељавања и местима или областима из којих досељеници потичу, и о распрострањењу делова појединих родова у другим местима, као и подаци о одсељеним становницима и правцима исељавања⁷ — све то показује, поред осталог, колико је Нови Пазар у периоду после другог светског рата постао јако имиграционо средиште, нарочито после шездесетих година. Та савремена имиграција у Нови Пазар, и посебно значајна појава за наша истраживања јер смо испитивали и нека новоформирана насеља на градској територији, у ствари је исти онај процес који делује и на села у најближој

5 Ibid., с 1148

6 *Балканско Полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1922, с. 84 — 87, 174. 332.

7 Др Ејуп Мушовић, *Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара*, Посебна издања књ. 19, Етнографски институт САНУ, Београд 1979. Ти подаци изнети су на странама 127 — 279 прегледа новопазарских породица под насловом *Појединачно о новопазарским породицама*. О исељавању становништва из Новог Пазара, посебно о исељавању у Турску, осим у поменутом прегледу новопазарских породица видети и рад Е. Мушовића *Југословенско исељеништво у Турској* Зборник радова ЕИ САНУ, књ. 12, Београд 1981, с. 65 —75.

околини Новог Пазара, која преображавајући се у приградска села постају, на тај начин, према називу Б. Којића, „продужења” самога града.

3. У избору насеља у којима су обављена истраживања пошло се од претпоставке да ће се у насељима у најближој околини Новог Пазара дешавати најинтензивније промене, па су са тог полазишта она и одабрана, при чему се водило рачуна да међу њима буде заступљен различит етнички састав становништва (муслиманска, српска и етнички мешовита насеља). На тај начин одабрана су за истраживања следећа села: Бања, Дежева, Иванча, Лукоцрево, Мур, Постење, Рајчиновиће и Трнава. Од тих осам села само је једно удаљено око 10 km од Новог Пазара, док су сва остала ближа градском центру. Сматрали смо да ћемо истраживањем ових насеља у непосредној околини Новог Пазара установити која су међу њима типична приградска села а која то нису, јер интензитет преображаја, зависно од различитих фактора, не мора у свима њима да буде једнако снажан. Такође смо сматрали да ћемо међу тим насељима наћи и специфичне, посебне одлике преображаја у савремено доба. При том смо пошли од теоријске основе коју је Бранислав Којић разрадио у својој студији *Приградска села*, у којој се она дефинишу као „нова рурална категорија”, као насеља у којима се, под утицајем близине града и његове индустрије, „традиционално село пољопривредних произвођача преображава у насеље 'урбано-руралног типа'”,⁸ у коме живе и станују радници запослени у оближњој индустрији. У структури запослености становништва таквог села преовлађују радници у ванпољопривредним делатностима. Вишеструки су чиниоци који дејствују да се такав преображај остварује, а међу њима су битни саобраћајно-географски положај и фреквенција саобраћаја, удаљеност од градског центра, а пре свега потреба за радном снагом. Процеси који настају у оваквим условима имају за последицу друштвено-економске, урбано-географске, антропо-географске и демографске, као и друге промене у сеоском насељу.

Резултати наших проучавања приградских села Новог Пазара, као и оних у којима се наведени услови нису до сада стекли у потпуности, потврђују наведене претпоставке. На основу непосредних проматрања у селима и на основу грабе прикупљене путем интервјуа у домаћинствима, као и на основу статистичке грабе, могли смо утврдити како је текао и данас још увек траје процес преображаја села у непосредној околини Новог Пазара, зависно од различитих конкретних околности, као и то која се од испитиваних насеља могу уврстити у

⁸ Бранислав Којић, *Приградска села*, Глас ССХСIV САНУ, Одељење друштвених наука књ. 19, Београд 1975, с. 281 — 282.

категирију приградских села и какве су тенденције њиховог даљег развитака.

Осим наведених осам села у непосредној околини Новог Пазара, испитивали смо и два новоформирана насеља на територији града: Шестовски Поток (или само Шестово, или само Поток) и Хаџет.⁹ На тај начин етнолошка испитивања по одређеним темама вршена су и у самом Новом Пазару.

4. С обзиром на то да је развитак индустрије, као и других делатности (саобраћај, трговина, угоститељство, здравство, просвета, култура) у Новом Пазару основни фактор преображања овог града и његових приградских села, подразумевајући посредно деловање тих фактора и на шире подручје новопазарске општине и суседних општина, изложићемо неколико основних података о индустрији у Новом Пазару.

Најраније изграђено индустријско предузеће у Новом Пазару била је „Рашка“, са почетком производње у 1956. години, са укупно педесетак квалификованих и висококвалификованих радника. Пре „Рашке“ у Новом Пазару скромно је произвођена само цигла и цреп у предузећу са четрдесетак радника. У 1979. години „Рашка“ је већ индустријски текстилни комбинат са више погона (предioniца, ткачница, конфекција, трикотажа итд.), са 4 200 запослених радника. У међувремену су у Новом Пазару израсли још и фабрика обуће „Рас“ (1979. године, са око 1000 радника), фабрика намештаја, металне галантерије, фабрика мермера, затим „Санџактранс“ (1979. године, са приближно 700 радника), два грађевинска предузећа са око 1000 радника. Упоредо с тим, развија се угоститељство, туризам, трговина (подигнуте две модерне робне куће).¹⁰ Нови Пазар се такође изграђује и као здравствени, просветни и културни центар. Културне делатности развијају се у оквиру Народног музеја, Историјског архива, Народне библиотеке, Радничког универзитета, Дома омладине, Аматерског позоришта. Нови Пазар има своју штампу, часопис, Радио-станицу.¹¹

Фабрици „Рашка“, као највећем и најстаријем индустријском предузећу у Новом Пазару, посветили смо посебну паж-

9 О овим новопазарским новим насељима на територији града у пространом Новопазарском пољу, које пружа велике могућности за територијално ширење а да се не прелази у атаре суседних села видети у посебном делу о испитиваним насељима Е. Мушовића. У књизи Б. Кojiћа *Стари балкански градови, вароши и варошице*, Београд 1976, приказана је геодетска основа Новог Пазара, снимак из 1950. године. Упоредити и: Јован Крунић, *Нови Пазар, о урбаној структури и архитектури старе куће*, Зборник радова ЕИ САНУ, књ. 9, Београд 1979, с. 276.

10 Е. Мушовић, *Етнички процеси...* с. 48 — 99; *исти*, *Тито у Новом Пазару*, Нови Пазар 1978.

11 Нови Пазар је домаћин и културне манифестације ликовних уметника „Сопoћанска виђења“, која се одржава последњих година.

њу.¹² Посетили смо њене погоне, и у разговорима са радницама „Рашке“, и у самом предузећу и у насељима у којима станују,¹³ стекли смо сазнања о томе колико је био сложен и тежак пут развоја индустрије у средини без икакве индустријске традиције. У току двадесетпетогодишњег периода, упоредо са развитком индустрије и других делатности, у Новом Пазару и селима у његовој околини, текао је процес формирања радничке класе, у првим годинама развитка индустрије, по правилу, образовањем и стицањем квалификација уз рад, уз обучавање на стручним курсевима радница текстилне индустрије у већ познатим центрима те индустрије. У овој средини посебно је значајан процес запошљавања женске радне снаге у фабрици „Рашка“ и прерастања муслиманских и српских жена пољопривредница или домаћица у раднице — на почетку претежно из српских села, а из града, такође за почетак, муслиманских жена. У оквиру таквих укупних процеса дошло је до знатних промена у економским и другим структурама становништва и Новог Пазара, и села, посебно приградских, а у склопу тих процеса настао је нови тип урбано-руралних насеља у приграђу Новог Пазара.

О том процесу преображаја Новог Пазара од трговачко-занатлијске вароши (године 1921. са 10.682 становника)¹⁴ ка савременом индустријском средишту новопазарске области сведоче и подаци о порасту броја становника од 1948. до 1981. године. Нови Пазар је 1948. године град са 11 992 становника, 1953. године — са 14 104 становника (1953/1948 индекс 117,6). У каснијим међуописним периодима становништво Новог Пазара расте у већем обиму: 1961. године расте на 20 706 становника (1961/1953 индекс је 146,8), године 1971. на 28 950 становника (1971/1961 индекс је 139,8), године 1981 — на 40 909 становника (1981/1971 индекс је 141,3). Према томе, од 1948. до 1981. године број становника Новог Пазара порастао је приближно три и по пута (1981/1948 индекс је 341,1).¹⁵

5. Неки основни подаци о испитиваним насељима, поглавито о њиховом географском положају и типу су следећи. Насеља у новопазарској области, као што је већ речено, развијеног су старовлашког типа, па том типу припадају и испитивана насеља у најближој околини Новог Пазара, изузев Бање, која

12 Пре пуштања у погон „Рашке“ у Новом Пазару је било још неколико ситнијих индустријских и других предузећа са по десетак радника. Видети у књизи *Нови Пазар и околина*, Београд 1969, с. 488.

13 Насеље Хаџет назива се у свакодневном говору и „Рашкино насеље“; У Шестовском Потоку обишли смо више домаћинстава чији су чланови уз кредите добијене од „Рашке“ подигли куће.

14 *Речник места Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1925, „Народна просвета“. Године 1921. уз варош Нови Пазар, са 10 663 становника, пописан је и заселак Подбијеље, са 19 становника.

15 Извори: *Попис становништва 1971*, књ. VII; *Попис становништва 1981*, Документациони материјал у Републичком заводу за статистику (РЗС)

је збијено насеље. У неким од њих карактеристичне су новије урбано-географске промене у смислу настајања ушорених делова насеља, збијених кућа дуж изграђених нових саобраћајница.

Међу испитиваним насељима *Трнава* је село типичног старовлашког типа. Налази се југоисточно од Новог Пазара, у басену Трнавске реке, и то у његовом присојном делу. То је израито планинско насеље. Највећи број кућа лежи на оси северозапад — југоисток, паралелној долини Трнавске реке. Мали је број кућа на левој и десној долинској страни, с обзиром на то да су те стране окомите, особито лева. Насеље се налази на пространој површи у горњем делу поменутог басена. Такође је карактеристично да су куће расуте на местима веома различитих надморских висина (између 600 m и 800 m надморске висине), и то на малим растојањима. Делови насеља (засеоци) су: Трнава, Мала Трнава, Поток Махала, Вуков Лаз. Дуж пута од Новог Пазара према Косовској Митровици у току је образовање новог, ушореног дела насеља Трнава. У Трнави је, осим осмогодишње школе, и Бачки интернат за баке из удаљенијих беспутних планинских села, особито са Рогозне.

Рајчиновићи су село у долини Људске реке, смештено непосредно изнад пространог котлинског ерозивног проширења насталог на споју долина Људске реке и Рашке. Израито је јужне, присојне експозиције. И у овом насељу изражена је вертикална дисперзија кућа, с обзиром на то да је десна долинска страна Људске реке врло стрма. За подизање кућа користе се погодне топографске површине на деловима речних тераса. Од раније је познато да Рајчиновићи имају изворе хладне минералне воде, али је 1950. године овде откривен и топао минерални извор. Према новијим истраживањима, Рајчиновићи се одликују и особито повољном микроклимом,¹⁶ што је такође значајна компонента бањских особености овог насеља недовољно искоришћених природних потенцијала. Рајчиновићи имају редовну аутобуску везу са Новим Пазаром на линији Нови Пазар — Сјеница.

Иако у близини Новог Пазара, на западу, *Лукоцрево* је израито ексцентричног положаја. Насеље лежи у рашчлањеном, дубоко усеченом басену кратког и снажног речног тока, разбијено на 4 — 5 мала, на надморским висинама од 600 m до 850 m, у краћим хоризонталним растојањима, тако да је и овде врло наглашена вертикална дисперзија насеља. Куће су удаљене једна од друге, око њих су имања. У време наших истраживања, 1979. године, није било изграђеног пута до Лукоцрева: до њега се стизало врлетним стазама, пречице кроз шуму или по излоканом сеоском путу. Стога оно, иако се налази у ближој околини Новог Пазара, у ствари је забачено. У Луко-

¹⁶ Др Михаило Костић, *Рајчиновића Бања*, у књизи *Нови Пазар и околина*, с. 64, 66.

цреву су два српска гробља. Муслимани из Лукоцрева сахрањују се у муслиманским гробљима у другим насељима (Варево, Рогине и на гробљу Газилар у Новом Пазару).

Постење лежи у дну долине реке Рашке, на алувијалној тераси с леве стране Рашке, на магистралном путу којим је Нови Пазар повезан с Београдом и другим деловима Србије на северу, као и на супротној страни, са пределима Косова и Јужног приморја. Збијени, ушорени део Постења је поред пута, док су засеоци Чкаље, Стражиште, Блажево, Трнавци, Козарево расути по терасама. Издавају се и мале, које носе родовска имена (на пример, Нићифоровићи). У средишту села је зграда месне канцеларије и задружне продавнице. Ново насеље Постења, на самом прилазу Новом Пазару, формирало се после 1970. године поред пута и оно је, у ствари, продужење Новог Пазара.¹⁷ Још једно издвојено насеље образовало се поред пута, недалеко од средишта села. То је насеље Рома, чији је зачетак педесетих година настао од две до три куће подигнуте на купљеном некадашњем пашњаку Нићифоровића, а до 1979. године подигнуто је већ око четрдесет кућа. Ромске куће су врло збијене, добрим делом године и затворене јер становници овога насеља путују за послом по разним удаљеним крајевима земље. Овом постењском насељу Роми су дали име Ново Село.

Постење је типично приградско село Новог Пазара.

Бања лежи у ерозивном проширењу насталом на споју Брестовачке и Избичке реке. Од тог проширења формира се врло кратка проширена долина дужине 2 — 2,5 km, која се налази на десној страни реке Рашке, наспрам долине Дежевске реке, леве притоке Рашке. Куће у Бањи су збијене, само је једна издвојена и удаљена на Доловима. Године 1953. Бања је била пописана као део насеља Цоковиће, што значи да тада још није била самостално насеље.¹⁸ Бања данас припада месној заједници Постење, и она је, као и Постење, типично приградско село Новог Пазара. Захваљујући незнатној удаљености Бање од оног дела Новог Пазара у коме је лоцирана индустрија, радници из Бање, осим аутобусом, одлазе у Нови Пазар на посао и пешице.

Иванча је смештена у долини реке Рашке, на терасама с леве стране реке, испод узвишења Крижевац. Дојевићи, као део села Иванче, имају особито повољан саобраћајно-географски положај на путу од Новог Пазара према Сјеници, односно пре-

17 Друга страна процеса урбано-географског развоја Постења (свакако и других приградских села) одражава се у економско-географским променама, посебно у вези са коришћењем обрадивог земљишта у грађевинске сврхе (о томе у новопазарском листу „Братство“, 9. априла 1982).

18 *Попис становништва 1953. године*, књ. XIII. О овом насељу у функцији здравства видети у раду М. Костића, *Новопазарска Бања*, у књизи *Нови Пазар и околина*, с. 43.

ма Сопоћанима. На Дојевићима је зграда месне канцеларије Рајчиновића, чијем матичном подручју припада и Иванча; ту је и продавница и задружни магацини. На Дојевићима је матична школа са 23 одељења (1979. године) и са 57 наставника (у школи је запослено укупно 73 лица). Уз школу су и станови за наставнике. Око 150 бака долази у школу на Дојевићима свакодневно из Пожеге, а око 700 ученика ове школе дневно прелази од куће до школе и натраг више од 4 km.¹⁹

У дубоко усеченој долини Јошанице налази се село *Мур*, на магистралном путу (од Новог Пазара према Рибарићима, односно за јужни Јадран) на приближно 3,5 km југозападно од Новог Пазара, на левој страни реке. Куће су изнад дна долине, више пута. Откако је изграђен магистрални пут, никао је ушорени део насеља дуж пута за последњих седам до осам година и тако још више приближио Мур Новом Пазару. Мур је типично приградско село.

Дежевска лежи на присојној, левој страни Дежевске реке, у непосредној близини локалног макадамског пута који излази на магистрални пут на око 3 km од Новог Пазара у долини реке Рашке. Насеље је подигнуто на нижим терасама и подовима Дежевске реке и присојне је експозиције. Има груписаних кућа дуж пута, што је новија појава. Новији досељеници групишу се у мале, које називају „комшилук”. Засеоци Дежаве су Митрова Река, Бадово, Будиће, Плуће, Дивичњак. У средселу Дежаве је зграда некадашњег задружног дома, који је у време наших испитивања (1978) требало адаптирати у дом омладине. Ту су две продавнице мешовите робе и, у близини, дежевска матична школа, којој припада још 10 подручних истурених одељења. Године 1976. у дежевској школи, заједно са истуреним одељењима, било је око 1000 ученика, од којих велики број продужава средње образовање у Новом Пазару.²⁰

Из изложеног се види да се у свим испитиваним насељима у ближој околини Новог Пазара, изузимајући Лукопрево, донекле и Рајчиновиће, образују нови делови насеља дуж асфалтних путева, особито карактеристични за Постење, Мур, Бању, Дежеву. Важно је истаћи да та нова насеља подижу досељеници, претежно из удаљених брдско-планинских села новопазарске општине и суседних општина Сјенице и Тутина. Таквим антропогеографским, уједно и демографским процесима мења се карактер тих насеља и њихове популације, она се преображавају у приградска села, задобијајући нове функције, везе и односе са Новим Пазаром, градским насељем које има централну улогу у новопазарском крају.

¹⁹ Информације су добијене на терену приликом обиласка школе на Дојевићима.

²⁰ Теренски подаци добијени у Месној канцеларији у Дежеви и у разговорима са школским особљем.

Није случајно што у неким испитиваним насељима у околини Новог Пазара постоје матичне осмогодишње школе (у Дежеви, у Иванчи — на Дојевићима, у Трнави — са Ђачким интернатом). Та села, повољног саобраћајно-географског положаја, очигледно имају и ту важну образовну функцију окупљајући ученике из села брдско-планинског дела општине Нови Пазар, планинских села на Голији и Рогозни.

У раду сарадника Ејупа Мушовића у овом зборнику изложена је прикупљена антропогеографска и остала грађа о сваком испитиваном насељу, и то: старина и постанак насеља, остаци из прошлости, порекло старијег становништва, савремена имиграција, привредно-географске карактеристике и природни потенцијали у пољопривреди, као и за два села, Бању и Рајчиповиће, њихове балнеолошке одлике, односно њихова здравствена и рекреативна функција. Мушовићеви осврти на свако насеље садрже и врло инструктиван поименични преглед досељених породица, са подацима о броју чланова тих породица, приближно о времену досељења, као и о местима из којих су досељеници. Према томе, Мушовићев рад је у ствари посебни део о испитиваним насељима,²¹ што је већ устаљена пракса у објављивању резултата антропогеографских испитивања, као што је до сада рађено у Српском етнографском зборнику.

6. С обзиром на то да насеља Шестовски Поток и Хаџет чине делове Новог Пазара, разматрањима у другом делу овог рада, о демографским одликама испитиваних насеља на основу статистичког материјала, односно о демографским променама нисмо обухватили та два насеља јер о њима не располажемо посебним статистичким материјалом. Међутим, у посебном делу о насељима Е. Мушовића исцрпно су обрађена ова два насеља на основу теренског материјала.

Шестовски Поток у време кад смо у њему вршили испитивања био је типичан пример стихијно насталог такозваног дивљег насеља, које је већ имало око деведесет настањених кућа на врло малим растојањима. У том насељу углавном нису били решени ни основни комунални проблеми (мрежа улица, водовод, канализација), што је све накнадно предузимано уз прилагођавање већ постојећој ситуацији, па је оно, такво какво је, уклопљено у урбанистички план Новог Пазара. Формирање овог насеља уверљиво сведочи о наглости процеса имиграције, али и о веома тешким околностима под којим су досељеници са села сами стварали себи услове опстанка у граду. Карактеристично је да су то насеље образовали досељеници из српских села (изузев неколико кућа муслиманског становништва).

²¹ У овом посебном делу изостала је обрада села Иванче, коју смо уврстили у испитивана села иако се теренски претежно радило у њеном делу, на Дојевићима.

Насупрот томе, у новопазарском насељу Хаџет доминирају досељеници из муслиманских села. Ово насеље, међутим, сведочи о наглости територијалног ширења Новог Пазара, јер је простор на коме се Хаџет изграђује пре педесетак година био периферни део града, на коме се напасала стока новопазарских пољопривредника, а данас Хаџет лежи окружен другим новоизграђеним насељима на периферији Новог Пазара. Хаџет је и осамдесетих година био насеље чија је изградња у току, што значи да ни у њему нису завршени комунални објекти, уређење улица, уличног осветљења итд. Непосредним испитивањима у овом насељу установили смо поново појаву која је већ била примећена приликом образовања нових насеља у савремено доба и у другим областима Србије, наиме да, по могућству, сродници и земљаци подижу куће у суседству. Такође смо запазили да се у периоду настајања таквих насеља новодосељених становника са села, приликом изградње кућа, у знатној мери освежава традиционални друштвени обичај узајамне помоћи, мобе, како би се међусобно потпомогли и безболније савладали период поновног кућења.

II

1. С обзиром на то да је пројект у целини усредсређен на испитивање промена у приградским селима и да су оне проматране на терену у току петогодишњег периода (1976 — 1980), етнодемографско стање и развитак испитиваних насеља новопазарске околине приказаћемо за период од 1971. до 1981, с тим што ће се неке појаве посматрати и у дужим раздобљима (нпр. бројно кретање становништва и домаћинства у читавом послератном периоду). Податке званичне статистике могли смо користити само за осам самосталних насеља — села у околини Новог Пазара.

Истакнимо пре свега да је за сва испитивана насеља у околини Новог Пазара карактеристично да су по броју становника то мала села, типична за брдско-планинске области у југозападној Србији. Године 1948. најмање село међу њима, Дежева, имало је само 51 становника, а највеће, Постоње, само 834 становника. Изузимајући Лукоцрево, у коме број становника у деценији од 1971. до 1981. године опада, у свим осталим селима број становника расте, али и са таквим порастом та села и у 1981. години остају мала по броју становника. Четири међу испитиваним селима су са мање од 500 становника, два су села у категорији од 500 до 800 становника, а само два припадају селима величине од 1000 до 2000 становника. Право значење наведених података имаће се ако их повежемо са чињеницом да су то села разбијеног типа, нека од њих ибарског варијетета

Табела 1

Кретање броја становника

Насеље	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
Бања	116	101	171	169	280
Дежева	51	61	97	120	161
Иванча	228	288	333	387	473
Лукоцрево	346	387	398	385	303
Мур	584	682	834	920	1021
Постење	834	907	1044	1167	1659
Рајчиновиће	416	444	484	491	510
Трнава	587	669	789	758	771

Индекси кретања броја становника 1948 — 1981.

(1948 — 100,0)

Насеље	1953	1961	1971	1981	1981
	1948	1953	1961	1971	1948
Бања	87,1	169,3	98,8	165,6	241,4
Дежева	119,6	159,0	123,7	134,1	315,7
Иванча	126,3	115,6	116,2	122,2	207,4
Лукоцрево	111,8	102,8	96,7	78,7	87,6
Мур	116,8	122,3	110,3	111,0	174,8
Постење	108,8	115,1	111,8	142,1	198,2
Рајчиновиће	106,7	109,0	101,4	103,9	122,6
Трнава	114,0	117,9	96,1	101,7	131,3

Извори: *Попис становништва 1971*, књига VII
 СРС, Републички завод за статистику, *Документациони
 материјал пописа становништва 1981*.

Табела 2

Кретање броја домаћинстава

Насеље	Домаћинства				
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
Бања	23	20	34	34	57
Дежева	11	9	26	31	38
Иванча	39	42	59	69	88
Лукоцрево	65	65	66	64	67
Мур	109	113	146	148	180
Постење	113	125	172	216	385
Рајчиновиће	72	77	83	82	90
Трнава	103	111	131	129	137

Индекси кретања броја домаћинстава

1948 — 1981. (1948 — 100,0)

Насеље	1953	1961	1971	1981	1981
	1948	1953	1961	1971	1948
Бања	87,0	170,0	100,0	167,6	247,8
Дежева	81,8	288,9	119,2	122,5	345,4
Иванча	107,7	140,5	116,9	127,5	225,6
Лукоцрево	100,0	101,5	97,0	104,7	103,1
Мур	103,7	129,2	101,4	121,6	165,1
Постење	110,6	137,6	125,6	178,2	340,7
Рајчиновиће	106,9	107,8	98,8	109,8	125,0
Трнава	107,8	118,0	98,5	106,2	133,0

Извори: Као за табелу 1.

старовлашког типа, у новије време са ушореним деловима насеља поред новоизграђених путева.

Индекси кретања броја становника показују да је до 1971. године у неким међупописним периодима било у истом насељу и опадања и пораста броја становника. Међутим, у последњем десетогодишћу, од 1971. до 1981. године, настала је диференцијација тог процеса међу њима, па се за једну групу села констатују индекси знатног пораста броја становника (Бања, Постење, Дежева), у другој групи села јавља се благи пораст броја становника (Мур), затим стагнирање (Трнава, Рајчиновиће) и знатно опадање броја становника (Лукоцрево). Међутим, ако се посматра однос броја становника испитиваних села у 1948. и у 1981. години, изузимајући Лукоцрево, једино „забачено“ село међу њима, у коме се број становника осетно смањило у том периоду, у свим осталим насељима број становника је високо порастао (у Дежеви повећан три пута, у Бањи два и по пута итд.).

Већина испитиваних насеља су и према броју домаћинстава мала села. Међу њима су три насеља 1948. године била са мање од 50 домаћинстава (Бања, Дежева, Иванча), два су у групи села од 50 до 100 домаћинстава (Лукоцрево, Рајчиновиће) и три насеља са нешто више од 100 домаћинстава (Мур, Постење, Трнава). У години 1981. само је Дежева остала у групи са мање од 50 домаћинстава, четири су насеља у категорији од 50 до 100 домаћинстава (Бања, Иванча, Лукоцрево, Рајчиновиће), у групи од 100 до 200 домаћинстава су Мур и Трнава, а једино Постење, за приближно три и по пута веће по броју домаћинстава, има 385 житеља.

Кретање броја домаћинстава од 1948. до 1981. године у неким насељима није у сагласности са кретањем броја становника у смислу основне претпоставке да је нормална појава већи пораст броја домаћинстава него броја становника. У новопазарској области такво кретање било би сасвим разумљиво, посебно због тога што је за ту област карактеристичан, особито после шездесетих година, такав друштвени преображај са којим настају промене у породици, односно породичним домаћинствима, међу којима деобе породица имају вишеструки значај. Објашњење појаве што је у неким испитиваним насељима у периоду од 1948. до 1971. године број становника растао а број домаћинстава опадао (Дежева, Иванча, Мур, Трнава) налазимо у чињеници што су се муслиманска домаћинства исељавала. У Дежеви је то била унутрашња миграција, у другим селима и спољна. После смиривања тих емиграционих процеса, у свим испитиваним насељима број домаћинстава има већи пораст него број становника, односно број домаћинстава се повећава и кад се број становника смањује (Лукоцрево).

2. Не упуштајући се у питања природног кретања становништва сваког испитиваног насеља понаособ, навешћемо податке о природном прираштају становништва у општини Нови Пазар у годинама 1960. и 1980, полазећи од претпоставке да су такве одлике природног прираштаја углавном карактеристичне и за испитивана насеља. У 1960. години стопа природног прираштаја становништва у општини Нови Пазар је висока и износи 26,4 промила, у наредном двадесетогодишњем раздобљу знатно опада и у 1980. години износи 15,9 промила, али је то још увек виши ниво природног прираштаја.²² Према томе, може се претпоставити да је до пре двадесетак година компонента природног кретања становништва имала знатнију улогу у кретању броја становника у већини испитиваних насеља него друга компонента која утиче на кретање броја становника, на име, механичко кретање, односно емиграција и имиграција становника.

3. Почевши од шездесетих година, са већ поменутих поцима развитка индустрије у Новом Пазару, настају позната кретања становника са села у правцу града и његове непосредне околине. На тај начин имиграција постаје пресудан фактор за пораст броја становника приградских села Новог Пазара. У истом раздобљу, од шездесетих до осамдесетих година, као што је већ изнето, у току је и процес опадања природног прираштаја, чиме се такође потврђује одлучујућа улога миграција становништва у кретању броја становника у испитиваним насељима у том периоду. Теренским истраживањима утврђен је и на конкретном материјалу ток процеса досељавања у приградска села. Досељавају се и читава домаћинства, чиме се може објаснити, упоредо са чињеницама о деоби породичних домаћинстава, велики пораст броја домаћинстава у десетогодишту од 1971. до 1981. у Постењу, Бањи, Иванчи, Дежеви.

4. У старосној структури становништва новопазарских приградских и других околних села долази до изражаја дејство, с једне стране, високог природног прираштаја, и, с друге стране, имиграције млађег становништва, како се то може проценити према подацима у следећој табели:

Старост становништва у селима у непосредној околини Новог Пазара имала је, изузимајући Дежеву, у 1971. години типичне одлике младе популације, са око 45 до 55% становништва до 19 година старости од укупног становништва и са 5 до 10% становништва старог 60 и више година. Међутим, подаци за 1981. годину показују благо опадање најмлађег становништва (до 19 година старости), али је процент младог становништва још увек већи (од 30 до 50% од укупног становништва). Истовремено, процент становништва старости од 20 до 39 година и од 40 до 59

22 Демографска статистика РС.

Табела 3

Старост становништва у 1971. и 1981. години

С т а н о в н и ш т в о

Насеље	Године пописа	Укупно	Старосне групе							
			0—19		20—39		40—59		60 и више	
			број	%	број	%	број	%	број	%
Бања	1971.	169	83	49,1	49	28,9	25	14,7	10	5,9
	1981.	280	130	46,4	87	31,0	46	16,4	17	6,0
Дежева	1971.	120	42	35,0	41	34,1	24	20,0	13	10,8
	1981.	161	48	29,8	54	33,5	41	25,4	17	10,5
Иванча	1971.	387	206	53,3	105	27,1	49	12,6	27	6,9
	1981.	473	219	46,3	138	29,1	84	17,7	28	5,9
Лукоцрево	1971.	385	178	46,2	102	26,4	65	16,8	39	10,1
	1981.	303	96	31,6	90	29,7	77	25,4	40	13,2
Мур	1971.	920	479	52,0	212	23,0	157	17,0	66	7,1
	1981.	1021	488	47,7	289	28,3	162	15,8	71	6,9
Постење	1971.	1167	534	45,7	315	26,9	207	17,7	106	9,0
	1981.	1659	663	39,9	558	33,6	301	18,1	130	7,8
Рајчиновиће	1971.	491	244	49,6	134	27,2	72	14,6	36	7,3
	1981.	510	222	43,5	150	29,4	94	18,4	43	8,4
Грнава	1971.	758	422	55,6	170	22,4	122	16,0	42	5,5
	1981.	771	386	50,0	198	25,6	135	17,5	50	6,4

Извори: *Попис становништва 1971*, књига VIIIСРС, Републички завод за статистику, *Документациони материјал пописа становништва 1981*.

година у укупном становништву повећава се у односу на стање у 1971. години, док група становништва од 60 и више година старости у неким селима расте, у другима опада или стагнира. Такво мењање старосне структуре у посматраном периоду свакако је последица демографских промена у друштву које се преображава из аграрног у индустријско. Карактеристично је

да је у селима са већим уделом српског становништва старосна група становништва од 0 до 19 година заступљена са мањим процентом у укупном становништву, насупротив муслиманским селима, у којима највећи удео у укупном становништву има група најмлађег становништва. Та се појава свакако може тумачити различитим степеном чувања обичајних традиција у српским и муслиманским породицама у данашњем прелазном

Табела 4

Становништво према полу 1971. и 1981. године

Насеље	пол	1971		1981	
		укупно	%	укупно	%
Бања	свега	169		280	
	м.	82	48,5	134	47,9
	ж.	87	51,5	146	52,1
Дежева	свега	120		161	
	м.	69	57,5	84	52,2
	ж.	51	42,5	77	47,8
Иванча	свега	387		473	
	м.	207	53,5	259	54,7
	ж.	180	46,5	214	45,2
Лукоцрево	свега	385		303	
	м.	197	51,2	156	51,5
	ж.	188	48,8	147	48,5
Мур	свега	920		1021	
	м.	484	52,6	534	52,3
	ж.	436	47,4	487	47,7
Постење	свега	1167		1659	
	м.	588	50,4	830	50,0
	ж.	579	49,6	829	50,0
Рајчиновиће	свега	491		510	
	м.	248	50,5	249	48,8
	ж.	243	49,5	261	51,2
Трнава	свега	758		771	
	м.	398	52,5	392	50,8
	ж.	360	47,5	379	49,2

Извори: *Попис становништва 1971*, књига VIII СРС, Републички завод за статистику, *Документациони материјал пописа становништва 1981*.

периоду развитака од аграрног ка индустријском друштву у новопазарском крају. Међутим, у тумачењу различите очуваности обичајне традиције има се на уму утицај економске основе породичних домаћинстава, односно њихова економска обележја.

5. Подаци о полној структури становништва села у непосредној околини Новог Пазара, као што се види у следећој табели, показују укупно већи удео мушког становништва у шест насеља, и, насупрот томе, већи укупни удео женског становништва у два насеља, и то управо у оним насељима која су и бање — леčiliшта (Бања и Рајчиновићи).

6. У уводном одељку овог рада истакнута је етничка хетерогеност новопазарске области као њена специфична одлика. Она долази до пуног изражаја и на подручју непосредне околине Новог Пазара. У наредној табели приказна је етничка структура испитиваних насеља 1981. године:

Табела 5

Становништво према народности

Насеље	Муслимани		Срби		Остали		Непознато
	Укупно	број	% од укупног	број	% од укупног		
Бања	280	237	84,6	39	13,9	2	2
Дежева	161	—	—	161	100,0	—	—
Иванча	473	409	86,4	56	11,8	5	
Лукоцрево	303	141	46,5	162	53,5		
Мур	1021	992	97,1	23	2,3	5	
Постење	1659	279	16,8	1137	68,5	233	8
Рајчиновиће	510	469	92,0	39	7,6	1	1
Трнава	771	709	92,0	59	7,6	1	1

Извор: СРС, Републички завод за статистику, *Документациони материјал пописа становништва 1981.*

Напомињем да рубрика „Остали“ у претходној табели нема значење какво јој се придаје у документационом материјалу коришћеном за њену израду, па наводим податке о народима и народностима на које се у овој табели односе јер из техничких разлога нису унесени у табелу. У Бањи су то: 1 Словенац, 1 Мађар; у Иванчи: 4 Црногорац, 1 Југословен; у Муру: 5 Албанаца; у Постењу: 229 Рома, чији удео у укупном становништву Постења износи 13,8%, и о чијем досељавању је већ било речи; у Постењу: 3 Црногорац и 1 лице сврстано у „остале“; у Рајчиновићу: 1 лице сврстано у „остале“; у Трнави 1 Албанац. Иако су наведени други народи и народности осим Муслимана и Срба, а изузимајући Роме у Постењу, заступљени у невеликом броју, ови подаци су индикативни за приградски карактер ових насеља, с обзиром на разноврсност етничке припадности ових очигледно новијих досељеника.

7. За становништво у испитиваним селима међу којима смо издвојили групу типичних приградских (Бања, Дежева, Постење), за разлику од оних у којима је започео процес преображаја у приградско село (Иванча, Мур, Рајчиновиће, Трнава) као и једно (Лукоцрево) које, иако лежи у близини Новог Пазара, нема услова за такав преображај — карактеристична су оба основна вида миграција према трајности, сталне и привремене, а у оквиру њих разматра се и одсељавање и досељавање.

За истраживање на пројекту промена у народној култури приградских села у средишту пажње је, пре свега, појава имиграције. Остваривањем циљева досељеника — да станују у близини града и запосле се у индустрији или другим делатностима (а по правилу и да себи кућу изграде), такво село преображава се у приградско тиме што се мењају економска структура и друге структуре његовог становништва и, уопште, његове везе и односи са оближњим градским средиштем. У том процесу посебну улогу имају досељеници, мада исте промене захватају и домородно становништво. Млађе генерације из села у непосредној околини Новог Пазара, у првој етапи развитка новопазарског краја од пре двадесетак година, запошљавају се ван пољопривреде и, неприпремљени за било коју другу делатност, стичу квалификације уз рад, док у другој етапи, од пре десет-петнаест година, отпочиње процес школовања младих после завршене осмогодишње школе, што све представља промену у овим селима.

У таквим сложеним друштвеним процесима карактеристична је појава и емиграције, којој се такође мора посветити пажња као значајном фактору промена у народној култури у испитиваним селима. Услед недовољне развијености, новопазарска индустрија у посматраном периоду није могла (и данас још увек не може) да прими сву расположиву радну снагу која напушта село и пољопривреду. Стога се вишак радне снаге са села, конкретно говорећи из проучаваних приградских села, запошљава или у другим областима земље или у иностранству. Тако настаје појава привременог одсуствовања становника из ових села, односно појава привремене емиграције из места сталног становања. А та појава, особито живот радника у иностранству, са породицом или без ње, на привременом раду који често траје и више од десет година (има случајева и да се претвара у дефинитивну емиграцију), у етнолошким истраживањима је веома значајна као фактор промена. Стога ћемо у разматрањима миграционих обележја имати на уму и привремену емиграцију у земљи и ван ње.

Најзад, треба истаћи и дневне миграције радника и бака као појаву карактеристичну за испитивана приградска села Новог Пазара.

8. Попис становништва 1971. године омогућава да се установи број и процент аутохтоног и досељеног становништва у испитиваним селима, што се види у следећој табели:

Табела 6

Аутохтоно и досељено становништво 1971.

Насеље	С т а н о в н и ш т в о			
	Укупно	Од рођења у истом насељу	Досељено број	% у укупном становништву
Бања	169	90	79	46,7
Дежева	120	33	87	72,5
Иванча	387	163	224	57,8
Лукоцрево	385	276	109	28,3
Мур	920	506	414	45,0
Постење	1167	778	389	33,3
Рајчиновиће	491	310	181	36,8
Трнава	758	428	330	43,5

Извор: Попис становништва 1971, књига IX

Подразумева се да су миграције становништва у наведена насеља различитог карактера, али су им два основна вида: а) миграције из економских разлога и б) брачне миграције. Из података произлази да је највећи удео досељеничког у укупном становништву у Дежеви и Иванчи (више од 70, односно више од 50%), висок удео досељеника и у Бањи, Муру и Трнави (између 40 и 50% од укупног становништва), после којих, према сразмери удела овог становништва, следе села Рајчиновићи и Постење, док је удео досељеника најнижи у Лукоцреву, селу које и по многим другим обележјима не припада категорији приградских села.

Судећи по теренском материјалу и по нашим непосредним проматрањима²³, а посебно по знатном порасту броја становника у испитиваним селима (осим у Лукоцреву), процес имигра-

23 Посебни део о насељима садржи поименични преглед досељених породица.

ције, нарочито у типична приградска села, био је интензиван и после 1971. године. Таквих података за 1981. годину немамо па се можемо ослонити на оно што је речено.

9. Из података пописа становништва 1981. године²⁴ могао се утврдити обим привремене миграције сталних становника испитиваних насеља. То су радници запослени у другом крају земље или у иностранству, евентуално и чланови њихових породица, као и млади становници на школовању (баћи и студенти). Највећи удео — око 20% у укупном становништву чине привремено одсутни, у ствари привремено одсељени становници из Лукоцрева, у Дежеви је 18% привремено одсутних становника, у Иванчи 13,3% од укупног броја становника. У осталим насељима привремено одсутно становништво износи мање од 10% од укупног броја становника. Карактеристично је да је највећи део сталних становника у испитиваним насељима (изузимајући Бању) привремено одсељен у друга места у земљи, не у иностранству. У испитиваним насељима није велики обим привремене емиграције радника у иностранству 1981. године, односно процент заступљености радника у иностранству у укупном становништву тих насеља по правилу није висок. Међутим, карактеристично је да су овом појавом обухваћена сва испитивана насеља. У Постоњу и Трнави удео становништва на раду у иностранству у укупном мањи је од 1%, у Лукоцреву, Муру и Рајчиновићима износи приближно по 2%, у Иванчи је 4,2%, у Бањи 5,3% и највиши у Дежеви — 8% од укупног броја становника. У години 1971. број радника на привременом раду у иностранству био је највећи у Иванчи — 14 радника, затим у Трнави 13, у Рајчиновићима 9, из Постоња и Лукоцрева било је на привременом раду у иностранству по 7 радника, из Мура 6, и по један радник из Бање и Дежеве. Поређењем података за 1971. и 1981. годину види се колико је било живих кретања у тој деценији међу привремено запосленим у иностранству. У неким насељима њихов се број смањило, у другим повећао. У 1981. години у свим насељима, осим у Бањи и Рајчиновићима, налазимо и повратнике са рада у иностранству, али се у Бањи и Дежеви знатно повећао број радника запослених у иностранству.

10. Дневне миграције радника који станују у селима приградског подручја Новог Пазара а раде изван места становања свакако да имају занимљиву историју, почевши од времена оснивања првих индустријских предузећа у Новом Пазару. Међутим, дневне миграције радника нисмо испитивали посебно по насељима нити у самим предузећима, али смо се у разговорима вођеним у текстилном комбинату „Рашка“ обавестили о

24 За све наведене процентуалне податке о привременим миграцијама у земљи и иностранству извор је Документациони материјал РЗС.

много ширем подручју него што је подручје на коме се налазе испитивана насеља у околини Новог Пазара, из којих радници долазе на посао у Нови Пазар и враћају се свакодневно кућама после рада (има их и из варошице Рашке). Подаци у следећој табели показују знатне разлике међу испитиваним насељима у погледу дневних миграција радника 1981. године. Међутим, дневне миграције су ширег обима ако се узму у обзир дневна путовања и бака, који нису обухваћени. У овој табели, међутим, приказани су радници запослени и у другим општинама у Србији, у другим републикама и у иностранству, па се односи и на друге привремене миграције радника.

Табела 7

Радници према односу места рада и места становања 1981.

Насеље	Свега	Р а д н и ц и				
		Раде у месту становања	Раде у другом месту исте општине	Раде у осталим општинама исте СР	Раде у другој СР	Раде у иностранству
Бања	61	47	9	3	2	
Дежева	40	16	21	2	1	
Иванча	72	14	42	8	8	
Лукоцрево	53	1	36	15	1	
Мур	107	53	30	15	6	2
Постење	393	22	327	36	5	2
Рајчиновиће	63	10	45	6	1	1
Трнава	55	4	35	11	4	—

Извор: *Попис становништва 1981, СРС, Документациони материјал*

Из табеле се види да Бања, Мур и Дежева пружају могућност релативно највећем броју својих становника — радника да раде у месту становања (у Бањи 77% од укупног броја радника, у Муну 49,5%, у Дежеви 40%). Насупрот томе, 83% од укупног броја радника становника Постења су дневни мигранти (запослени у другом месту исте општине), у Лукоцреву је удео дневних миграната око 68% од укупног броја радника, итд.

11. Друштвено-економски развитак Новог Пазара и села у његовој непосредној околини која прерастају у приградска села одражава се, пре свега, у променама економске структуре њиховог становништва и домаћинства. Какав је ток процеса дезаграризације ових села у последњој међупописној деценији види се из опадања удела пољопривредног становништва 1981. године у укупном односу на стање у 1971. години, што је приказано у следећој табели:

Табела 8

Сразмера пољопривредног становништва у земљи
у укупном 1971. и 1981. године

Насеље	Година пописа	Укупно становн.	Пољопривредно становништво у земљи	
			Број	% од укупног становништва
Бања	1971	169	84	49,7
	1981	280	26	9,2
Дежева	1971	120	62	51,6
	1981	161	50	31,0
Иванча	1971	387	253	65,3
	1981	473	181	38,2
Лукоцрево	1971	385	325	84,4
	1981	303	153	50,4
Мур	1971	920	701	76,1
	1981	1021	481	47,1
Постење	1971	1167	717	61,4
	1981	1659	477	28,7
Рајчиновиће	1971	491	310	63,1
	1981	510	274	53,7
Трнава	1971	758	655	86,4
	1981	771	538	69,7

Извори: *Попис становништва 1971*, књига XI

СРС, Документациони материјал пописа становништва 1981. године

Из података у табели се види да је у 1971. години иако је процес дезаграризације овога подручја започео још шездесетих година, сразмера пољопривредног становништва у укупном још доста висока: у Муру око 76%, у Постењу, Иванчи и Рајчиновићима од 61% до 65% пољопривредног становништва у укупном, у Бањи и Дежеви половину од укупног чини пољопривредно становништво. Године 1981. највеће опадање удела пољопривредног становништва у укупном има Бања (на 9,2%), затим Постење (28,7%) и Дежева (31%). Према томе, управо је десетогодиште од 1971. до 1981. донело овим насељима убрзани процес дезаграризације, али се мора истаћи да је највеће смањење удела пољопривредног становништва у насељима највеће имиграције, у насељима која смо издвојили у групу типичних приградских, док је у осталим селима опадање удела пољопривредног становништва успореније, али ипак знатно изражено и у Иванчи, Муру и Лукоцреву.

Знатне су промене код становништва у испитиваним насељима у раздобљу од 1971. до 1981. године и у односу активног и издржаваног становништва и лица са личним приходима. У 1971. години процентуални удео активног становништва у укупном варира, од приближно 33% до 35% у Иванчи, Муру, Рајчиновићима, Трнави и Бањи, од приближно 44% до 49% у Постењу, Лукоцреву и Дежеви. У свим насељима без изузетка, издржавано становништво чини већи део укупног становништва, од приближно 67% у Иванчи, преко осталих нижих вредности у другим насељима, до 51% у Дежеви. Истовремено, категорија лица са личним приходима једва да је достигала и 1% укупног становништва у свим испитиваним насељима.

Општа карактеристика промена у односима активног и издржаваног становништва и лица са личним приходима у испитиваним селима је, пре свега, повећање и апсолутног и релативног броја лица са личним приходима 1981. године у свим насељима, али такође и различитост мењања односа активног и издржаваног становништва. Процент активног становништва у укупном 1981. године је у Бањи и Муру мањи него у 1971. и износи око 30%, а нешто мањи је и у Лукоцреву и Дежеви. Међутим, 1981. године тај процент је већи него у 1971. години у Иванчи, Постењу, Рајчиновићима и Трнави. Уједно с тим променио се удео издржаваног становништва и лица са личним приходима. Године 1981. удео издржаваног становништва у укупном повећао се у Дежеви, Лукоцреву и Муру, у Бањи је остао исти, а у осталим насељима се смањило. Категорија лица са личним приходима највеће повећање показује у Бањи (6,8% од укупног становништва), док се процент лица са личним приходима у укупном становништву креће у осталим насељима од 1,4% до 2,7%. Изложене структурне промене у односима активног и издржаваног становништва и лица са личним прихо-

дима у десетогодишњу од 1971. до 1981. године приказане су у следећој табели:

Табела 9

Активно и издржавано становништво и лица са личним приходима 1971. и 1981.

Насеље	Године пописа	Укупно становништва у земљи	Активно		Издржавано		Лица с личним приходима	
			број	% у укупном	број	% у укупном	број	% у укупном
Бања	1971	169	60	35,5	107	63,3	2	
	1981	265	80	30,2	167	63,0	18	6,8
Дежева	1971	120	59	49,1	60	50,0	1	
	1981	148	68	46,0	77	52,0	3	2,0
Иванча	1971	387	129	33,3	255	65,9	3	
	1981	453	184	40,7	262	57,8	7	1,5
Лукоцрево	1971	385	188	48,8	195	50,6	2	
	1981	298	115	38,6	175	58,7	8	2,7
Мур	1971	920	305	33,1	612	66,5	3	
	1981	998	303	30,4	681	68,2	14	1,4
Постење	1971	1167	521	44,6	641	54,9	5	
	1981	1655	750	45,3	875	52,9	30	1,8
Рајчиновиће	1971	491	167	34,0	319	65,0	5	
	1981	500	243	48,6	244	48,8	13	2,6
Трнава	1971	758	264	34,8	488	64,4	6	
	1981	765	296	38,7	450	58,8	19	2,5

Извори: *Попис становништва 1971*, књига XI

СРС, Републички завод за статистику, *Документациони материјал пописа становништва 1981*.

12. Из података о писмености становништва²⁵ у испитиваним насељима види се да у 1981. години у њима још није превадано наслеђено заостајање у описмењавању неписмених. У неким насељима је структура становништва према писмености веома неповољна јер неписмених има чак и у групама становништва од 10 до 19 година старости. Неписмени у Трнави и Муру чине по једну петину становништва старог 10 и више година, у Постењу је од укупног броја становништва старог 10 и

²⁵ Свим ниженаведеним подацима о писмености становништва извор је Документациони материјал РЗС.

више година 18% неписмених, у Лукоцреву 17%, Дежеви 16%, Рајчиновићима 15%, Бањи 11%, Иванчи 9%. Изузимајући Лукоцрево, у коме нема неписмених у старосним групама становништва од 10 до 29 година, и Иванчу, у којој нема неписмених од 10 до 19 година старости, у свим осталим насељима има неписмених у наведеним групама младог становништва оба пола, а у апсолутном и релативном броју — највише их је у Постоњу. Ова појава је парадоксална баш за Постоње јер је то типично приградско село, најповољнијег положаја према Новом Пазару, а може се објаснити тиме што су Роми настањени у овом насељу од пре двадесетак година до данас остали изолована група. По начину живота, у потрази за обезбеђењем средстава за опстанак, врло су покретљиви, па им деца нису обухваћена редовним школовањем.

Као што се могло очекивати, јер је то појава позната у Србији а и шире, међу неписменима је много већи број женског становништва него мушког, у свим насељима изузев у Бањи, у којој је број једних и других приближно једнак. На пример, у Дежеви је неписмено 15 жена и 7 мушких становника, у Иванчи је тај однос 29 према 5, у Лукоцреву 40 према 3, у Муру 107 према 46, Постоњу 160 према 69, итд.

13. Подаци о школској спреми у 1981. години становништва од 15 и више година у испитиваним насељима још су једна потврда о структурним променама у области образовности становништва које теку упоредо са мењањем економске структуре. О томе судимо на основу чињенице што у свим насељима налазимо, наравно у различитим али скромним размерама, категорије становништва са завршеним средњим и вишим школама, у неким и са завршеним високим школама. Разумљиво је да је највећи удео становништва са основним образовањем.

Из следеће табеле, у којој је приказана структура становништва према школској спреми 1981. године, види се, што се могло и очекивати, да је у свим насељима у укупном становништву старом 15 и више година знатан удео оних без школске спреме и са непотпуном основном школом.

14. Из изложеног се види да су се у седам од проучаваних осам насеља у непосредној околини Новог Пазара у току двадесетак година дешавали, у условима развитка индустрије у Новом Пазару, процеси трансформације од традиционалних пољопривредно-произвођачких села у посебну категорију приградских села, у којима се успостављају извесне нове функције у односу на оближњи град, али и у односу на остала удаљенија села новопазарске области из којих се становништво досељава у приградско подручје. У одговарајућим одељцима овога рада изнети подаци показују да и међу проучаваним насељима постоје разлике у обиму и интензитету процеса друштвених промена, али су им за деценију од 1971. до 1981. године основна

Табела 10

Структура становништва старог 15 и више година
према школској спреми, 1981.

Насеље	Укупно		% од укупног становништва				
	становништво старо 15 и више година	без школске спреме	незавршено основно образовање	основно образовање	средње образовање	више високо образовање	непознато
Бања	189	28,0	10,0	43,9	16,4	1,7	
Дежева	132	22,0	19,7	22,0	27,3	8,3	0,7
Иванча	309	23,0	32,7	26,2	13,6	4,2	0,3
Лукоцрево	228	31,6	23,2	32,9	10,5	1,8	
Мур	647	32,1	27,5	31,2	8,4	0,8	
Постење	1128	23,2	25,4	27,9	19,8	3,6	
Рајчиновиће	339	25,4	25,7	33,6	12,1	1,2	
Трнава	466	30,7	26,8	35,0	6,7	0,8	

Извор: СРС, Републички завод за статистику, *Документациони материјал пописа становништва 1981.*

обележја, типична за преображај у приградско село, заједничка. Та су обележја:

— нарастање нових ушорених делова досељеничких насеља дуж новоизграђених саобраћајница, чиме се у суштини мења карактеристичан старовлашки разбијени тип насеља у целини у чијем се атару дешавају ове промене. Међу испитиваним насељима једино Бања има урбанистички план развика, што је свакако у вези и са правцем њеног развика као здравствено-рекреативног насеља;

— пораст броја становника и броја домаћинстава у последњој деценији — појава условљена и имиграцијом становништва;

— високо учешће старосних група младог становништва (до 29 година старости), при чему се полази од претпоставке да на ову појаву утиче не само релативно висока стопа природног прираштаја у новопазарском крају него и досељавање из

удаљенијих села младог становништва ради запошљавања у граду;

— опадање удела пољопривредног становништва у укупном у периоду 1971 — 1981, односно видан процес деаграризације свих испитиваних насеља, а посебно Бање, Постења и Дежеве;

— промене у односима активног и издржаваног становништва, при чему кад је реч о издржаваном становништву треба имати на уму пораст броја бака и студената, односно високо учешће младог становништва; појава у 1981. години у свим испитиваним насељима и лица са личним приходима, што се у 1971. години сводило на минимум;

— структурне промене у школској спреми становништва: у свим проучаваним селима јавља се, у различитим сразмерама, становништво са средњим и вишим, негде и високим образовањем, при чему у средњем образовању преовлађују школе за квалификоване и висококвалификоване раднике, а после њих следе, по висини удела, средње стручне школе.

Према томе, седам од испитиваних осам насеља, која смо уврстили у приградска села Новог Пазара, а у којима је преображај достигао различите степене зависно од фактора о којима је било речи, чине групу села у новопазарској општини која се, у погледу антропогеографских и демографских процеса и промена, нарочито у домену економске структуре становништва, а такође и економске структуре домаћинства, издвајају од других села у овој области, посебно оних у брдско-планинском подручју ван главних комуникација. За та друга села карактеристично је опадање броја становника услед исељавања, опадање удела младог становништва и појава такозваних старачких домаћинства, у ствари процеси који воде депопулацији, а из свих наведених разлога и деаграризацији.

Какви ће се процеси и промене дешавати у блиској будућности у проучаваним приградским селима Новог Пазара зависи пре свега од даљих општих услова економског раста и развоја код нас, посебно од конкретних могућности за даљи развој индустрије у Новом Пазару, нарочито металске индустрије. Вероватно да ће и даље постојати тежња младих становника за запошљавањем, како оних који су већ настањени у приградским селима тако и оних који теже да се ту доселе ради запослења у граду. У сваком случају, нашим разматрањима обухваћен је један период у развоју ових села карактеристичан по друштвено-економским кретањима на овом подручју која су ишла узлазном линијом и, у неким од проучаваних села, као што је у раду изнето, довела до битних антропогеографских и демографских промена.

Ејун МУШОВИЋ

ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРИГРАДСКИХ
И ДРУГИХ СЕЛА У ОКОЛИНИ НОВОГ ПАЗАРА

Бања

Село Бања, познато као Новопазарска Бања, налази се североисточно од Новог Пазара, на удаљености од 3 km. Име је добило по топлим минералним изворима, којих у атару овог села има више, и по бањи која је ту изграђена у XVI веку.

Још су римски легионари користили топле изворе у Бањи, што показују остаци римских терми и резултати недавно отпочетих археолошких истраживања¹. Недалеко од остатака Терми пронађена је римска стела из III века². У римско доба Новопазарска Бања звала се Калдане, о чему стоји податак у Летопису попа Дукљанина.

Кад су Османлије освојили долину Рашке (1455), почели су да користе минералне изворе Бање. Ту су изградили хамам — купатило са једним већим и четири мања базена, а унутар, поред топле воде доведена је и хладна вода за пиће. Не зна се када су Османлије подигли зграду хамама у Бањи. Изнад улазних врата у купатило очуван је натпис из XVI века:

„Они који су прокрстарили исток и запад, море и копно, рекли су:

Ми на свету нисмо видели овакве термалне бање.

Између њих један видећи је изрече јој збирни кронорам:

Ова бања постаде рај за заљубљене.

(1593/94)³

Судећи на основу натписа, купатило је изграђено у XVI веку, али је могућно да је изграђено и раније, а да је натпис стављен касније.

Топли термални извори, лековити за костобољу, коришћени су, као што се зна, од најстаријих времена, а користе се и сада. Старо турско купатило активно је и данас, а због историјске вредности под заштитом је државе. Као анекс уз старо купатило, у периоду између два светска рата изграђена је но-

1 Нови Пазар и околина, Др М. Костић, *Лековите воде*, 37

2 Римска стела пронађена у Бани чува се у Музеју у Новом Пазару.

3 М. Мујезиновић, *Исламски епиграфски споменици*, Новопазарски зборник бр. 1, Нови Пазар 1977.

ва зграда. У доњем делу је кафански простор, а изнад тога су собе за преноћиште. Има око двадесет лежаја.

Недалеко од старог хамама подигнута је нова велика зграда у којој је смештен Завод за лечење и рехабилитацију оболелих од миопатије и неуромиопатије (дистрофије), са стотинак лежајева. У току су радови на изградњи другог блока ове зграде. У целини, та установа је модерно опремљена и једна од најмодернијих у земљи. При Заводу ради редовна школа за школовање деце оболеле од дистрофије.

Не располажемо подацима о томе да ли је у Новопазарској Бањи било насељених домаћинства, на пример у XIX веку и пре тога. Од краја XIX века Бања се конституише као селско насеље са свега неколико кућа.

Најстарији становници Бање, који се ту помињу још с краја XIX века, јесу Красићи, досељени из Рватске, а у Рватску нешто раније са Косова. Остали становници Бање, који се ту помињу пре другог светског рата су: Угљани, досељени из Угла на Пештери, старином су Клименте — Вокље; Суводолци, досељени из Сувог Дола на Пештери. У Сувом Долу су се презивали Алибашићи и исламизирани су Кучи; Шкријељи и Њихов огранак Ибрахимовићи, досељени су са Пештери, а на Пештер су дошли из Ругове, вероватно још почетком XVIII века; Срби Кожовићи, досељени су из Грабановића, а у Грабановиће су дошли из Црне Горе у XIX веку.

У Бањи, која припада Месној канцеларији Постоње, број становника се почео повећавати са јачањем индустрије у Новом Пазару, особито после изградње Текстилног комбината „Рашка“, који је лоциран на половини пута Нови Пазар — Бања. Доста запослених радника у ТК „Рашка“ покуповало је плацеве у Бањи, изградили су тамо куће и довели своје породице. То су чинили и они који су запослени у другим организацијама у Новом Пазару. Од педесетак домаћинстава, колико их сада има у Бањи, само из једног нико не ради у некој радној организацији у Новом Пазару. Ти запослени најчешће проводе слободно време на имању, окућници.

Бања има врло повољне климатске услове, па је и то један од разлога што људи ту долазе да живе. Овде се снег задржава мање него у другим местима око Новог Пазара, а вегетација је бујнија него у суседним местима. Уз то, Бања је асфалтним путем повезана са Новим Пазаром. Ту је откупљен велики број плацева за викендице, јер је Бања излетиште а и миран кутак за одмор.

Бања је у целини електрифицирана, али нема водовод и канализацију.

Породице које су настањене у Бањи после 1950. године су: Ибрахимовићи, досељени из Постоње; Маринковићи, Пулићи, Мушовићи, Меховићи и Бејтићи из Новог Пазара; Сухомели из Краљево (а у Краљево

из Војводине); Асотићи из Вапе код Сјенице; Мулићи из Годуше; Дупљаци из Дупљака — Корита; Гегичи из Режевића; Макојевићи из Цоквића; Јашаревићи из Одојевића; Бећировићи из Бродарева; Идризовићи из околине Бијелог Поља; Беровићи из Рибарића; Зилкићи из Ораша.

Маринковићи, Макићи, Бараћи и Кожовићи су Срби, Сухомели Маџари, а остало су Муслимани.

За разлику од досељавања у Бањи, које је изражено, исељавања је врло мало. После другог светског рата само се неколико породица иселило из Бање. Исељене су три породице Хоџића и једна породица Красића. Ови последњи су, пошто су провели неколико година у Турској, где су отишли, вратили су се и настанили у Бањи.

Основни приход домаћинства у Бањи је из радних организација у Новом Пазару, где су запослени појединци из Бање, а допунска средства обезбеђују од земљорадње, воћарства, пољарства и сточарства, па и од домаће радиности. Они који граде нове куће у Бањи рачунају, у перспективи, на одређена средства од туризма, јер се већ сада један број посетилаца лечилишта у Бањи смешта у приватним кућама.

За село Бању донесен је урбанистички пројект и ту се више ништа не може градити без грађевинске дозволе.

Већина ученика из Бање учи основну четвороразредну школу у Бањи, док више разреде основне школе похађају у Постоњу и Новом Пазару. Усмерено образовање настављају у Новом Пазару, а на вишим и високим школама студира неколико студената из Бање.

Укупан број домаћинства у Бањи износи 51, а број становника у њима 276.

Дежево

У историјским изворима Дежево се помиње као престоница краља Драгутина Немањића. Ту је одржан познати Дежевски сабор 1282. године, на коме је краљ Драгутин предао престо брату Милутину¹.

Сада је Дежево мало село. У прошлости се под овим именом подразумевао много већи простор, читав крај који се простире долином Дежевске реке до њеног ушћа у Рашку. Село Дежево, које је удаљено 12 km од Новог Пазара, има тридесетак домаћинстава. Седиште је матичне основне школе, поште, две продавнице и откупне станице Земљорадничке задруге „Војин Поповић“ из Новог Пазара и амбуланте Медицинског центра у Новом Пазару, са стално запосленим лекаром.

¹ Е. Муховић, *Дежево и Дежевски сабор*, „Мостови“ 17, Пљевља 1973. године.

Села која припадају Месној канцеларији Дежево су: Алуловиће, Митрова Река, Бадово, Будиће, Горња Тушимља, Пуста Тушимља, Дежево, Судско Село, Рајковиће, Долац, Дивичњак, Мишчиће, Косуриће, Врболази, Прћенова.

Међу садашњим становницима Дежева мало је староседелаца, оних који су ту били пре другог светског рата. Нови становници су досељени, углавном после 1950. године. Староседеоцима у овом селу сматрају се: Патричевићи, Стефановићи и Колашинци. Дежево је у XIX веку било претежно настањено Муслиманима, о чему сведочи муслиманско гробље у овом селу. Две муслиманске породице: Татаревићи и Колашинци, иселиле су се из овог села у току другог светског рата. Сада је Дежево насељео искључиво српским породицама.

Дежево се простире у равничарском крају и врло је привлачно за становнике из околних брдских села. То је и разлог што су Дежево насељавали, после 1950. године, становници из суседних села. Томе је допринела и добра веза са Новим Пазаром, јер је са овим градом Дежево повезано путем, који је 1980. године асфалтиран.

Досељеници у Дежеву су: Јанковић Момир, досељен из Врболази; Белић Растислав, Миљко, Милош и Љубомир из Рајковића; Чоловић Светислав из Судског Села; Коматина Радомир, Желимир и Маринко из Рајковића; Јефтовић Миломир из Бадова; Пузовић Љубомир из Будића; Новаковић Голуб из Дрманића, Издерић Слободан и Тико из Судског Села; Сеновић Вилотије из Судског Села; Дабић Стојанка из Будића; Симовић Миливоје из Алуловића; Мојсиловић Голуб из Љуљца; Стојановић Миљко из Судског Села; Јанковић Мирослав из Врболази; Анђелковић Радојица из Мушчића; Радовић Будислав из Косурића; Кулунџић Миломир из Ковачева; Вуловић Живко из Тушића — Брњаци; Пендић Верица из Кузмичева; Красић Његован из Веселића код Штавља, Петровић Павле из Бачија код Сјенице.

Практично сви досељеници у село Дежево су црногорског порекла, а села из којих су досељени у Дежеву, населили су у XIX веку.

Основно занимање становника Дежева је земљорадња, а воћарство заузима значајно место. Према једној ранијој студији коју је радио Институт за воће СР Србије, долина Дежеве је изузетно повољно подручје за гајење јабука. Био је урађен и елаборат за подизање великог плантажног воћњака у дежевском крају. Међутим, како је реализација тог пројекта захтевала велика средства, до тога никада није дошло.

Сточарство је, као и земљорадња, значајан извор прихода. Скоро да нема домаћинства које се не бави сточарством. Свако домаћинство се бави и повртарством, али не у већим размерама. У новије време смањена је производња млечних производа, а више се продаје свеже млеко откупној станици Земљорадничке задруге „Војин Поповић“ у Дежеву.

Домаћинства у Дежеву поседују: два трактора, ровокопач, косачицу, осам луксузних кола, два теретна камиона (у приватном власништву).

Значајан је број људи из Дежева запослених у Новом Пазару, у различитим радним организацијама и установама. На привременом раду у иностранству налазе се двојица из овог села.

Село Дежево је електрифицирано, са Новим Пазаром повезано асфалтним путем, а у току су радови на асфалтирању пута према Врановини и Шароњама. Последњих година изграђене су нове куће, опремљене савременим кућним инвентаром. Засад је у Дежеву број домаћинстава мали, а то значи да је прилив становништва у овом селу нешто мањи од прилива у другим испитаним селима. Има наговештаја да ће Дежево бити привлачније кроз неколико година, кад буде завршен пут Нови Пазар — Дежево — Голија.

Деца која заврше основну школу у Дежеву настављају школовање у школама другог степена у Новом Пазару, мање у Краљеву и Крагујевцу. Четири студента из Дежева студирају на високом и вишим школама, а двоје је завршило факултет.

У селу Дежеву сада има 30 искључиво српских породица. Број становника је 135. Најбројнија породица има 14 чланова, а најмања — два. Просек чланова породице је 4,5.

Лукоцрево

Лукоцрево је село и катастарска општина у Месној канцеларији Рајчиновиће. Лоцирано је на планинским падинама према рашкој котлини, с десне стране реке Рашке. Једним по током подељено је на два дела. Од Новог Пазара удаљено је 8 km узводно уз Рашку.

Становништво Лукоцрева је мешовито — српско и муслиманско. С обзиром на повољне услове за живот, Лукоцрево је било доста рано насељено. Међутим, ни овде нема остатака најстаријег средњовековног становништва, а више је него сигурно да га је у средњем веку морало имати, јер је Лукоцрево удаљено свега неколико километара од Раса, српске средњовековне престонице, а у његовом непосредном суседству је село Шавци, тако названо по средњовековним занатлијама — кројачима (шав — шивење) који су ту живели.

Садашњи становници Лукоцрева углавном су ту од почетка XIX века и кад су у питању Срби сви су досељени из Црне Горе, највише из Дробњака, а могућно је и да су сви старином Дробњаци. О томе постоји и традиција код бројних српских породица у Лукоцреву.

Становници који су у Лукоцреву живели до другог светског рата, које ми сматрамо староседеоцима су: Беранци, тако названи по Бера-

нама (Иванград), а отуда су досељени почетком овог века; Бишевци, досељени из Муроваца (општина Нови Пазар); Редовићи (Бишевци који су недавно променили презиме); Белоице, старином Кучи из Пелева Бријега, а досељени су из Буковице код Рожаја; Мурићи, досељени у XIX веку из Мурије у Албанији; Врагићи, досељени из Рожаја пред други светски рат; Алијагићи су староседеоци и потомци су Алијаге, који се истакао у борбама 1809. године које је Караборђе водио за Нови Пазар. Алијага је тада погинуо и сахрањен је на гробљу Газилар у Новом Пазару. Мумушићи (свећари), по традицији, досељени су из Пећи у XIX веку. Староседеоци Лукоцрева су и сви које овде нисмо навели, изузев оних који су досељеници после другог светског рата, а досељеници су: Аљковићи (I породица) досељени из суседног Бобовика; Вељовићи (I), досељени из околине Тутина, на мираз.

Може се рећи да је у Лукоцреву било врло мало досељеника, по чему се ово село и разликује од осталих која су ближа Новом Пазару.

Ни одсељавање у послератном периоду није било много изражено у Лукоцреву. Тако се иселила једна породица Алијагића у Турску (1960); четири српске породице иселиле су се у Шумадију (Никићи и Марјановићи) и једна српска породица иселила се, пре десетак година, у оближње село Себечево. Десетак породица из Лукоцрева одселило се у Нови Пазар. То су породице радника који су запослени у граду и тамо стално живе.

Главно занимање становништва у Лукоцреву је земљорадња, воћарство и сточарство. Крај је веома погодан за гајење воћа и њега ту има доста, нарочито шљива и јабука.

Постоје домаћинства из којих по неко ради у новопазарским радним организацијама. После завршетка радног времена долазе кућама и највећи део одмора проведу радећи на имањима.

Сва деца у Лукоцреву обухваћена су основним школовањем. Школа им је у Дојевићу. Усмерено образовање настављају у Новом Пазару. Само је неколико студената из овог села на вишим и високим школама, а троје је завршило факултете и више школе и сада раде у Новом Пазару.

Према подацима које смо добили у Месној канцеларији Рајчиновиће, којој припада село Лукоцрево, у време истраживања (1980) у Лукоцреву је било 61 домаћинство, од чега је српских 33, а муслиманских 28.

Постење

Село Постење (Подстење, што значи село испод стена), налази се 5 km северно од Новог Пазара, а захвата доста плодно тле са обе стране реке Рашке.

Због доста повољних услова за живот — плодно земљиште, повољне климатске прилике, близина граду — Постење је било доста рано насељено, највероватније још у средњем веку. На

граница атара овог села, према Новом Пазару, налази се Петрова црква, једна од најстаријих хришћанских институција код Срба и жика око које се одвијао духовни и политички живот средњовековне Рашке. Према томе, атар Постоња морао је бити насељен још у средњем веку, а као доказ за то је и остава средњовековног новца (краљева: Уроша I, Драгутина и Милутина Немањића), нађена шездесетих година у Постоњу, као и једно гробље, највероватније из средњег века.

Међутим, старог становништва у Постоњу више нема. У многим сеобама, врло карактеристичним за ово подручје, оно се исељавало, почев од доба краља Милутина па све до краја XIX века. Садашњи најстарији становници Постоња досељени су у првој половини XIX века из Црне Горе, а они који су досељени пре другог светског рата, дошли су из ближе и шире околине Новог Пазара.

Постоње је после другог светског рата било седиште истоимене општине. Сада је ту месна канцеларија и матична основна школа. Месна канцеларија Постоње броји 12 матичних подручја или 12 катастарских целина, односно 12 села и осам заселака.

У периоду пре другог светског рата село Постоње је имало мали број домаћинстава: Ниђифоровићи, Радомировићи, Метићи, Цанковићи, Бадићи, Ибрахимовићи и Беровићи. Међутим, од 1948. године, израженије од 1960, број домаћинстава се у овом селу нагло повећао и 1980. године било их је 107 (српских 78 и муслиманских 29 домаћинстава), а укупан број становника је 464¹. Са јачањем индустрије у Новом Пазару, особито са изградњом Текстилног комбината „Рашка“, број домаћинстава у Постоњу нагло се повећао. Разлог треба тражити у томе што је Постоња близу Новом Пазару. Данас у Постоњу нема породице из које бар по једно лице не ради у некој радној организацији или друштвеној служби у Новом Пазару.

Породице које су досељене у Постоње после 1948. године су: Кучевићи (Срби) (1 породица) досељени са Голије; Шећовићи (Муслимани) (3 породице) и Чолаковићи (М) (1) из Паљева, Ницевићи (М) (1) из Јасеновика, Зогићи (М) (1) из Глоговика, Колацинци (М) (1) из Трнаве код Рајчиновића, Новаковићи (С) (1) из Драмића, Павловићи (С) (1) из Себечева, Јеремићи (С) (1) из Скукова, Милетићи (С) (1) из Дежева, Пузовићи (С) (1) из Врбозази, Вељовићи (С) (3) из Глушца код Батњика.

У новом насељу Постоња према Новом Пазару, ту где је изграђена и трафостаница, које је формирано после 1970. године, становници су: Лешевићи (С) (4) досељени из Копривице (М. К. Постоње); Ђојбашићи (С) (1) из Ерчега; Мутаџићи (С) (1) из Пожежине; Тиосављевићи, (С) (1) из Косурића, Шубарићи (С) (2) из Прћенове; Скуковац (С) (1) из Голице код Постоња; Биорац (С) (1) из Трнаваца; Пендићи (С) (1) из Тушмље; Издерићи (С) (1) из Судског Села; Милосављевићи (С) (2) из Судског Села; Омербеговићи (М) (1) из Новог Пазара; Путица (С) (1)

¹ Подаци су узети у Месној канцеларији Постоње 1979. године.

из Мостара; Савовић (С) (1) из Рајетића; Марковић (С) (1) из Штитара; Милић (С) (1) из Милатковића; Глишовић (С) (1) из Тушимље; Васовић (С) (1) из Страдова; Тимотијевић (С) (1) из Скукова; Лекић (С) (1) са Косова; Павловићи (2) (С) из Полокца код Шароња; Рагковићи (С) (1) из Калудре код Врановине; Џодић (С) (1) из Плешина; Мрљеша (С) (4) из Трнаве код Дојевића; Бијорци (4) из Трнаваца; Лекпек (М) (1) из Попића; Јешићи (С) (1) из Врановине; Карапанџић (С) (1) из Врановине.

Све набројане породице су у 95% младе, и, као што смо навели, највише их је запослено у Новом Пазару. После завршеног радног дана долазе кућама, и ту проводе неделње, месечне и друге одморе. Свака од тих породица има и нешто земље, макар окућницу, и то се обрађује по повратку из фабрике.

На периферији Постоња, са леве стране пута који од Новог Пазара води за Рашку, формирано је, почев од 1958. године, насеље Рома чергара. За изградњу доста лоших кућа, у којима пробаве само зиму, а лети иду по селима, користили су имање Нићифоровић Јована, од кога су га откупили. То је у ствари неплодна страна, на којој готово никада није могло било шта да роди. Првобитно је у том насељу било само пет кућа, а сада их има већ 40. У селу Постоњу је и њихово гробље, у које се сахрањују и чергари из других насеља: Дојевићи, Трнаве, Тушимља, Лешак. Верски су различито опредељени: има православних, а и муслимана, често блиских робака. Неки од овдашњих Рома узели су презимена неких послератних председника општине Нови Пазар: Зекавице, Бокићи.

Иако је насеље Рома практично у Постоњу, недалеко од Месне канцеларије, сами Роми су му дали име Ново Село.

Постоње је, као што се види, врло карактеристично село по броју досељених домаћинстава. Исељавања из овог села у послератном периоду била су незнатна. Породице које су се иселиле су: Граховци (М) (1), исељена 1958. године у Турску; Серифовићи (М) (1) у Нови Пазар; Нићифоровићи (С) (2) у Београд; Рашковићи (С) (2) у Београд.

Четири радника из Постоња раде привремено у Француској, а три у Аустрији. Породице су им у Постоњу.

Основно занимање становника у Постоњу је земљорадња. Гаји се жито, воће и поврће, а баве се и сточарством. Многа домаћинства из Постоња снабдевају Нови Пазар млеком. Новодосељена домаћинства, а њих је у Постоњу много више, мешовитог су типа. То значи да има запослених у новопазарским привредним и ванпривредним објектима и организацијама, али свако има, макар и мало имање или држи по краву и тако се баве тиме као допунским занимањем.

У Постоњу, ако се изузме Ново Село — насеље Рома, сва деца су обухваћена основном школом. Већина од њих наставља да се школује у средњим школама у Новом Пазару а знатан број се налази на студијама на вишим школама и факултети-

ма. Они који су завршили више и високе школе углавном раде у Новом Пазару.

М у р

Мур је удаљен 3 km од Новог Пазара, на магистралном путу Нови Пазар — Рибариће. Како је у новије време изграђен велики број кућа на простору између Новог Пазара и Муре, може се рећи да је Мур сада, у ствари, периферија Новог Пазара.

Мур је седиште Месне канцеларије, којој припадају села: Мур, Загуљача, Бајевица, Жирачки Долац, Охоље, Николићи, Шутеновац, Паралово. Мур је велико село; има око осамдесет домаћинстава, а дели се на махале: Бујубску, Прељевску и Лубурску. Саставни део Муре је Ново насеље и заселак Рахово. Становништво Муре је муслиманско, а само је српска породица Петра Савковића.

Предање каже да се на месту где се сада налази Мур некада налазила караула — стражара и да се на том месту ударао мухур — мур (печар) свима онима који су туда улазили у Нови Пазар, па да је по томе село добило име.

У односу на друга села у новопазарском крају, у Муру су услови за живот повољнији. У прошлости када је било мање породица, када су оне и бројчано биле мање, земљиште, са воћњацима и повртњацима, давало је солидне приходе за живот. Томе је доприносила и близина града, јер су се производи брзо и јевтино допремали и пласирали на тржиште. То је свакако разлог што је Мур од давнина био густо насељен. Тако смо, приликом обиласка Муре, установили 49 староседелачких домаћинстава, подразумевајући под тим све породице које у Муру живе пре другог светског рата.

Најстарије породице у Муру су Прељевићи, исламизирани Кучи, који приликом исламизације нису променили презиме. Они су, према неким казивачима досељени из Црне Горе у XVIII веку, а по другима — у XIX веку, а живе у махали која се зове Прељевска махала. Затим су то Лубуре, који живе у Лубурској махали. Преци Лубура били су добри мајстори у изради котарица од кора дрвећа, највише брезе, па су по томе добили презиме. Они су сви променили презиме и сада се презивају: Нуровићи, Јаховићи и Незовићи.

Староседеоци у Бујубској махали су Буђевици. Прича се да се Бујубска махала тако зове по буљубаши — старешина одређене групе људи (водник), који је овамо дошао из Липице код Тутина, бежећи од колере. Међутим, Буђевици у Бујубској махали кажу да су овамо дошли из Буђева на Пештери. Буђево је било искључиво српско село и припадало је беговалуку Ђоровића из Лозне. Ђоровићи који су држали Буђево као свој бего-

ват живе од 1896. године у Новом Пазару и у народу су познати још и као Бућевци. Да ли и Бућевци из Мура потичу од њих није се могло поуздано утврдити.

У току другог светског рата и све до 1950. године, из Мура се нико није иселио. Досељене су међутим, само две породице Бесничана, и то из Новог Пазара.

После 1950. године, закључно са 1970. годином, било је врло изражено исељавање Муслимана са овог подручја у Турску. По половину становника из неких села Месне канцеларије Мур (Охоље, Загуљача) отишло је тада у Турску. Из Мура су одсељени у Турску: Муртезић Хилмо, Алић Тахир, Нуровић Фамил, Рамовић Бејто са породицама.

Прилив новог становништва у Муру запажа се од 1952. године, а изражен је последњих година, и то у толиком броју да је досељавање врло тешко пратити. То се посебно односи на време када је пуштен у саобраћај магистрални пут Нови Пазар — Рибариће, који пролази кроз Мур, а повезује Нови Пазар са Јадранском магистралом. Од тада се непрестано продају плацеви поред самог пута, а то је најплоднија земља.

Породице које се досељавају у Мур су из околних села, а и из Новог Пазара. Новодосељене породице су: Доловци, досељени из Паралова; Демировићи из Потреба на Пештери; Себечевци из Дуге Пољане; Бучани из Височке код Бијелог Поља; Кучевићи из Жабрена (исламизирани Кучи); Шаџировићи (највероватније Дуљаци) из Крушева; Кадрићи из Бајевце; Плојовићи из Лукара; Хамзагићи (исламизирани Кучи) из Тупина; Лотинци (Хоти су старином) из Крушева; Рамовићи из Бајевце; Ујкановићи из Лукара; Синановићи из Пископоваца; Маврићи из Бонлија; Смајовићи из Доца; Батовићи и Прушевићи из Кулина, код Вучинића; Муминовићи из Крушева; Гецовићи из Новог Пазара; Ходовићи из Палева; Хаџићи из Набоја на Пештери, Латифовићи из Лече.

Главно занимање становника Мура је земљорадња, а врло важно место заузима воћарство (посебно гајење јабука) и повртарство. Како је сада земљиште изпарцелисано, а поседи уситњени, јер је село пренасељено, од пољопривреде не може да се живи. Велики број становника Мура запослен је у новопазарским радним организацијама, и то скоро свако домаћинство има бар једног члана у радном односу. Како ни то не решава проблеме, јер у Муру увек има вишка радне снаге, људи се баве и неким допунским занимањима: надничарењем (као најамна радна снага) или продајом и препродајом воћа и поврћа и сл.).

Сточарство је слабије развијено. Има домаћинства која немају ни краве у кући. Они који имају по две или три краве, биволицу, пар волова сматрају се богатим. Они, углавном, свако јутро носе млеко у Нови Пазар и тамо га продају.

Значајан извор прихода је и женска домаћа радиност, нарочито израда различитих тканина од вуне.

У иностранству (Западна Немачка) запослено је 12 радника из Мура. Двојица су тамо са породицама. Међутим, много је ви-

ше оних који у Немачку одлазе као туристи па тамо остану по неколико месеци и за то време раде. Враћају се са пристојним зарадама, а одлазе у Немачку бар још једном годишње. Сви они који су у Немачкој или који су тамо привремено боравили, изградили су лепе куће, опремили их модерним намештајем и апаратима за домаћинство, имају аутомобиле, тракторе и, у целини посматрано, врло су лепо сређени. Кажу: „Кад видите лепу кућу и ауто испред ње, онда знајте да из те куће неко ради у иностранству”.

У Муру постоји осмогодишња школа. У селу има још неписмених, али их је из дана у дан све мање.

Ученици који заврше основну школу настављају усмерено образовање у Новом Пазару; то чини већина свршених основца. Појединци настављају школовање на вишим и високим школама.

Рајчиновиће

Рајчиновиће је село у седиште Месне канцеларије, која је незванично позната и као Месна канцеларија Дојевиће (У турским изворима из XV века Дојевићи су се називали Доховић). Месна канцеларија је удаљена од Новог Пазара 5 km, на путу за Сјеницу, а село Рајчиновиће удаљено је 7 km. У овом селу постоји минерална топла вода, па је после другог светског рата ту направљена мала бања (Рајчиновића бања), а Угоститељско предузеће „Липа” из Новог Пазара изградило је кафану и мањи стационар. Истиче се да је вода у овој бањи лековита и да благотворно делује на органе за варење.

Месну канцеларију Рајчиновиће чине села: Видово, Варово, Војниће, Иванча, Лукоцрево, Побрђе, Шавци и Рајчиновиће.

Село Рајчиновиће је матично подручје са засеком Попиће. Без Попића ово село има 66 домаћинстава и сви становници су Муслимани.

Познато је да је Рајчиновиће доста старо насеље, али и овде као и у другим селима у овом крају нема староседелаца. Најстарији становници Рајчиновића су из XIX века, а највише је оних који су се доселили непосредно пре почетка и после другог светског рата.

У предратном периоду Рајчиновиће је било село осредње величине. Становништво се бавило пољопривредом и, за овдашње прилике, солидно живело. Био је то свакако разлог да се у предратном периоду скоро нико није иселио, а да су се неке породице баш тада доселиле и ту остале да живе.

Староседоци Рајчиновиће, укључујући ту и оне који су дошли у ово село пред други светски рат су: Друштинци, досељени са Косова у XIX веку; Бишевци (презиме носе по Бишеву код Рожаја, одакле су досељени у XIX веку); Зенковићи, досе-

љени после првог светског рата из Делимећа (Пештер); Колашинци, тако названи по Колашину у Црној Гори, а отуда су дошли као мухацири после 1858. године; Лекпеци и Хасковићи су такође староседеоци; Реброње, досељени после првог светског рата из Годуше (Бихор), првобитно су се населили у Трнави, а одатле су сишли у Рајчиновиће; Угљани, тако названи по селу Углу на Пештери, одакле су досељени после 1918. године. Старином су Клименте. Шкријељи су досељеници са Пештери, а Хакићи, који су старином Шкријељи, овамо су дошли из Бороштице (Пештер), после првог светског рата; Клименте, досељени из Липице (општина Тутин).

Као и већина села у новопазарском крају, особито она која су ближа граду, и Рајчиновиће је претрпело знатне промене, а повећан је број становника.

Одсељавање из овог села у послератном периоду била су незнатна. Од 1958. до 1962. године одселиле су се у Турску две породице Друштинаца и једна породица Кокића. Једина српска породица из овог села, Кијевчанин Станоја, одселила се 1965. године у Шумадију, док се неколико, углавном новоформираних породица одселило у Нови Пазар. Из тих породица, које су се одселиле у Нови, Пазар, бар по једно лице је запослено у радним организацијама.

Највећи број досељеника дошао је у Рајчиновиће у послератном периоду, углавном после 1958. године. Досељеници су: Авдовићи (6 породица) из Радоховаца (општина Тутин); Породица Врдић Рамиза, досељена из Сјенице; Зенковићи (3 породице) из Делимећа; Зилкићи (3 породице) досељени из Ораша (општина Тутин); Заховићи (1 породица) досељена из Козника код Белих Вода; Хусовићи, досељени из Паучине (општина Рожаје); Маврићи (3 породице) досељени из Тржаве код Рајчиновића.

Сви становници Рајчиновића су муслимани.

Главно занимање становника Рајчиновића је пољопривреда: земљорадња и воћарство, док је сточарство сведено на најмању меру, односно домаћинства гаје онолико крава или оваца колико им је потребно да подмире сопствене потребе.

Знатан број људи из овог села запослено је у Новом Пазару, и то у: Текстилном комбинату „Рашка“, „Првена застава“, Фабрици обуће „Рас“, у трговини, занатству, такси-служби и сл. Слободно време проводе обрађујући земљу.

У иностранству ради десетак радника из Рајчиновића, највише у Западној Немачкој. Они су овде изградили неколико лепих кућа, а то је знак да ће се убрзо вратити и наставити овде да живе.

Жене обављају домаћичке послове и радове на имању: жетва, пластидба и сл., а знатан део времена проводе у изради предмета домаће радности, особито ткањем. У последње вре-

ме повећан је број шиваћих машина у домаћинствима у Рајчиновићима.

Трнава

Југоисточно од Новог Пазара, на удаљености од 5 km, налази се село Трнава. Оно је лоцирано на старом делу Цариградског пута, који је био активан до 1882. године, а од Новог Пазара водио је преко планине Рогозне према Косову и даље за Цариград.

Према Цвијићу, Трнава је, до доласка мухацира, била насељена искључиво Србима. Кад су мухацири (муслиманске избеглице из Босне и Херцеговине и Црне Горе које су у Новопазарски санџак почели да пристижу почевши од 1875. године) почели да долазе у овај крај, посебно после 1878. године, ондашње турске власти насељавале су их на пашњачком земљишту — утринама, и то највише у оним селима где је било српског становништва. Тако су мухацири, особито они који су долазили овамо из Херцеговине, населили Трнаву. Село Трнава није било велико, али је у њему бивало све мање српског становништва. Данас у Трнави живе искључиво Муслимани.

Трнава је центар месне заједнице и седиште Месне канцеларије Трнава, којој припадају села: Трнава, Брђани, Дрењак, Ујниче, Чепељ, Избице, Нетврђе, Пљевљани, Хотково, Осоје, Педеље, Леча, Цвијетње, Брежбе, Бабреж, Козник, Церовик, Бориковац.

Село Трнава дели се на Доњу и Горњу Трнаву.

Трнава је електрифицирано село, изузев неколико домаћинстава која су удаљена од средишта села. Највећи проблем Трнавe је пијаћа вода, у којој је ово село одувек оскудевало. Због тога је урађен пројект за довођење воде са Станковог потока, који се налази на Рогозни, чиме би се решио проблем воде у овом селу. Река Трнава, која пролази средином села, а улива се у Јошаницу, у летњем периоду засуши, а у пролеће и јесен може да надође и да поплави околну земљиште.

У Трнави постоји централна основна школа са интернатом за 80 ученика. У интернату су смештени ученици из удаљених села који похађају више разреде основне школе. Поред тога, постоји и дом културе, продавница Земљорадничке задруге „Војин Поповић“ из Новог Пазара, а недавно је изграђена савремено опремљена амбуланта.

Трнава је повезана са Новим Пазаром путем који је 1980. године асфалтиран. Тај пут би требало да буде део пута који ће повезивати Нови Пазар са Титовом Митровицом, а који пролази преко Рогозне, отприлике трасом старог Цариградског пута.

Најстарији становници Трнаве су потомци херцеговачких мухацира који су овде настањени пре стотинак година. Међутим, већина је одсељена у Турску у периоду од 1958. до 1970. године, а на њихово место досељени су садашњи становници Трнаве. То је био период када је овде било највише одсељавања и досељавања. Староседеоци Трнаве, подразумевајући под тим све оне који су овде живели закључно са другим светским ратом, јесу: Каргаловићи, Каришићи, раније досељени из Тријебина; Муслићи из Берберишта; Нокићи из Рожаја (Климензе); Идризовићи из Брњице; Омеровићи из Дрењка; Лукачи из Корита (старином из Колашина); Билаловићи из Тврдошева; Дупљаци из Дупљака (Корита); Горхамзићи, старином мухацири; Батовићи, старином Колашинци; Пљакићи из Угла (Клименте); Емровићи са Пештера; Шабановићи из Брњице; Бихорци из Бихора.

Досељеници који су досељени после 1958. године: Меховићи, досељени из Бора код Иванграда; Пузе из Затона код Бијелог Поља; Халиловићи из Сутивана код Бијелог Поља; Јакуповићи из Изрока; Беђовићи из Ниша са Рогозне; Дрековићи из Рибарића; Зукорлићи из Орља; Кахровићи из Чепеља; Идризовићи из Затона код Бијелог Поља; Аловићи из Матаруга код Бродарева; Махмутовићи из Бистрице; Балије из Бродарева; Ризвановићи из Старчевића; Весковићи из Затона; Беговићи из Затона, Аличковићи из Изрока; Калићи из Расова код Бијелог Поља; Салковићи из Сутивана; Мустафићи из Муроваца; Љајићи из Дрењка, а старином су из Дуге Пољане (Клименте); Капетановићи — мухацири; Чолаковићи из Драге; Емровићи са Пештери; Беђировићи из околине Бијелог Поља; Курбашевићи из Угла (Клименте); Мушовићи из Годуше; Међедовићи са Оброва код Бијелог Поља, исламизирани су Ровчани; Цигали, раније Бабачићи, досељени из Тријебина.

Сматра се да је из Месне заједнице Трнава одсељено у Турску више од 60 породица. То исељавање је било најинтензивније од 1958. до 1970. године. Међу њима биле су и старе породице из Трнаве, као што су: Фазлагићи, Џубуровићи, Ђустовићи, Горхамзићи, Билаловићи, Капетановићи. Исељавање је првобитно текло преко Македоније. Људи би овде продали земљу и кућу и отишли у Македонију. Тамо би се задржали неку годину док би добили отпуст из држављанства и онда се исељавали у Турску. Међутим, дешавало се да су многе породице остале да трајно живе у Македонији. Тако се сада у селу Оризани код Титовог Велеса налази тридесетак породица потомака исељеника из Трнаве.

Неке породице које су отишле за Турску, као што су Горхамзићи, вратиле су се из Турске и поново настанили у Трнави.

Међу онима који су се, после 1958. године, доселили у Трнаву биле су и две српске породице: Баловићи и Дробњаци, досељени из Кашља код Рајчиновића и Требевића код Врачева, али су после десетак година продали имања и одселили у Шумадију.

Главна занимање становника Трнаве је пољопривреда. Обрадиве површине, мале и испарцелисане, дају солидне приносе у житарицама, посебно оне које су ближе речном кориту Трнаве. Сточарство је знатно развијено и скоро да нема домаћинства у коме нема бар по нека крава, а има домаћинства која поред крава гаје и овце. Воћарство је знатан извор прихода, а повртар-

ство, ако се изузме кромпир, мало је заступљено. У последње време сточарство се нешто више форсира због, чега су њиве и друге обрадиве површине претворене у пашњаке.

У Трнави постоји, у приватном власништву, пет трактора, једна вршалица, шест аутомобила, два камиона.

Из Трнаве је запослено у Новом Пазару око педесет, пре-тежно жена. Трнава је близу граду па они одлазе на посао и враћају се у село. Међутим, врло је велики број оних који траже посао, од чега највише неквалификованих. Тако се у Заводу за запошљавање у Новом Пазару води више од стотину радника из Трнаве који траже посао. То је доказ да се у Трнави доста тешко живи. Наталитет је изражен, постоје домаћинства у којима у собама нема патоса, куће су лоше опремљене, има оних у којима нема кревета него се спава на поду; приходи су тако скромни да се њима једва покривају најосновније потребе.

Знатан извор прихода представља домаћа радиност. Скоро да нема домаћинства у коме жене не тку или плету предмете од вуне, које највише продају на пијаци у Новом Пазару.

Из Трнаве се налази пет људи на раду у иностранству. Рације их је било знатно више. Неки одлазе и као сезонска радна снага, понајвише у летњим месецима. Ти су у целини солидно решили своје материјално питање: изградили су добре куће, солидно их опремили и набавили аутомобиле.

Већина основаца који заврше основну школу у Трнави углавном уче неки занат или се укључују у привреду. Нерадо одлазе на студије. Из Трнаве тренутно нема никога на некој вишој или високој школи, док су, нешто раније, двојица завршили факултете.

Да овове додамо и чињеницу да је у Педељу, засеоку Трнаве насељено неколико породица Рома. Они су овде првобитно поставили само чегре, а касније, на друштвеном земљишту, изградили мале куће. То значи да су се они ту први пут усталили и једно време било је ту двадесетак њихових породица. Међутим, у новије време многи од њих су се иселили у Лешак, Потење, Дојевиће. Ови који су остали уведени су у књиге евиденције, деца похађају школу али само у нижим разредима основне школе, добро се понашају па су их добро и прихватили мештани. Двојица су чланови Савеза комуниста:

Шестово

Шестово или Шестовски поток је насеље недавно формирано на левој обали Шестовског потока, недалеко од ушћа у реку Рашку. Највећи број кућа је груписан и чини целину, али и у горњем делу овог потока, чак од његовог извора има неколико кућа.

Шестовски поток је формирао доста дугу долину, која настаје од места где извире Поток, близу Бурђевих ступова, па до утока у Рашку. Та удолина ограђује Нови Пазар са северне стране. Долина је дуга колико и Поток, а то значи око 3 km. Др Олга Зиројевић је утврдила, на основу турских извора, да се још 1489. године, што значи непосредно после формирања Новог Пазара, помиње насеље — махала Врбовац, или Милиндоп, као саставни део града. У народу је очувано предање да се горњи део Шестовског потока, значи изворишни део, звао Врбовац. Поменуће године у том насељу је било четрнаест домаћинства хришћана, који су били досељени из села у Нови Пазар. То значи да је тај део био насељен још у XV веку и да је био саставни део града, без обзира на то што је сада удаљен од града и није његов саставни део. У том изворишном делу налази се неколико кућа које су ту изграђене крајем прошлог и почетком овог века. Осим тог изворишног дела Потока, где има неколико старих кућа, остало је било ненасељено и претворено у обрадиву земљу.

Данашње насеље Шестово, или Шестовски Поток, налази се на северној периферији Новог Пазара, на левој страни Шестовског потока или у оном делу који се с једне стране граничи Потоком који одваја ово насеље од војне касарне, а с друге стране православним гробљем Шестово. Само неколико кућа прелази на другу страну Потока, усмеравајући се према Немањиној улици, која води ка центру Новог Пазара. На источној страни ово насеље се протеже с једне и друге стране пута који води ка Петровој цркви, а кроз насеље води и пут ка гробљу Шестово. У том насељу су лоцирана предузећа „Сандактранс“ и Предузеће за путеве, тако да је Шестово саставни део Новог Пазара, у оквиру III месне заједнице.

Шестово је, изузимајући неколико кућа у горњем делу Шестовског потока, ново насеље. На том месту до 1963. године није било ни једне куће, а сада насеље броји 96 домаћинства са 410 становника. Највише кућа изграђено је после 1970. године, а добар део је и оних које су започете и граде се и сада.

Насеље Шестово су формирали радници највише запослени у Текстилном комбинату „Рашка“ у Новом Пазару, а углавном су са села из новопазарске општине. Само је неколико породица досељено из Сјенице, Тутина, Лепосавића и Рашке и по једна из Новог Сада, Ужичке Пожеге. Изузев седам муслиманских породица становништво је српско. Муслиманске куће су изграђене у горњем делу Потока, а само једна налази се у главном насељу али са десне стране Потока.

Ново насеље Шестово формирано је без знања надлежних органа власти, без грађевинске дозволе и неурбанизовано је. На инсистирање становника, Скупштина општине Нови Пазар признала је 1976. године статус насеља, чиме је било омогућено да

се оно електрифицира, тако да су сва домаћинства оставила петролејке. Електрификацију су извели самодоприносом и сопственим учешћем. На градски водовод још нису прикључени и снабдевају се изворском водом, али су припреме за довођење воде извршене. Канализација у насељу није уведена, али постоји могућност за њено решење. Због свега тога у насељу нема хигијенских клозета и, ако се томе дода да велики број домаћинства гаји по неку краву, свињу или овцу, онда се може закључити да је хигијена на ниском нивоу.

Већ смо истакли да Шестово има 96 домаћинства. Од тога 83 су на левој, а остала на десној страни Потока. Број становника износи 410. Најбројнија породица има 11 чланова, а најмања — једног члана.

Становници Шестова досељени су: Пухало из Новог Сада; Сретеновићи, Маринковићи и Илићи из Себечева; Аксовићи и Милосављевићи из Слатине; Милетићи и Павловићи из Дојиновића; Петровићи, Берковићи, Тањевићи и Марковићи из Ковачева; Савићи из Попа; Васићи из Тењкова; Пајовићи и Лазовићи из Јове; Окошановићи из Врбозла; Јовановићи из Лукоцрева, Поповићи, Вељовићи, Милутиновићи, Јоксимовићи из Тутина; Коматине, Пајовићи, Живковићи, Михаиловићи из Павља; Марићи, Морачани, Вуксановићи; Илићи из Гошева; Максимовићи, Радојевићи, Костићи из Избица; Пајовићи из Полица; Милошевићи и Симовићи из Постења; Божовићи из Штитара; Лазовићи из Пасјег Потока; Ракоњи и Папићи из Сјенице; Макојевићи из Цоковића; Боковићи из Бонлија; Пајовићи из Полокца; Палибрци и Марсенићи из Бобовика; Лешевићи из Лешка; Дунићи из Присоја; Рајовићи из Вучинића; Радисављевићи из Забрља; Вучинићи из Цврња; Томовићи из Врачева; Тиосављевићи из Косурића; Белићи из Дежева; Дробњаџи из Требића; Кучевићи, Мутапшићи, Лешевићи и Пендићи из Тушимља; Јовановићи из Видова; Пузовићи из Будића; Ратковићи из Балетића; Мићићи из Ужичке Пожеге; Коматине и Костићи из Полази; Маговићи, Лешевићи и Јашаревићи из Лепосавића; Садовићи из Црквина; Николићи из Вравоине; Лешевићи из Копривнице; Плавшићи из Јабланице; Дуталићи из Рашке.

Као што се види из наведених података, већина становника Шестова досељена је из села у новопазарској општини. Међутим, већина од њих је и пре формирања овог насеља била запослена у индустријским објектима у Новом Пазару па су становали у приватним зградама или у оближњим селима. Чим су дошли до некаквих средстава и чим се указала прилика да могу градити куће у Шестову, они су то и учинили, а градња у овом насељу, као што смо већ истакли, почела је после 1965. године. Неки од становника Шестова, као што су Павловићи, досељени су у Нови Пазар из Дојиновића још 1930. године а у Шестову су изградили куће 1971. године.

Главни разлог што су ове куће изграђене у Шестову је у томе што је то био неурбанизовани део града, што се ту једино долазило до плацева и нису се плаћале комуналне услуге и друге дажбине. Према томе, власници ових кућа су људи са ниским примањима и уопште са ниском економском основом.

Средства за изградњу обезбеђивали су уштедама и позајмицама, јер кредите нису могли добити због тога што градња није била дозвољена. Многе зграде подигнуте су мобом. У целом насељу до пре две године није ни било раскошније куће. Скоро све су приземне.

Породице у Шестову су претежно радничке. Из скоро сваке од њих је по неко у радном односу, а највише жене, које су запослене у Текстилном комбинату „Рашка“. У том комбинату било је 1978. године запослено 147 радника из овог насеља. У другим радним организацијама много мање је запослених. То су углавном неквалификовани или полуквалификовани радници, а мало је оних који имају квалификацију. Према томе, њихова примања су врло мала и тај просек је у 1977. години износио 2 300 динара по запосленом.

Ученика је 150, три студента и четири пензионера. Остало су домаћице, незапослени и деца предшколског узраста. Од пољопривреде живи шест домаћинстава. Постоји неколико породица које имају имања у селима из којих су досељене, па и са њих добијају одређени приход.

Сви ученици похађају школе у Новом Пазару — основне или средње.

Хаџет

Хаџет је одувек био саставни део града Новог Пазара, у ствари његова југозападна периферија. Данас Хаџет више није периферија града већ готово његов средишни део, јер се највећи део нових зграда подиже поред магистралног пута Нови Пазар — Рибариће, тако да се град највише шири у том правцу.

Предање каже да је богата Хаџира, пашина кћерка, дала данашњу територију Хаџета сиротињи да ту изгради куће и да се на том месту трајно настани. У знак захвалности према добротвору Хаџири, овај део града назван је Хаџет. Хаџет је арапска реч која значи потребу или нужду. У овом случају та реч би означавала место на коме су се упућивале молитве богу ради неке нужде или потребе, на пример, молитве за кишу, против града и слично. Уз сам Хаџет, са његове јужне стране, налази се насеље Мусала, што, такође на арапском, значи место где се под отвореним небом клањају бајрамске молитве (молитве на муслимански празник бајрам). Била је ту, према предању некада и џамија и темељи су јој се видели до другог светског рата. Многи муслимански надгробни споменици били су на Мусали приметни донедавно.

На данашњем Хаџету првобитно је било велико муслиманско гробље. Гово да није било слободне површине на којој није било надгробних споменика — нишана. Сигурно је да је то гробље из раније прошлости Новог Пазара, вероватно из

XVI и XVII века, дакле из времена када је Нови Пазар био велики град, у то време један од највећих на средњем Балкану.

Вероватно је да су у време пре 1689. године, када је Нови Пазар спаљен и претворен у прах и пепео, на Хаџету постојале и многе грађевине. Приликом обрађивања њива на Хаџету, у периоду између два светска рата, наилазило се на темеље, камење с малтером и танке а дуге цигле (опеке). У ствари, и ти остаци грађевина и огромно гробље на Хаџету, говоре о величини Новог Пазара.

Пре другог светског рата на Хаџету су се могли видети торови за овце, крада биволица која су се ту напасала, а људи који би долазили са села у град на пијацу или неким другим послом остављали су коње на Хаџету и за то плаћали чувару по динар за једног коња.

Пошто гробље на Хаџету није било активно од XVIII века, Хаџет је зарастао у коров. Касније тај коров је крчен и те површине претваране у обрадиве (по муслиманском учењу), ако у неком гробљу за последњих 40 година није нико сахрањен, гробље се може користити у било које сврхе). Тако је Хаџет, у периоду између два светска рата, био прекривен обрадивим површинама или пашњацима.

Данашње насеље Хаџет потиче с краја прошлог века и формирали су га мухацири (муслиманске избеглице из Никшића), који су се доселили 1877. године. Наиме, Муслимани из Никшића су се, после предаје Никшића књазу Николи, масовно повлачили према Турској. Пошто је Новопазарски санџак остао у оквиру Турске до 1912. године, то су се мухацири из Никшића задржавали почевши од Лимске долине па даље, где би им се указала прилика да могу живети. Тако су једна група Никшићана задржала и у Новом Пазару. Ондашњим турским властима у овом граду било је стало да што пре и што брже омогуће мухацирима да их отпрате из града што даље према Цариграду, јер је то време наглог сиромашења Новог Пазара, па би мухацириска сиротиња отежала и онако тежак економски положај овога града. Мухацири су били упорни да остану у Новом Пазару, па је настало нагађење. Прича се да су мухацири тада убили и градског кајмакама и да су власти биле приморане да их збрину. Дали су им југозападну територију града, односно данашњи Хаџет, да се ту населе. Ови су тако и урадили и тамо формирали свој квартал — махалу, која се и данас назива Мухацирска махала. У средини те махале изграђена је џамија, позната као Никшићка џамија. Занимљиво је да су, скоро сви мухацири који су досељени из Никшића оставили стара презимена: Љуце, Љухари, Џидићи, Пашовићи, Мухићи и др., а узели ново и јединствено презиме Никшићи, желећи тако да сачувају успомену на град из кога су се доселили, (мало је оних који су задржали стара презимена). Сви Никшићи

су првобитно живели у Мухацирској махали, али су се касније, нарочито кад су стекли имовину, почели настањивати по другим деловима града, тако да њихових потомака има по целом граду, а најмање у Мухацирској махали.

Првобитно и закључно са првим светским ратом, на Хаџету није било других кућа осим оних у Мухацирској махали, а у периоду између два светска рата изграђено је неколико кућа. Изградиле су их досељеници са села, а они су по правилу били велика сиротиња. Куће на Хаџету биле су ниске, мале, од ћерпича (непечене цигле) покривене ћерамидом, а многе и сламом, са малим вратима и прозорима, са малим двориштем и малим баштама.

У периоду између два светска рата на Хаџету је изграђена градска болница. То је била мала зграда са двадесетак болесничких постеља. После другог светског рата на том простору изграђени су: антитуберкулозни диспансер, хируршки блок, дом здравља, инфективно одељење, а све то сада чини јединствену установу Медицински центар, у коме је запослено око 700 радника.

У Петој месној заједници (Мусала) живи четвртина становништва Новог Пазара, значи више од десет хиљада становника. Нови Пазар је непосредно после другог светског рата имао нешто више од 11 000 становника, а сада има више од 40 000. У овом граду изражен је наталитет али и механички прилив. Прилив је нарочито изражен од педесетих година, када у Новом Пазару почиње да јача индустрија. Према неким проценама, сваки четврти становник Новог Пазара је досељеник са стране, највише из села у новопазарском крају. Највише, пак, тих досељеника било је управо на Хаџету. Тамо где су пре рата били пашњаци и обрадиве површине данас нема слободног простора на коме би се могла изградити макар и мала кућа. Какав је механички прилив становника на Хаџету илуструје податак да је 1975. године на Хаџету било 307 домаћинства, а да их 1980. има 929. Осим приватних кућа, на Хаџету су изграђене и две велике стамбене зграде. Уз сам Хаџет налазио се и велики градски расадник. То је до ове 1980. године био једини слободан простор. Тамо се сада гради насеље за пострадале у поплавама 1979. године и то ће бити једно од најмодернијих насеља у Новом Пазару. У V месној заједници лоцирана је и фабрика акумулатора „Искра“.

У Хаџету је одувек било највише сиротиње у граду. Нарочито је по томе био познат у периоду између два светска рата. И данас је у овом делу града највише оних који су слабог имовинског стања. Према једној анкети Центра за социјални рад у Новом Пазару „поремећаји у понашању деце и омладине су најразвијенији у Петој месној заједници, која је бременита

и осталим видовима социалних проблема“. У току је изградња нове школе на Хаџету.

Најстарији становници Хаџета су потомци Никшићана. Њих је до скоро било у Мухаџирској махали, а сада су остале још две породице, јер су се остали одселили у Турску после другог светског рата. Од почетка овог века, а нарочито у периоду између два светска рата, овде су се настанили: Кладничани, из Кладнице код Сјенице; Маљевци, из Маљеваца, а старином су Речи са Пештери; Хаџимујовићи, старином Хоти; Качари, досељени раније из Буковице код Рожаја, а старином су исламизирани Кучи; Посовићи, досељени из Браћака на Пештери (Клименте); Срби Џамбасановићи, досељени из околине Жабљака на Дурмитору. Ту су још и Џанефендићи, који су се раније презивали Чабевићи, а мухаџири су. Иселили су се у Турску 1960. године, али су се вратили.

Досељеници на Хаџету у периоду после 1950. године, бројни су, као што смо већ истакли. Највише досељеника је из новопазарских села, затим из Сјенице, Тутина, Пештери, Бихора и Лимске долине. То су претежно муслиманске породице тако да и данас на Хаџету има мало српских или неких других породица.

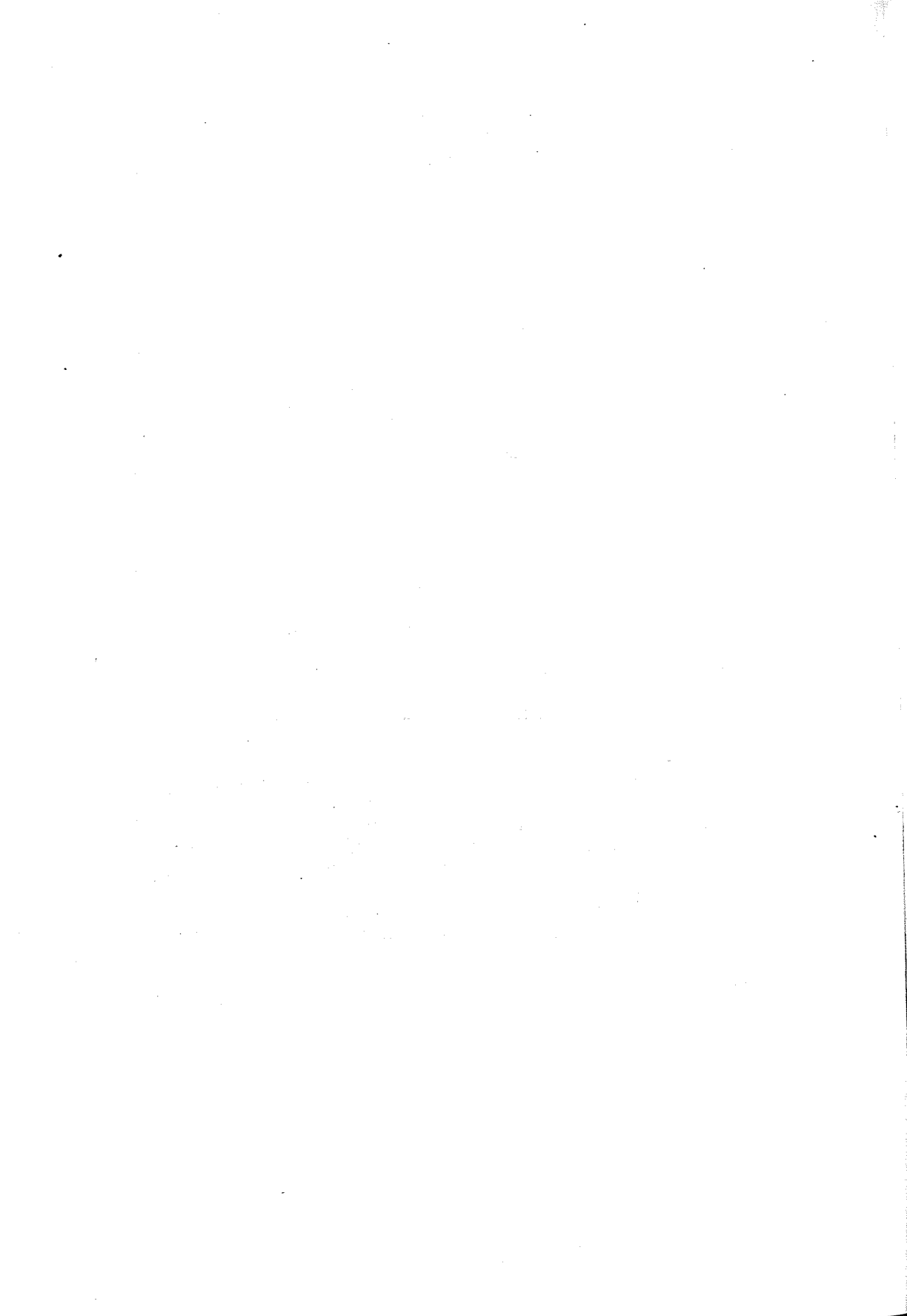
Исељавање са Хаџета није било приметно. Неколико породица иселило се у Турску у периоду од 1950. до 1970. године.

На привременом раду у иностранству има стотина људи са Хаџета, али се последњих година уочава да се враћају. Они су овде изградили лепе куће и солидно их опремили, а неки су отворили приватне радионице, док су се други запослили у друштвеном сектору.

Сва деца са Хаџета обухваћена су основним школовањем. Већина од њих завршава пуну основну школу и настављају школовање у оквиру усмереног образовања у Новом Пазару. Знатан број студира на вишим школама и факултетима, а има и неких који су завршили више или високе школе.

Основно занимање становника Хаџета је рад у привредним организацијама у Новом Пазару. Око четвртина целокупног радништва у Новом Пазару, у привредној и ванпривредној делатности, јесте из Пете месне заједнице, а петина од тога је са Хаџета. Међутим, на Хаџету је било вишка радне снаге, у прошлости па и данас. Овде су се због тога у свако време могли наћи надничари и уопште јевтина радна снага. Већина радника који се налазе на листи Завод за запошљавање у Новом Пазару — са Хаџета је.

Значајан извор прихода је и домаћа радиноост. Скоро у сваком домаћинству се нешто тка и плете. Раније је скоро свако домаћинства имало бар по једну па и две краве. После забране држања стоке у граду овде се више не гаје ни краве ни било која друга врста стоке.

Бреда ВЛАХОВИЋ

СТАН И КУЛТУРА СТАНОВАЊА У НАСЕЉИМА
У ОКОЛИНИ НОВОГ ПАЗАРА

Начин становања један је од значајних показатеља за вишеструко праћење свакодневног живота одребене средине. Под тим појмом подразумева се не само приказ материјалног стања и степен развијености стамбеног простора већ је то и одраз друштвених, економских и других појава. Реч је заправо о комплексном проблему, коме се у будућим проучавањима народног живота мора посветити више пажње. Уосталом, то су показала новија етнолошка истраживања ове проблематике пре свега у Словенији, Хрватској и Србији¹.

Култура становања, или начин становања није само област којом се баве искључиво етнологи. Тим проблемом баве се и архитекте и социолози, свако са свог становишта.

Културу становања архитекти проучавају ради праћења развоја стамбеног простора и уклапања традиционалног архитектонског наслеђа у обликовање и опремање савременог стамбеног простора². Стамбени простор и културу становања социо-

1 Навешћемо само неколико радова: F. Šarč, *Domovi v Draščih s posebnim pogledom na stanovanjsko raven*, SE XX, Ljubljana 1968; исти, *O raziskovanju stanovanjske kulture*, Tradiciones 2, Ljubljana 1973; исти, *Stanovanjska kultura idrijskih rudarjev ob prelomu stoletja*, SE XXVII—XXVIII, Ljubljana 1976; A. Murač, *Nekoliko zapažanja na temu: tradicijsko stanovanje i suvremenost*, Etnološki pregled 17, Beograd 1982; исти, *Transformiranje načina i kulture stanovanja u Jalševcu*, Narodna umjetnost 14, Zagreb 1977; Б. Влаховић, *Утицај градске на сеоску културу становања у савременим условима (примери из Србије и Словеније)*, Зборник Сеоски дани С. Вукосављевића V, Пријепоље 1976; иста: *Приступ проучавању културе становања у Новом Пазару и околини*, Новопазарски зборник 2, Нови Пазар 1978; иста, *Culture de l'habitation dans les conditions contemporaines en Serbie*, Editions speciales N° 1, Beograd 1980.

2 Б. Којић, *Новија сеоска кућа у Србији*, Зборник ЕИ САНУ, књ. I, Београд 1950; исти, *Сеоска архитектура и туризам*, Београд 1958. и 1973; исти, *Савремена сеоска кућа и активност Хигијенског института Н. Р. Србије*, Гласник ЕИ САНУ, IV—VI, Београд 1957; исти, *Развој куће и културе становања*, ГЕМ 44, Београд 1980; Д. Симоновић, *Услови становања у нашем селу (село Пиносава код Београда)*, Зборник Арх. фак., књ. III, св. 8, Београд 1957; исти, *Услови становања у селу Железник код Београда*, Посебна публикација ИАУС, Београд 1961; исти, *Стан и стамбена култура сеоских становника у Србији*, Саопштења 3, ИНС, Београд 1972; исти, *Сеоски стан — Развој, стање и савремене програмске карактеристике сеоске породичне куће у Србији*, Матери-

лози прате као феномен у светлу иновација и њихово мултиплицирање на савремени стан и становање у њему³. Етнологи овим проблемима покушавају да дају нову димензију, посматрајући стан као одраз степена привредног развитка, а становање у том простору — као одраз друштвених односа у породици и друштву.

Проучавање станишта и начина становања има релативно дугу традицију у етнолошкој литератури. Кућа је непрекидно била предмет истраживања. О томе сведоче бројне антропогеографске монографије о појединим областима у којима је, по правилу, као у Српском етнографском зборнику, станишту увек посвећено посебно поглавље. Осим тога, многе су студије о архитектури, које је иницирао Цвијићев рад на монографијама, а и други облици који су се касније развиле у енологији. У Србији (као и шире на Балкану) у радовима ове врсте обухваћена су и нека специфична питања из наведене области или су систематски обрађена шира подручја у којима су приказане развојне фазе у обликовању стамбеног простора, на пример у радовима А. Дерока и Б. Којића⁴. У овим радовима реч је углавном о кући као објекту материјалне културе, параметрима за одређивање типологије насеља, о уметничком обликовању куће. У студијама ове врсте нарочита пажња је посвећена облику куће као простору за становање, затим грађевинском материјалу, положају куће према осталим зградама у дворишту, као и конструктивним елементима на зградама.

С. Вукосављевић је кућу посматрао из другог угла. Он је простор за становање посматрао више као друштвену појаву, указивао на одређене друштвене односе и повезивао кућу и становање са односима у производњи⁵. Описујући становање се-

јали, свеска 53 ИАУС, Београд 1980; Д. Грабријан, *Македонска кућа или прелаз оријенталне у савремену европску кућу*, Љубљана 1955; Р. Финдрих, *Прилози познавању организације стамбеног простора у народном градитељству села*, ИАУС, Материјали, св. 51, Београд 1980; Б. Миленковић и З. Петровић, *Становање на селу*, Завод за унапређење домаћинства НР Србије, Београд 1960. и други.

3 S. Šuvar, *Između zaseoka i megalopolisa*, Biblioteka sociologije sela, Zagreb 1973; V. Đurić, *Urbanizacija kao proces širenja gradskog načina života na naše selo*, Sociologija sela 29—30, Zagreb 1970; С. Вујовић, *Становање у новим стамбеним насељима*, Социолошки преглед VI, Београд 1972; М. Живковић, *Увод у социологију становања*, Универзитетски уџбеник, Архитектонски факултет, Београд 1977; А. Ноџић, *Иновације и становање*, Sociologija sela XIV, Zagreb 1976.

4 А. Дероко, *Стара сеоска кућа — стара варошка кућа*, Споменик САНУ, СХVIII, Београд 1968; исти, *Кућа у Јабланици и Пустој Реци*, Зборник ЕИ САНУ, књ. I, Београд 1950; Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1949; исти, *Архитектура српског села, Шумадија и Поморавље*, Београд 1941, и други.

5 С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва II — социологија становања*, САНУ, Посебна издања, књ. СССХС, Одељење друштвених наука, књ. 51, Београд 1965.

љака (становање у урбаним срединама није посматрао), Вукосављевић је говорио и о сеоској заједници, о саставу и организацији породице и о односима у њој, о стамбеним просторима у вези са њеним функцијама и слично. По њему, становање је одраз не само природних и економских услова већ и показатељ друштвених односа. Он је у приказивању становања указао и на етничке, економске и друштвене разлике које се испољавају у начину становања односно начину живота у одређеном простору, понекад чак идентичном.

И Д. Грабријан је у својим истраживања простора за становање узимао друштвени елемент као један од основних услова за формирање одређеног облика станишта. Стамбени простор се, по Грабријану, одражава у облику, опремљености и начину коришћења стана⁶. То се одражава управо у новопазарском крају, где се под утицајем двеју различитих култура формирају и две културе становања. Једну су формирали Срби, а другу Муслимани.

На територији Србије, па ни у неразвијеном новопазарском крају, данас нема насеља у које није продро дух савремености. Преплиће се старо, грађено на традиционалном наслеђу, са тековинама новог времена. Нове куће су данас све мање, зависно од природних услова, како у погледу грађевинског материјала тако и у погледу типа куће, који се доскора истицао као посебна карактеристика појединих предела. Савремени тип зграде је карактеристичан за широке просторе. Међусобни утицаји су и у грађевинарству све већи и снажнији као и у другим областима. Такође се све више губе разлике између сеоске и градске куће. Ту се потврђује Вукосављевићева констатација да је стамбени простор непосредно везан за привређивање све док је сељак чисти сељак. Чим он своје економско постојање веже за објекте изван свог пољопривредног атара, у неким непољопривредним делатностима, нема више потребе за економским двориштем, које се у току развоја све више сужава у том погледу и добија нове садржаје⁷. Нови начини привређивања такође утичу на мењање функције и концепције стамбеног простора.

Колико се модернизује стамбени простор под непосредним утицајем урбанизације а како и колико у просторима који су удаљени од урбанизованих средина у околини Новог Пазара показаћемо на материјалу који смо прикупили у одабраним насељима у време испитивања вршених од 1975. до 1980. године⁸. Реч је о насељима Трнава, Лукоцрево, Рајчиновиће, Иванча, Де-

6 Д. Грабријан, наведени рад.

7 С. Вукосављевић, наведени рад.

8 О томе која су то насеља, каква су по основном типу и положају у односу на Нови Пазар као градски и индустријски центар, речено је у антропогеографском и етнодемографском прегледу.

жева, Бања, Постење, Мур, Хаћед и Шестово, која по различитом положају у односу на градско и индустријско средиште показују различити степен модернизације.

О методолошком приступу проучавању културе становања у насељима у околини Новог Пазара било је речи на Саветовању етнолога Југославије одржаном 1976. године у Новом Пазару⁹, па се нећемо задржавати на томе. Потребно је само истаћи да се и овом триликом пошло од непознатог ка познатом. Значи, од постојеће етнологске литературе, пре свега о овом проблему и овом крају, да би се пришло непосредним теренским истраживањима у одабраним насељима и, на основу прикупљене грађе, дошло до закључака. Према подсетнику који је урађен за теренска испитивања, у излагању материјала поћићемо од најопштијих оквира села као целине, затим ужег простора — окућнице, или кућништа, дакле земљиште на коме је кућа у ширем смислу речи, и наставити питањима која се односе непосредно на кућу, да би се тако дошло до унутрашњег простора куће (у ужем смислу речи) и његовог коришћења, односно до начина живота у одређеном простору.

Пошто смо напоменули да у нашим испитивањима полазимо од познатог ка непознатом, морамо истаћи да је за сада о кући у новопазарском крају мало писано. Наиме, ни шире ни уже подручје Новог Пазара до сада није било предмет комплексних ни етнологских ни антропогеографских испитивања, која би могла да пружи одређена сазнања о кући и култури становања. Овај терен, мада веома занимљив за оваква испитивања, због теже приступачности био је увек заобилажен. Због тога се морамо ослањати, пре свега, на сопствена испитивања у помнутом петогодишњем раздобљу и, према томе, на стање које је тада затечено. Оскудне податке о кући у Новопазарском санцаку налазимо код Гастона Гравијеа¹⁰, француског антропогеографа с почетка XX века, којима треба додати у најновије време разматрања Ј. Крунића о старој градској кући у Новом Пазару¹¹, која је карактеристична за градску, али не и за сеоску средину.

Култура становања, као што је већ речено, не изражава се само у најужем простору куће већ и у уређењу шире околине у којој је станиште смештено. Услови становања, како у приградској тако и у удаљенијој сеоској средини у новопазарском крају, мењају се, више или мање, трансформацијом насеља. Није реч само о приградским насељима обухваћеним урбанистичким планом развоја Новог Пазара, као и онима која су у њего-

9 Б. Влаховић, *Приступ проучавању културе становања у Новом Пазару и околини*, Новопазарски зборник II, Нови Пазар 1978.

10 Г. Гравје, *Новопазарски Санцак*, Београд 1913.

11 Ј. Крунић, *Нови Пазар, о урбаној структури и архитектури старе куће*, Зборник радова ЕИ САНУ, књ. 9, Београд 1979.

вој непосредној близини, на која град непосредно утиче, већ и о оних која су удаљенија, па се услед тога развијају успоренијим темпом. Издвојене су, у ствари, три категорије насеља која су проучавана и која ће у даљем осврту бити упоређивана ради уочавања токова развитка насеља, куће и културе становања, при чему се водило рачуна и о разноврсним утицајима који су у одређено време деловали на све заједно или на сваки понаособ од поменутих елемената. У том погледу могу се издвојити, као заокружене целине за разматрање:

- 1) насеља која су знатно удаљена од Новог Пазара;
- 2) насеља која су у непосредној близини града;
- 3) насеља која су већ урасла у урбано градско ткиво.

Основна карактеристика насеља која су удаљена од Новог Пазара јесте њихово стихијно развијање. То су села по брдовитим падинама Рогозне, Голије и других планина. Свако од њих састављено је из већег броја заселака (махала), које су удаљене од важнијих саобраћајница, индустријских објеката и чинилаца који би могли подстицајно да делују на њихов бржи развој. Типична насеља ове врсте су Трнава и Лукоцрево.

Лукоцрево је насеље разбијеног типа, у коме су куће груписане по родовима (породицама). Средиште села не постоји. Школа, месна канцеларија и трговина налазе се у Дојевићима, у селу које је по географском положају средиште и за неколико других околних села (Рајчиновићи, Иванча и друга).

Трнава је село које се такође доста споро развија, и то негови удаљенији делови, који су разбацани по падинама планине Рогозне. Развијенији део Трнавe је ближе Новом Пазару. У том делу је средиште села. У њему су смештене основне сеоске установе, па и новоизграђена здравствена станица. У изградњи је био и асфалтни пут до села, што ће, поред других чинилаца, допринети бржем повезивању са Новим Пазаром.

У таква разбијена села свакако је теже увести савремена достигнућа која омогућавају савремени начин становања, а то су, пре свега, електрификација, водовод и путна мрежа.

Село Дежево, које се налази на путу за планину Голију, повезано је са Новим Пазаром асфалтним путем и доста добром аутобуском линијом. У средишту села је школа, здравствени дом, месна канцеларија, задруга са продавницом и сабирним центром за млеко. Дежево је иначе административни центар за неколико села. Ипак, старо насеље се споро развија. Релативно мало се гради нових кућа, јер већина подиже нове куће у новоизграђеном делу насеља које се налази на путу Нови Пазар — Рашка (стари пут), поред старе циглане, и за сада се назива Дежевски пут. Иначе, та два насеља не комуницирају између себе јер су доста удаљена.

Село Бања специфично је по томе што се у њему налази старо лечилиште и изграђен је нови рехабилитациони центар. Те две установе за сада мало утичу на развој туризма или неке сличне делатности које би дале карактер овом насељу. Оно се развија као остала насеља у близини Новог Пазара, мада ће изградња новог пута вероватно битно утицати на развој насеља и ближе га повезати са центром.

Другу групу представљају села која су у непосредној близини Новог Пазара. По свом положају у односу на градски центар и саобраћајнице које их повезују са градом, она имају услове за интензивнији развој. Већином су то насеља која имају два језгра. Целину представља старо насеље, које се развија релативно споро, као и друга насеља поменута у претходној групи. У овим деловима насеља изграђују се нове и модернизују поједине куће. Нови део насеља гради се независно од старог, и то или у близини урбанизованог дела или близу пута. Та насеља граде се интензивно, више или мање стихијно, али ипак у духу савремених закона архитектуре. Таква су насеља Пестење, Мур, делимично Рајчиновиће, а по свему судећи у ту групу ће се ускоро укључити и већ поменуто село Бања. Старо и ново насеље су две одвојене целине, које међу собом скоро не комуницирају. Нова насеља се, осим административно, не везују за своје матице, већ више за градско средиште. То су по правилу скупови индивидуалних кућа које још нису повезане међу собом у насеље као друштвену заједницу. Та насеља су грађена на релативно малом простору. Куће имају мале окућнице. У њима нема места, а ни потребе за економским зградама. С друге стране, та су насеља по правилу опремљена такозваном инфраструктуром — електричном струјом, водоводом и путном мрежом, што доприноси да се култура становања може подићи на онај степен који ти елементи омогућавају и у другим срединама.

У трећу групу насеља спадају она која су већ урасла у градско урбано ткиво. Многа од њих су до пре десетак година била на периферији града. Нека, штавише, нису ни постојала. Као пример насеља које је интегрисано у урбану средину узели смо Хаџет, док је Шестово изграђено као дивље насеље дуж Шестовског потока и накнадно добило статус легалног насеља.

Хаџет је, као периферно насеље, основан крајем прошлог века (1877). Основали су га, као приградско насеље, мухацири досељени из Никшића¹². Насеље се споро развијало. Тек пре десетак година, (око 1970), после наглог развоја Новог Пазара због све већег притиска досељеника, изграђен је план развоја Хаџета, који се данас изграђује као нови део Новог Пазара.

12 Према подацима Е. Мушовића, у раду о етнодемографским карактеристикама новопазарских насеља.

Земљиште је испарцелисано, улице испланиране, изграђена електрична, водоводна а делимично и канализациона мрежа. Као и сва нова насеља и ово је за сада у фази интензивне градње, па још није у целини формирано. Али, изградња тече по савременим урбаним принципима.

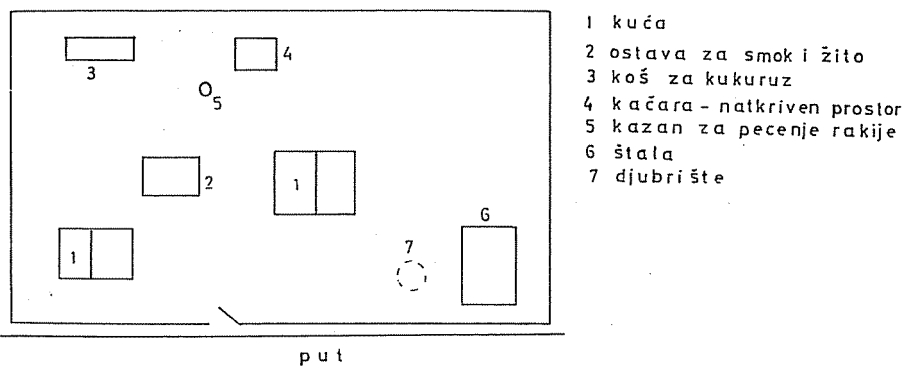
Развој приградског насеља Шестово је специфичан. Насеље је почело да се формира тек после 1963. године на до тада неизграђеном делу. Формирају га пре свега радници „Рашке“, која је у близини. Насеље је настало на самој граници урбанистичким планом предвиђене градске територије. Иако стихијски грађено, ипак се постепено формирало као модерно збијено приградско насеље. Тек 1976. године добило је статус насеља, а тиме и право да се прикључи на електричну мрежу. Остало је нерешено питање изградње водовода и канализационе мреже. Пошто је још у фази интензивне изградње, нема формирано средиште насеља. Улице такође нису обликоване, мада се за њима већ одавно осећа потреба због бољег комуницирања. За сада је Шестово у свиму везано за Нови Пазар.

У оквиру развоја насеља у целини, нове облике и садржаје добија и *кућиште*, или *окућница*. У насељима у околини Новог Пазара преовлађују у основи три типа кућишта:

1) кућиште пољопривредног домаћинства у једном потезу (скица I) у коме су и кућа за становање и зграде за чување хране и зграде за стоку;

SKICA I

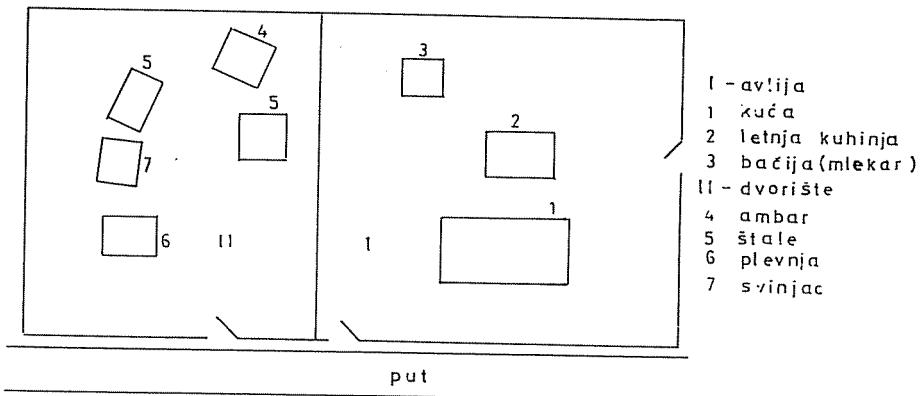
raspored zgrada u dvorištu jednog kompleksa

2) развијенији облик кућишта састоји се од два дела — авлије и дворишта (скица II). Авлија је такозвани чисти део, са зградом за становање и зградама за чување хране — амбар,

S K I C A II

primer podeljenog kućišta (selo Deževc)

млекар и пушница, а други је двориште, где су штале за разне врсте стоке, бубриште и друге зграде неопходне пољопривредном домаћинству. Оба дела одвојена су оградама. Некада је најчешћи облик кућишта било кућиште задружне породице. У тим насељима разликује се кућиште српске и муслиманске породице. Код српске задружне породице оно је доста велико и подељено на авлију и двориште. У авлији је била главна задружна зграда, у којој се ложи ватра. Око ње су биле колибе појединих ожењених задругара, зграде за чување хране — млекар, амбар. Код муслиманске породице постоји само једна стамбена кућа, са већим бројем просторија, у којој живи цела многочлана породица, а око куће су распоређене економске зграде;

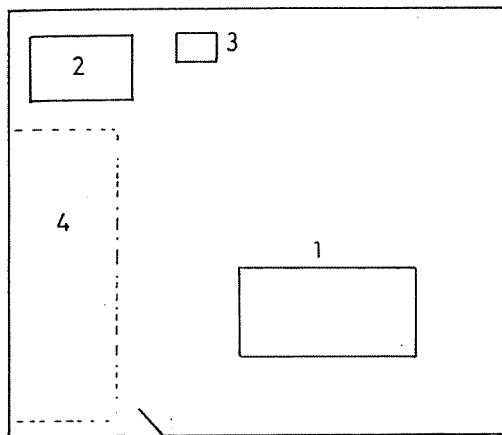
3) у насељима која су у интензивној изградњи, у непосредној близини града, парцеле су збијене једна до друге, мање су него у селима, а број зграда на њима сведен је углавном на кућу за становање, и оне зграде које чине саставни део стамбеног простора — шупа, клозет, подрум, односно остава за дрва (скица III), уз обавезну башту. Због промене занимања становника у таквим насељима који су везани за посао у ванпољопривредним делатностима, велика окућница није потребна.

**

Кућа је одраз степена економске и друштвене развијености, како шире заједнице тако и појединца. Кућа је одраз економске моћи домаћинства, а начин на који је користи одраз је

S K I C A III

primer parcele u prigradskom naselju

- 1 kuća
- 2 šupa
- 3 klozet
- 4 bašta

његових потреба и навика. Прилагођавајући се увек новим могућностима и потребама, она се стално мења.

Сви истраживачи који су се до сада бавили истраживањем куће као простора за становање истицали су да је кућа продукт друштвене, географске и економске условљености, што се одражава на сам облик као и садржај стамбеног простора. Географска средина је условљавала, с једне стране, грађевински материјал, а, с друге стране, основни тип станишта, као и његов садржај у односу на начин привређивања. Данас се може рећи да географска средина у погледу грађевинског материјала, основног типа, па често и садржаја стамбеног простора, скоро нема никаквог значаја, јер се свуда граде куће од савременог грађевинског материјала — цигле, цемента, цементних блокова, железобетона и других — који нису продукт околног простора. Због тога се данас више не може говорити о старовлашном или било ком другом традиционалном типу куће. Данашњи тип куће карактеристичан је за много веће просторе и изгубио је сваки идентитет. Остало је још нешто типичног и традиционалног у начину живљења у таквим модерним зградама.

Хронолошки приказ развоја куће у селима у околини Новог Пазара, на основу досада познатих извора, не сеже у велику старину. Из литературе је познат штурни опис куће у Санџаку Гастона Гравијеа, у коме се, поред осталог, каже да је кућа једнолика по изгледу и по грађи, да одаје верно природу земље и њен културни ниво. Дрво је најчешће једини материјал за

грабење. То је чатрља од наслаганих греда које се постављају на подлогу од дрвета или од камена, и скоро цела се не види под кровом од 8 — 10 катова шиндре; доле — нека врста штале, где се зими често смешта крупна стока; горе — стан за људе, подељен у два одељења; једно је кухиња, или тачније „кућа“ са огњиштем, а друго — соба. Таква кућа је грађена због климатских услова и висине¹³. Данас је такав тип куће веома редак у селима у околини Новог Пазара. Од старих облика сачувана је кућа која је грађена од дрвене грабе — чатмаре. Зграда је подељена на две просторије: у једној просторији је отворено огњиште, а друга служи за спавање и боравак укућана. Просторија са огњиштем назива се кућа, огњара. Из статистичких података се види да су сачуване ретке куће које су грађене пре 1918. године и које би, по свему судећи, биле сличног типа. У Дежеву је, на пример, само једна, као и у Бањи и Рајчиновићима. Нешто их је више у Трнави (28 од 139 кућа) и Постоњу (18 од 375). Релативно мали број кућа је и из периода до 1945 (у испитаним селима свега 78 од укупно 1034 куће из овог периода у целој општини), и то претежно у селима Лукоцрево, Мур и Постоње. То су села која имају велике атаре чији се већи део распростире у планинском подручју.

У овом периоду за овај предео су биле карактеристичне куће за задружне породице. Мали број таквих задружних кућа сачуван је до данас. Неке од тих задружних породица поделиле су се шездесетих, па и касније. Правно подељени у инокосне породице, неки још живе у заједничким кућама. Постоје разлике између српске и муслиманске задружне куће. Док су муслиманске породице живеле у једној згради (слика 1), са више просторија различите намене, дотле су српске породице имале више одвојених зграда, такође различите намене (слика 2). До данас је сачувано неколико таквих зграда, али су у току изградње нове самосталне куће. Муслиманска кућа има два нивоа, грађена је „на ћелицу“. Горњи спрат чини неколико просторија заједничке и посебне намене. Улази се у проширени простор, у коме се налазило огњиште. Ту се кувало и ручавало. Целом дужином куће је ходник, из кога се улази у три собе. Једна соба је такозвана мусафирска соба (гостинска соба), у којој дању бораве сви чланови породице, обављају своје послове и примају госте. У осталим собама бораве поједине породице ожењених задругара, углавном су то спаваће собе и собе у којима породице држе своју имовину.

За разлику од такве куће, српска задружна кућа састоји се од већег броја индивидуалних зграда, које су распоређене око централне зграде, у којој се једино ложила ватра. Та централна зграда имала је неколико извојених просторија разли-

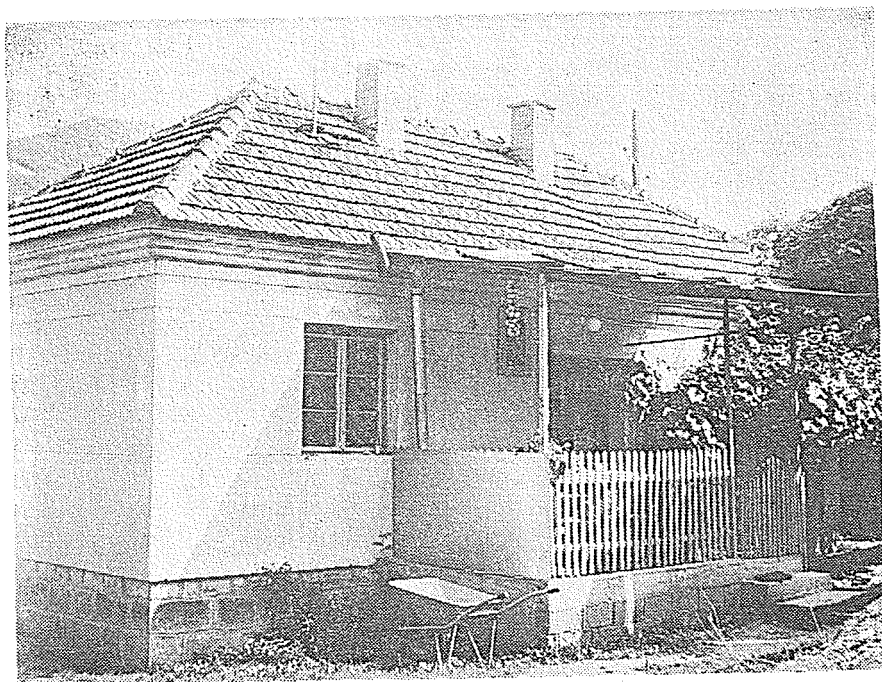
¹³ Г. Гравје, исто.

Стара муслиманска задружна кућа у селу Мур

чите намене: кућа — простор у коме се ложила ватра, где се кувало, ручавало; до ње чилер, који је служио као остава; једна велика соба за окупљање породице преко дана, за рад, за примање гостију; поред ње соба за домаћина, у којој је он боравио са својом породицом. Око ове зграде биле су колибе појединих ожењених чланова и њихових породица. Колибе су биле од дрвене грабе — брвнаре покривене сламом, касније су грабене од тврдог материјала или бондрука (скица V и VI). У колибама се није ложила ватра. Понеке породице које су и после 1945. године живеле у задрузи (нпр. Ничифоровићи у Постоњу) зидали су своје колибе; то су, у ствари, самосталне куће, најчешће са две издвојене просторије (слика), које су касније, кад су се поделили, преуређене, тако да је једна од просторија постала кухиња.

Све до шездесетих година изградња куће у овом крају није била у порасту. То је време прилагођавања, смиривања, исељавања у друге крајеве па и у Турску. Примарна привредна

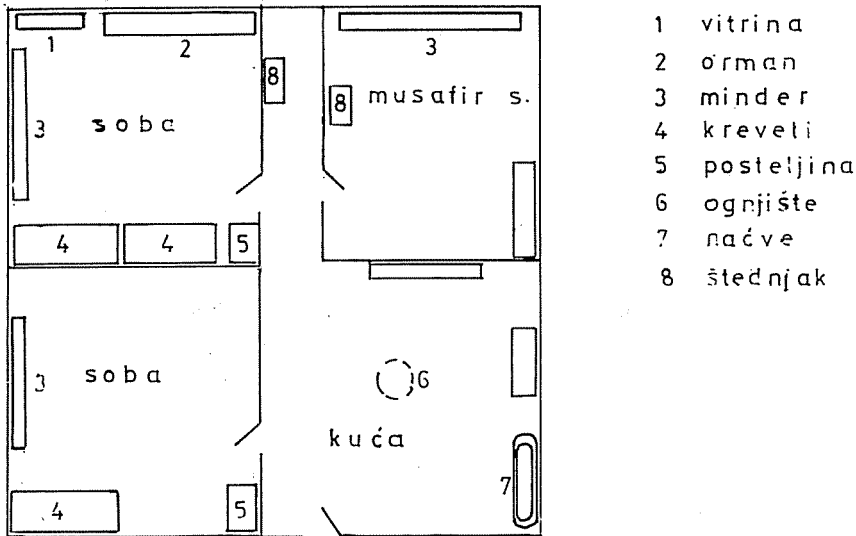
Једна од кућа Ничифоровића у селу Постење

рана је још сточарство. Нови Пазар није привлачио околно становништво у већој мери јер није имао развијене делатности које би запошљавале већи број радника.

Нове куће се у то време зидају на основу традиционалних искустава, али се за грађење све више употребљава савремени материјал — цигла (домаће израде) и цемент. Доста кућа се модернизује, уграђују се пре свега већи прозори, уместо отворених огњишта уносе се штедњаци, у почетку производи локалних занатлија. Укидањем отворених огњишта и већим осветљавањем овог простора кућа, односно у то време кухиња, добија нове вредности и нове функције. Наиме, тако модернизована, она постаје простор у коме се борави преко дана. Нове куће имају две или три просторије. Основа им је квадратна, правоугаона или у облику слова L. У таквим просторијама живе инокосне породице. Ако су куће подигнуте на равном терену, оне су без подрума, док оне подигнуте на брдовитом земљишту, усецањем у брдо добијају подрумске просторије (такав тип куће у литератури се назива „кућа на ћелицу“), у којима је или соба, или подрум или остава. Кухиња је још увек једноставна, под је од набијене земље, јер је погоднији за сеоску кућу због лакшег чишћења. У собама је под од дасака, као и плафон.

SKICA IV

kuća muslimanska = zadružna (Mur)

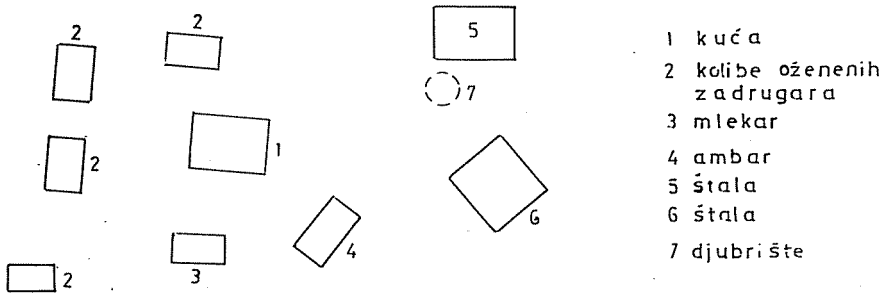
По основном типу муслиманске и српске куће су сличне, али се разликују по унутрашњој опреми.

Седамдесетих година знатно је појачала градња нових кућа. И овде, као и другде, основни услов за ту појаву појачање економске моћи становника. После шездесетих година, наиме, у Новом Пазару почиње нагли развој индустрије, у којој се пре свега запошљава околно становништво. Стицањем радног места у Новом Пазару раба се и жеља за што ближим местом становања. У већини приградских села, као што смо видели, у то време почињу ницати и нова насеља или делови насеља која се развијају на погоднијим локацијама, најчешће у близини комуникација.

Куће су разних типова и величина. Највише је оних са три просторије. То су приземне или зграде са високом приземљем. Међутим, међу њима постоји и већих кућа, које сведоче о већим материјалним могућностима појединаца. Такве куће најчешће граде запослени у иностранству, који желе да унесу елементе средине у којој привремено бораве. Преовлађују ипак

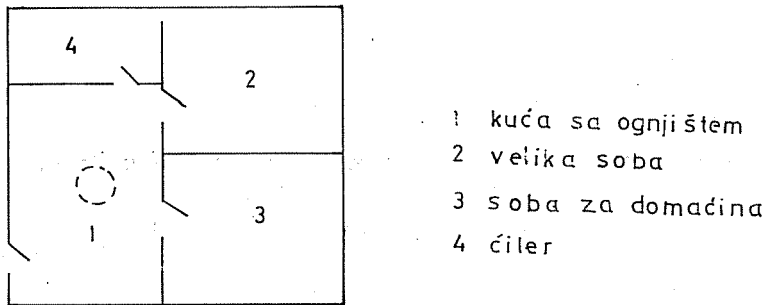
SKICA V

situacioni plan srpske zadružne kuće (Postenje)

SKICA VI

raspored prostorija u glavnoj zadružnoj kući

скромније куће, које додуше нису грађене по угледу на традиционалну кућу из овог краја, већ по угледу на модерне и савремене куће које се јављају на већим просторима, не само у Србији већ и шире. Куће су пространије од ранијих. Распоред просторија је компликованији, разноврснији. Ипак, коришћена стамбена површина једне просечне породице је простор који чини кухиња, две до три собе и простор за купатило и оставу. Саставни део стана су и просторије у подруму. Веће куће подељене су на две једнаке стамбене јединице.

Грађевински материјал је савремен, какав се уосталом употребљава и у другим крајевима (цигла, цемент, железобетон, а за покривање кровова преп или салонит). Дрвенарија на кући је ретко домаће израде, најчешће је купљена, као и остали грађевински материјал. Поред дрвених врата и прозора, уграђују се и метална врата, посебно улазна, што се сматра доследним праћењем новина у грађевинарству, без обзира на то да ли су таква врата у складу са осталим елементима праћевине или не.

Нове модерне куће опремљене су свим инсталацијама које омогућавају да се простор за становање хигијенски опреми. Ту, пре свега, мислимо на купатило, као нов елемент у склопу стамбеног простора, као и увођење нужника у склоп стамбеног простора. Приликом истраживања начина становања како појединачно тако и институција, више пута је наглашавано да је у нашим крајевима скоро свакодневна појава недостатак хигијенског санитарног чвора, који врло често чак не постоји, али је у новије време такође констатовано да се такво стање поправља¹⁴. Проблем канализације је нарочито изражен у новим, збијеним деловима насеља.

Те и такве куће које смо поменули, а посебно такав начин градње, карактеристични су пре свега за приградска насеља Хаџет, Шестово, „Дежевски пут“ и ново насеље у Постењу, затим део насеља Мур. Међутим, у Лукоцреву, делимично Трнави, Дежеви и Бањи изградња нових кућа је појединачна, зграде су грађене у новом стилу, али насеље као целина не добија нове облике и садржаје. Мада се из статистичких података не види темпо градње у насељима Хаџет и Шестово, јер су они исказани у оквиру Новог Пазара у целини, они би свакако били на првом месту по броју новоподигнутих кућа. На основу теренских истраживања знамо да је изградња нових кућа врло интензивна, али се одвија на основу урбанистичког плана града. По броју новоподигнутих кућа после 1975. године (на основу података пописа становништва и станова из 1981) истичу се село Бања са 25 новоподигнутих кућа (од укупно 57) Иванча са 24 (од укупно 92), Мур (укупно 182), Постење (укупно 375). Све су то насеља чији су делови атара на самој периферији урбанизоване територије града, где је изградња врло интензивна. Раст и темпо изградње, посебно последњих година, виде се из табеле 1.

Међутим, у свим испитаним селима још је доминантна стамбена зграда за једну, односно највише две породице, па

¹⁴ Б. Симоновић, *Стан и стамбена култура сеоских становника у Србији*, Саопштења 3 ИАУС, Београд 1972.

чак и за насеље Хаџет, које је урасло у градско ткиво. Више-спратнице се још не граде по сеоским и приградским насељима у новопазарској околини, што се не би могло рећи за сам град.

Табела 1

СТАНОВИ И НАСТАЊЕНА ЛИЦА ПРЕМА ГОДИНИ ИЗГРАДЊЕ
У ИСПИТАНИМ НАСЕЉИМА¹⁵

Насеље	Број ста- нова и број лица	Укупно	Година изградње					После 1975.
			До 1918.	1919- 1945.	1946- 1960.	1961- 1970.	1971- 1975.	
Бања	СТ	57	1	1	9	12	9	25
	Л	280	2	1	47	65	54	111
Дежева	СТ	40	1	—	9	11	10	6
	Л	155	4	—	29	49	49	16
Иванча	СТ	92	2	3	31	21	11	24
	Л	475	5	13	144	111	79	123
Лукоцрево	СТ	60	3	17	21	11	3	2
	Л	287	16	76	94	57	17	10
Мур	СТ	182	2	13	39	37	37	42
	Л	1002	8	54	207	238	198	225
Постење	СТ	375	18	33	75	67	58	120
	Л	1574	77	121	299	325	258	474
Рајчиновиће	СТ	89	1	5	29	25	14	15
	Л	510	4	31	163	151	78	83
Трнава	СТ	139	28	6	35	23	12	21
	Л	771	166	23	187	130	80	106
Нови Пазар	СТ	8274	1177	420	1239	1963	1734	1586
	Л	40199	5235	1941	5816	9872	8979	7610

Мењањем квалитета стамбеног простора мења се и начин становања у том простору. Култура становања зависи како од општих токова развоја целокупног друштва тако и од поједи-наца и њиховог уклапања у те токове развоја и прихватања но-вина. Чињеница је да се брже прихватају и усвајају материјал-не тековине, а спорије тече њихово потпуно усвајање и прихва-тање у свакодневном животу.

¹⁵ На основу података према попису становништва 1981. године, Статис-тички завод СР Србије.

Посматрано са данашњег становништа, култура становања је не тако давно овде била на доста ниском нивоу. Кућама и становању није се придавао значај који се придаје данас. На основу сазнања и грађе, стамбени фонд био је доста скроман. Простор у коме се ложила ватра (кућа, мутвак) био је мали, таман и веома оскудно опремљен комадима намештаја. Дим са огњишта ширио се по целој кући. Огњиште је било поплочано, удубљено и ограђено већим каменим блоковима на које су се стављала дрва. Посуђе је било малобројно и прилагођено за

„Кућа” са отвореним огњиштем, Дежева

кување на отвореној ватри. Најчешће се састојало од неколико лонаца (земљаних и металних), бакрача и црепуља. Јело се из заједничких посуда. Јело се на синијама, седело на трношцима. У тој просторији био је увек и брашњеник и наћве. Поред зида је био „дувар“, на који се стављало посуђе за кување и посуде са водом. Под је био земљани. Над огњиштем је таван, на коме се сушило месо, кукуруз и други пољопривредни производи. Соба у којој је боравила породица (која је у то време била много већа од данашње) преко дана била је врло скромно опремљена, понекад сто или синија, клупа, понека столица, кревет. Прозори су били мали и недовољан извор светлости. Просторије су у то време биле осветљаване лучем, касније светиљкама на гас. Просторија у којој је боравила породица и

домаћин зими је загревана или зиданим пећима или пећима неких других облика.

Просторије у којима су спавали чланови породице такође су врло оскудно намештене. У случају да се спавало у заједничкој кући, у колиби или одвојеној соби, ситуација је била слична. Ретко је било кревета, а ни у ком случају толико да би сваки члан породице имао свој кревет. Кревети су били израђени од грубо обрађених дасака, на које су стављали сламарице. Често се слама простирала по поду и прекривала поњавама, губерима или чергама и другим прекривачима и покривачима домаће израде, било да су рађени од вуне или конопље. Ормана такође није било. „Аљине“ су чували у дрвеним сандуцима, који су такође грубо израђени и нису уметнички украшавани.

И муслиманске куће из тог времена биле су сиромашније опремљене од данашњих. Разликовале су се од српског ентеријера по томе што је муслиманска кућа била затворенија целина. Простор у коме се ложила ватра и у коме се кувало био је у суштини исти. Отворено огњиште налазило се такође на средини просторије, грађено на исти начин. У неким кућама је из мутвака, како се тај простор назива, ложена и „пећ на кубе“ која је била у „амидиној соби“. У осталим собама биле су плехане пећи. Собе су у муслиманској кући биле застрте теписима, односно ћилимима, што простору даје основну карактеристику. Зидови у собама такође су били функционално опремљени полицама — мусалдарама на које се стављало посуђе, затим рафовима, душетлуцима (уграђеним орманима за остављање постељине преко дана). Карактеристика муслиманске архитектуре били су хамами. Хамам је ограђен са две стране; под је био од камених плоча (сиге) у којима су направљени одводи за отицање воде. Хамами су служили за обредно умивање, што је у складу са верским прописима. Спавало се на душецима али и на слами. Душеци су увече простирани по поду, који је био од дасака и прекривен ћилимима, а преко дана су наслагани у један део собе или у душетлук. Таванице у собама биле су од дасака. Чест предмет у муслиманској кући био је и мангал за ватру око кога се седело на треношцима или шилтетима (душецима за седење) и на коме се кувала кафа.

Снабдевање водом један је од битних чинилаца не само у свакодневном животу него и за одржавање хигијене, како кућне тако и личне. Све док је вода коришћена са извора или из бунара, мање је употребљавана. Вода се доносила свакодневно у кућу, и то за пиће, кupaње и умивање. Рубље се и лети и зими прало на потоку или реци.

У време до шездесетих година, постепено али споро, побољшавају се услови становања. Пре свега, отворена огњишта у све већем броју замењују се штедњацима, најпре црним гвозденим, које су израђивали домаћи мајстори. У почетку је ста-

јао на месту предвиђеном за огњиште у сред кухињског простора. Касније га замењује бели емајлирани, који је примакнут једном зиду, где је изграђен димњак. Тако је у знатној мери побољшано становање, не само тиме што је дим спроведен кроз оцак и више се не шири по кући већ је просторија на тај начин постала чистија, светлија и боравак у њој пријатнији. Тако кухиња постаје просторија за дневни боравак породице. И остале просторије у кући у то време добијају веће изворе светлости. Подови су попатосани и тиме просторије постале топлије. Намештај у њима је све бројнији, а нарочито се побољшава изглед и удобност лежаја.

Ипак највеће и суштинске промене десиле су се у последњих десетак година. Оне су, с једне стране, условљене побољшаним квалитетом куће, а, с друге стране, њеном опремом електричним и водоводним инсталацијама. Колико су то у том крају нове појаве види се из пописа становништва за 1971. годину, када су у овом крају још многа села без електричне енергије. У попису из 1981. године без електрике су само још поједине удаљене куће. У селу Бања, надомак Новог Пазара, постоји на пример 50 од 57 кућа опремљено електриком, док још две куће немају инсталације. Само у четири куће у овом селу уведена је и електрика и вода. Сличан однос је и у селу Дежево — од укупно 40 кућа 18 има електричне инсталације, девет кућа опремљено је комплетним инсталацијама, док је осам кућа још увек без икаквих инсталација. Иванча, село које је такође у ширем приградском појасу спада у напреднија села јер је од укупно 92 стана, односно кућа 73 опремљено електричним инсталацијама, 13 комплетном инсталацијом, а чак у 12 кућа има и купатило, док је само једна кућа без инсталација. Село Мур, које је све ближе урбанизованом подручју Новог Пазара доста је напредовало у односу на 1971. годину, иако само 13 кућа има комплетну инсталацију (укупно 182 куће), 143 кућа опремљено је електричном инсталацијом, али је још 17 кућа без инсталација. Једно од напреднијих села је село Постоње, у коме је од 375 кућа 119 опремљено комплетном инсталацијом а 191 само електричном, купатило има чак 99 кућа. Такав модеран изглед насељу свакако даје новоизграђени део Постоња. Иако доста удаљено од Новог Пазара и у многе махале разбијено, село Лукоцрево по опреми је доста модернизовано. Од укупно 60 кућа 43 су опремљене и електричним и водоводним инсталацијама, без икакве инсталације су само две куће. Једно од најзаосталијих испитиваних села је село Трнава. Од укупно 139 кућа, ниједна није опремљена комплетном инсталацијом, 98 има само електричну инсталацију, док је чак 36 кућа без икакве инсталације, што се свакако односи на оне удаљеније делове села разбацане по Рогозни.

Табела 2
Станови и настанена лица према опремљености станова инсталацијама и помоћним просторијама,
врсти материјала¹⁶

Насеља	Број станова и број лица	Опремљеност инсталацијама										Опремљеност помоћним просторијама					Станови у друштвеној својини		површина у м ²
		Укупно	Водовод канализација	Стрја електрична водовод и електрика	само водовод	само електрична стрја	без инсталација	купатило	клозет на испирале	клозет без испирале	Станови у зградама од тврдог материјала	Број	Станови у друштвеној својини						
Бања	СТ	57	4	1	—	50	2	3	3	—	35	2	72						
	Л	280	16	5	—	251	8	14	15	—	158	3	0						
Дежева	СТ	40	9	5	—	18	8	9	3	—	38	7	348						
	Л	155	43	26	—	63	23	43	13	9	149	30	—						
Иванча	СТ	92	13	5	—	73	1	12	10	1	55	8	287						
	Л	475	60	27	—	388	—	54	42	5	303	31	—						
Лукоцрево	СТ	60	2	43	3	10	2	2	1	34	10	—	—						
	Л	287	8	208	10	49	12	8	2	170	57	—	—						
Мур	СТ	182	13	9	—	143	17	13	10	1	86	—	—						
	Л	1002	76	64	—	781	81	76	59	—	503	—	—						
Постење	СТ	375	119	54	2	191	9	99	99	6	297	9	1251						
	Л	1574	487	234	10	818	25	416	414	23	1263	29	—						
Рајчиновиће	СТ	89	23	7	—	51	8	15	4	1	51	7	284						
	Л	510	137	46	—	302	25	90	21	4	321	21	—						
Трнава	СТ	139	—	4	1	98	36	—	—	—	51	6	222						
	Л	771	—	19	4	540	208	—	—	—	277	24	—						
Нови Пазар	СТ	8274	5520	612	1	2028	109	4715	3931	288	5815	1075	58809						
	Л	40199	26906	2930	4	9836	509	23144	18926	1346	28562	4041	—						

16 Исто.

Упоређујући неке податке у сеоским насељима са сличним подацима у Новом Пазару као градском центру, којима су обухваћена и насеља Хаџет и Шестово, запажа се да су куће у селу релативно модерно опремљене. Наиме, у Новом Пазару, који је последњих година једно велико градилиште не само кад је реч о стамбеном фонду већ насеља у целини, од укупно 8274 стана (од тога је 1075 у друштвеној својини) више од половине (5520) опремљено је комплетним инсталацијама, али, с друге стране, чак 109 станова нема никакву инсталацију. Занимљиво је такође да је 4715 станова са купатилом, што сведочи о модерном и релативно новом стамбеном фонду.

Из претходне табеле видимо у којој мери су станови у испитаним насељима опремљени инсталацијама, какав је данас квалитет зграда у односу на грађевински материјал.

Морамо имати у виду да су ови крајеви добили електричну струју тек шездесетих година. Данас су без електрике само још поједине куће у удаљенијим пределима. У почетку је струја коришћена само за осветљавање просторија јер је била слабог напона, док је сада електрична мрежа знатно ојачана па се у домаћинству могу користити сви постојећи електрични апарати.

У вези с водоводом мислим да се не можемо потпуно ослонити на статистичке податке јер се они односе на стамбени простор а не и на простор ван њега. Из теренских истраживања је познато да је данас већина кућа спровела воду из локалних извора, али да ти водоводи нису сви доведени и у куће, поготову не оне старије. Међутим, и тако знатно побољшавају услове становања.

Тек кад се у целини сагледају развојне фазе стамбеног простора, видимо да се услови становања све брже мењају и све брже изједначају на великим просторима. Стамбени простор је на селу све мање везан за непосредну производњу и све више постаје сличан градском. Ако узмемо за пример кухињу, као централни простор у коме скоро цела породица проведе већи део дана, као простор у коме се у последње време углавном одвија живот породице, морамо констатовати да се све мање осећају разлике између тог простора на селу и у граду. Наравно, при том мислимо на оне које су саставни део нових стамбених зграда. Тешко би било рећи да су стереотипно опремљене, али ипак постоје неке црте које су запажене скоро у свим примерима. У већини примера кухиња је данас опремљена пре свега са две врсте штедњака, електричним и штедњаком на чврсто гориво, белим емајлираним, који, поред тога што служи за кување, и загрева простор. Затим је ту и фрижидер. Ако је у кућу уведена вода, онда је у кухињи судопера и изнад ње мали бојлер. За смештај посуђа служе разни облици креденаца и витрина, све до најмодернијих облика елемената такозване швед-

ске кухиње. У кухињи је сто са столицама. У већини кухиња је и по неки лежај, који се користи и преко дана, а — и за спавање. Пошто је кухиња просторија у којој се борави цео дан, ту су и телевизор и радио-апарат, два савремена електрична апарата који у великој мери утичу за слободно коришћење времена, а нарочито на вечерње окупљање породице.

У великој мери се променио начин опремања простора у муслиманским кућама. Нове куће граде исте као и Срби. Кухиња је главна просторија за окупљање породице. Поред свих модерних облика намештаја које смо већ поменули, у муслиманској кући се скоро по правилу задржао миндер, који је најчешће смештен уз спољни зид кухиње, поред прозора.

И у српским и у муслиманским кућама део зида уз који су смештени елементи најчешће је обложен, плочицама, што омогућава лакше одржавање хигијене у том такозваном радном делу кухиње.

Собе, којих има различити број, зависно од величине куће, али најчешће ипак две до три, различито су намештене. Понекад врло оскудно. Основни намештај су кревети, односно лежаји разних облика — гвоздени бели кревети, дрвени кревети или каучеви; њихов број у појединим просторијама зависи од броја чланова породице. За смештај рубља у собама су ормани разних облика. Ретко су се понегде задржали и стари сандуци, у којима жене чувају ћилиме и друге предмете које се и данас ређе употребљавају. Међутим, има и соба које су намештене комплетним такозваним спаваћим собама, које се састоје од брачног кревета, ормана, ноћних орманића и огледала, односно тоалетне комодe. Врло често су просторије опремљене и такозваним комбинованим собама, у којима се намештај састоји од неколико стандардних елемената — једног до два кауча, две фотеље, ниског стола, витрина и регала.

Намештај претежно зависи од структуре породице. Ако у породици има старијих чланова, задржало се и нешто од старинског намештаја који они љубоморно чувају. Млађи, ипак више теже за тим да у кућу уносе новине.

За разлику од ранијег заједничког спавања и борављења у једној просторији, данас свака генерација има макар одвојену собу.

Једна од битних новина које се јављају у склопу стамбеног простора је пре свега купатило и WC, односно такозвани санитарни чвор. Санитарни чвор је уведен у новим кућама, и то пре свега тамо где постоји и водовод, а о канализацији још не можемо говорити, као општој појави. Међутим, појединци су увели санитарни чвор у кућу и када немају водовод, већ воду црпе из бунара помоћу пумпи. Постоји велика разноликост у опремању и тих просторија. Најчешће су то ипак скромно опремљене просторије, са најосновнијим елементима — кадом,

или тушем, лавабоом, бојлером, клозетском шољом. Купатило је простор у коме већина инсталира и машину за прање рубља, која представља велику промену у животу породице, нарочито жена. Зидови купатила су најчешће обложени плочицама, или обојени масном бојом, ради лакшег одржавања. И патос је најчешће обложен плочицама. У последње време се у новим насељима све чешће граде куће у којима су нарочито те просторије луксузније опремане, па се плочице за облагање зидова и поцова доносе и из иностранства. Међутим, и поред свега тога констатујемо да те просторије још нису у функцији. У већини случајева, наиме, у дворишту у близини куће још постоје пољски нужници, који су и поред нових купатила и WC-а чешће у употреби. Новине се дакле не прихватају преко ноћи и у навикама људи, већ је за то потребно време.

Поред ових новина које уочавамо у становању у новопазарским насељима, много традиционалног задржало се и у новим условима. И у кућама које су грађене по савременим грађевинским нормама и плановима, чије су просторије опремљене модерним намештајем, инсталацијама и техником која омогућава становање у савременим условима, традиционални предмети који су могли да се уклопе у те новине нашли су своје место и своју понекад и нову примену. Најчешће су то производи домаће израде, разне врсте покривача које је свака жена у овом крају имала и чувала и који су преношени из генерације у генерацију. Сада они добијају нову функцију. Наиме ранији покривачи (који су данас замењени јорганима и ћебадима фабричке израде) данас су прекривачи којима се преко дана покривају каучеви и кревети других облика. Њима се застиру подови у кухињи и собама. Домаћа израда ћилима, серпада, черги и других предмета и данас је заступљена, посебно код Муслиманки. Оне те предмете тку не само за своје потребе већ и за продају и по поруџбини. Последњих година домаћа радност је нашла свог такмаца, неке фабрике поред редовне производње примењују и праксу да појединцима из донетог материјала тку ћилиме у традиционалним техникама.

У ентеријеру муслиманске куће, скоро без изузетака се налази миндер, који се од старих карактеристичних делова намештаја једини и по правилу задржао и у новим просторијама.

У вези са коришћењем појединих просторија за боравак породице, карактеристично је да се данас живот целе породице одвија у кухињи, која је у суштини доживела највеће промене у обликовном и функционалном погледу. Собе служе искључиво за спавање. Такозвана гостинска или дневна соба, иако најлепше опремљена, ретко се користи за примање гостију. Гости се најчешће задржавају у кухињи. Кухиња је, по правилу, због те своје многостране функције и највећа просторија у стану.

Насеље у изградњи, Шестово, (1979.)

Карактеристична појава која се уочава свуда где је тренутни прилив становништва већи него што то омогућава нормална репродукција стамбеног простора, јавља се и у Новом Пазару, а то је живот у изнајмљеним подстанарским собама. У сеоским срединама где се стамбени простор формира по потреби појединца то никада није акутан проблем. Иако у сеоској кући често нема довољно простора за све укућане, нарочито кад су у питању вишегенерацијске породице, недостатак простора се решава на тај начин што се део просторија користи заједно, а свака породица постепеном изградњом дограђује себи потребни простор или зграду. Међутим у правитационим подручјима градских и индустријских средишта проблем станова постаје и друштвени проблем и не само ствар појединца. У првој фази досељавања као привремено решење стамбеног проблема прибегава се изнајмљивању једне или више просторија. Најчешће, такав стан је врло скучен, јер једна просторија служи као боравишни простор за појединца или целу породицу. Собе издају они који имају вишак стамбеног простора или они који се привремено решавају комфора и на тај начин обезбеђују додатна средства за довршавање започетих кућа. Такав начин становања, у скученим условима, срећемо и релативно често у новобградњама где се за привремено становање користи прва до-

вршена соба у новоградњи. То се може сматрати неком врстом прелазне фазе становања у приградским насељима. То нису дуге фазе, трају по годину или две, док се проблем становања не реши на трајнији начин.

Индустријске радне организације у Новом Пазару стамбени проблем својих запослених најчешће решавају на тај начин што појединцима дају кредите за индивидуалну стамбену изградњу. Изградња стамбених блокова за сада је у мањем порасту.

У тој фази подстанарских односа честа је појава да млада породица живи одвојено од своје деце, коју остављају код једних родитеља све док не реше стамбено питање или док деца не пођу у школу.

Нове куће граде се, по правилу, у сопственој режији. При градњи куће људи се међусобно помажу, пре свега породица, шира родбина и пријатељи. Помажу при копању темеља, зидању и свим оним пословима где је потребна неквалификована радна снага. Мајстори се позивају само за неопходне стручне послове, за увођење инсталација електрике и водовода, за облагање зидова и подова плочицама и другим материјалима, углавном за послове којима се људи још нису привикли.

*
* *

Резимирајући неке основне карактеристике културе становања у насељима у околини Новог Пазара, истакли бисмо следеће. Основна карактеристика је разноликост стамбеног фонда, како по времену настанка тако и по основним типовима кућа. Гради се интензивније у селима у непосредној близини Новог Пазара, где се и формирају нови облици насеља — збијенија насеља која су по основним карактеристикама све ближе урбанизованом градском простору. Нова насеља формирају своју инфраструктуру, која омогућава, пре свега, модерно формирање ужег и ширег стамбеног простора. Нова насеља се развијају стихијно, без урбанистичких планова, осим оних која су урасла у градски простор.

У таквим збијеним насељима простор за становање, односно кућа и двориште сведени су на релативно мали простор на коме нема других зграда, осим оних које чине саставни део куће. Такав простор, лишен многих зграда које су неопходне у пољопривредном домаћинству, пружа услове да се оно уреди. Сеоска домаћинства у Дежеви, Лукоцреву, Трнави, чија се економија заснива пре свега на пољопривреди, задржала су стари облик и распоред зграда у дворишту, али се и ту осећа тежња за модернизацијом и уређенијим простором око куће.

У свим селима у околини Новог Пазара станује се у индивидуалним зградама. Као што смо видели, типови кућа су врло разноврсни, заступљени су од најстаријих кућа старовлашког типа до најсавременијих облика. Такво шаренило типова влада пре свега у оним насељима чији су атари велики и која се развијају успоренијим темпом.

Иако је кућа стара, и у њој се и данас, макар и повремено, служе отвореним огњиштем, можемо констатовати да се живот и ту више или мање модернизовао и да су и такве куће опремљене неким достигнућима савремене технике. Наводимо као пример начин осветљавања — све до 1960, понегде и до 1975, у многим кућама просторије су осветљаване лампама, и другим изворима светлости, а последњих година, кад су се за то стекли услови, постепено је и у такве куће увођено електрично осветљење. У нове куће електрична инсталација је увођена приликом градње, па је и њена примена у таквим условима много шира.

Други пример, којим се илуструје тако рећи упоредан развој јесте еволуција места или предмета на којима се кува, и то од отвореног огњишта до најсавременијих облика штедњака, са различитим изворима енергије (дрва, односно угаљ, електрика или гас). Ако се уз то посматра и развој огревних тела, како бисмо их назвали модерним језиком, код којих опет полазимо од огњишта као једног од најпримитивнијих облика, касније земљаних пећи у собама, „плеваних фуруна“, „краљица пећи“, до такозваних „нафтарица“ (које практично сви употребљавају) видимо да и у томе влада велико шаренило. Тај развојни пут протекао је за релативно кратко време.

У раду смо истицали колико је квалитет градње стамбеног објекта утицао на ниво културе становања. Чвршћа конструкција куће, омогућила је да се кућа опреми свим савременим средствима која су стављена човеку на располагање и коришћење за лагоднији живот у хигијенски опремљеном простору. Простор за становање знатно је побољшан и култура становања је у тим новим просторима на знатно вишем степену. Простор за становање у суштини је све мањи. Међутим, он је тако опремљен да пружа услове за удобнији живот. Стамбени простор је привидно повећан тако што се смањила породица, и то пре свега на тај начин што су се инокосне породице издвале из великих задружних или проширених породица.

Прихватањем савремених, општих модела стамбених норми, који су све мање карактеристични за уже просторе, постепено се губе и локалне и етничке карактеристике и у обликовању простора за становање и живљења у њему, што се уочава и у другим етничким и етнолошким одликама.

Миљана РАДОВАНОВИЋ

ПОРОДИЦА, БРАК, СРОДСТВО И СРОДНИЧКИ ОДНОСИ
У СЕЛИМА У НЕПОСРЕДНОЈ ОКОЛИНИ НОВОГ ПАЗАРА

1. За брдско-планинско подручје новопазарске општине, као и суседних општина тутинске и сјеничке — речено је у разматрањима о становништву да се све до најновијег времена карактеришу економском неразвијеношћу, каснијим укључивањем у процесе индустријализације и урбанизације, с једне стране, а, с друге стране, високим природним прираштајем његовог етнички хетерогеног становништва¹. Разумљиво је да је у тим пределима — у условима друштвено-економског заостајања, при чему истичемо карактеристичну очуваност задружног облика породице, односно задружног принципа у породичним односима у „заједници“ све до наших дана — преображај породице и породичних односа започео знатно касније него у другим крајевима Србије у којима су такви преображаји почели још у другој половини XIX века и у другачијим друштвено-економским условима.

За наша разматрања о породици, браку, сродству и сродничким односима у осам испитиваних села у непосредној околини Новог Пазара, од којих су сва осим једног приградска села², било је неопходно имати на уму опште, заједничке друштвено-економске и етнодемографске карактеристике новопазарских и суседних подручја општина Тутин, Сјеница, такође и Бродарево, Пријепоље, због тога што се у проучавана приградска села снажне имиграције, досељавало, и још увек досељава, становништво, често и читава вишепородична домаћинства из села не само новопазарске општине већ и суседних општина³. То је посебно значајно нагласити због тога што смо теренска истраживања породице, брака и сродства обављали и у домородачким породицама које су у ствари потомци старијих досељеника, од пре стотину и више година, и у домаћинствима досељеника из последње две-три деценије. При том смо запазили заједничке одлике породице (величина, облик, тип) и код домородачког и код новодосељеног становништва у новопазарским приградским селима, што значи да су ту и процеси преобра-

1 М. Радовановић, *Основне антропогеографске и етнодемографске одлике приградских и других села у непосредној околини Новог Пазара*, у овом зборнику, с. 451

2 *Наведени рад*, с. 469

3 Подаци из теренских бележница

жаја породице под датим друштвено-економским условима — јединственог тока у обема категоријама становништва. Међутим, различитости и посебна обележја преображаја породице у непосредној су вези са фактором економске основе породичног домаћинства, тј. са чињеницом да су сеоска домаћинства по својим социјално-економским обележјима, у погледу извора прихода и социјалног статуса — пољопривредна, мешовита и непољопривредна.

Подаци о социјално-економској структури породичних домаћинстава испитиваних села у непосредној околини Новог Пазара које нам пружају пописи становништва, подаци о величини домаћинства према броју чланова, односно подаци о променама просечног броја чланова домаћинстава (1948, 1953, 1961, 1971, 1981. године), најзад и подаци о породичним домаћинствима из којих су поједини чланови (један или више) запослени у другим крајевима земље или у иностранству, па тиме привремено одсутни из места сталног становања, односно из породице, а то одсуствовање траје годинама или чак и више од једне деценије — све су то сведочанства колико је у релативно кратком временском раздобљу од приближно двадесет година (1961 — 1981) дошло до суштинских промена породичне структуре и породичне организације у селима новопазарског краја, посебно у приградским селима Новог Пазара. Истовремено, све то указује и на сложеност проблема етнолошког испитивања породице и брака у савремено доба, сложеност проучавања традиционалног и савременог у породичном животу, породичним односима, обичајно-правним нормама у породици, функцијама и обредним улогама у породици. Јер, савремено значење појма сеске породице нема онај садржај какав је био карактеристичан за породицу традиционалног сеоског друштва. Сеоска породица данас је и сељачка, тј. земљорадничко-сточарска, и сељачко-радничка и радничка, а за приградска села посебно је карактеристична таква разнородност типова породице.

2. Подаци о социјално-економској структури породичних и самачких домаћинстава у испитиваним селима у непосредној околини Новог Пазара показује да се већ одраније започета (од пре 1961. године) диференцијација домаћинстава према изворима прихода наставља у деценији 1961 — 1971, пре свега у правцу опадања броја пољопривредних домаћинстава у свим испитиваним насељима, затим, у правцу скоковитог пораста броја непољопривредних домаћинстава, нарочито у Бањи и Дежеви (изузев једног насеља), најзад, такође, у правцу већег или мањег пораста броја домаћинстава мешовитих извора прихода (у седам од осам испитиваних села).

Подаци из табеле 1 показују не само промене економске основе домаћинстава у селима у непосредној околини Новог Пазара у деценији 1961 — 1971. године већ и то да је у том

раздобљу наступила знатна диференцијација између самих села. На пример, удео пољопривредних домаћинстава у Бањи 1971. године износи само 17,6% од укупног броја домаћинстава тога

Табела 1

Структура домаћинстава према изворима прихода у 1961. и 1971. години

Насеље	Година	Укупно домаћин- става	Извори прихода у процентима		
			Пољопривредни	Мешовити	Непољопривредни
Бања	1961	34	44,1	32,3	23,5
	1971	34	17,6	41,1	41,1
Дежева	1961	26	46,1	11,5	42,3
	1971	31	22,6	16,1	61,2
Иванча	1961	59	69,5	16,9	13,5
	1971	69	50,7	18,8	30,4
Лукоцрево	1961	66	80,3	18,1	1,5
	1971	64	67,1	28,1	4,7
Мур	1961	146	85,6	7,5	6,8
	1971	148	66,9	16,9	16,2
Постење	1961	172	65,7	22,0	12,2
	1971	216	44,9	30,5	24,5
Рајчиновићи	1961	83	54,2	39,7	6,0
	1971	82	40,2	31,7	28,0
Трнава	1961	131	81,7	4,5	13,7
	1971	129	77,5	13,1	9,3

Извори: *Попис становништва 1961*, књ. XVI

Попис становништва 1971, *Становништво*, књ. XII

села, у Дежеви 22,6%, док удео непољопривредних домаћинстава домаћа у Бањи 41,1% укупног броја домаћинстава, а у Дежеви чак 61,2% непољопривредних домаћинстава. У осталим селима процес диференцијације одвија се у истом смеру, али је динамика кретања успоренија.

Подаци пописа становништва из 1981. године истичу, са социјално-економског становишта, две категорије домаћинстава: домаћинства која имају газдинство и она која га немају.

Напомињемо да су укупним бројем домаћинстава у табели 2 обухваћена и породична и непородична (самачка и вишечлана) домаћинства, као и то да непородичних домаћинстава у испитиваним селима нема једино у Иванчи. Највећи удео непо-

Табела 2

Домаћинства 1981. године према поседовању газдинства

Насеље	Укупно домаћинства	Имају газдинство број	Немају газдинство, број	Процент од укупног броја домаћинства
Бања	57	25	32	56,1
Дежева	38	26	12	32,6
Иванча	88	65	23	26,1
Лукоцрево	67	60	7	10,4
Мур	180	141	39	21,7
Постење	385	182	203	52,7
Рајчиновићи	90	72	18	20,0
Трнава	137	121	16	11,7

Извор: *Попис становништва 1981*; Документациони материјал у Републичком заводу за статистику

родичних, нарочито самачких, домаћинства у укупном броју домаћинства има Лукоцрево (7,5%), у Бањи, Дежеви, Муру и Постењу њихов удео износи око 5% према 95% породичних домаћинства, у Трнави је њихов удео 2,9%, у Рајчиновићима само 2,2% од укупног броја домаћинства⁴.

Подаци из табеле 2 показују да међу приградским селима око Новог Пазара у Бањи и Постењу 1981. године више од половине домаћинства немају газдинство, у Дежеви је једна трећина домаћинства без газдинства, у Иванчи је 26,5% од укупног броја домаћинства без газдинства, све до Лукоцрева и Трнавe, у којима је око 10 — 11% домаћинства без газдинства. То значи да је тим селима око 89 — 90% домаћинства која имају сељачко газдинство и да су то „најсељачкија“ села међу испитиваним насељима у непосредној околини Новог Пазара, али, и поред тога, по многим другим чињеницама, ни то нису више села традиционалног сељачког друштва.

Подразумева се да су у категорију домаћинства која имају газдинство 1981. године укључене две групе домаћинства издавајаних у пописима становништва 1961. и 1971. године према изворима прихода, наиме — пољопривредна и мешовита домаћинства.

Разматрања о социјално-економским структурним променама којима се карактеришу породична домаћинства у осам испитиваних села у непосредној околини Новог Пазара допуни-

⁴ *Попис становништва 1981*, Документациони материјал...

ћемо још и подацима о домаћинствима 1981. године из којих су поједини чланови на привременом раду у иностранству, сами или са члановима уже породице, као и подацима о породицама у којима има повратника из иностранства.⁵

Табела 3

Домаћинства према броју чланова на привременом раду у иностранству, броју чланова који с њима бораве и броју повратника

Насеље	Домаћинства							
	Укупно домаћинства	без чланова на раду у иностранству	с члановима на раду у иностранству — број	%	без чланова који бораве у иностранству	с члановима који не раде а бораве у иностранству	Без повратника	Са повратницима Света
Бања	57	51	6	10,5	54	3	57	—
Дежева	38	32	6	15,8	36	2	37	1
Иванча	88	73	15	17,0	87	1	76	12
Лукоцрево	67	65	6	3,0	66	1	65	2
Мур	180	168	12	6,7	176	4	172	8
Постење	385	381	4	1,0	385	—	375	10
Рајчиновиће	90	82	8	8,9	90	—	90	—
Трнава	137	134	3	2,2	136	1	135	2

Извор: *Попис становништва 1981*; Документациони материјал у РСЗ.

На основу података изнетих у табели 3 може се установити да у свим проучаваним селима има домаћинства чији су поједини чланови на привременом раду у иностранству, као и да се највећи удео домаћинства с члановима на раду у иностранству у укупном броју домаћинства налази у Иванчи, Дежеви и Бањи (од приближно 17 до 10% домаћинства). У већини испитиваних села има и домаћинства из којих чланови бораве уз друге чланове породице који тамо раде. Најзад, има и домаћинства чији су поједини чланови повратници из ино-

⁵ Као и у другим крајевима земље у којима има повратника са рада у иностранству или радника који тамо годинама раде, и овде се та појава запажа кад се уђе у насеље, пре свега по улагању средстава у изградњу кућа за становање.

странства. Највише их је такође у Иванчи (12 домаћинстава са повратницима, односно 13,6% укупног броја домаћинстава). Ако се има на уму и податак да Иванча има око 17% домаћинстава чији су чланови на раду у иностранству, онда су то село и породица у њему посебно карактеристични кад је реч о привременом раду у иностранству.

Подаци у табели 3 посебно су значајни у контексту проучавања савремених етнокултурних процеса у породици и сеоској друштвеној заједници. Изнете чињенице су још једно сведочанство о томе колико су вишеструко сложени савремени друштвени процеси који воде ка структурним променама и сеоског друштва и породице.

3. Величина породичних домаћинстава према броју чланова у испитиваним селима у непосредној околини Новог Пазара према подацима за 1961. и 1981. годину одражава, с једне стране, виталне одлике становништва овог брдско-планинског подручја⁶, а с друге стране, његову економску неразвијеност и, због тога, успоренији процес преображаја породице за коју је у релативно високој мери, нарочито у неким проучаваним селима, била карактеристична очуваност задружног облика и задружне породичне структуре и после педесетих година XX века. Истовремено, подаци о величини породичних домаћинстава према броју чланова, 1961. и 1981. године, показује такође да су после шездесетих година настали интензивнији процеси преображаја породице у испитиваним приградским селима, што се пре свега види у знатном опадању удела великих породичних домаћинстава у укупном броју домаћинстава⁷. Подразумева се да ти подаци сведоче о преображају друштвено-економске структуре испитиваних села у непосредној околини Новог Пазара, о чему је већ било речи.

Подаци из табеле 4 показују да у 1961. години, у седам испитиваних насеља, осим Дежеве, највећи удео у укупном броју породичних домаћинстава имају домаћинства са осам и више чланова у односу на све остале категорије домаћинстава према броју чланова. Ако се тој групи домаћинстава у сваком насељу прикључи и број седмочланих домаћинстава, учешће многочланих породичних домаћинстава од седам, осам и више чланова у укупном броју домаћинстава, у два насеља износи око 30—31% (Иванча и Бања), у четири насеља износи око 40 до 42% (Лукоцрево, Трнава, Постење и Мур), а у Рајчиновићима чак 47,5%. Према томе, шездесетих година је у испитиваним селима у непосредној околини Новог Пазара структура породичних домаћинстава у великој мери показивала одлике традиционалне сеоске проширене породице.

6 М. Радовановић, наведени рад, с. 465

7 У Постењу, Дежеви и Муру прикључена је знатна етнографска граба о породицама које су биле задружне још и шездесетих година.

Табела 4

Величина породичних домаћинстава према броју чланова 1961. и 1981. године

Насеље	Година пописа	Чланови у домаћинству																
		2		3		4		5		6		7		8 и више чланова				
		број	%	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%	
Бања	1961	5	15,6	5	15,6	4	12,5	6	18,7	2	6,3	4	12,5	6	18,8			
	1981	4	7,4	5	9,2	14	25,9	9	16,7	8	14,8	9	16,7	5	9,3			
Дежева	1961	1	5,9	3	17,6	1	5,9	6	35,3	4	23,5	1	5,9	1	5,9			
	1981	36	1	2,8	7	19,4	14	38,9	8	22,2	5	13,9	—	—	1	2,8		
Иванча	1961	4	7,1	7	12,5	9	16,1	10	17,9	9	16,1	2	3,6	15	26,7			
	1981	7	8,0	7	8,0	14	15,9	24	27,2	15	17,0	11	12,5	10	11,4			
Лукоцрево	1961	65	7	10,8	4	6,1	12	18,5	18	12,3	8	12,3	7	10,8	19	29,2		
	1981	62	11	17,7	10	16,1	5	8,1	13	21,0	10	16,1	9	14,5	4	6,5		
Мур	1961	133	13	9,8	15	11,3	16	12,0	14	10,5	19	14,3	20	15,0	36	27,0		
	1981	171	9	5,3	16	9,4	25	14,6	37	21,6	24	14,0	24	14,0	36	21,1		
Постење	1961	168	11	6,5	14	8,3	22	13,1	29	17,3	25	14,0	17	10,1	50	29,8		
	1981	366	48	13,1	56	15,3	129	35,3	57	15,6	32	8,7	18	4,9	26	7,1		
Рајчиновиће	1961	78	5	6,4	10	12,8	4	5,1	14	17,9	8	10,3	17	21,8	20	25,7		
	1981	88	4	4,5	9	10,2	16	18,2	15	17,1	13	14,8	8	9,1	23	26,1		
Трнава	1961	127	5	3,9	17	13,4	19	15,0	17	13,4	17	13,4	14	11,0	38	29,9		
	1981	133	7	5,3	7	5,3	29	21,8	25	18,8	22	16,5	16	12,0	27	20,3		

Извори: Попис становништва 1961, књ. XVI

Попис становништва 1981; Документациони материјал у Републичком заводу за статистику

Године 1981. у Рајчиновићима, Муру и Трнави задржава се висок удео домаћинстава са осам и више чланова у укупном броју домаћинстава (26,1%, 21,1% и 20,3%). У другим насељима знатно је опао удео те категорије домаћинстава у укупном броју домаћинстава, највише у Лукоцреву и Постењу.

Ако имамо на уму чињенице о процесу мењања економске структуре породичних домаћинстава у испитиваним селима⁸, разумљиво је што је у 1981. години била у већини села најбројнија категорија домаћинстава са четири члана (Бања, Дежева, Постење, Трнава) и са пет чланова (Иванча, Лукоцрево, Мур), као што показују подаци из табеле 4.

У кретању просечног броја чланова домаћинстава у испитиваним селима⁹ у периоду од 1948. до 1981. године долазе до изражаја како оне опште одлике преображаја сеоске породице у савременим условима друштвеног преображаја села у Србији (од задружне, односно од проширене породице ка нуклеарној породици) тако и специфичне одлике преображаја сеоске породице у високоналазитетној и етнички хетерогеној новопазарској области, у којој је економска неразвијеност још актуелна. При том се и међу испитиваним селима могу констатовати извесне разлике у кретањима.

Табела 5

Кретање просечног броја чланова домаћинстава
1948, 1953, 1961, 1971. и 1981. године

Насеље	Просек броја чланова домаћинстава				
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
Бања	5,04	5,05	50,2	4,97	4,91
Дежева	4,63	6,77	3,73	3,87	4,23
Иванча	5,84	6,85	5,64	5,60	5,37
Лукоцрево	5,32	5,95	6,03	6,01	4,52
Мур	5,35	6,03	5,71	6,21	5,67
Постење	7,38	7,25	6,06	5,40	4,30
Рајчиновиће	5,77	5,76	5,83	5,98	5,66
Трнава	5,69	6,02	6,02	5,87	5,62

Извори: књиге пописа становништва 1948 — 1981.

⁸ Видети табелу 1 у овом раду.

⁹ Извор: *Попис становништва* 1948, 1953, 1961, 1971, 1981.

Подаци из табеле 5 показују да су, по правилу, муслиманска села¹⁰ задржала у 1981. години највећи просек броја чланова домаћинстава у односу на остала испитивана села (од 5,4 до 5,7 чланова), што се потпуно поклапа са констатацијом на основу података из табеле 4 да је у селима Мур, Рајчиновиће и Трнава 1981. године било највеће учешће домаћинстава са више од осам чланова у укупном броју домаћинстава. Муслиманско село Бања има нешто нижу вредност просечног броја чланова домаћинстава у 1981. години (иако још доста високу), а то се објашњава чињеницом што се Бања по социјално-економској структури домаћинстава највише приближила граду¹¹. У просечном броју чланова домаћинстава 1981. године, који има приближно исте вредности у Дежеви, Лукоцреву и Постоњу, видније долазе до изражаја савремене друштвене промене у самим тим селима и, у непосредној вези са њима и структурне промене у домаћинствима. Ипак, међу овим селима постоје битне разлике: Постоње и Дежево су типична приградска села, а Лукоцрево, иако у блиској околини Новог Пазара, неповољног је саобраћајно-географског положаја, па су за њега карактеристична знатна исељавања, пре свега млађег становништва.

Подаци о броју породичних домаћинстава упоређени са бројем породица у испитиваним селима за 1981. годину показује однос између једнопородичних и вишепородичних домаћинстава, а подаци о саставу породице показују њену потпуност (брачни пар са децом или без деце) или непотпуност (један од супружника са децом).

Из података у табели 6 види се да је у свим селима карактеристична појава мањег или већег броја вишепородичних домаћинстава. Ако се претпостави да су то бинуклеарне породице, у Муру и Рајчиновићима било би приближно једна трећина вишепородичних домаћинстава, у Трнави и Бањи приближно једна четвртина итд., са најмањим уделом вишепородичних домаћинстава у Постоњу и Иванчи (око 15%). Ти подаци сведоче о томе да нуклеарна породица свакако преовлађује у свим испитиваним насељима, али и о постојању, у неким селима, знатног броја бинуклеарних, евентуално и тринуклеарних породица.

Из података о саставу породице у њеном потпуном виду види се да нуклеарна породица преовлађује. У свим насељима у укупном броју породица највећи удео има типична нуклеарна породица, која се састоји од брачног пара са децом. Таквих породица релативно је најмање у Лукоцреву (68,0%), свакако из већ наведених разлога одсељавања млађих генерација ради запошљавања, а највише их је у Иванчи (80,2% у укупном броју породица). Породица у саставу брачног пара без деце појављу-

¹⁰ У Муру смо испитивали донедавно задружну породицу Прелевића, подељену две године раније.

¹¹ Видети табелу 2 у овом раду.

Табела 6

Број породичних домаћинстава, број породица
и породице према саставу

Насеље	Свега породичних домаћин- става	Укупно поро- дица	П о р о д и ц е			
			Брачни пар без деце	Брачни пар са децом	Мајка са децом	Отац са децом
Бања	54	67	8	53	5	1
Дежева	36	44	7	34	2	1
Иванча	88	101	13	81	7	—
Лукоцрево	62	75	16	51	4	4
Мур	171	227	37	164	17	9
Постење	366	420	78	308	25	9
Рајчиновиће	88	115	17	85	5	8
Трнава	133	168	25	128	12	3

Извор: Документациони материјал пописа становништва 1981. у Републичком заводу за статистику

је се у свим насељима, са релативно највећим уделом у Лукоцреву (више од петине свих породица), при чему су то већином старији брачни парови (тзв. старачка домаћинства). Међу непотпуним породицама чешћа је појава породица мајке са децом него оца са децом.

На основу изложеног може се установити да су у селима у непосредној околини Новог Пазара фактори друштвено-економских промена које носи глобално друштво, а посебно локални фактори индустријализације и урбанизације, комбиновани и са другим, посредним факторима, изазвали убрзани процес трансформације сеоке породице у свим селима, била она или не била приградског карактера (упоредити, на пример, промене у приградским селима Дежеви и Постењу и промене у Лукоцреву, „забаченом” селу). Подаци сведоче да је процес настајања нуклеарних и бинуклеарних породица текао слично као и у другим крајевима у којима је породица задружног типа била више или мање очувана све до времена индустријализације. Породица је претрпела промену облика и типа, а оне су изражене у промени социјално-економске структуре породице, њеној величини, броју деце, генерацијском саставу. С тим у вези су промене у организацији живота, у породичним односима, као и у другим сферама живота традиционалне породице.

4. У селима у непосредној околини Новог Пазара били смо у прилици да од 1976. до 1980. године вршимо непосредна испитивања у породицама различитих типова, облика и структура. На тај начин прикупљен је етнолошки материјал, с једне стране, о породици задружног типа и облика, која је у овој области имала дужи век трајања, зашавши дубоко у другу половину XX века, тако да смо испитивања вршили у тако рећи дојучерашњим задругама, „заједницама”, речено локалним изразом. С друге стране, прикупљен је материјал о преображају такве породице из које су деобама настајале „инокосне”, нуклеарне и бинуклеарне породице, које су у моменту испитивања биле основни облик и тип породице у приградским селима Новог Пазара. Према томе, теренска грађа је јединственог карактера, па се из ње изводе проблеми и о традиционалном и о савременом облику и типу породице у испитиваним селима. На основу тог материјала може се приказати динамика и ток преображаја породице, виде се конкретни услови преструктурирања социјално-економских облика породице, промене у сродничком и генерацијском саставу породице, промене у њеној величини и тенденције у даљим кретањима. У оквиру свих тих промена, као што се види из материјала, јављају се и нове карактеристичне појаве у организацији породичног живота, с обзиром на привремено раздвајање њених појединих чланова, било да је то запослење у другом крају земље или у иностранству (честа појава у Лукоцреву), било да је у питању студирање и школовање у другим градовима у нашој земљи (карактеристична појава у Постоњу). Најзад, једно од важних питања у општем склопу промена у сеоској породици новоназарских приградских села су и породични односи, с обзиром на њихове традиционалне одлике и на утицаје савремених друштвених промена.

За највећи део испитиваних породица проматра се њихов преображај у савременим условима индустријализације Новог Пазара и урбанизације његових села. Међутим, како процеси трансформације породице имају и свој претходни ток, своју историју, већ према конкретним условима развитка поједине породице, на неким примерима могу се пратити и ти ранији процеси, типични за развитак задружне породице која, по правилу, настаје из нуклеарне, односно бинуклеарне породице. На пример, по предању, задруга Нићифоровића настала је удруживањем два несродника који су се ту доселили од Тутина, а старије порекло им је из Црне Горе. Затим се она развијала и нарастала; у њеној историји било је и усвојења (адопције) још једног несродника који је годинама служио, а усвојењем је постао равноправни члан. На примеру ове задруге у прошлости, која је имала и карактер „предвојене” породице, веома се добро очигледују традиционална правила живота у задрузи, са свим изузетцима који се у таквим случајевима јављају.

Међутим, најчешће се материјал о задружној породици односи на блиску прошлост (време од 2 до 5 година), када су се, на пример, поделили Прелевићи у Муру или Коматине и Белићи у Дежеви, који су се претходно неподељени доселили из Рајковића. На блиску прошлост већином се односи и материјал о гласовитој задрузи Нићифоровића, из које је временом настало 28 кућа, колико их је било у време испитивања. Та се задруга од почетка нашег века делила два пута (1929. и 1949.) а приликом деоба дешавало се да два брата одлуче да остану и даље заједно, па су се браћа још једном делила 1967.

У разговорима са женама од 55 до 60 година старости могло се чути да су се „удале у заједницу“. На пример, В. Јовановић (Лукоцрево) дошла је у заједницу од 27 чланова (удала се пре 1941. године), а та се заједница поделила после ослобођења.

Подсетимо на познату чињеницу у науци да је задружну породицу у динарским крајевима наше земље, којој по типу и облику, и по сродничкој структури и организацији живота и рада, припада и задруга новопазарске и суседних области, као и инокосну породицу у тим крајевима свестрано и дубоко проучио Валтазар Богишић. Била су то проучавања породице чије су се основе и развитак потпуно уклапали и непосредно произлазили из некадашњег друштвено-економског карактера традиционалне сеоске заједнице. И сва каснија етнологска истраживања ових до последњих ослањала су се и ослањају се на Богишићево наслеђе¹² у проучавању породичне задруге, нарочито у оним крајевима у којима је овај облик и тип породице надживео XIX век, па се могао проматрати непосредно, у реалном животу, и педесетих — шездесетих година нашег века¹³. Али то је већ време када су такве породице биле ређи примери очуване традиционалне породице у које су већ продирали утицаји савремених промена у сеоском друштву. Теренски материјал са наших истраживања у селима у непосредној околини Новог Пазара још је једно сведочанство о току преображаја традиционалне сеоске породице у савремено доба, у конкретним друштвеним, демографским, етничким, економским и антропогеографским условима и околностима у којима се ова област успорено економски развија све до нашег времена.

12 Milovan Gavazzi, *Die Erforschung der Mehrfamilien Südosteuropas in den letzten Dezenien*, Sonderdruck aus: Südosteuropa und Südosteuropaforschung, Hamburg 1976; dr Vesna Konstantinović — Čulinović, *Zadružna i nuklearna porodica sjeverne Hrvatske*, Sociologija sela 43, Zagreb 1974; ista, *Posljednje porodične zajednice u Hrvatskom zagorju*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, Zagreb, JAZU 1971; ista, *Transformacija seoskog društva i porodice u Jugoslaviji*, Etnološki pregled 16, Beograd 1981.

13 Vesna Konstantinović—Čulinović, *Zadružna i nuklearna porodica...*

Не износећи овде грађу о животу задружне заједнице у новопазарским селима, исцрпно забележену о задрузи Нићифоровића (Постење), Коматина (Дежева), Прелевића (Мур), Јовановића (Лукоцрево), истакнимо да су то биле, све до поменутих деоба, типичне задруге, са познатом заједницом елементарног живота и поделом рада према традиционално утврђеним нормама и схватањима, као и унутрашњом организацијом. Карактеристично је да се у савременим условима, на пример код Коматина, заједница очувала и у време досељења из Рајковића у Дежеву, и тако удруженим снагама браћа су и кућу на новом месту заједнички подигли, и тек кад су се ту средили — поделили су се братски, што је остало ничим непомућено¹⁴. У много чему, према теренском материјалу, традиционалне норме понашања поштују се у извесним областима живота, упркос промененим условима и организацији породице која по облику, типу и структури није више оно што је била. Покажимо то на следећим примерима. Из деобе заједнице настаје више нуклеарних и обично једна бинуклеарна породица (отац, односно родитељи остају у заједници са једним од синова). Кћери, односно сестре, иако им позитивно законодавство пружа могућност наслеба, држећи се традиције, одричу се при деоби дела имања у корист браће. Имање се каткад дели без присуства представника власти. У договорима о деоби заједнице учествују само одрасли мушки чланови. Деси се да се фактички извршена деоба породице и имања која се одмах спроводи у живот, не озваничује исто-времено у катастарским књигама, али се договорено и задата реч поштују¹⁵. Ако међу синовима, односно браћом има запослених ван пољопривреде, чему сви теже, солидарно се приликом деобе договори о уступцима оном брату који није запослен¹⁶.

Наведени примери сведоче да се са савременим променама у новопазарским селима и у сеоским породицама под условима индустријализације и урбанизације, традиционални односи у породици и, уопште, традиционална схватања, не укидају одједном, него се поједини њихови елементи постепено редукују и преплићу са новима који се, такође постепено, прихватају из система вредности модерног друштва.

5. Познати у нашој традицији ставови и схватања о браку потпуно се могу узети и као традиционална схватања о браку у испитиваним селима у околини Новог Пазара. Нормално је удати се, односно оженити се, девојка са 18 година, младић са

14 Из рукописне теренске грађе о задружним породицама у Дежеви.

15 Прелевићи у Муру ни две године после поделе задруге нису озваничили у катастру деобу имања.

16 Пример из Мура, кад су приликом деобе доделили незапосленом брату да са породицом и даље станује у кући која је подељена.

20 до 22 године¹⁷. У животу, међутим, има и одступања од тих правила, па се деси да се удају и малолетне девојке. На пример, у породици И. А. у Бањи, досељеној од Сјенице, пет кћери се поудавао у 15—16 години. Тако смо у време испитивања установили да једна од тих жена, у 26. години, има већ петоро деце. То сведочи и о очуваности такозваног обичајног брака, без регистрације пред званичним властима, али признатог у селу, односно у сеоском друштву. Тек кад те малолетнице дођу до пунолетства, брак се региструје.

Анализа склопљених бракова у етнички мешовитом селу Лукоцреву показује следеће карактеристике које се могу сматрати наслеђем традиције која ни до данас углавном није озбиљније нарушена. У току 22 године, од 1957. до 1977. склопљено је 66 бракова, и сви су они, са једним изузетком, егзогамни на нивоу села, што значи да у овом крају важи забрана ендогамије у оквиру села¹⁸. У селу Муру забележен је исказ да Пазарци не узимају жене Пазарке (тј. из новопазарских села), већ их доводе од Тутина и Сјенице. У то смо се могли уверити у донедавној задружи Прелевића у Муру, код којих од пет снаха, односно јетрва, ниједна није из Новог Пазара.

Из података у матичним књигама у Лукоцреву види се да је муж по правилу старији од жене две до четири године, ретко и изузетно су те разлике веће (10 — 15 година), а такође је изузетно и да је жена старија од мужа, но то није непозната појава.

У току 22 године ниједан брак склопљен у Лукоцреву није етнички мешовит, тј. српско-муслимански или обратно, што значи да је и данас, као и у прошлости, правило да се брак склапа у оквиру своје конфесионалне и народносне припадности. У току испитивања у новопазарским селима забележили смо и неколико случајева етнички мешовитих бракова. Они су карактеристични због тога што нису склопљени у својој, домородачкој социјалној средини, већ у иностранству. Таква два мешовита брака склопили су радници из Лукоцрева са странкињама (један је Србин, други је Муслиман), али се нико од њих није вратио да овде живи. Из тога се може закључити да у овдашњим условима нема напуштања традиције у погледу избора брачног партнера из своје етничке групе. Међутим у другој социјалној средини има таквих појава, што је врло индикативан податак о улози и значају дејства социјалне средине у очувању, односно напуштању традиционалних схватања.

Поређења ради изнећемо неколико података из матичних књига венчаних у Новом Пазару из периода од 1947. до 1950. године, а обухватају венчања не само градског него и сеоског

17 Тако изјављују информатори, а то се потврђује и подацима из матичних књига венчаних.

18 Подаци су из матичних књига венчаних које се воде у месној канцеларији у Иванчи.

становништва ондашњих села у новопазарској општини. Из података се види да је у назначеном периоду од четири године у Новом Пазару склопљено 719 бракова, од чега само 28 мешовитих (3,9%), али и то је индикација да се у првом послератном периоду јављају етнички и конфесионално мешовити бракови, што је касније изузетна појава. Познату чињеницу да се код муслиманског становништва брак чешће разводи него код српског потврђују подаци са терена и из поменутих матичних књига. Међу сеоским српским становништвом била је веома ретка појава развода брака, а из књига венчаних у Лукоцреву види се да у посматраном периоду није забележен ниједан такав случај. Међутим књиге венчаних из Новог Пазара за период од 1947. до 1950. показују да је разведено 168 од 719 склопљених бракова, а да је од тих 168 разведених бракова било 145 муслиманских.

У испитивањима схватања о разликама у имовинском стању као препреци за склапање брака стекли смо утисак да је донедавно врло важан услов да се две породице опријатеље њихов приближно исти ниво имовинског стања,¹⁹ а у савремено доба доминира схватање да је пре свега веома важно да мушкарац има запослење, а све више и жена. У Шестовском Поточју, новом насељу досељеника са села, које иако лежи на периферији Новог Пазара спада у територију града, живе породице међу којима су се многе образовале на сасвим модеран начин. Млади људи и девојке из српских села дошли би као појединци у Нови Пазар, запослили се, живели као самци, стицали квалификацију, нашли себи изабраника, сами без утицаја родитеља оснивали своју породицу. То су сада стабилне и солидне радничке породице, које су формирали недавни досељеници са села, који су често дошли као појединци. То је новина, одупирање традицији, у складу са захтевима времена. Али живот носи сложене појаве, и не може се, бар у овом прелазном времену, процес преображаја једноставно схватити. Следећи примери ће то потврдити, а односе се на проблем брака и породице. И поред тога што се може тврдити да је ауторитет оца породице у традиционалном значењу мање-више ненарушен у новопазарским селима, има случајева да се девојка, чак и малолетна, уда, тј. оде момку против очеве воље, а касније се, као што сви примери говоре, односи поправе, а отац прашта. Такви су примери и у српској породици у Дежеви, и муслиманској, досељеној у Хаџет. Помињем, међутим, пример да је ауторитет оца био одлучујући кад је била у питању већ новоформирана породица, која се услед тога распала. Зет И. А. из Бање, односно муж његове кћери, одлучио се на емграцију у Турску²⁰. Отац И. А. није

¹⁹ Подаци су из теренских бележака аутора.

²⁰ Упоредити: Ејуп Мушовић, *Југословенско исељеништво у Турској*, Зборник радова Етнографског института САНУ, књ. 12, 1981.

дозволио својој кћери да емигрира, па је она остала и без мужа и без деце, коју је муж собом одвео у Турску.

6. Истраживања у селима у непосредној околини Новог Пазара показала су да је преображај у сеоском друштву и сеоским породицама текао као узајамни процес, под јединственим дејством индустријализације и урбанизације овога краја, као и под јединственим условима и утицајима глобалног друштва. Аналогно променама друштвено-економске структуре у селима у непосредној околини Новог Пазара мењала се и структура породице, тако да у овој високонаталитетној етнички хетерогеној области Србије, типичној области закаснелих деоба породичних заједница, данас доминантно место има нуклеарна, а затим бинуклеарна породица. Међутим, породица таквог облика и типа карактерише се извесним варијететима у самој организацији породичног живота. Осим непотпуних породица (у саставу једног од родитеља и деце), што је подацима пописа становништва 1981. године исказано и статистичким бројкама, породицу у селима у околини Новог Пазара карактерише често и одвојен живот једног или више чланова²¹ запослених у другом крају земље или у иностранству, често у трајању од више година, чак и више од једне деценије, тако да је то „начин живота” породице у савременим условима. Такође се и породице у којима има повратника са рада у иностранству одликују особеним развитком. Све те појаве потребно је имати на уму приликом оцењивања етно-културних процеса у сеоској породици у новопазарском крају у савремено доба, али такође и чињенице о наслеђу традиције и степену економске развијености у посматраном периоду. Свакако да би једно касније, поновно истраживање породице у овом крају дало занимљиве резултате, под претпоставком да ће се у току наредних година етно-културни процеси изразити у чистијим, јасније искристалисаним појавама у развитку типски вишеструко сложене сеоске породице у околини Новог Пазара.

²¹ Видети табелу 3 у овом раду и табелу 7 ауторовог рада *Основне антропогеографске и етнодемографске облике...* у овом зборнику.

Добрила БРАТИЋ

ПРОМЈЕНЕ У ОБИЧАЈИМА ЖИВОТНОГ ЦИКЛУСА У ОКОЛИНИ НОВОГ ПАЗАРА

У породичним обичајима у новопазарском крају посматране су промјене у оквирима животног циклуса обичаја који прате прелазне моменте у животу човјека: рођење, прославу рођендана, испраћај у војску, свадбу и смрт. Основно тежиште је на уочавању савремених промјена традиционалног обичајног комплекса везаног за наведене пригоде, под утицајем урбане културе, која је главни чинилац савремених промјена на селу.

Значење појма промјене узето је у најширем смислу, тако да се под њим подразумијева нестајање и редуцирање појединих дијелова овог обичајног комплекса, трансформација, односно прилагођавање старих форми новим условима, као и стварање нових обичаја.

Испитивани обичаји из животног циклуса могу се подијелити, с обзиром на вријеме настанка, у двије групе. На једној страни су традиционални ритуали око рођења, свадбе и смрти, који су по својој форми и значењу религијски. С друге стране су такозвани секуларни, или световни ритуали, са нерелигијском основом — прославе рођендана и испраћај у војску — настали у новије вријеме. Прослављање рођендана уобичајено је у овим крајевима у последњих десет до петнаест година, а испраћај у војску највјероватније по присаједињењу новопазарског краја Србији 1912. године.

На тај начин издвојене двије групе обичаја из животног циклуса захтијевају и унеколико различит приступ. На једној страни посматрамо, грубо речено, трансформацију постојећег, док смо на другој страни посматрачи стварања новог. То је, свакако, само условно речено, с обзиром на то да, посматрано у савременом пресеку, и прва група садржи елементе новог, као што и друга садржи елементе традиционалног. Подјела је и направљена зато да би се јасније видјеле ове релације које указују на правце савремених промјена у уобичајеном животу овог краја.

За прву групу обичаја урађена су два временска пресека, које условно можемо назвати традицијски и савремени. На тај начин, савремене промјене констатоване су поређењем два вре-

менска пресека. У недостатку друге врсте извора¹, традицијски пресјек реконструисан је на основу записа према сјећању старијих људи. Тако добијен модел састоји се од неколико временских пресека, који чине сјећања према чувењу или личном учешћу казивача у појединим обредима². С обзиром на то да је реч о људима старијим од 60 година, који говоре о обичајима из своје младости или младости својих родитеља, ова сјећања сежу до краја прошлог и почетка овог вијека, гдје се временски може смјестити овај модел.

Потребно је нагласити да су за ову прилику, због обимности материјала, изнијете само основне карактеристике традицијских обичаја, као и савремене промјене у односу на њих.

Када је реч о новијим обичајима, обичај испраћаја у војску дозвољава констатовање ранијег стања, записаног према сјећањима старијих људи. Према подацима са терена, настанак овог обичаја може се узети за период између два свјетска рата. Прослава роџдана, уобичајена тек у новије вријеме, дозвољава само изношење савременог пресека.

Због хетерогене етничке структуре новопазарског краја у којој преовлађују Срби и Муслимани, посебна пажња посвећена је разликама у обичајном животу ове двије националне и конфесионалне групе. Поставља се питање на који начин савремена урбана култура утиче на промјене у традиционалном комплексу и постоје ли битне разлике између ове двије културне групе? И, друго, постоје ли битне разлике између муслиманског и српског становништва у прихватању новијих обичаја, које би произлазиле из донекле различитих културних традиција? Свакако да овдје треба указати на то да у традиционалним обичајима код Срба и Муслимана постоје одређене разлике, али и сличности, које произлазе из исте основе тих обичаја. Разлике је условила каснија конфесионална подијељеност и, у вези с тим, јаче истакнута оријентална компонента код муслиманског дијела становништва.

¹ О обичајима из животног циклуса објављена су два текста, који се односе на свадбене обичаје; први се односи на муслиманску свадбу у Новом Пазару; П. Ж. Петровић, *Женидбени обичаји муслимана у Новом Пазару*, Братство XXIX, Београд 1938; други говори о српској сеоској свадби: В. Булафић, *Српски свадбени обичаји у околини Новог Пазара*, Гласник Етнографског института САНУ, XXVI Београд 1977; с обзиром на то да се први текст односи на градску свадбу, а у другом није назначено вријеме на које се односи описани модел, и за свадбене обичаје користила сам материјал из сопствених теренских истраживања.

² Z. Rajković, *Obilježja etnografske grade i metode njezina terenskog istraživanja*. Etnološki pregled 12, Ljubljana 1974, 131.

А) Обичаји са основом у народној религији

1. Обичаји око рођења

Традицијски пресјек

Према народном вјеровању, рођење је критични период у коме су породиља, новорођенче и читава заједница изложени натприродним опасностима од којих се треба заштитити³. Низ магијско-религијских радњи које чине основ традиционалног обичајног комплекса везаног за рођење, усмјерене су управо том циљу. У даљем излагању обичаја у вези са рођењем у новопазарском крају, издвојићемо основне елементе који се могу сагледати у овом њиховом крајњем циљу — заштити породиље, новорођенчета и читаве заједнице од натприродних опасности које на њих у овом периоду вребају. Биће изложен најпре српски комплекс обичаја, са каснијим освртом на основне разлике код муслиманског дијела становништва.

Изолација породиље и новорођенчета била је једна од основних заштитних мјера против опасности које, према вјеровању, пријете у овом кризном раздобљу. Ова изолација има двојструку значај. С једне стране, породиља и новорођенче заштићени су од многобројних опасности које у том периоду вребају на њих, а, с друге стране, тим поступцима породиља и шира заједница штите се од опасног утицаја породиље која је сматрана „нечистом”, дакле и опасном по своју околину.⁴

Изолација породиље почињала је порођајем. Жени је било забрањено да рађа у кући. Чим би осјетила порођајне болове, трудница је излазила у шталу, а често и ван, на неко скровито мјесто. Порођају је присуствовала само нека старија жена из куће, најчешће свекрва, док је свима осталима забрањиван приступ породиљи. Нарочито се пазило да мушкарци ни на који начин у тим тренуцима не дођу у везу са породиљом.

Строга изолација породиље која је почињала порођајем настављала се 40 дана послје порођаја. То је период у коме су, према народном вјеровању, нарочито активни зли порођајни демони.⁵ Због тога су ради заштите предузимане нарочите мјере. Породиља и дијете лежали су у посебној просторији или на издвојеном и за то одређеном мјесту у кући. За то вријеме породиља је сматрана „нечистом” и избјегавао се сваки контакт са њом. Није јела заједно са осталим члановима породице. Одвајано јој је посебно посуђе и намјештај који је користила. За то вријеме нико ништа није узимао од ње из руке, нити је она

3 Д. Бандић, *Табу у традиционалној култури Срба*, Београд 1980, 30.

4 *Ibid.*, 83

5 С. Зечевић, *Бабице — зла митска бића народних веровања источне Србије*, Развитак, бр. 1, Зајечар 1966, 65.

смјела обављати домаће послове. Нарочито јој је у том интервалу строго забрањиван сексуални контакт с мужем. У неким породицама тај рок од 40 дана смањиван је на 7 дана, углавном из практичних разлога, нарочито тамо гдје није било других жена које би породиљу одмијениле у свакодневним пословима. Ту свакако можемо говорити о постепеном нестајању и слабљењу традиционалних начина понашања у датој прилици, која су произашла из слабљења вјеровања у њихову ефикасност. „Уколико је вјеровање у потребу поштовања одређене забране довољно јако, она ће се поштовати упркос томе што кочи нормалне, свакодневне послове. Уколико то вјеровање слаби, ритуално понашање заједнице све се више прилагођава практичним потребама.”⁶

Заштита породиље и дјетета унеколико је брига читаве заједнице, а не само уже породице. Сви рођаци и пријатељи породице долазили су на бабине. То је у ствари посјета породињи и дјетету, која се најчешће одвијала у прописном периоду од 40 дана, али се могла обавити и до годину дана од порођаја. На бабине су долазиле искључиво жене и дјеца који су доносили поклоне у храни. За ту прилику била је обавезна погача, без које нико није долазио. Свако од присутних морао је појести парче те погаче. Ако се зна да су бабице зла порођајна митска бића, онда није тешко открити смисао тих обичаја. У овом случају хлеб има апотропејску моћ и штити породиљу, дијете и све присутне од опасног утицаја бабица.⁷

Осим тих начина заштите, предузимане су и друге мјере предострожности. Првенствено, са предметима који су на неки начин били у дотицају са новорођенчетом, поступало се на одређен традицијом прописан начин. Заштита новорођенчета у тим обредима темељи се на спречавању могућности да се дође у посјед нечега што је било у додиру с њим. Према принципима преносне магије, све што је било у додиру са новорођенчетом може се злонамјерно употријебити.

У складу са наведеним схватањима, посебна пажња посвећивана је води и то од првог, обредног купања дјетета. Прво купање дјетета обављала је жена која је помагала при порођају. Дијете се први пут купало у хладној води, која се просипала на неко скровито мјесто. При том се строго водило рачуна о томе да то не буде последице заласка сунца. С обзиром на то да је познато да порођајни демони по народном вјеровању дјелују ноћу, јасно је да је у питању још једна заштитна мјера којом се спречава опасан уицај. Исти смисао има и забрана остављања пелена последице заласка сунца.

6 Д. Бандић, *op. cit.*, 100.

7 С. Зечевић, *op. cit.*, 66.

Муслимански обичаји око рођења не разликују се битно од српских, што и није необично с обзиром на њихову заједничку основу. Због тога и није потребно да се они посебно излажу. Оваје можда треба указати на извјесну тенденцију ка редуцији појединих елемената, произашла из прилагођавања овог обичајног комплекса нешто другачијем начину живота. У поређењу са српским обичајима, који су налагали буквалну изолацију породиље (пораћање ван куће, по хладноћи и невремену, без основних хигијенских услова), код муслиманског дијела становништва све је то много блаже изражено. Жена се пораћала у кући и са знатно већом бригом око поштовања основних хигијенских услова, што је очигледно утицај исламских религијских прописа. Међутим, основни захтјеви традиционалног ритуала, са тежњом ка редуцији лица која су у директном или посредном додиру са породиљом, и даље остају на снази. Такође су јасни трагови изолације породиље послје пороћаја, мада поново редуцирани и сведени на поштеду породиље од домаћих послова у току прописаних 40 дана послје пороћаја. Посјете породиљи послје пороћаја (бабине) биле су уобичајене и код муслиманског дијела становништва.

Савремени пресјек

Савремени обичаји око рођења у овом крају показује велике промјене у односу на описани традицијски пресјек. Изузетно брзо губљење и нестајање старих обичаја условљено је првенствено наглим развојем здравствене службе у овим крајевима. Вршећи теренска истраживања 1979. и 1980. год. ни у једном од испитиваних села нисам нашла жену која се пораћала код куће. Пороћај у болници постао је уобичајен код обје конфесионалне групе.

Муж се најчешће брине у вези са превозом и смјештајем жене у новопазарску болницу. На дан изласка породиље и дјетета из болнице, уобичајено је да их дочекају чланови уже породице. Код куће се тога дана спрема ручак, на који се позивају рођаци и пријатељи. Они доносе поклоне за дијете, најчешће у новцу. За ту прилику доносе се поклони у храни, те одјећа и играчке за дијете. Изостају елементи ритуалног јела погаче, која се више и не доноси, изузев старијих жена које се још држе „старог реда”. Млађе жене углавном спремају разне врсте колача, тарту и слично. Мада су жене и даље задужене за обављање бабина, ни мушкарцима више није забрањено да тог дана долазе у посјету.

Неколико дана по изласку из болнице, чланови уже и шире породице упућују родитељима честитку преко радија, у којој изражавају радост због рођења дјетета.

Ако упоредимо два описана временска пресека истог обичајног комплекса, уочићемо двије основне ствари битне за проблем који испитујемо. На првом мјесту, очито је губљење ових обичаја условљено преношењем бриге око порођаја на институцију ван породице. Тиме је практично онемогућено извођење многих традиционалних обичаја везаних за ову пригоду, а, с друге стране, стварање посебне институције која на себе преузима бригу око порођаја означава истовремено и замјену за традиционалне (религијско-магијске) начине обезбјеђивања успјешног порођаја. Међутим, то још увијек не значи да је потреба за обиљежавањем овог важног догађаја у породици изгубљена. Ручак и посјете првог дана по изласку из болнице, посјете пријатеља и рођака породици (бабине) у савременом пресеку показују очиту тенденцију ка изостављању религијско-магијских елемената, а задржавању елемената окупљања, прослављања и слично.

2. Свадбени обичаји

Традицијски пресјек

Српски свадбени обичаји

Традиционална свадба код српског становништва у новопазарском крају представља варијанту такозване динарске свадбе.⁸ Без улажења у описе појединих елемената или разлика у детаљима сваденог ритуала у овом крају, биће изнијете основне карактеристике обичаја.

Брак се склапао искључиво на основу договора међу породицама, без обзира на жеље будућих супружника. Договор међу породицама одвијао се устаљеним и традицијом прописаним начинима комуницирања у тим приликама. Значајну улогу у првим контактима двеју породица имали су проводације, преко којих се уговарала просидба. Послије просидбе слиједио је такозвани „испит“ (прстеновање) и позивање гостију на свадбену свечаност. Свака од тих радњи које су претходиле свадбеној свечаности састојала се од строго прописаних ритуала који су пратили сваку фазу свадених припрема.

Свадбена свечаност могла је трајати три и више дана, овишно о имовном стању и могућностима породице, а одвијала се у кући момкових родитеља.

Главни обредни „функционери“ који су водили читаву свадбену свечаност, са строго одређеним улогама, били су: ста-

⁸ Погледати: Ш. Кулишић, Увод — Етнолошка и фолклористичка истраживања у Ливањском пољу, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Сарајево 1961, 5 — 9.

ри сват, кум, дјевер, војвода, чауш, барјактар, домаћин сватова и муштулугџије. С обзиром на то да су улоге појединих свадбених функционера већ добро познате из етнолошке литературе, овдје се неће улазити у њихов опис.

Према свом магијско-религијском значењу, ови обичаји могу се сврстати у три основне групе: а) увођење невесте у нови култ б) осигурање плодности супружника в) апотропејске радње ради отклањања злих утицаја⁹.

Вјероватно најзначајнију групу свадбених обичаја чине радње којима се настоји да се обезбеди потомство.

И у новопазарским селима то су различити, из литературе познати обреди у којима се младенка доводи у везу са мушким дјететом, у жељи да се магијским путем обезбеди мушко потомство у породици. Ту је првенствено обред додавања мушког дјетета невести (накоњче) и обред стављања мушког дјетета у кревет припремљен за прву брачну ноћ младеца. Потреба за обезбјеђењем, првенствено мушког потомства огледа се и у обреду сједања младенке на столицу са три капе узете од три мушка дјетета непосредно по уласку у младожењину кућу.

Ритуално увођење младе у нови дом може се илустровати обредима љубљења прага пре уласка у кућу, као и ритуалним обилажењем огњишта и сољењем хране која се затекла.

Различити апотропејски елементи, чији је циљ заштита од многих злих утицаја, огледају се у пуцању из пушака, прављењу буре и слично.

Ако се говори о основним карактеристикама традиционалне новопазарске свадбе, треба поменути и релативно честу појаву бјежања дјевојке, углавном у случајевима кад није могло доћи до споразума међу породицама. Старији људи сјећају се и много ређих случајева праве отмице, односно одвођења дјевојке без њене жеље и пристанка. Међутим, и у случајевима бјекства или отмице, након извјесног времена обављана је свадба, јер је свадбени ритуал био једина и главна потврда пуноважности брака у патријархалној средини.

Муслимански свадбени обичаји

У овом обичајном комплексу уочавају се различити оријентални и исламски елементи који унеколико мијењају описани српски обичајни комплекс везан за ову пригоду.

Као и у српским свадбеним обичајима, и овдје је традиционалном свадбеном ритуалу претходило уговарање и припреме које се ни у чему битно не разликују од изнијетих српских

⁹ С. Зечевић, Увођење невесте у нови домаћи култ, Zbornik XII Kongresa jugoslovenskih folkloristov, Celje 1965, 163.

обичаја. Убрзо послѣ просидбе уговарана је свадба, које је код муслиманског становништва одржавана петком. У сриједу увече, уочи свадбене свечаности, у младенкиној кући окупљале су се њене робаке и другарице на врсту дјевојачке вечери, која се у овим крајевима назива „крна“. Окупљене жене ритуално су бојиле раствореном каном (врста куповне црвене боје) младенкине прсте на рукама и ногама. То се обављало уз весело расположење и пјесму.

Свадба се, као и код православног становништва, одвијала у младожењиној кући. Обредни „функционери“ који су водили свадбени ритуал били су — чауш, дјевер, барјактар, муштулукције и јенђе. Јенђе су жене (има их обично три) које иду са сватовима по младу. Друге жене не иду са сватовима. Млада се доводи поподне. Око пола ноћи младенци се ритуално уводе у „бердек“ (припремљену просторију у којој ће спавати), уз бучно весеље и задиркивање. Послѣ свођење младенца свадба се наставља до јутра.

Основно магијско-религијско значење свадбеног ритуала може се такође свести на поменуће три категорије, чији је циљ обезбјеђивање плодности у браку, предупређивање лоших утицаја и увођење младе у нови култ. Нема битних разлика између српских и муслиманских обичаја у том погледу. Разлике су, ако их има, само формалне природе, и у вези су са танким слојем званичне религије и већег присуства оријенталне компоненте код муслиманског становништва.

Илустроваћемо то неким примјерима. Довођење мушког дјетета младенки везано је за дјевојачко вече. Прије него што млада легне на чаршав на коме ће је „окрнити“, по чаршаву се проваља мушко дјете. Или, прије обавезног љубљења прага при уласку у момкову кућу, младенка прво љуби Куран, који пред вратима држи нека дјевојка. Тек послѣ тога љуби праг.

Савремени пресјек

Као што је традиционални свадбени ритуал у новопазарским селима приказан у основним елементима, тако ће и промјене констатоване у савременом пресјеку сеоске свадбе овог краја бити дате у односу на описане основне елементе. Питање је, дакле, какве су савремене промјене у односу на вријеме извођења, структуру свадбене свечаности, обредне „функционере“ и магијско-религијску основу ритуала?

Првенствено, вријеме извођења свадбеног ритуала данас је, из практичних разлога, везано за суботу и недјељу, када су слободни и они који су у радном односу. Веома је чест случај да се свадбе везују за државне празнике, (Нова година, 29. новембар, 1. мај), углавном из истих разлога. То је, наравно, исто код обе конфесионалне групе.

Структура свадбене свечаности углавном је остала неизмијењена, тако да се читав ритуал одвија према устаљеном редоследу, од просидбе, позивања гостију, дјевојачке вечери („крне“ — код муслиманског дијела становништва), па до свадбене свечаности у момковој кући и ритуалног довођења невјесте. Данас, међутим, у испитиваним новопазарским селима брак се више не склапа по договору међу породицама (премда и оне могу знатно утицати), јер су млади углавном економски независни и желе сами одлучивати о том важном питању. Више нема провотација, млади се сами упознају, а просидаба је само форма која слиједи послје претходног договора. У посљедње вријеме су честа и формална бјекства дјевојке у младићеву кућу, са жељом да се избјегну трошкови око свадбе.

Као и структура свадбене свечаности, тако су и обредни „функционери“ још увијек присутни на сеоским свадбама у овом крају, како код српског тако и код муслиманског становништва, мада се њихове функције често своде само на име или спољна, формална обиљежја. Казивачи су истицали да то најчешће овиси о личној заинтересованости и способности појединца који има одређену улогу у свадбеној свечаности.

Највеће промјене могу се, ипак, запазити у магијско-религијској основи ових обичаја. Тежња ка сажимању и постепеном мијењању и губљењу магијско-религијске подлоге свадбених обичаја може се пратити на два нивоа.

У првом случају реч је о изостављању појединих елемената, што јасно показује тежњу ка сажимању традиционалне основе свадбеног ритуала. У свим испитиваним породицама, у обје конфесионалне групе, изостављен је ритуал љубљења прага, који су казивачи оцијенили као нехигијенски. С друге стране, понеки од тих ритуала изгубили су се због недостатка реквизита за које су били везани (нпр. ритуали везани за огњиште).

Други начин на који се може пратити сажимање и постепено губљење магијско-религијске основе свадбеног ритуала је трансформисање појединих елемената. У тим случајевима обичај се не губи, али се губи његова првобитна намјена и значење. Као примјер може се узети обичај пуцања на свадби, као и потреба за бучним весељем (нпр. прављење буре сиренама ауга на пролазу кроз насеље и сл.). Раније је пуцање и прављење буре имало за циљ заштиту од злих утицаја, док је то сада само начин исказивања веселог расположења, потреба да се сврати пажња на свадбену поворку и слично. Сличан је и примјер са обичајем додавања мушког дјетета младенки, познат у читавом крају и код обе конфесионалне групе. Он је још увијек дио свадбеног ритуала, али мало је оних који још вјерују да је то начин којим ће стварно осигурати мушко потомство. Чак и старији казивачи настојали су приказати ритуал с

накоњчетом као стари обичај који се поштује, али у чију ефикасност они не вјерују.

Дакле, елементи свадбеног ритуала, раније јасно магијско-религијског карактера, задржали су форму, али су промијенили значење и функцију. Задржавању различитих традиционалних елемената у свадбеним обичајима у овом крају, који остају неизмијењени по форми а губе првобитну намјену и значење, свакако погодује потреба за што свечанијим, атрактивнијим и драматичнијим начинима обиљежавања овог важног догађаја у породици.

На крају треба истаћи, што се и из претходног излагања могло видјети, да су основни правци савремених промјена у свадбеним обичајима исти у обе испитиване конфесионалне и националне групе у новопазарском крају.

3. Посмртни обичаји

Традицијски пресјек

Као и претходне обичајне групе, и традиционални посмртни обичаји новопазарског краја биће изложени у основним карактеристикама, које ће послужити као база за утврђивање промјена у савременом пресјеку. Посмртни циклус обичаја може се подијелити у неколико група — припреме за смрт, обичаји непосредно послје смрти, сахрана и подушја.

Српски посмртни обичаји

У овим крајевима вјеровало се да смрт у кући предскажују неки спољни знаци, као што су: завијање пса, пјевање птице „кукувије“ кукурикање пијевца на прагу.

Одијело потребно за сахрану припремано је још за живота и чувано за ту прилику.

Непосредно послје смрти, покојника су купали и опремали ближи рођаци или комшије истог пола. Те ноћи у кући су се сакупљали пријатељи и рођаци да „чувају“ покојника. Другог дана одржавана је сахрана. Покојник је до гробља носен на носилима, осим у случајевима кад је гробље врло удаљено, па су кориштена воловска кола. На сахрану се носило јело, кухано жито и вино.

Сви присутни враћали су се на вечеру коју је породица припремала за ту прилику. Са гробља се враћало другим путем, а не оним којим се ишло на сахрану. Прије уласка у кућу сви су прапи руке, послје чега се приступало вечери.

Првог и другог дана по сахрани ужа породица одлазила је на гроб са јелом и пићем. Остала подушја одржавана су седам дана након сахране (седмина), двадесет и четрдесет дана,

пола године и годину дана. Четрдесети дан послје сахране позиван је већи број људи. На задушнице и други дан славе породица је такође посјећивала гроб и износила храну, што је бивало намијењено свима покојницима из породице, за разлику од наведених подушја посвећених једној особи.

Муслимански обичаји око смрти

Муслимански обичаји око сахране садрже многе оријенталне и исламске елементе, како у начину сахрањивања и осталих обичаја везаних за ту пригоду тако и у терминологији.

Покојник се код муслиманског становништва у овом крају назива мејит. Послје смрти, мејита купа хоџа — ако је мушкарац, или хоџиница — ако је жена. Нарочита пажња поклања се том обреду, у жељи да покојник буде беспрекорно чист. Послје купања мејит је умотаван у ћефин, бијело платно дуго 12 m, које се лабаво везивало изнад главе и ногу.

Током двије ноћи покојника су чували чланови породице, комшије, пријатељи и даљи рођаци.

Покојник је до гробља ношен на табуту (носила од дасака). Табут су износили из куће чланови уже породице, а до гробља су га на смјену носили ближи и даљи рођаци, комшије и пријатељи.

У посмртној поворци (ценази) учествовали су само мушкарци, без обзира на то да ли је покојник жена или мушкарац.

Покојник није стављан у мртвачки сандук, већ се у ћефину спуштао у раку на чије дно је претходно стављена даска. Преко покојника стављана је још једна даска одозго, косо постављена, и рака се тако затрпавала. Гроб се обиљежавао најпре дрвеним, а затим каменим нишаном (надгробни споменик).

Сви присутни мушкарци одлазили су послје сахране кући покојника, гдје се за њих служило јело. Кад су у питању подушја, треба нагласити да су њихови трагови сачувани, али не у свим испитиваним породицама. Понегдје су гроб посјећивали чланови породице, рођаци и пријатељи четрдесет дана после сахране. На гроб се није износило јело и пиће, али се обично код куће клаала овца, од које је један дио дијељен сиротињи. У неким муслиманским породицама гроб су посјећивали само појединачно.

Савремени пресјек

У поређењу са претходне двије групе обичаја, посмртни комплекс обичаја претрпио је много мање промјене, тако да су разлике између два посматрана временска пресјека незнатне. Може се рећи да се сахрана у овом крају одвија још увијек

према традицијом прописаним начинима, како код српског тако и код муслиманског становништва. Постепено и веома споро мијењање ових обичаја може се видјети тек у неким елементима. Тако се, на примјер, више не поштује стари обичајни пропис о враћању са сахране другим путем. Код муслиманског становништва жене све чешће учествују у погребној поворци, поготово ако је реч о погребу млађе особе. Изузев старијих особа, више нитко не припрема одјећу за погреб, а млађи људи напуштају и вјеровања о предзнацима смрти, као и различита друга вјеровања у вези са овим обичајним комплексом.

Б) Новији обичаји

1. Испраћај у војску

У уводном делу прослављање поласка у војску окарактерисано је као новији обичај, у коме нема магијско-религијских елемената која чине основу претходно изнијетих обичајних група. Вријеме настанка овог обичаја у испитиваној области, не може се прецизно одредити, али према подацима са терена, то је вјероватно период послје ослобађања ових крајева од Турака, 1912. године.

У периоду између два рата и код српског и код муслиманског становништва већ је слављен испраћај у војску. Тада је то очито била мања породична светковина, на којој се окупљала шира породица, која је уз свечанији ручак испраћала свог члана у војску. Доносили су се поклони у новцу за будућег војника, а код српског становништва било је обавезно доношење пића, обично литар ракије. Испраћај је био строго везан за дан поласка регрута на пут. Код Муслимана, испраћају у војску присуствовали су само мушки чланови породице.

Данас је испраћај у војску у новопазарском крају велика породична свечаност код обје националне и конфесионалне групе. Уједначеност између српских и муслиманских обичаја дозвољава да их прикажемо заједно.

Послије добијања позива за одслужење војног рока, полагај младића се мијења, како у породици тако и у кругу пријатеља. Истог дана по добијању позива будући војник позива своје другове у кафану или кући на пиће. То чашћење другова пићем је редовна појава. Том приликом се причају вицеви и збијају шале на рачун регрута. Старији момци, који су одслужили војску, причају своје доживљаје и искуства. Најомиљеније су приче и шале у којима се говори о досјетљивости и храбрости обичних војника у односу на претпостављене у војсци, као и шале на рачун младих војника, који због свог неискуства постају жртве обичних шала старије војске. У периоду од добијања позива до поласка у војску момак се много

чешће виђа са пријатељима и чешће него обично излази у друштво. У том периоду мијења се и његов положај у породици, гдје је поштебен уобичајених домаћих послова, толерирају се његови чести изласци у друштво и поклања му се више пажње и њежности.

Прослава испраћаја, или испратница, како је негдје називају обично није везана за дан уочи поласка на одслужење војног рока, него се одржава суботом или недељом у периоду од добијања позива до поласка.

На испраћај се позивају рођаци, пријатељи и комшије. Уобичајено је да се они најближи, који су стално у контакту са породицом, не позивају посебно, јер се подразумева да ће доћи. На испраћај се позивају и старији и млађи и, обавезно, „друштво“ слављеника. Они који не намјеравају доћи на прославу, посјећују породицу неколико дана прије, доносе поклоне и честитају родитељима.

За испраћај се изнајмљује музика, а кад је лијепо вријеме у дворишту се намијешта шатор и столови. Гости долазе на ручак, а славље траје цијелу ноћ.

Непосредно прије ручка домаћин одржи здравицу у којој поздравља госте и захваљује им што су дошли, а затим се дијеле поклони који су обично у новцу и доноси их сваки гост. Послије ручка почиње весеље уз музику, које траје цијелу ноћ.

На дан поласка, регрута прате до Новог Пазара неки од чланова уже породице и његови пријатељи. Испраћај на станици увијек је пропраћен пјесмом, а често и посебно плаћеном музиком.

2. Прослава рођендана

Прослављање рођендана у новопазарском крају уобичајено је посљедњих 10 — 15 година. Рођендан се прославља само дјеци и млађим члановима породице који нису удати или ожењени. Ако су у питању савим мала дјеца, на рођенданско славље позивају се рођаци. То је прилика да се окупи ужа и шира породица. Нешто старија дјеца и омладина позива на рођенданско славље и своје пријатеље. Гости се позивају на ручак и за ту прилику доносе слављенику поклоне.

Закључак

Савремене промјене у обичајима из животног циклуса у новопазарском крају, према изнијетом материјалу, можемо посматрати са два становишта. На једној страни је констатовање промјена у оквиру обичаја са религијском осномом, а на другој — упоређење ових промјена са новијим обичајима, који су потпуно прилагођени потребама средине и времена у коме су наста-

ли. На тај начин најбоље се могу видјети правци савремених промјена у породичним обичајима у испитиваном подручју.

Ако погледамо промјене у првој групи обичаја (рођење, свадба, смрт), видјећемо да су основне тенденције исте у обе конфесионалне и националне групе. Изузев посмртних обичаја, који се највише опирају савременим утицајима, за остале испитиване обичаје може се рећи да их карактерише изразита тежња ка сажимању магијско-религијске основе и снажењу елемената окупљања, забаве итд. Из изнијетог материјала се види да су управо окупљање, забава, дијељење поклона и слично, окосница и основна карактеристика такозваних нових обичаја. То свакако потврђује тежњу и наглашену потребу за одбацивањем сада очито тијесних оквира традиционалних религијских схватања. Због тога се елементи традиционалних ритуала трансформацијом прилагођавају новом времену или се, једноставно, губе. Дакле, процес секуларизације традиционалних ритуала, с једне стране, и стварање нових секуларних ритуала, с друге стране, чине основну линију којом се могу слиједити правци савремених промјена.

Укратко се може рећи да тежња ка унификацији, постепеном брисању националних и конфесионалних разлика, поједностављењу ритуала и јачању друштвених елемената (забава, окупљање) на рачун магијско-религијске основе, представља главни правац којим се крећу савремене промјене у породичним обичајима у новопазарском крају.

Миљана РАДОВАНОВИЋ

ЗАВРШНИ ОСВРТ НА ПРОУЧАВАЊА ОСНОВНИХ
АНТРОПОГЕОГРАФСКИХ И ЕТНОДЕМОГРАФСКИХ ОДЛИКА
ПРИГРАДСКИХ И ДРУГИХ НАСЕЉА У ОКОЛИНИ БЕОГРАДА,
КРУШЕВАЦА, ЛЕСКОВЦА, ПИРОТА И НОВОГ ПАЗАРА

У овом осврту изложићемо сажето, у виду закључка, основне резултате до којих се дошло приликом петогодишњих истраживања на пројекту *Промене у народној култури конкретних услова и фактора друштвеног карактера*, није био запостављен ни фактор саобраћајно-географског положаја насеља и читавог проучаваног подручја, као ни историјског наслеђа, етничких обележја и сл. Међутим, изложени материјал показује извесне разлике у приступу у погледу временске димензије и, уопште, хронологије развика проучаваних насеља (крушевачко подручје) или у погледу ширине обухвата просторних оквира проучаваних насеља (лесковачко подручје). Овим освртом биће обухваћена само она питања из савременог развика и промена у насељима проучаваних приградских зона пет градова у Србији која су у непосредној вези са основном наменом пројекта.

Иако се у истраживањима антропогеографских и етнодемографских карактеристика одабраних насеља пошло од јединствених претпоставки о првенственом значају конкретних услова и фактора друштвеног карактера, није био запостављен ни фактор саобраћајно-географског положаја насеља и читавог проучаваног подручја, као ни историјског наслеђа, етничких обележја и сл. Међутим, изложени материјал показује извесне разлике у приступу у погледу временске димензије и, уопште, хронологије развика проучаваних насеља (крушевачко подручје) или у погледу ширине обухвата просторних оквира проучаваних насеља (лесковачко подручје). Овим освртом биће обухваћена само она питања из савременог развика и промена у насељима проучаваних приградских зона пет градова у Србији која су у непосредној вези са основном наменом пројекта.

1) У околини Београда проучавана су насеља различита по типу и саобраћајно-географском положају, такође различитих социоекономских и етнодемографских обележја. *Прогар*, *Овча* и *Велико Село* су насеља збијеног типа, *Ритањ* — разбијеног типа шумадјске врсте, *Пиносава* — разређено насеље, а *Борча* је израсла у модерно насеље градског типа. У свим наведеним насељима у приградској зони Београда битно се изменила социоекономска структура становништва. Следећи статистичке податке од 1948. до 1981. године, у свима је повећан број становника, а такође и број домаћинстава; у свима се огледа и јединствени процес смањења величине породичних домаћинстава према броју чланова, односно смањење просечног броја чланова домаћинства у посматраном периоду. Домаћинства се у свим наведеним насељима диференцирају према изворима прихода у три познате групе. Међутим, овде су изразита по висини удела домаћинства чији су извори прихода из непољопривредних делатности, као и, на супротном полу, пољопривредна домаћинства, док је мање карактеристична група домаћинстава мешовитих извора прихода. По обележјима пољопривредног произвођача издваја се Велико Село, снабдевач „зелене пијаце“ Београда углавном баштенским производима. У Великом Селу се старија производна оријентација прилагођава захтевима савременог доба, производи се модерним машинама, за тржиште. Према томе, Велико Село у приградској зони Београда задржало је нека од старијих обележја приградских села Београда која су у прошлости, према некадашњим условима, снабдевала Београд поврћем и пољопривредним производима уопште. Остала насеља су, изузимајући само Велико Село, примивла у последњим деценијама велики број досељеника који се запошљавају у индустрији Београда и у другим прате-

ним службама (саобраћај, услужне делатности итд.). Непосредна околина Београда, особито приградска села повољнијег саобраћајно-географског положаја, представља праву имиграциону зону густе насељености. При том је карактеристично да ти досељеници, за разлику од скоро свих других имиграционих зона градова у Србији, воде порекло не само из ближе или даље околине града већ, у правом смислу речи, из свих крајева Србије, па и Југославије. Ти процеси, што је разумљиво, самим досељавањем становника из разних крајева земље, имају за последицу и процес етничке хетерогенизације сеоских насеља у околини Београда, а у тим оквирима настају и етнички и национално мешовити бракови, што све укупно представља један значајни друштвени процес. Тај процес је свакако условљен и посебним положајем и улогом и функцијом Београда као главног града Србије и Југославије, великог индустријског града који себи и својој околини привлачи становништво из свих крајева наше земље.

Према националним и етничким обележјима у проучаваним насељима преовлађује српско становништво, изузимајући Овчу и њено румунско становништво. Имигранти су карактеристични за сва насеља (мање их је у Прогару); у Овчи је карактеристична група досељених „из пиротског краја“. У свим насељима има досељеника других народа и народности Југославије. Непосредна теренска проматрања показују да се у проучаваним селима јасно очитује традиционално правило при досељавању: да се формирају нови делови села, крајеви, махале, односно улице, према завичајном пореклу досељеника, као и према народносној припадности. Роми, који се статистички изјашњавају као Срби, сви су досељени и смештени у једној улици, као и Албанци (у Борчи).

2) За крушевачку приградску зону констатује се, пре свега, густа насељеност и густо размештена насеља друмског типа, у непрекидном низу, у коме се приградска села спајају са градском периферијом, укључујући ту и нова индустријска насеља, такозване радничке колоније. Проучавана села категорисана су на следећи начин: а) приградска насеља урасла у урбану целину Крушевца као његова периферија, старијег настанка из међуратног периода. Таква су насеља *Лазарица* и *Чиглук*; б) насеља која у новије време урастају у урбану зону Крушевца, престајајући у његово предграђе, каква су *Бивоље* и *Капиције*; в) приградска индустријска радничка насеља уз зону градских „радничких колонија“, у која спадају *Дедина*, *Головоде*, *Гаглово*, по типу урбанизована села; г) у приградској зони села изразито мешовите социјално-економске структуре, такозвана полусељачка-полуварошка села са свим њиховим обележјима мешовитости, укључујући и неке карактеристичне занате. Таква су села *Шанац*, *Јасика*, *Вучак*, *Пепељевац*, *Мудраковац*, *Бегово Брдо*. Према томе, проучавана су насеља у приградској зони Крушевца, како она старије индустријске и радничке традиције тако и она која су се касније укључила у савремене токове преображаја од типичних села пољопривредних произвођача у насеља непољопривредног и мешовитог карактера. Одлучујући утицај на такав развитак има, осим саме чињенице старијег и новијег развитка индустрије у Крушевцу и изградња модерних саобраћајница, као и могућност живота у сеоском насељу уз запосленост у граду. Карактеристично је да иако је Крушевац главно привлачно средиште за запослене из ове приградске зоне, и у оближњим мањим и удаљенијим градовима запошљавају се становници из крушевачке приградске зоне (Трстеник, Светозарево, Буприја).

Наравно, у проучаваним насељима становништво се повећавало претежно досељавањем, а међу досељеницима је највише из ближе и даље околине Крушевца, пре свега са подручја крушевачке општине, али и из суседних општина (Брус) као и оних крајева Србије који су типични као емиграционе зоне (подручје оних Врања, Лесковца, Босилеграда).

3) У лесковачком крају, глобално узевши, проучаване су две групе сеоских насеља: с једне стране, приградска села повољног саобраћајно-географског положаја не само у односу на Лесковац, него и у односу на старије мање индустријско насеље Вучје, и, с друге стране, брдско-планинска села, удаљенија од ових центара, у којима се савремени друштвени процеси испољавају друкчије него у поменутиим насељима. У првој групи су насеља *Винарце*, *Брза*, *Печењевац* и *Мирошевац*, а у другој — *Бабичко*, *Доњи* и *Горњи Гајтан*. У ствари, у тим насељима одвијали су се у послератном периоду социјалистичке изградње комплексни процеси у погледу кретања броја становника и домаћинства, кретања величине и просечног броја чланова домаћинства, исељавања и усељавања, промена у старосној структури, писмености и образовању становника, итд. Према томе, док у селима прве групе, приградског карактера у односу на Лесковац и Вучје, број становника и домаћинства расте непрекидно у читавом послератном периоду, особито после 1961. године, у брдско-планинским селима опада број становника, што у последњој деценији тако рећи узима размере депопулације. Одлучујући фактор у тим процесима је имиграција становника у приградска села, односно исељавање из брдско-планинских насеља, а с тим у вези су, као и у складу са општим кретањима, и процеси смањења natalитета и природног прираштаја становништва. За проучавана насеља карактеристичан је високи удео у свим овим селима дневних миграната, пре свега у приградским али и у брдско-планинским. Сви ти показатељи указују и на промењене социо-економске структуре становништва у проучаваним селима; као супротни полови могу се навести села Бабичко, са 93% пољопривредног становништва 1961. године, и Брза, у близини Вучја, са само 22% становника који се баве пољопривредом.

Лесковачко проучавано подручје карактеристично је што индустрија у њему није усредсређена у једном месту: осим у Лесковцу и Вучју, изграђен је погон и у Печењеvcу, ту је и рудник Леце у Пепељевцу (највише запослених из Доњег и Горњег Гајтана).

У већини проучаваних села лесковачког подручја, у погледу етничке и националне структуре карактеристична су етнички мешовита насеља, са највећим уделом Срба (од 85% до 98%), каква су Бабичко, Брза, Винарце, Мирошевац, Печењевец и Косанчић. У Винарцу је велико ромско насеље (90 ромских домаћинства), а ови Роми се изјашњавају као Срби. У Горњем Гајтану је 63% Црногораца, у Доњем Гајтану 27% црногорског становништва; остало су, у мањем броју, Македонци, Албанци, Бугари, Хрвати, Муслимани, Маџари (подаци за 1981. годину).

4) Истраживањима у пиротском крају обухваћена су насеља различитих категорија према географском и саобраћајно-географском положају што уједно и упоредо са економско-географским факторима непосредно утиче на антропогеографске и етнодемографске одлике ових насеља. Проучавана су насеља: *Рсовци* и *Височка Ржана* (планинска), *Пољска Ржана* и *Извор* (равничарска), *Градашница* и *Бериловац* — такође равничарског карактера, али приградска. Уз то су проучавана и два „нова насеља“ израсла на градској територији Пирота: Радин Дол и Берам.

Статистички показатељи о свим проучаваним насељима говоре да су се у тим насељима дешавали типични процеси карактеристични за она подручја која су рат и револуцију дочекала као типично пољопривредна, у чијем је средишту варошица, односно град чије су основне функције, већ према административно-политичкој подели у прошлости, управо те врсте, уз незнатну трговачко-занатску функцију, док индустрије уопште није било. С обзиром на такво друштвено-историјско наслеђе, у овом подручју у послератном развоју долази до знатних диференцијација међу проучаваним насељима и у просторно-географским и демографским оквирима, наравно у склопу друштвено-економских кретања локалног и општег карактера. Средишњу улогу и утицај у овим

кретањима и променама има развитак индустрије у Пироту, такође и саобраћајно-географски положај и изградња комуникација. Тако, узмимо за пример насеља на супротним половима :наспрот Бериловцу и Пољској Ржани, типичним приградским селима, стоје Рсовци и Височка Ржана, планинска села на сигурном путу да се постепено угасе као насеља, услед депопулације услед исељавањем становништва и домаћинства, такозваним „старењем“ планинских села, услед чега опада наталитет итд. У сплету свих тих процеса стоји Пирот као градско насеље које са индустријализацијом и урбанистичком изградњом добија нову физиономију, територијално се шири, у њему се образују нова радничка насеља, преображава се у модерно градско средиште.

5) У непосредној околини Новог Пазара, града који је прве индустријске погоне малих капацитета почео да ствара тек шездесетих година нашег века, истраживања су вршена у осам сеоских насеља. Типично приградска су *Постење, Бања и Дежева*; међутим, *Иванча, Мур, Рајчиновиће и Трнава* су, с обзиром на установљене тенденције развика и погодности саобраћајно-географског положаја, на путу да прерасту у приградска села, док се *Лукоцрево*, иако недалеко од Новог Пазара, не убраја у предњу групу, већ задржава одлике типичног брдско-планинског села, са карактеристикама које стиче услед исељавања млађег становништва, опадања броја становника и домаћинства, уопште назадовања, па, према томе није, у савременим условима, представник ни традиционалног новопазарског села. Сва ова села припадају разбијеном старовлашком типу, али се код свих седам наведених, повољног саобраћајно-географског положаја на магистралним путевима, развијају нови делови насеља поред путева. Према томе, у њима су неки делови урбанизовани те то условљава њихову морфологију и структуру као насеља. Осим наведених сеоских насеља истраживања су вршена и у два нова насеља на територији града, формирана углавном у току две последње деценије. То су *Хаџет* и *Шестовски Поток*.

Специфичност новопазарског краја у односу на скоро сва остала истраживана подручја је етничка хетерогеност: Дежева је српско село (неколико муслиманских кућа недавно се иселило), сва су остала мешовита села муслиманског и српског становништва, са мањим или већим уделом једног или другог народа. Тај однос се последњих деценија непрекидно мења зависно од исељавања, односно досељавања нових становника и домаћинства. И у тим селима приликом досељавања у савремено доба очита је појава да се у новим насељима становништво групише не само према традиционалном завичајном или родовском принципу већ и према етничкој припадности: у Хаџет су се досељавали Муслимани, у Шестовски Поток Срби, са сасвим ретким изузецима (2—3 куће инородног становништва). То се правило очитује и у новоформираном ромском насељу на територији села Постења, у коме се види да је просторна сегрегација резултат и етничке и социјалне сегрегације.

Резултати проучавања показују да су се у непосредној околини Новог Пазара, у седам од осам проучаваних села у току двадесетак година догађали знатни преображаји урбанистичко-архитектонског склопа самих насеља, и да је ту, осим фактора изградње индустрије и преображаја самог Новог Пазара, знатан утицај вршио и сам положај тих насеља у односу на новоизграђене модерне саобраћајнице. Приградска новопазарска села и она која су на путу да задобију та обележја сва се карактеришу, у погледу демографских промена, следећим појавама: повећан је број становника и број домаћинства, нарочито у последњој деценији, снажном имиграцијом становника првенствено из села новопазарске општине, али и из суседних општина; у њима је високо учешће младог становништва (до 29 година старости); удео пољопривредног становништва у укупном знатно је опао, највише у Бањи, Постењу и Дежеви; дубоке су промене и у структурама по писмености и образованости становништва наведених села. Према томе, истражива-

на села чине ону групу насеља у новопазарској општини која се издвајају по знатним антропографским и етнодемографским променама у смислу уклапања у савремене токове друштвеног развитка код нас. Насупрот њима, заједно са проучаваним Лукоцревом, стоје она села у брдско-планинском подручју новопазарског краја чије становништво услед иселјавања и опадања у њима броја младог становништва — опада у целини. У ствари та су села у даљем току изложена депопулацији и деаграризацији ако не дође до свесне акције за задржавање становништва у планинским селима.

Miljana RADOVANOVIC

FINAL COMMENTS ON THE STUDY OF ANTHROPOGEOGRAPHIC
AND ETHNODEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF SUBURBAN
AREAS OF BELGRADE, KRUŠEVAC, LESKOVAC, PIROT AND
NOVI PAZAR

The text gives a summary of the essential results of 5 years of research within a project entitled »Changes in Rural Folk Culture in Serbia«. It should be emphasized that the study of settlements and population, movements and transformations occurring in the course of the development of suburban and wider zones of these five towns in Serbia, represented a necessary field of study of changes in the present folk culture, i.e. in the period of the building of socialism in the country, and especially during the period of an intensive development of industry.

Although the study of anthropogeographic and ethnodemographic characteristics of the selected towns started from a uniform hypothesis on the primary importance of concrete conditions and factors of social character, the factor of transportation (traffic) and the geographic position of these towns, and indeed the whole of the investigated areas, as well as their historic inheritance, ethnic properties etc., were not neglected. However, this material revealed some differences related to the approach to the temporal dimension and chronology in general of the development of these towns (area of Kruševac), or related to the space of some towns (area of Leskovac). This study reviews only problems of the modern development and transformation of suburban areas of the five Serbian towns included in the project.

1) Research of the Belgrade area was carried out in settlements which differed in type, traffic and geographic position, as well as in socio-economic and ethnodemographic properties. *Progar*, *Ovča* and *Veliko Selo* are compact settlements; *Ripanj* is a dispersed Sumadija-like settlement; *Pinosava* is a scattered settlement, and *Borča* is a modern settlement of an urban type. In these settlements of the Belgrade suburban area the socio-economic structure of the population has changed. Statistical data from 1948—1981 show an increase of population and households in this area. However, there is an evident process of a decrease of members in a family i.e. a decrease in the average size of a family. Families are classified into three groups according to incomes. However, there is a great number of families with incomes from non-agricultural sources; second come agricultural families and finally families with mixed incomes. The most outstanding agricultural settlement is *Veliko Selo*, a big supplier of the Belgrade »green market« with fruits and vegetables. Old agricultural production was adapted to modern requirements at *Veliko Selo*, and is done with modern machines. Thus, *Veliko Selo*, as a suburban area of Belgrade, has preserved some of the ancient properties of Belgrade suburban areas which supplied Belgrade with their vegetables and other agrarian products. With the exception of

Veliko Selo other settlements offered shelter to many immigrants who work in the Belgrade industries and other services (traffic etc.). The closer vicinity of Belgrade, especially suburban villages with favourable communications and geographic position, are a very attractive immigration zone, where population density is evident. On the contrary to other immigration towns of Serbia these immigrants originated not only from a closer or wider area of the town, but in the true sense of the word from all parts of Serbia and Yugoslavia. Therefore it is quite understandable that these processes in which people from all Yugoslav regions take part, must provoke an ethnic heterogenisation of villages near Belgrade and must contribute to ethnically and nationally mixed marriages, which altogether provokes an important social process in general. To this contribute, of course, a special position, role and function of Belgrade as the capital of Serbia and Yugoslavia, and as a large industrial town which is an attraction for the population from all over the country.

As far as national and ethnical characteristics are concerned the investigated area is mostly populated with Serbian population. The exception is Ovča where Rumanian population predominates. Immigrants are one of the characteristics of all settlements (only at Progar a small number of them was registered). At Ovča there are immigrants from the »Piroć area«. Immigrants of other Yugoslav nations and nationalities were registered in all investigated areas. The direct field-studies established the respect of the traditional immigration rule which is reflected in the forming of the new parts, quarters, section or streets according to the origin of immigrants and their nationality. For instance, all gypsies who declared themselves Serbians live in one street. The same is with Albanians (at Borča).

2) The characteristic of the suburban zone of Kruševac is the great density of population and settlements along the main road, erected in a continuous row. The suburban villages there are connected with suburbs of the town. There are also included the new industrial housing areas, the so called »workers' colonies.« During the investigation the villages were grouped as follows: a). suburban settlements formed in the town of Kruševac as its suburbs between the two world wars, such as *Lazarica* and *Čitluk*; b). settlements which are now becoming part of the town of Kruševac, thus becoming suburbs, such as *Bivolje* and *Kapidžije*; c). suburban industrial workers' settlements close to the zone of urban »workers' colonies«, such as *Dedina*, *Golovode*, *Galovo*, which have become urbanized villages; d). semi-rural/semi-urban villages in the suburban zone of explicitly mixed socio-economic structure and with all signs of this pattern, including some of the crafts, such as *Šanac*, *Jasika*, *Vučak*, *Pepeļjevac*, *Mudrakovac*, *Begovo Brdo*.

Thus the study included settlements of the suburban area of Kruševac, both those of the old industrial and workers' tradition and those which later transformed from typical peasant villages into settlements of non-agricultural and mixed population. In addition to the development of industry at Kruševac the construction of modern roads also played a decisive role in this development and, consequently, the possibility of living in a village and working in a town. One of the characteristics is that, although Kruševac is the main centre for employment of the people of this suburban zone, they are also employed in closer or more distant towns (Trstenik, Svetozarevo, Cuprija).

On the basis of the investigation it was concluded that the increase of population in this area was mostly due to immigration. The immigrants originated from the closer or wider environment of Kruševac, the majority from the area of the community of Kruševac, but also from other neighbouring communities (Brus) and from the typical emigration Serbian areas as are the regions of Vranje, Leskovac, Bosilegrad.

3). In the Leskovac region the two following groups of settlements were investigated: suburban villages with favourable traffic and geographic

position in relation to both the town of Leskovac and to the old and small industrial town of Vučje on the one hand, and to mountain villages distant from these centres where the modern social processes are quite different from that in the mentioned area. The first group comprises *Vinarce, Brza, Pečenjevac, and Miroševac*, and the second *Babičko, Donji and Gornji Gajtan*. In fact, during the post-war socialistic period implicated complementary processes in the movement of population and families, in the size and average number of members of family, in migration and immigration, in aging of the population, in literacy and education of the population. Therefore, while in the villages of the first group (suburbs of Leskovac and Vučje), the number of inhabitants and families has become on a constant increase in the post-war period and in particular after 1961, in mountain villages this number is in a constant decrease turning into a depopulation process over the last decade. The immigration of the population to suburban villages i.e. emigration from mountain villages plays an essential role in this process. Consequently, the decrease of natality and of the natural increase of the population are evident. One of the characteristics of the investigated settlements is a great number of daily migrants, primarily in suburban, but also in mountain areas. All these parameters are also related to changes in the socio-economic structure of the population of these villages. The two opposite examples are the village of Babičko with 93 per cent of agricultural population in 1961 and the village of Brza near Vučje with only 22 per cent of farmers.

One of the characteristics of the Leskovac area is that industry is not concentrated in one place: outside Leskovac and Vučje there is a plant at Pečenjevac; the Lece mine is at Pepeljevac (the majority of miners are from Donji and Gornji Gajtan), etc.

The ethnic and national composition of the Leskovac area population shows that there are many mixed settlements. Dominant Serbian population (85—98%) is registered at Babičko, Brza, Vinarce, Miroševac, Pečenjevac and Kosančić. There is also a large Gypsy quarter at Vinarce (90 families) who declared themselves as Serbians. There are 63 per cent of Montenegrins at Gornji Gajtan and 27 per cent of Montenegrins at Donji Gajtan. There is also a small number of Macedonians, Albanians, Bulgarians, Croats, Moslems, Hungarians (1981 data).

4). Settlements of the Pirot area belong to different categories according to their geographic and communication-geographic position. This fact, together with economic-geographic factors, had a direct influence on the anthropogeographic and the ethnodemographic characteristics of these places. The following settlements were studied: *Rsovc* and *Visočka Ržana* (mountain villages); *Poljska Ržana* and *Izvor* (villages in the plains); *Gradašnica* and *Berilovac* (suburban settlements in the plain). Two following «new settlements»: *Radin Dol* and *Djeram* which grew on the territory of the town of Pirot, were also studied.

On the basis of statistical data related to these settlements it was established that during the war and the socialistic revolution processes occurred typical for areas inhabited by an agrarian population, a small town being the centre with a certain commercial function but no industry, as was the usual case in the former administrative-political division. Because of such a social and cultural background great differentiation of spatial, geographic and demographic nature of these settlements occurred, which was also reflected on local and general socio-economic characteristics: The main factor responsible for these changes was the development of industry at Pirot, as well as the favourable geographic position of the town and the construction of good roads. As examples the two following opposite areas can be cited: contrary to the two typical suburban areas of Berilovac and Poljska Ržana are Rsovc and Visočka Ržana, the two mountain villages which are slowly disappearing because of depopulation due to emigration of the population, to the so called «aging» of these mountain villages beca-

use of a decreased natality etc. Within all these processes the town of Pirot has become a modern urban centre with a new physiognomy thanks to industrialization and urbanization, to its territorial spreading, to construction of new workers quarters etc.

5). The investigation of the area of Novi Pazar and of the town of Novi Pazar where the first small industrial plants were formed in the sixties of this century, included eight rural settlements. Typically suburban areas are now *Postenje*, *Banja* and *Deževa*. However, *Ivanča*, *Mur*, *Rajčinoviće* and *Trnava* are on the way to become suburban villages because of their favourable geographical position and good communications. Although not far from Novi Pazar, only *Lukocrevo* cannot be included in this group. It has preserved all characteristics of a typical mountain village from where the young population emigrates en masse and which shows all signs of retrogression. Therefore this village cannot be considered as a representative of a typical village of Novi Pazar area in modern times. They belong to the group of dispersed villages of the Stari Vlah area. However, in all seven villages thanks to their favourable traffic and geographic position along highways there are quite new parts situated alongside roads. Since some of these quarters are urbanized their morphology and composition are very complex now. The investigation also included the two new settlements on the territory of the town, formed in the last two decennies. These are *Hadžet* and *Šestovački Potok*.

The specificity of the Novi Pazar region in relation to other investigated regions, is its ethnic heterogeneous character: *Deževa* is a Serbian village (some Moslem families immigrated long ago) and in the others there is a mixed Moslem and Serbian population with a smaller or greater predomination of the one or the other. However, this ratio has been constantly changing in the last decennies depending on migration i.e. immigration of new inhabitants and new families. In these villages there is also an evident grouping of the new population according to both traditional homeland or tribal principles, and ethnic norms: *Hadžet* is colonized by the Moslems, *Šestovački Potok* by the Serbs with only 2—3 other families. This is also visible in the newly formed Gypsy settlement on the territory of the *Postenje* village, where the spatial segregation is the result of ethnic and social segregations.

The results of these investigations show that in the immediate vicinity of the town of Novi Pazar significant urbanistic and architectural changes occurred in 7 or 8 investigated villages during the last twenty years. Also, in addition to new industries and changes occurring in the town of Novi Pazar the position of these villages in relation to new modern roads played an important role in their transformation. The suburban villages of Novi Pazar and those which are on the way of becoming suburban villages show the following demographic changes: an increased population and number of households, especially in the last decenny. This increase was due to a strong migration of the population from Novi Pazar community and of neighbouring communities. There is a high percentage of young population (up to 29 years of age). However, agricultural population has decreased, especially at *Banja*, *Postenje* and *Deževa*. Improvement is evident in the literacy and the level of education of the population. Consequently, the investigated villages formed a special group of settlements in the community of Novi Pazar, which can be distinguished according to their anthropogeographic and ethno-demographic changes and their tendency to fit into the modern trends of social development of the country. Contrary to this, there are some villages, including *Lukocrevo*, in the mountain area of the region of Novi Pazar where there is an evident decrease of population because of migration and low natality. These villages will be exposed to further depopulation and deagrarization if a well-planned action of maintaining the population in them is not carried out.

Видосава СТОЈАНЧЕВИЋ

ЗАВРШНИ ОСВРТ НА ПРОУЧАВАЊА ПРОМЕНА У КУЛТУРИ
СТАНОВАЊА, БРАКУ И ПОРОДИЦИ И ОБИЧАЈИМА ЖИВОТНОГ
ЦИКЛУСА У ПРИГРАДСКИМ И ДРУГИМ НАСЕЉИМА У ОКОЛИНИ
БЕОГРАДА, КРУШЕВЦА, ЛЕСКОВЦА, ПИРОТА И НОВОГ ПАЗАРА

Основне карактеристике процеса савремених промена и фактори преображаја традиционалне структуре друштвеног обичајног живота становника у приградским насељима индустријских и урбаних средишта Србије, обухваћени су у овим истраживањима компаративно: у старијим, данас већ најразвијенијим индустријским и урбаним средиштима (Београд и Лесковац), и у најновијим индустријским и урбаним центрима, који у савременим условима социјалистичког развоја наше земље прерастају у развијене индустријске регионе (Пирот, Нови Пазар). Основни критеријуми за избор истраживачких пунктова били су етно-конфесионална и социјално-економска структура приградских насеља одабраних урбаних и индустријских средишта. Као приградске зоне индустријских и урбаних средишта са компактнијом етно-конфесионалном, али знатно сложенијом социјално-економском структуром издвајају се београдска и лесковачка приградска села, као „моделни“ у проучавању проблема утицаја интензивне урбанизације и индустријализације на трансформацију традиционалне структуре друштвеног обичајног живота њиховог приградског становништва, као и корелативан однос, у погледу улоге и значаја друштвене обичајне традиције у целокупном савременом друштвеном и културном развоју тих приградских зона и урбаних средишта и њихових становника. У приградским зонама са сложенијом етно-конфесионалном, а уједначенијом социјално-економском структуром становништва (Нови Пазар, Пирот) истраживањима су обухваћена диференцирања и специфичности у процесу трансформација друштвене обичајне традиције према етно-конфесионалним и социјално-економским категоријама становништва нових урбаних и индустријских средишта.

У избору тема за проучавање процеса трансформације традиционалног друштвеног обичајног живота приградских сеоских становника у одабраним регионима и пунктovima, одабрани су они комплексни облици традиционалне културе приградских популација који представљају културно-историјску спону између традиције и савремености, као што је култура становања и породични обичајни живот, као тесна спона између људског станишта, основе живота човека и његове породице, у њиховим традиционалним и савременим облицима, и обичајног циклуса везаног за домаћи живот и породичну заједницу.

У погледу избора методе, истраживања су вршена непосредно на терену, према категоријама узорака (репрезентативних и по случајном избору), примењивањем анкете и интервјуа, непосредних контаката истраживача са испитаницима, и проматрањима из аутопсије. Као помоћне методе послужиле су анализе података из литературе, статистичких и архивских извора. У истраживањима на терену и у обради извора и литературе успостављена је генерацијска повезаност и извршена периодизација појединих фаза у процесу трансформације традиционалних облика друштвеног живота и обичаја, у основним проблемима, у култури становања и породично обичајног циклуса, у историјском пресеку који обухвата период од краја XIX века до савременог социјалистичког развоја наше земље.

Као основни фактори промена у проучавањима одређених тема, културе становања и трансформације породичне структуре и породичне обичајне традиције, у комплексу општег друштвено-економског и културног

преображаја приградских насеља у периоду интензивне урбанизације и индустријализације, обухваћени су: 1) однос развоја типова куће и типова насеља према развоју и типовима породице, у генерацијском пресеку; 2) етно-конфесионална и социјално-економска структура приградских насеља у односу на фазе и садржај процеса трансформације културе становања, породице и породичне обичајне традиције; 3) однос традиционалних и савремених трансформисаних типова породице према традиционалном наслеђу у култури становања и породично обичајној традицији, у смислу перспективе процеса трансформације друштвеног обичајног живота становника приградских насеља у одабраним регионима, у комплексу односа село — град, (индустријско средиште).

Приградске зоне, које су обухваћене овим истраживањима, својим диференцирањима и сложеностима у етно-конфесионалној, социјално-економској, а нарочито у територијалној структури, пружају могућност истраживања специфичних услова у савременом развоју друштвеног живота становника приградских зона. Међу њима се нарочито издваја подручје Београда, које територијално захвата неколико етничких и регионалних целина у својој приградској зони: приобални савско-подунавски појас приградских села, који залази у Срем и Банат (Прогар, Овча, Борча), и економско залеће индустријског београдског појаса, у коме се формирају специфични услови живота приградских села, у којима је развијена такозвана „пратећа“ индустрија (Барич, Рипањ), и која трансформише приградска села у локалне сеоске индустријске центре у подручју београдске урбане целине. На тај начин се од тих приградских села и њиховог становништва знатно диференцирају у одликама друштвеног живота и обичаја она приградска београдска села која се налазе на самој периферији урбане и приградске београдске зоне (нпр. Пиносава, Велико Село). Сличних су одлика и остали развијени индустријски центри и њихове приградске зоне, који су обухваћени овим испитивањима (Крушевац и Лесковац). У крушевачком приградском подручју у процесу урбаног развоја и индустријализације, у индустријску урбану целину урасла су села Головоде Мало, Капиције, Горњи Степош, док су Бивоље и Лазарица потпуно урасли у урбану територију, као периферија и предграђе. И у лесковачком приградском појасу формиран је нови тип села индустријских локалних средишта, као што је Вучје, са зоном локалне сеоске индустријске производње, док је појас периферних приградских села знатно издиференциран у погледу интензитета трансформације традиционалних форми друштвеног обичајног живота, од приградских села на периферији градске територије, и у средишту приградске зоне Лесковца. У тим примерима је већ извршен процес „поварошавања“ приградских села, у погледу урбанизације и урбаних одлика друштвеног живота.

У етнички и конфесионално хетерогенијим приградским зонама нових индустријских и урбаних средишта (Нови Пазар), и индустријализованих и урбанизованих старијих градских насеља и њихових приградских зона у савременом периоду (Пирот), запажају се интензивни процеси у трансформацији односа село — град, који се у структури друштвеног обичајног живота одражавају мање искомпликованим путевима уклапања приградских сеоских становника у нову урбану средину и у процесу индустријализоване производње, у коју се, за разлику од старијих урбаних и индустријских средишта и њихових приградских зона, највећим делом уклапа локално приградско и из шире околине сеоско становништво, док досељеничко слој урбане и приградске зоне углавном представља урбано досељеничко становништво из разних крајева и из других република.

Сва та социјално-економска кретања и поједине фазе урбанизације и индустријализације приградских зона испитиваних региона и њихових индустријских средишта одредили су интензитет, структуру и диференцирања у процесу трансформације традиционалног друштвеног обичајног живота становника приградских села у зонама појединих испитиваних индустријских и урбаних средишта. Оно што је карактеристично то је оп-

шта трансформација структуре урбаног становништва, у којој су носиоци процеса „посељачивања” градова, старијих индустријских средишта, највећим делом приградски сеоски становници. У новијим индустријским и урбаним средиштима, напротив, неразвијене варошке и градске средине доживљавају интензивну урбанизацију у друштвеном животу управо преко дошљачког, досељеничког становништва изван локалне приградске зоне, из других места и република, који имају знатан утицај у процесу културне трансформације приградских села индустријских нових средишта, не само у погледу урбанизације приградских села и промене њихових типова него, посебно, у измени друштвених структура, успостављању међусобних контаката у свакодневном животу и у културном преображају живота становника приградских сеоских и неразвијених урбаних средина.

У комплексу проблема проучавања трансформације културе становања у истраживачким пунктovima, извршена је анализа услова промена у следећим тематским целинама: 1) савремено организовање коришћења и опремања унутрашњег кућног простора (ентеријера) у сложеним условима традиционалних схватања и навика; 2) организовање коришћења и уређења спољашњег простора куће, окућнице (екстеријера), у коме је знатно израженији утицај традиционалног начина живота и производње на савремено урбанизовано приградско подручје.

На тај начин формирана су три основна типа културе становања приградских сеоских становника: 1) тип традиционалног „сељачког” начина становања, карактеристичан за пољопривредни слој приградске популације; 2) мешовити урбано-рурални тип становања, карактеристичан за старији слој поварошеног сеоског приградског становништва, који се препознаје по „планским” урбаним типовима кућа и окућница, из периода до другог светског рата; 3) савремени тип културе становања, који се диференцира у две подгрупе: становање у приградским „радничким насељима” и у становима друштвене изградње, као варијанта новог начина колективног становања сеоских приградских породица, по структури савим различит од традиционалног типа колективног становања у већим породичним заједницама; и, друга подгрупа — становање у новим кућама, савремених урбаних типова, са савременом унутрашњом опремом просторија. Такав начин становања карактеристичан је углавном за становнике оних приградских села која су већ урасла у урбано ткиво, и за оне који су из приградских села запослени у индустрији града и у локалној сеоској индустријској производњи. Те одлике у погледу трансформације традиционалне културе становања у савременим условима развоја наше земље карактеристичне су углавном за старија, развијена урбана и индустријска средишта.

У новим индустријским средиштима и њиховим приградским подручјима ове промене имају специфичне токове, у којима посебно улогу имају изградња нових комуникација и велика разноликост и раскорак у култури становања: у индивидуалним домаћинствима у кућама нових типова које су захваћене стихијским процесом, непланираном урбаном изградњом у приградској зони, као и наглијим процесом ширења урбаног подручја на рачун приградских села, а посебно нападљива диференцирања у односу коришћења простора и културе становања у новим и старим кућама приградских села, и опште запаженог раскорака у трансформацији стамбеног простора и заосталих традиционалних навика у култури становања приградских сеоских становника.

У проучавањима проблема трансформације структуре породице и породичног обичајног живота становника испитиваних приградских насеља пошло се од категоризације типова савремене породице у приградским селима према измењеној социјално-економској структури приградских сеоских домаћинстава. На тај начин су проучаване породице из категорија пољопривредних, мешовитих радничко-пољопривредних и не-пољопривредних приградских домаћинстава. Извршена је периодизација

тих трансформација и одређен савремени појам сеоске породице, њене савремене сродничке и економске структуре, у односу на преостатке традиционалних породичних структура у савременим условима индустријализације приградских зона испитиваних индустријских средишта. Запажено је да се у приградским пољопривредним домаћинствима још увек одвија сложен процес трансформације традиционалних облика породичног живота, породичне традиције и обичаја, који нису својствени само старијим генерацијама приградских сеоских популација, него се од њих преносе и на млађе генерације пољопривредног слоја, па се чак делимично преносе, унеколико прилагођени новим условима живота, и у породице у мешовитим и непољопривредним приградским домаћинствима.

Процес трансформације породичног живота проучаван је у оквиру праћења промена у међусобним односима чланова породице, у генерацијском пресеку, у традицији преношења породичних обреда и улоге чланова породице у њима, према социјално-економској и сродничкој структури породица у приградским селима. Посебно је праћен процес трансформације породичног традиционалног живота и обичаја у савременим условима интегрисања приградске сеоске породице у градску и трансформисану приградску привреду, што је створило знатна диференцирања у променама друштвеног живота и обичаја међу појединим приградским насељима. Те се разлике посебно анализирају у свим главним фазама породичног и сеоског живота, по генерацијама и етно-конфесионалној и социјално-економској структури приградских села.

CONCLUSION

Vidosava Stojančević

The essential characteristics of the process of modern changes and transformation factors of the traditional social life of the population of suburban settlements of industrial and urban centres in Serbia are the subject of this comparative investigation. The study concerns the old centres which are today the most developed industrial and urban areas (Belgrade and Leskovac), and the new industrial and urban centres which have become, during the modern socialistic development of the country, developed industrial regions (Piroć, Novi Pazar). Ethno-confessional and socio-economic composition of the population of suburban settlements in selected urban and industrial centres were the essential criteria for the choice and selection of places for investigation. Suburban zones of industrial and urban centres with a more compact ethno-confessional and very complex socio-economic structures are suburban villages of Belgrade and Leskovac which were taken as »models« in the study of the effect of an intensive urbanization and industrialization on the transformation of traditional social life of suburban population, as well as a correlative relationship between the role and significance of social tradition in the whole modern society and cultural development of these suburban zones, their population and urban centres. In suburban areas with a more complex ethno-confessional and a more uniform socio-economic composition of the population (Novi Pazar, Piroć) the investigation was also carried out in relation to the differentiation and specific character of transformation processes of the social tradition according to ethno-confessional and socio-economic categories of the population of new urban and industrial centres.

The choice of subjects for the study of transformation processes of traditional social life in suburban rural population in selected regions and

places, included the complex forms of traditional culture of suburban population which represented a cultural and historical link between tradition and modernism, such as culture of dwelling and family customs which are a firm connection between a human home, which is the foundation of family life in their traditional and modern forms, and a ritual cycle related to family life and the family in general.

As regards choice of method, the investigation was carried out in these areas in accordance with the category of the sample (representative and chosen at random), with questionnaires and interviews, personal contacts between investigators and interrogates, and autopsy examination. The additional method was the study of data from literature, statistical data and archives material. In field research and treatment of data from literature, the influence of generations were not neglected because of the necessary periodization of some phases of the process of transformation of traditional forms of the culture and the family ritual cycle, of the historical presentation which ranges from the late 19th century to the modern socialist development of the country.

The following essential factors were studied in relation to changes of dwelling culture and transformation of the composition of the family and family ritual tradition, and of the complexity of general socio-economic and cultural transformation of suburban settlements in the period of intensive urbanization and industrialization: 1). Relation between types of houses and types of settlements according to development and types of families in different generations; 2). Ethno-confessional and socio-economic composition of suburban settlements in relation to phases and contents of the transformation process and family traditional rituals; 3). Relation between traditional and modern types of family according to traditional inheritance in the dwelling culture and family traditional rituals, and according to the perspective of the transformation process of the social ritual life of the population of suburban settlements in selected regions, and in village-town relation (industrial centres).

The suburban zones which were included in these researches enabled, with their different character and complex ethno-confessional socio-economic and territorial structures, the investigation of specific conditions in the modern development of the social life of the population of suburban areas. In this respect the outstanding area of Belgrade includes in its suburban zone several ethnic and regional entities: suburban villages along the banks of the Sava and the Danube rivers which enter into the regions of Srem and Banat (Progar, Ovča, Borča) and comprise the economic background of the Belgrade industrial area, where specific conditions of suburban life are formed, and the so called »attached industry« is developed (Barič, Ripanj) and where suburban villages are changed into local rural industrial centres within the Belgrade urban area as a whole. Other suburban Belgrade villages differ from these suburban villages and their population. They are located on the periphery of the Belgrade urban and suburban zones (Pinosava, Veliko Selo). The same can be observed in other investigated developed industrial centres and their suburban area. During urbanization and industrialization of the Kruševac suburban area the villages of Golovode, Malo Kapidže, Gornji Stepoš grew into the Kruševac industrial zone, whilst Bivolje and Lazarica remained at the periphery of the town. In the Leskovac suburban area some new types of village in industrial local centres were formed. Vučje is an example, for this with its local rural industry. However, the zone of peripheric suburban settlements is very different in relation to the intensity of transformation of traditional forms of social traditional life in peripheric suburban villages and those within the town borders and the central suburban zone of the town of Leskovac. There the process of »becoming accustomed to city life« has been completed both in relation to urbanization and urban social life.

The ethnically and confessionally heterogenous suburban zones of new industrial and urban centres (Novi Pazar), and of industrialized and urbanized old urban settlements and their suburban zones in the modern time (Piroć) reveal a more intensive process of village-town transformations, which are expressed, in the structure of social traditional life, with less complicated ways of fitting into local suburban population, as well as into the population of the closer neighborhood. The immigration population of the urban and suburban zones is, however, formed of immigrants from different Serbian regions and from other republics.

All these socio-economic patterns and some phases of urbanization and industrialization of suburban zones of investigated regions and their industrialized centres had a great influence on the intensity, structure and differentiation of the traditional social life of the population of suburban villages in the zones of investigated industrial and urban centres. A characteristic feature of this transformation is the general transformation of the structure of urban population, where the carriers of the process of »becoming a peasant« in a town, or in an old industrial centre, are usually the peasant inhabitants of suburban zones. However in the new industrialized and urbanized centres undeveloped urban and city zones manifest a more intensive urbanization of social life through the very migrant population originating from outside the local suburban zones, or from other areas, towns, republics, who had a great influence on the process of cultural transformation of suburban villages of new industrial centres, not only in relation to the urbanization of suburban villages and changing of their types, but also on the changing of social composition, the establishment of mutual contacts in everyday life and the cultural transformation of life of the population of suburban villages and undeveloped urban areas.

During the study of very complex problems of transformation of dwelling culture the analyses referred to the following questions: 1). Modern organization of utilization and equipment of the interior houses in very complex conditions of traditional life and habits; 2). Organization of utilization and structure of the exterior of the ancillary buildings where the influence of traditional life and production on modern urbanized suburban areas are very expressed.

Thus, three essential types of dwelling culture of suburban rural population were observed: 1). Type of a traditional »peasant« way of dwelling, characteristic of the agricultural strata of suburban population; 2). Mixed urban-rural type of house, characteristic of the old strata of rural suburban population which has turned into town citizens and is recognized on the basis of »planned« urban types of houses and ancillary buildings built in the period up to the Second World War; 3). Modern type of houses which can be classified into two subgroups: houses of suburban »workers' colonies« and dwellings in state flats as a variation of the new mode of collective residence of rural suburban families, quite different from the traditional collective way of living in large family cooperatives. The second suburban group refers to living in new modern urban houses, equipped in a completely modern way. This kind of living is characteristic for the population of suburban settlements involved in the urban complex, and of those who live in suburban villages but work in industry in the town or in the local rural industry. These characteristics of transformation of the traditional culture of living which occurred in the modern development of the country are one of the characteristics of old, developed urban and industrial centres.

In new industrial centres and their suburban zones these changes show a specific progress. There the construction of communications and a great variety and disharmony of dwelling culture are evident: individual families live in new types of houses which are built during an elemental process, and during an unplanned urbanization of the suburban zone, as

well as a very rapid process of spreading of the urban area on the account of suburban settlements, and especially an evident differentiation in relation to the use of the space and dwelling culture in new and old houses of suburban villages, and the gap between transformation of housing space and inherited traditional habits in dwelling culture of the suburban rural population.

The study of the transformation of the composition of a family and family ritual life of the population of suburban settlements started from the categorization of types of the modern family in suburban villages according to the socio-economic composition of suburban rural families. Thus, families of farmers and mixed working-agricultural and non-agricultural suburban families were studied. On the basis of the periodization of these transformations the modern concept of a rural family was determined, in relation to the remnants of traditional family structures, modern conditions of industrialization and urbanization of suburban zones of investigated industrial centres. It was established that there is still a very complex process of transformation of traditional forms of family life, family tradition and customs, which are not only characteristics for old generations of suburban rural population but are also transmitted to young agricultural generations and also transmitted but adapted to modern way of living to mixed, nonagricultural suburban families.

The process of transformation of family life was studied within the mutual relation between family members of many generations and within the transmission of traditional family rituals and the role of the family members in these rituals, according to socio-economic and kinship family composition in suburban villages. Special attention was paid to the transformation of family traditional life and customs in modern conditions of integration of the suburban peasant family into urban and transformed suburban economic life that contributed to the differentiation of changes in the social life and customs of some suburban settlements. These differences are analysed in all phases of family and rural life, according to generations, as well as to ethno-confessional and socio-economic structure of suburban villages.

